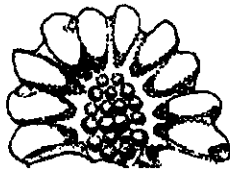

Національна академія наук України
Інститут археології НАН України

*80-річчю української археологічної
школи присвячується*

АРХЕОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ В У К Р А Ї Н І 1997-1998 рр.

Появі у світ цього
видання сприяла спонсорська підтримка
колективів ТОВ фірми "ПТФ" (м. Харків),
Чернігівської облінспекції управління культури,
Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАН України

Київ
Інститут археології НАН України
1998

Археологічні відкриття в Україні 1997-1998 рр. // Збірка наукових праць/Під ред. Д.Н. Козака, Н.О. Гаврилюк. Київ, ІА НАНУ, 1998. - 200 с.

У 115 публікаціях (29 відносяться до 1997 р.; 76 - до 1998 р.; 10 - до питань з методики досліджень). Результати дослідження пам'яток кам'яної доби (13 публікацій), періоду бронзи (16), раннього залізного віку (10), античної культури (10), ранніх слов'ян (12); періоду Київської Русі (18) представлені з багатьма ілюстраціями. Наводяться дані про результати числених археологічних розвідок. Публікуються окремі знахідки. Висвітлюються питання методики проведення польових археологічних робіт.

Для археологів, істориків, антропологів.

Археологические открытия в Украине 1997-1998 гг. // Сборник научн. трудов/Под ред. Д.Н.Козака, Н.А.Гаврилюк. Киев, ИА НАНУ, 1998. - 200 с.

В 115 публикациях (29 относятся к 1997 г.; 76 - к 1998 г.; 10 -к вопросам методики исследований). Результаты исследования памятников каменного века (13 публикаций), периода бронзы (16), раннего железного века (10), античной культуры (10), ранних славян (12); периода Киевской Руси (18) представлены со многими иллюстрациями. Приводятся многочисленные данные по результатам археологических разведок. Публикуются отдельные находки. Освещаются некоторые вопросы методики проведения полевых археологических работ.

Для археологов, историков, антропологов.

Archaeological Researches in Ukraine 1997-1998 // Editors D.N. Kozak, N.O. Gavriluik, Kyiv, IA NASU 1998. - 200 p.

The collection of articles contains 115 papers about results of archaeological investigations in Ukraine. There are many plates and drawings in the book. 29 papers are related to 1997, 76 ones are related to 1998 and 10 papers describe field work methods. The sites and monuments of Stone Age (13 papers), Bronze Age (16), Early Iron Age (10), Antiquity (10), Early Slaves (12), period of Kyiv Russ (18) were investigated. Information from numerous surveys is published. The unique findings are also published. Some questions of field archaeological methodics are discussed.

For archaeologists, historians, anthropologists.

Головний редактор Козак Д. Н.

Відповідальний секретар Гаврилюк Н.О.

Друкується за постановою Вченої Ради ІА НАН України № 7 від 15.10.98 р.

Рецензент О.Г. Колесніков

ISBN 966-02-0730-1 © Інститут археології НАН України 1998

Особливості розвитку України у пострадянський період, падіння загального економічного рівня нашої держави, не могло не відобразитись на стані справ у польових археологічних дослідженнях. Крім зрозумілого у цих умовах зниження кількості експедицій і обсягів їх роботи, значно погіршала, так би мовити, виконавча археологічна дисципліна, яка передбачає сувору звітність за результатами польових досліджень та оперативне введення їх в науковий обіг. У минулі роки це питання якоюсь мірою вирішували видання типу "АО", "АДУ" та ін., які виходили через рік-два після проведення польових археологічних досліджень. У Європі поширена практика попередньої польової інформації у вигляді друку польових звітів. Причому, фінансуються такі видання з коштів експедицій.

Розуміючи те, що в Україні фінансування експедицій просто мізерне, Польовий комітет Інституту археології НАНУ звернувся до керівників експедицій з пропозицією об'єднати зусилля у видавничій справі і передбачити на неї невеликі витрати. "Археологічні відкриття в Україні 1997-1998 рр." (далі - АБУ 97-98) є сигнальним виданням, яке має на меті швидке введення у науковий обіг результатів щорічних польових досліджень в нашій країні. Водночас ця збірка відновлює на новому рівні інститутську традицію публікації щорічних підсумків польових археологічних досліджень в Україні. Вона також служить висвітленню місця української археології у світовій науці.

Збірка складається з трьох частин. Перша утримує в собі відомості про археологічні дослідження 1997 р., результати яких з тих чи інших причин ще не введено в науковий обіг. Найбільш помітною у цій частині є публікація скарбу з Михайлівського Золотоверхого монастиря та інформація про початок археологічних досліджень Успенського собору Києво-Печерської лаври.

Друга частина присвячена археологічним дослідженням 1998, які щойно закінчилися і відображає весь спектр археологічних робіт, які проводилися на теренах України. Тут представлені як роботи постійно працюючих експедицій - таких як Ольвійська, Очаківська чи Київська, так і нових - українсько-польської, яка працювала на розкопках античної пам'ятки у Кошарах, або українсько-румунської, яка досліджувала нові багаточарові пам'ятки в Одеській обл.

У цілому у збірці представлені результати досліджень пам'яток кам'яної доби (13 публікацій), періоду бронзи (16 повідомлень). Ранній залізний вік відображено у 10 публікаціях, присвячених пам'яткам скіфів та синхронним їм пам'яткам лісо-степу. Археології ранніх слов'ян присвячені 12 публікацій; періоду Київської Русі - 18. Найяскравіші знахідки сезону зроблені в результаті досліджень Києва та Ольвії. Особливість сезонів як 1997, так і 1998 рр.- велика кількість розвідкових експедицій та відкриття нових археологічних пам'яток. Ознака часу - поповнення археологічних колекцій музеїв за рахунок раритетів, вилучених митницями або іншими каральними службами. Одна з таких знахідок надійшла до Миколаївського краєзнавчого музею. Роботи деяких експедицій не відображені у виданні, поскільки польові дослідження на мить припинення прийому рукописів до збірника, ще не закінчилися. Але ми сподіваємось, що інформація про ці експедиції увійде у наступне видання "Археологічні відкриття 1998-1999 рр".

Нарешті, третя частина збірки носить сутто методичний характер. Вона як нагадує старі правила проведення розкопок, так і знайомить читачів з новими надбаннями фахівців, археологів-практиків у методиці проведення польових та пост-польових робіт. Особливість цього розділу - низка робіт, присвячених використанню інформаційних технологій для забезпечення процесу обробки археологічного матеріалу на сучасному рівні. Можливо, ця частина видання започаткує діалог представників різних шкіл польової археології: місце для дискусії, у якій народиться майбутня "Інструкція до виконання польових робіт", знайдеться завжди.

У наш час збільшується увага до правової сфери археологічної справи, - не тільки охороні пам'яток археології та культури, але й захисту прав дослідника на інтелектуальну власність. Це питання знаходиться у стані розробки. Ми винесемо на Польової комітет обговорення положення про те, що публікація в АБУ повинна стати одним з найважливіших джерел авторського права на результати досліджень пам'яток археології. Крім того, дане видання (оскільки воно рекомендовано до друку Вченою Радою ІА НАНУ) рахується ВАКом України як наукове.

Декілько зауважень технічного характеру.

1. Внаслідок досить стислих розмірів видання редакція повинна була друкувати АБУ 97-98 дрібним шрифтом і у багатьох випадках пожертувати форматом ілюстрацій. Водночас, з цього ж принципу "економії" обсягу, редакції прийшлося відмовитись від задуму супроводити кожен публікацію резюме на двох офіційних мовах ООН (англійській, російській). Це одною причиною відсутності іншомовних резюме, які, безсумовно, сприяли б розповсюдженню досягнень української археології у світі, було те, що більшість наших поважаних авторів просто не змогли надати резюме (до 250 знаків) англійською. Але у наступному сезоні Редакція буде більш прискіпливою і буде боротись за те, щоб видання було доступно широким колам читачів у дальньому і ближньому зарубіжжі.

2. Для розширення інформаційних можливостей видання у заголовках позначається місце роботи авторів. Це полегшить контакти між дослідниками, а, можливо, і між замовниками і виконавцями археологічних досліджень.

3. За достовірність і якість матеріалів статей відповідальність несуть їх автори. Лише в деяких випадках редакція виказала свою думку або вказала на наявність іншої, ніж у автора, точки зору.

4. Графічний матеріал подається у репродуктованому вигляді. Таким чином якість ілюстрацій визначається якістю оригіналів, наданих авторами статей.

Редакція надіється на доброзичливе ставлення та співпрацю авторів і читачів збірки. Сподіваємось, що у наступному виданні недоліків буде менше, а АБУ приймуть сталий формат.

І наостаннє - цей збірник присвячено 80-літтю української археологічної школи, початок створення якої знаменується відкриттям у 1917 р. Археологічного інституту у Києві.

Д.Н. Козак, Н.О. Гаврилук

РОЗДІЛ 1. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 1997 Р.

Балакін С.А.^{*}, Івакін Г.Ю.^{**}, Сіткарьова О.В.^{**}

^{*}Національний заповідник Києво-Печерська лавра; ^{**}Інститут археології НАН України

Дослідження опалювальних каналів Успенського собору

Києво-Печерської лаври у 1997 р.

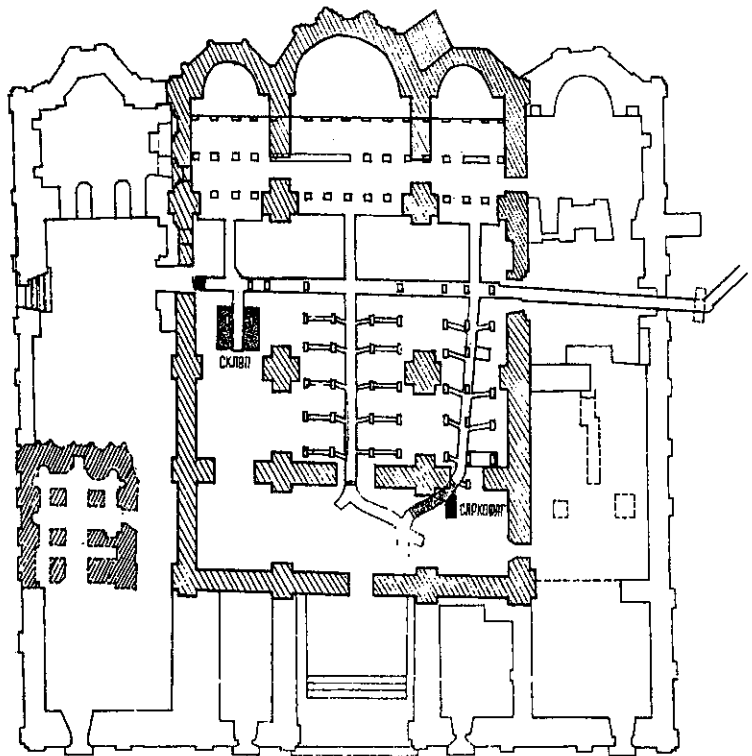
Головне завдання досліджень Успенського собору у 1997 р. полягало в обстеженні підземних опалювальних каналів, мережа яких займає значну частину центральної, археологічно майже не дослідженої площі собору. Ці споруди були частково обстежені під час розборки руїн у післявоєнні роки. До 1996 р. вони перебували у законсервованому стані.

Водяне опалення в Успенському соборі було влаштоване у 1885 р. за проектом військового інженера Х.Х. Лільє. Роботи виконував А.Ф. Термен. За проектом, у приміщенні храму було встановлено 18 нагрівачів та 1 довга горизонтальна батарея. Це дозволяло підтримувати температуру на рівні $+10^{\circ}\text{C}$ при зовнішній температурі у -20°C . Зроблена у 1885 р. система опалення пізніше неодноразово вдосконалювалась та розширювалась. У 1895 р. було влаштоване опалення хорів; у 1901 р. здійснено додаткове опалення Стефанівського приділу; у 1913 р. замінено котел та виконано капремонт всієї системи опалення. Проте ці вдосконалення майже не змінили підземної частини опалювальної системи.

Мережа підземних опалювальних каналів Успенського собору складається з магістральної гілки (головна галерея) та декількох окремих відгалужень, що відходили з інтервалом 8 м у західному напрямку від траси головної галереї.

Ці відгалуження з'єднуються в районі нартексу XVIII ст. Головна галерея по'єднує собор з Трапезною церквою, в підвалі якої розміщувався паровий котел. Її траса перетинає центральну частину собору у напрямку з півдня на північ у 2,5 м західніше солеї. Головна галерея має виходи у велике низьке підлогове приміщення, розмірами $23 \times 6,5 \times 0,35$ м, розташоване у вівтарній частині. Стінки всіх галерей мають продухи, люки яких виведено на рівень підлоги храму (Рис.).

В архітектурному відношенні галереї являють собою вузькі склепінчасті тунелі, змуровані жовтою цеглою на

Головна галерея	Опалювальні канали
Стіни вівтарно-престольної церкви	Замуровані канали
Будівлі ХІХ-ХХІ ст.	Зовнішні склепіння

цементному розчині. Внутрішня поверхня ходів отинькована. Висота споруд дорівнює 1,4-1,5 м, ширина 0,65 - 0,9 м. Цегляна підлога збереглася лише на східній дільниці галереї №3. Рівень піданої долівки каналів має відмітки 184,75-184,94 м, що на 2,0-2,2 м нижче рівня сучасної консерваційної підлоги собору (186,96 м). У східній та центральній частині собору підземні споруди збереглися відносно добре і зараз знаходяться у задовільному технічному стані. Західна частина опалювальної системи частково або повністю зруйнована вибухом 1941 р. Цегляне мурування склепіння та стін галерей тут або втратило міцність, або взагалі відсутнє. Траса ходів завалена стіною цеглою, а на деяких ділянках взагалі не простежується. Зона руйнування галереї N 1 фіксується у 13 м на захід від траси головної галереї, галереї N 2 - у 12 м, а галереї N 3 - всього у 4 м. Ця картина відповідає висновкам щодо руйнації собору, отриманої попередніми дослідженнями на підставі вивчення фундаментів пам'ятки.

Серед поховань, обстежених у 1997 р., на найбільшу увагу заслуговує склеп XVIII ст. та шиферний саркофаг давньоруського часу. Склеп, змурований з жовтої цегли, безпосередньо виходить у галерею N 3. Розміри споруди - 2,9 x 3,2 м. Зараз склеп завалено землею та будівельним сміттям, серед якого відмічено залишки поховань.

Саркофаг зафіксовано на західній дільниці галереї № 1, у межах південної частини нартексу XI ст. Споруда, розмірами 2,0x0,7 м, орієнтована за лінією схід-захід. Під час обстеження галереї саркофаг був відкритий. Його східна стінка була знята, ймовірно, ще у XIX ст (Холостенко, 1955). Зараз саркофаг знаходиться у аварійному стані. Південна стінка споруди на 0,2 м відійшла від вертикальної вісі, віко тріснуло поперек, нижню плиту внаслідок вибуху вивернуло всередину. Нижня плита саркофагу (-182, 25 м) фіксується на 0,3 м нижче рівня долівки галереї № 1.

У цілому у 1997 р. було розчищено та обстежено біля 100 м підземних опалювальних каналів собору, з'ясовано сучасний технічний стан галерей, доповнено загальну картину руйнації собору та частково досліджено поховальні споруди XII - XVIII ст.

Бессонова С.С., Батуревич Є.Ю.

Інститут археології НАН України

Корчага кизил-кобинського типу з Мотронинського городища¹

Під час підготовки до друку матеріалів 9-річних розкопок Мотронинського городища нами було проведено часткову реставрацію великої орнаментованої корчаги, на основі чого подається графічна реконструкція цієї цікавої посудини (Рис. 1). Уламки корчаги були знайдені на розкопі II серед шматків глиняної обмазки зруйнованого наземного приміщення. Вони були на рівні хожені поверхні біля приміщення або у його північно-східному кутку та були впресовані у шар обмазки, що був перемелений під час багаторічного орання. Було зібрано близько 200 фрагментів корчаги, головним чином дрібних. Серед них - кілька фрагментів горла (один із вінцями), один фрагмент придонної частини з уламками дна, найбільша ж кількість належала середній розширеній частині посудини, що була вкрита орнаментом. Це дає можливість зробити графічну реконструкцію посудини та її орнаменту. Не вдалося заповнити пробіл на переході від горла до тулуба, тому загальна висота посудини позначена приблизно.

Корчага виготовлена з цупкої глини темного кольору, трохи підлощена поверхня нерівномірно обпалена - колір обпалення від чорного до блідо-жовтого. Внутрішня по верхня жовтуватого кольору. Корчага мала біконічну форму із сильно роздутим тулубом та вузьким прямим, трохи розширеним донизу горлом із ледь відігнутим назовні краєм. Діаметр горла із вінцями близько 16-17 см, найбільший діаметр тулуба близько 58 см, дна - близько 14-15 см, висота посудини приблизно 70 см. На тулубі корчаги орнаментальний фриз: нагорі два ряди вдавнених

¹ Тема цієї публікації, як і деяких інших, не співпадає з тематичним напрямком видання. Але внаслідок великого значення цієї знахідки і малого представництва у збірнику матеріалів скіфської культури, редакція вважає за доцільне ввести цю публікацію до "Археологічних відкриттів" (Ред.).

ямок, під ними недбало прокреслений орнамент з косо заштрихованих трикутників, які чергувалися з так званими бантовидними фігурами. Імовірно, що кожен елемент прокресленого орнаменту повторювався два рази (на Рис. цю послідовність порушено, бо фрагменти стінок не зістиковуються). У верхній частині фризу знаходяться чотири (?) невеликі соскоподібні налепи.

Фрагменти корчаг подібного типу з розширеним донизу горлом та біконічним тулубом відомі на городищі, але в них - за одним винятком - інший тип вінець - широкі, горизонтально відігнуті, або злегка скошені усередину. Горла подібного типу - відносно вузькі та високі із слабо відігнутим краєм - у корчаг VII-VI ст. до н.е. з Березані (Марченко, 1988, рис.22: 1, 2, варіант А). В цілому форма корчаги близька до широко розповсюджених

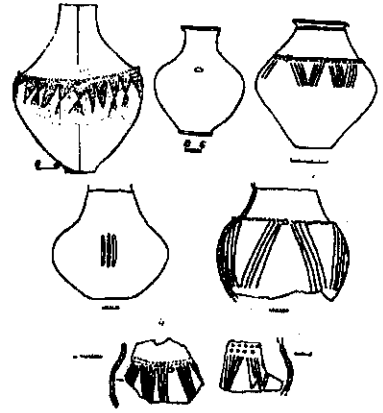

Рис. 1 - Мотронинське городище; 2-7 - пам'ятки Криму (за В.О.Колотухіним)

корчаг типу віланова, - відрізняючись від них за формою горла, що характерна для чорноліського періоду. Найбільш близькі аналогії як в формі нашої посудини (включаючи пропорції корчаги), так і її орнаменту знаходяться на поселеннях кизил-кобинської культури Криму. Форма посудини близька корчагам чорноліського періоду з поселення Уч-Баш, а також корчагам з поселень Ашлаома-Дере, Карагач хоча не виключено, що серед них були і корчаги, подібні до мотронинської (див. вище про березанські вузькогірлі корчаги). За такими елементами орнаменту, як два ряди ямок та заштриховані трикутники, наша корчага близька орнаменту корчаг з поселень Таш-Джарган 1 (VII-VI ст. до н.е.), Речное, (пізній етап кизил-кобинської культури), кубків з Березані, Мирмекія, Тірітакии (у Мирмекії переважають ромбоподібні фігури) (Рис. 2-7). У Криму ці орнаменти дістають розповсюдження VII ст. до н.е., тоді як на північному Кавказі вони добре відомі ще з епохи середньої бронзи (Трифонов, 1991). Так звані бантоподібні фігури - також розповсюджений елемент орнаменту лощених посудин VII-VI ст. до н.е.: Мирмекій, Таш-Джарган 1, Холодна Балка, Бобриця (к.90) та ін. Дрібні соскоподібні наліпи на тулубі - це дуже широко розповсюджений елемент.

Культурний шар ділянки, де було знайдено корчагу, датується в межах другої половини VI - початку V ст. до н.е., хоча зустрічаються окремі знахідки першої половини VI ст. до н.е. Виходячи з наведених аналогій, корчага є наслідком архайчних зразків, але була виготовлена, імовірно, близько середини VI ст. до н.е. Подібність орнаменту мотронинської корчаги та кримських посудин напевно чи можна пояснити у світлі існуючої точки зору про вплив лісостепової традиції скіфського часу на характер врізного геометричного орнаменту на столовому посуді Криму. Скоріш за все, цей імпульс ішов саме з Криму, де подібні орнаменти представлені у широкому хронологічному діапазоні з стійким поєднанням елементів, а також форм посудин. Слабше він проявляється у античних поселеннях Північного Причорномор'я та - у вигляді невеликих вкраплень - на поселеннях лісостепової зони, де переважали інші типи геометричних врізних орнаментів так званого жаботинського типу. Можливе запозичення культурної традиції через зв'язки з Північним Кавказом¹ або Кримом, населення якого з початку скіфської епохи розпочинає регулярні контакти з скіфським середовищем (Колотухин, 1996, с.80, 87).

¹ Зв'язок посуду кизил-кобинської культури з синхронною керамікою Північного Кавказу вперше помітив О.М.Лесков (1965). Більш докладно лощений посуд з різною орнаментатією розглянуто в дисертації Н.О. Гаврилюк, де посуд кизил-кобинської вигляду, що зустрічається у пам'ятках Північного Причорномор'я, виділяється в окрему групу і на широкому археологічному матеріалі доводиться його зв'язок з керамікою Північного Кавказу (Гаврилюк, 1981, с.15). Знахідка, що публікується, дійсно унікальна, оскільки визначає північну межу проникнення у Лісостеп лощеного посуду кизил-кобинського чи кавказького походження. У наведених авторами посиланнях, В.О. Колотухін досить стримано відноситься до ідеї зв'язку кримського населення з лісостеповим за матеріалами лощеного посуду з різною орнаментатією (від Ред.).

Бурдо Н.Б.

Інститут археології НАН України

Трипільська пам'ятка етапу VI біля с.Сокільці на Південному Бузі

Серед колекцій з розкопок В.М.Даниленко буго-дністровського неоліту на Південному Бузі майже на кожній стоянці - на 16 з 21 - присутні матеріали трипільської культури (Бурдо, Константиnescу, Ляшко, Сон, 1991, с.10-15). Подібна ситуація склалася і в Степовому Побужжі, де на 5 з 6 опорних пам'яток пізнього неоліту буго-дністровської культури є матеріали раннього трипілья (Товкайло, 1998, с.6). Матеріали трипільської культури на неолітичних пам'ятках Південного Бугу охоплюють всі етапи. Трипільські матеріали зустрічаються в стратиграфічному співвідношенні, в одному шарі з неолітом, поруч з неолітичними поселеннями. Такі пункти є біля с. Сокільці Гайсинського району Вінницької області, де проведено обстеження експедицією В.М. Даниленко в 1957-58 роках (Даниленко, 1969, с.79). Трипільська кераміка зустрічається на поселеннях Сокільці I, Сокільці II, Сокільці-Поліжок V (Рис.1). В.М. Даниленко трактував трипільські матеріали, як залишки короткочасних відбудувань населенням земельних угідь (Даниленко,1969, с.81). Ці трипільські матеріали не введено до наукового обігу, хоча вони становлять певний інтерес.Найбільш цікавою є невелика колекція, що походить з пам'ятки Сокільці-Поліжок V, до якої входить невелика кількість виразних фрагментів кераміки, два знаряддя праці, антропоморфна статуетка етапу V I Трипілья.

Знаряддя праці представлені кам'яним розтирачем та молотком з рогу. Знайдено 32 фрагмента кераміки, які поділяються на столову та кухонну. Формовочна маса близька по складу до ранньотрипільської, з домішкою шамоту та піску, колір черепків світлий. Розподіл на столовий і кухонний посуд проведено по типу орнаментації.

Кухонна кераміка має таку само ретельно заглажену поверхню, як і столова. Знайдено 6 фрагментів горщиків. Два вінчики від кухонних горщиків прикрашено видовженими овальними ямками по плічкам та краю вінець (Рис.4, 10, 11). Один фрагмент прикрашений композицією

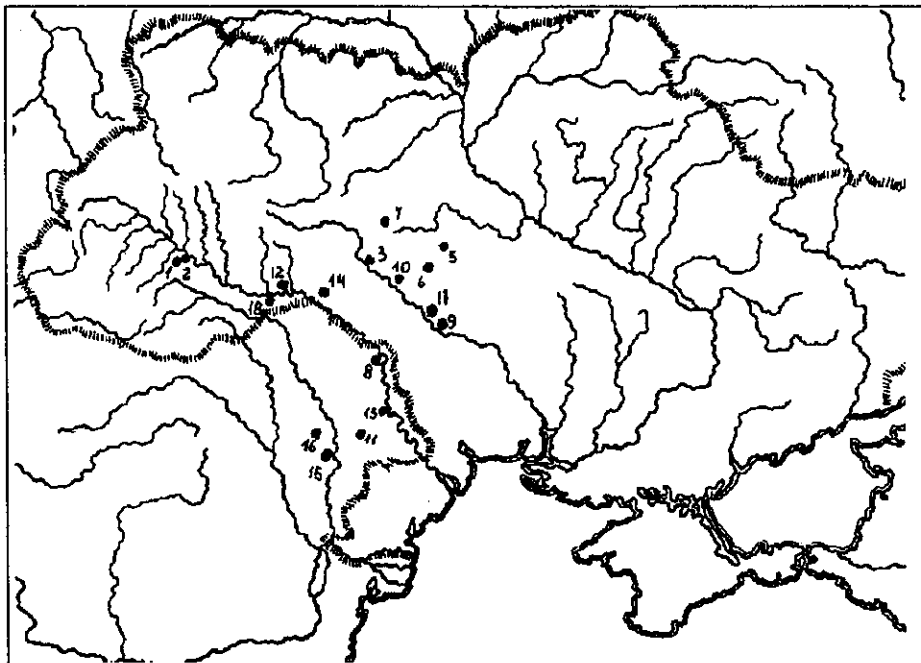

Рис. 1. Карта основних пам'яток етапу V I: 1-Городниця-Городище; 2-Незвисько; 3-Кліців; 4-Печера; 5-Зарубинці; 6- Красноставка; 7- Борисівка; 8- Солончени II; 9-Сабатинівка I; 10-Сокільці-Поліжок V; 11-Нові Русешти I; 12-Поливанів Яр; 13-Жури; 14 -Озаринці; 15- Кукутені А; 16-Хебешести.

з таких ямок (Рис.3, 3). Кухонні горщики знаходять аналогії в матеріалах поселення Красноставка (Белановская, 1957, рис.1, 1-6; Цвек, 1980, рис.3, 7). Розташування ямок по вінцям посудини, а також композиції з ямок - нова риса в кухонному посуді Трипілья, яка знаходять аналогії в лендельсько-полгарських матеріалах Польщі (Kamenska, Kozlowski, 1990, рис.9,4; 8,1; 11,5; 15,5; 28,5; 24, 16). До кухонного посуду можна віднести і фрагмент піддону (Рис.4, 4). Ця форма теж має аналогії в культурних групах лендельсько-полгарського кола (Kamenska, Kozlowski, 1990, рис. 11, 2, 3; 16, 3; 33, 3; Конопля, 1990, рис.7, 2).

До столового посуду належить 25 фрагментів. Виділяються такі підгрупи столової кераміки: з широкожолобчастим заглибленим орнаментом (переважна більшість фрагментів), з вузькожолобчастим, тонкостінна без орнаменту. Підгрупа з широкожолобчастим орнаментом прикрашена досить глибокими лініями шириною до 5 мм які в більшості випадків доповнені групами ямок - відбитками великого за діаметром, теж до 5 мм, круглого штампугу. В основному фрагменти цієї підгрупи походять від посудин-підставок «моноклів» або «біноклів» (Рис. 2, 6,10,12; 3, 5, 9) та піддонів (Рис.3, 1, 8,). «Моноклі» прикрашені орнаментом по всій поверхні зовні і в верхній частині в середині. Композиції візерунку із стрічок нагадують ранньотрипільські. Широкожолобчастий орнамент на посуді з Соکیلців знаходить найбільш повні аналогії в матеріалах Красноставки, де Т.Д.Белановська відносить до цієї під групи 10% посуду. Вузькожолобчастим заглибленим орнаментом прикрашено лише 4 фрагменти гошків (Рис. 3, 6-8), один від донної частини, причому орнаментовано і його дно (Рис.3, 5). Ці фрагменти повністю відповідають ранньотрипільській керамічній традиції.

Неорнаментований посуд виготовлено з тонкоструктурної маси, це декілька не дуже виразних фрагментів тонкостінних горщиків. Посуду такого типу немає в ранньотрипільському керамічному комплексі, тому можливо зв'язати його появу з впливом населення лендельсько-полгарського кола.

Дуже цікавою знахідкою з Соکیلців є велика фрагментована статуетка. Зберіглася тільки верхня її частина без голови. Висота фігурки 10 см. Вона виконана у схематичній манері і по формі нагадує розп'яття. Статуетка орнаментована по всій поверхні широкожолобчастим візерунком (Рис.2). На животі - стилізоване зображення двох змій, які розташовані назустріч головами одна до одної і утворюють композицію у вигляді літери «S» - сюжет дуже популярний у ранньотрипільській орнаментіці. Зображення змії на животі статуєток зустрічається на ранньотрипільської пластиці (Зиньковская, 1976). Фрагмент нижньої частини статуєтки невеликого розміру та децю іншого типу,

Рис.2. Антропоморфна статуетка.

яка прикрашена заглибленим орнаментом, знайдено в Красноставці (Белановская, 1957, рис.3, 4). Отже, орнаментация фігурки цілком відповідає трипільській традиції. Поза фігурки - стояча, з зігнутими у ліктях та піднятими руками - поза «оранти» не типова для трипільської теракоти. Взагалі, серед широкого кола середземноморських культур неоліту - енеоліту такий жест зустрічається тільки в пластиці культур Вінча та Лендель. А найбільш повні аналогії як у позі, так і в засобі орнаментации сокілецька статуетка знаходить в матеріалах культури Подунав'я Стойкань - Алдені - Болград: на поселеннях Стойкань (Dragomir, 1983, рис. 51, 13), Тараклія (Бейлекчи, 1989, рис.1, 1,6). Взагалі, «оранти» поширені саме в пластиці культури Стойкань-Алдені-Болград, спорідненої з культурою Гумельниці. (Dragomir, 1983, рис. 50, 51, 53; Бейлекчи, 1989, рис.1, 2; Субботин, 1983, рис.49, 50). Отже, знайдена в Соکیلцях статуетка вказує на вплив нижньодунайських традицій в трипільському середовищі. На певні контакти між населенням Красноставки та Гумельниці вказує О.В.Цвек(1980, с.171).

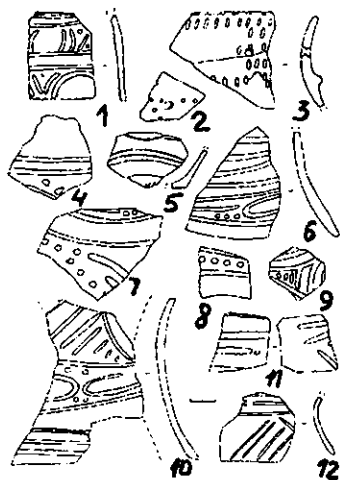

Рис.3.Сокільці-Поліжок V.
Фрагменти посуду

Рис.4.Сокільці-Поліжок V.
Фрагменти посуду

Аналіз невеликого за обсягом матеріалу з пам'ятки Сокільці-Поліжок V дозволяє віднести його до східнотрипільської культури, яку виділено О.В. Цвек (Цвек, 1989, с.106-117), її північно-бузького варіанту. Вірогідно, це одна з пам'яток борисівського типу, у всякому разі вона розташована саме у зоні борисівських пам'яток Побужжя (Рис.1,1). Найближчі аналогії керамічний комплекс Сокільців знаходить в Красно-

ставці, тому можна датувати його етапом Кукутені А4-Трипілля VI, тобто фіналом етапу В I. Сокільці - одна з

самих південних східнотрипільських пам'яток на Південному Бузі. На нашу думку поселення Сабатинівка I і Березівська ГЕС не входять до складу східнотрипільської культури, ареал якої охоплює тільки Північне Побужжя, а на селення Південного Побужжя етапу VI презентує іншу лінію розвитку культури Кукутені-Трипілля.

Певні особливості керамічного комплексу Сокільців, згадані вище, вказують на контакти племен східно трипільської культури північного Побужжя етапу VI з населенням лендельсько-полгарського кола на території України та Польщі. Такі зв'язки встановлені О.В. Цвек для східнотрипільських поселень буго-дніпровського межиріччя (Цвек, 1989, с. 112). Можливо, саме з лендельським впливом пов'язаний фрагмент чотириохвальної посудини (Конопля, 1990, рис.3), який знайдено О.В.Цвек в Красноставці (Цвек, 1980, с.171).

Щодо розміщення трипільської пам'ятки біля с.Сокільці в місці, що не є типовим для трипільських поселень, то треба погодитися з В.М.Даниленком і вважати, що такі пам'ятки презентують трипільські нетривалі стоянки, на які досі не звертали уваги дослідники. На нашу думку ці стоянки пов'язані з такими про мислами трипільців, як рибальство та мисливство, бо розташовані біля бузьких порогів.

Виноградська Л.І.

Інститут археології НАН України

Охоронні роботи та розвідки у Трахтемирівському заповіднику і с. Германівка Київської області в 1996-97 рр.

У 1997 році на кошти УТОПІК були проведені розвідувочно-охоронні роботи в Трахтемирівському заповіднику Черкаської області Канівського району. Під час робіт було зібрано по узбережжю Канівського водосховища від с.Трахтемирів до с. Григорівка підйомний матеріал, який містив, в основному, фрагменти кераміки епохи бронзи, скіфського часу, зарубинецької культури, давньоруського та пізньосередньовічного періодів. На південно-східній околиці колишнього с. Монастирськ з метою виявлення культурних нашарувань було закладено невеликий розкоп, в якому на глибині 1,5 м знайдено залишки житла XIII ст., що було знищено спорудою XVII-XVIII ст. Від житла збереглися фрагменти глиняної печі та частина підлоги перед піччю. Під житлом на глибині 1,6-1,9 м на материковій поверхні відкрито залишки горна для випалу кераміки, що мав краплевидну форму розміром 0,9 x 1,0 м. Збереглася лише нижня частина горну заповнена на глибину 0,15 м попелом, вугликами та фрагментами горщиків кінця XII-XIII ст. Навколо горна також було знайдено велику кількість фрагментів горщиків, значна частина яких була деформована і перепалена. Горщики були зроблені з добре відмученої глини світло-

червоних відтінків з невеликою домішкою крупнозернистого піску. Вінця в них відхилені назовні, край загорнуто усередину. Прикрашені горщики лінійним орнаментом або насінняподібними вдавленнями по плечах. Серед них зустрічаються фрагменти горщиків виконаних з крихкої глиняної маси сірого кольору з великою домішкою сухої білої глини. Вінця цих горщиків відхилені назовні і мають, в більшості, загострений край. У змішаному культурному шарі XIII - XV ст., що виник завдяки зсуву материкових порід знайдено багато фрагментів перепаленої плінфи та пізньосередньовічної цегли серед якої зустрічалися і фрагменти з каннелюрами. У цьому шарі зустрінуті фрагменти горщиків XIII-XV ст. Серед знахідок звертають на себе увагу фрагменти полив'яного глечика зі зливом та керамічної плитки для підлоги 1,5 см завтовшки, вкритий плямистою жовто-зеленою поливою. Плями такої поливи зустрічаються і на деяких фрагментах горщиків, що говорить за місцеве виробництво полив'яного посуду. Стратиграфічна колонка розкопу містить шари XVII-XVIII ст., XVI-XIV ст. і XII-XIII ст., що говорить за неперервне існування життя на території села, а знахідки великої кількості плінфи і цегли вказують на розташування на цій території монументальних споруд. Слід відзначити, що на узбережжі у цьому місці також кожний рік вимиває з води велику кількість плінфи і цегли, у тому числі і фігурної. Всі ці знахідки дають можливість стверджувати, що на території колишнього с. Монастир'юк знаходилися монументальні споруди давньоруського часу та XVI-XVIII ст. (Трахтемирівський Успенський козацький монастир). Для з'ясування їх місцезнаходження необхідні подальші розкопки.

Крім охоронних робіт у Трахтемирівському заповіднику були проведені у 1996 році археологічні розвідки у с. Германівка Київської області Обухівського району. Розвідками було обстежено багатощарове поселення "Лушпівка" вздовж узбережжя р. Красна, що знаходилося під укріпленням городищем давньоруського часу. По городах було зібрано матеріали епохи бронзи, скіфського часу, раннього залізного віку, давньоруського періоду XI-XIII ст. та пізнього середньовіччя. На городі садиби по вул. Т.Шевченка, 80 було розкопано згоріле житло XII ст. (розкопки Козюби В.К.). Житло було стовпової конструкції розміром приблизно 4,8х3,8 м, орієнтоване стінами на північний захід - південний-схід і заглиблене у материк на 0,25-0,4 м. У східному куту житла на материковому останці вишиною 0,25 м була розташована глиняна піч розміром 1,7 х 1,0 м, а у південно-східній стіні знаходився вхід у приміщення. У заповненні житла знайдено горіле дерево та значну кількість фрагментів горщиків XII ст. Деякі горщики були з клеймами.

Крім цього було обстежене замчище у давній частині села, що знаходилося біля мосту через р. Красна. Воно було підквадратної форми, площею біля 1 га. З північної та західної сторін збереглися ескарповані схили, що підіймалися над рівнем річки на 2,0-2,5 м. На території замчища на городах знайдено фрагменти кераміки XVII-XVIII ст.

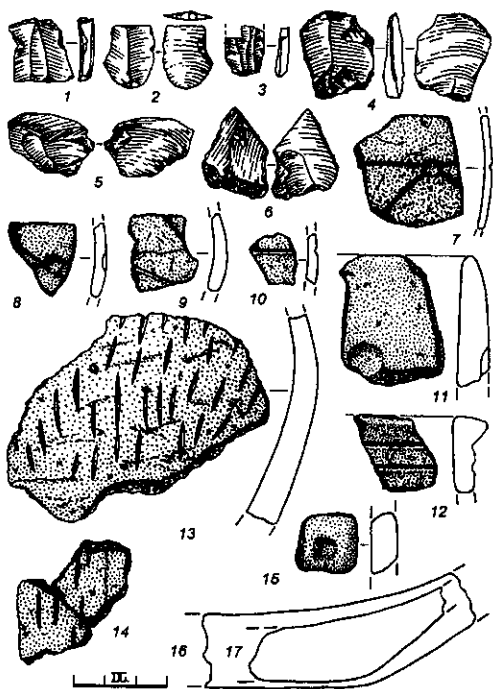
Гаскевич Д.Л.

Інститут археології НАН України

Віта-Поштова 2 - найсхідніше поселення з матеріалами дунайської неолітичної культури

Ареал поширення пам'яток дунайської неолітичної культури обіймає значні території Центральної та Східної Європи від Рейну на заході до Дністра та Горині на сході. Досі найсхіднішими знахідками цієї культури вважалися уламки "нотної" кераміки, зібрані В.К.Пясецьким у 1972 р. біля с.Фасова Володар-Волинського району Житомирської області (Телегин, 1979, с.232-233). Але нещодавно фрагменти подібної кераміки були знайдені ще східніше - на поселенні Віта-Поштова 2 під Києвом.

Поселення зі знахідками доби неоліту та пізньої бронзи Віта-Поштова 2 було виявлено влітку 1995 р. співробітниками Відділу охорони пам'яток археології Київського обласного управління культури. Воно знаходиться за 1.5 км на південний схід від околиці с.Віта-Поштова Києво-Святошинського району Київської області. Пам'ятка розташована на території дачного

7 відщепами, виготовленими переважно з якісного так званого "волинського" прозородимчастого кремня сірого та коричневого кольорів. Базальний уламок однієї з платівок має круто ретушований злам та пласке ретушування з боку черевця (Рис., 2). Края ще 2 платівок та 4 відщепів оброблені нерегулярною ретушшю та мають сліди використання (Рис., 3-6).

Посуд поселення за технологічними особливостями та характером орнаменту можна поділити на 3 групи. До першої належать 15 уламків стінок посудин товщиною 0,3 - 0,6 см темно-сірого та сіро-бурого кольору з добре заглаженою поверхнею. Керамічне тісто цих фрагментів добре вимішане, має домішку дрібного піску та незначну кількість подріблених рослинних волокон. На 5 фрагментах є орнамент, що складається з тонких прокреслених ліній та неглибоких округлих ямок, нанесених у місцях, де лінії перетинаються (Рис., 7-10). За складом тіста, товщиною стінок та орнаменту ці матеріали знаходять аналоги серед столової кераміки неолітичних поселень дунайської культури України та Польщі. Кераміка другої групи представлена 2 фрагментами вінець, 39 - стінок, 2 - динець посудин, у тісті яких присутні у різних пропорціях домішки піску та товченого граніту (іноді перепаленого). Поверхня уламків шерехата, іноді зі слідами ангобування, колір переважно жовто- та червоно-бурий, а їх товщина коливається в межах 0,5 - 1,5 см. Одне вінце пряме з заокругленим зрізом та потоншеним краєм, під яким розташовано орнамент у вигляді неглибокого пальцевого вдавлення (Рис., 11). Друге - типове східнотшинецьке - пряме з горизонтально зрізаним потовшеним краєм, під яким прокреслено дві горизонтальні лінії (Рис., 12). З 4 орнаментованих фрагментів стінок 2 прикрашено нерівними діагональними рядами прокреслених рис довжиною 1 - 1,5 см (Рис., 13-14), а ще на 2 фрагментах є півкруглі нігтьові наколи (Рис., 15). До другої групи належать і 2 фрагменти масивних пласких розлогих дінєць без закраїн (Рис., 16-17). Третя група складається з 12 дрібних неорнаментованих фрагментів стінок посудин жовтого кольору без помітної домішки у тісті. Товщина уламків 6-13 мм, вони більш щільні ніж фрагменти кераміки двох інших груп.

Отже, на поселенні Віта-Поштова 2 виявлено різноманітну кераміку, культурно-хронологічна інтерпретація якої значно ускладнена через відсутність цілих форм та малу кількість діагностичних уламків. Але незважаючи на це ми можемо стверджувати прина-

кооперативу "Тиша" і займає невелику ділянку пологого схилу піщаної тераси лівого берега верхів'їв безіменного ручая, що є правою притокою р. Віта. Восени 1995 р. на поселенні були проведені дослідження, які склалися з шурфування та збирання підйомного матеріалу. Вони засвідчили, що культурний шар пам'ятки не зберігся. Пізніше, у 1996 - 1997 рр. з метою збору підйомного матеріалу поселення неодноразово відвідувалося автором. За станом на літо 1998 р. можна констатувати повне знищення пам'ятки городами, будівництвом дачних споруд та прокладанням дороги.

За всі роки дослідження на поселенні було зібрано невелику колекцію археологічного матеріалу, що складається з 80 знахідок - 11 крем'яних виробів і 69 фрагментів ліпного посуду доби неоліту та пізньої бронзи.

Крем'яний інвентар пам'ятки представлено 1 кінцевою скребачкою на платівці (Рис., 1), уламками 3 середньошироких платівок та

лежність матеріалів першої керамічної групи столовим посудинам дунайської культури неоліту та наявність серед матеріалів другої групи фрагментів кераміки східнотшинецької культури доби пізньої бронзи. Визначити приналежність решти фрагментів другої та всіх уламків третьої групи до дунайської культури ми можемо лише на рівні припущення, адже домішки піску та жорстви, орнамент з пальцевих вдавлень, насічок та нігтьових наколів, розлога форма дінець були притаманні як кухонній кераміці дунайської культури, так і посудинам деяких пізніших культур регіону.

Саме з неолітичною, а не тшинецькою керамікою на наш погляд слід пов'язувати виявлені на пам'ятці вироби з кременю. Про це свідчить використання в якості заготовок тонких рівних добре огранованих платівок, знятих з правильних відтискних нуклеусів. Ці вироби не можуть бути віднесені до доби пізньої бронзи, бо на той час на півночі України прийоми призматичного розколювання кременя практично занепали, хоча іноді ще використовувалась техніка "наближена до платівчастої" (Березанская, 1994, с.34).

Таким чином, значна частина матеріалів Віти-Поштової 2 є найсхіднішими знахідками, що належать ранньоземлеробській дунайській культурі. Проте, віднесення самого поселення безпосередньо до цієї культури потребує додаткових аргументів, адже розташовано воно в глибині території, яку в неоліті заселяло дніпро-донецьке мисливсько-рибальське населення. Чи не є тут дунайська кераміка звичайним імпортом, як, наприклад, та, що була виявлена на деяких пам'ятках самчинської фази буго-дністровської культури (Даниленко, 1969, с.154)? Відсутність серед матеріалів Віти-Поштової 2 типової дніпро-донецької кераміки та невластива стоянкам цієї культури топографія пам'ятки (у верхів'ях невеликого ручая) дозволяють припустити швидше прийшла західне аніж місцеве походження мешканців цього поселення.

Нажаль, нечисленність колекції Віти-Поштової 2 не дозволяє робити якісь однозначні історичні висновки, проте, сам факт виявлення дунайських матеріалів в Середньому Подніпров'ї може значно вплинути на наші уявлення про характер етнокультурних процесів, що відбувалися на цій території в неоліті.

Гершкович Я.П., Рижов С.М.
 Інститут археології НАН України

Поселення ранньоскіфського часу Стуфчинці-9 на Поділлі

Поселення Стуфчинці-9 було виявлено в 1996 р. під час обстежування траси нафтопроводу НПК "Южний"-Західна Україна. Знаходиться між селами Давидківці (у 1,5 км на північ від околиці) та Стуфчинці Хмельницького району Хмельницької області. Розташоване на лівому березі струмка, що протікає через село Стуфчинці і є лівою доплавою річки Зинчинці. Займає схили плато, що обмежене з північного сходу та південного заходу давніми сухими балками, а на півночі схили переходять у нешироку долину струмка. Ділянка плато, де розміщене поселення, лежить у 300-400 м на південний захід від вигину струмка, при впадінні до нього ще одного. Розміри ділянки з півночі на південь близько 200 м, а з заходу на схід біля 350 м. Схили плато на вказаній ділянці досить стрімкі, і поселення лежить на висоті 12-15м над рівнем заплави.

На поверхні зустрічаються окремі шматки печини та дрібні фрагменти кераміки, за розповсюдженням яких загальна площа поселення сягає близько 3 га. Траншея нафтопроводу зачіпає південно-західну частину поселення і, можливо, проходить ли-

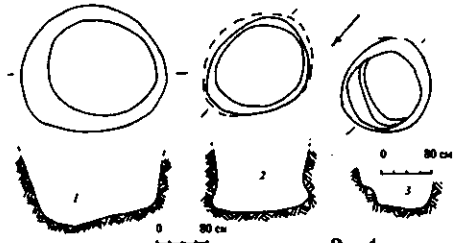

Рис.1

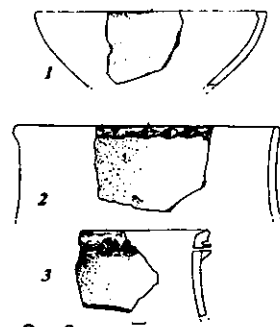

Рис.2

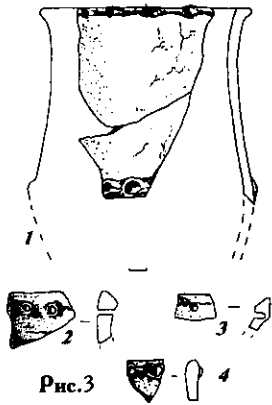

Рис.3

ше по його краю. У 1997 році Давидківським загonom Хмельницької експедиції НАН України досліджено 240 м² пам'ятки. Стратиграфія (повздовжній розріз) характеризується присутністю шару чорнозему товщиною 0,3-0,4 м, верхня частина якого розорана; прошарку гумусованого суглинку товщиною до 0,1 м; чистого суглинистого материкового ґрунту. Археологічні знахідки зосереджені в чорноземі, як правило біля господарчих ям, горішньою зруйнованою частиною заповнення яких вони є. Знайдені дрібні уламки кісток тварин, фрагменти обпаленої глини (від глинобитного вогнища чи обпаленої долівки житла), стінка червоноглиняної гончарної посудини (амфори ?), фрагменти стінок ліпних посудин. Серед останніх: верхня частина миски з грубою поверхнею червоного кольору, асередини має округле опухлення (Рис. 3, 3); верхня частина ліпного горщика, поверхня груба

червоного кольору, на зовнішній стороні - наліпний валик з пальцевими заглибинами (Рис. 3, 4). Звертає на себе увагу незначна кулькість знахідок, що може пояснюватись короткочасністю існування поселення та послідовною руйнацією культурного шару.

Всього під час дослідження 1997 року відкрито 3 господарчі ями, які розташовані у північно-західній, центральній та південно-східній частині розкопу. Всі вони виявлені за характерним темним гумусованим заповненням на рівні материкового суглинку.

Яма № 1 в верхній частині округлої форми, розмірами 2,2 x 2 м, орієнтована з південного заходу до північного сходу, стінки ями донизу завужуються, в нижній частині вона овальної форми, розмірами 1,7 x 1,52 м (Рис. 1, 1). Дно на рівні від -1,2 м до 1,6 м від сучасної поверхні, найбільша глибина - у північній та східній частині. В заповненні знайдені шматки обпаленої глини, фрагменти ліпних посудин, в тому числі від миски (Рис. 2, 1) з поверхнею жовтато-сірого кольору, на зовній стороні одного з них - наліпний валик з пальцевими заглибинами (Рис. 2, 2) у іншого, на зовній стороні, під вінцями, - наліпний валик з пальцевими заглибинами та проколами (Рис. 2, 3).

Яма № 2 в верхній частині округлої форми, розмірами 1,48x1,28 м, орієнтована з півночі на південь. До рівня -2,2 м від Р стінки завужуються, а потім, донизу, розширюються. В нижній частині яма округлої форми, розмірами 1,9 x 1,6 м, орієнтована з півночі на південь (Рис. 1, 2). Дно на рівні 1,44 м від сучасної поверхні. В заповненні - фрагменти обпаленої глини; верхня частина ліпного горщика (Рис. 3, 2) з грубою поверхнею червоного кольору, в домішках-дрібна слюда, під вінцями - наскрізні проколи.

Яма № 3 в верхній частині округлої форми, розмірами 1,52x1,34 м, орієнтована з півночі на південь. У північній половині стінка завужується і утворює виступ завширшки 0,2 м. Південна стінка донизу завужується (Рис. 1, 3). Дно на рівні - від -0,94 до -1,0 м від сучасної поверхні), найбільша глибина в південній частині. В заповненні знайдено фрагмент верхньої частини ліпного горщика з поверхнею червоного кольору, на зовній поверхні вінця - пальцеві вдавлани, а на рівні боків - наліпний валик з пальцевими вдавланими (Рис. 3, 1).

Всі ці знахідки мають широке коло аналогій серед пам'яток передскіфського та ранньоскіфського часу лісостепової зони України, в тому числі на Волині та Поділлі, де у пам'ятках ранньоскіфських лежницької, могилянської та західноподільської груп та в пізньочорноліській культурі зустрічаємо горщики з проколами під вінцями та з наліпними пружками, миски тощо (Крушельницька, 1990, с. 135-140, рис.48,1,4; 1990а, с.143-151, рис.51,3; 52,1-3,7-11) Виходячи з існуючих на сьогодні дат цих груп, й більш імовірним для поселення Стуфчинці-9 здається хронологічне положення в межах VII ст. до н.е., можливо його кінця, оскільки треба мати на увазі знахідки тут і маловиразних фрагментів античної амфорної кераміки. Слід зауважити, що пам'ятка розташована в дуже слабо археологічно вивченому регіоні Поділля, в тому числі за доби раннього залізного віку.

Голубчик Л.М., Ромашко В.А., Шалобудов В.М.**

* Відділ охорони пам'яток Дніпропетровської облдержадміністрації;

** Дніпропетровській державний університет

Дослідження скіфських курганів поблизу м.Марганець Дніпропетровської області

В 1997 р. сумісною експедицією Дніпропетровського державного університету та Обласного відділу охорони пам'яток історії та культури у східній частині великої курганної групи біля м.Марганець проведені рятівні розкопки. Серед досліджених курганів три належать до скіфського часу.

Насипи внаслідок заорювання втратили первинні розміри та форму. Курган 34 візуально зафіксований завдяки виходам на поверхню каміння від крепиди, діаметр якої становив 9,5-10 м. Між камінням знайдені уламки кісток коня (Рис., 1). Поховання займало центральну частину підкурганної площі. Заповнений камінням круглий в плані колодязь діаметром вгорі 0,75 м, розширювався до 1,1 м на рівні дна, яке знаходилося на глибині 1,45 м. Камеру влаштовано під південно-західною стінкою, вхід до якої мав висоту 1,35 та ширину 1,3 м. В закладі використано цинковку та каміння. Камера сегментоподібної форми орієнтована з північного заходу на південний схід. Площа дна, яке було вкрите крейдою, становила 2 х 0,9 м, висота склепіння - 0,55 м (Рис., 2).

Кістяк жінки віком 30-35 років лежав зібгано на спині - лівому боці черепом на північний захід, обличчям до входу до камери. За черепом знаходилося дерев'яне блюдо видовжено-овальної форми з напутьною іжею (кістки лошати) та залізним ножом з горбатою спинкою та дерев'яним руків'ям. Жінку супроводжували намиста, розсіяні навколо шийних хребців, велике бронзове дзеркало, на якому лежала свинцева ворварка, 28 бронзових вістрів стріл, спис, якого покладено до могили зламаним навпіл, внаслідок того залізне вістря та підток знаходилися поруч. Біля тазових кісток зафіксовано пляму від якогось округлого виробу з повсті, можливо футляру дзеркала (Рис., 2-9).

Скіфське поховання заораного кургану 35 пограбоване. Могила мала вузьку вхідну яму, орієнтовану зі сходу на захід. Її розміри 2,45 х 0,5 м, глибина 1,8 м. Підбій підпрямокутної форми розмірами 2,5 х 1 м знаходився під південною стінкою. Загальна глибина могили 2 м. У заповненні придонної частини знайдені кістки скелетів двох молодих чоловіків.

Курган 36 зафіксовано на полі як пляму світлого кольору з поодиноким камінням. Закладена камінням вхідна яма, розміри якої становили 1,6 х 0,4 м, орієнтована зі сходу на захід. Під південною стінкою знаходився підбій довжиною 1,8 м та шириною 0,4-0,55 м, в якому випростано на спині, черепом на захід лежав кістяк жінки.

Досліджені кургани датуються в хронологічних межах IV ст. до н.е. Присутність у жіночому похованні кургану 34 зброї визначає його належність до поки ще нечисленної групи поховальних пам'яток так званих "скіфських амазонок". Серед них відомі й досить близькі за обрядовими рисами такі поховання, як Новоолександрівка 3.2.2, Башмачка 1.13.2, Широке 1.5.2 (Волобой, Лихачев, Шалобудов и др., 1981; Ковпаненко, Яковенко, 1973).

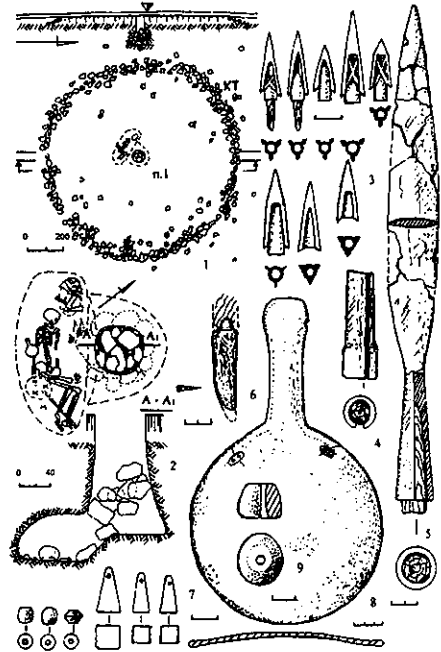

Рис. Поховання №1 кург.4

Захар'єв В.А.^{*}, Рідуш Б.Т.^{**}

^{*}Хмельницький обласний краєзнавчий музей,

^{**}Дунаєвецька станція юних туристів-краєзнавців та Чернівецький спелеоклубу "Троглодит"

Археологічні та археоспелеологічні роботи у серединній течії р. Ушиці на Поділлі

У липні-серпні 1997 року спільна експедиція Хмельницького обласного краєзнавчого музею, Дунаєвецької станції юних туристів-краєзнавців та Чернівецького спелеоклубу "Троглодит" провела археологічні та археоспелеологічні дослідження у серединній течії р.Ушиця в околицях с.Сокилєць Дунаєвецького району Хмельницької обл.

Продовжено розкопки периферії давньоруського могильника XII-XIII століть в урочищі Батарея, де розчищено 95 кв.м площі та виявлено 16 різностатевих поховань. З них - три підплитових. Усі поховання орієнтовані у західному напрямку та здійснені на незначній глибині - до 0,94 м від сучасного рівня поверхні.

Серед супутнього інвентаря поховань жіночі прикраси та елементи одягу. Зокрема, виявлено традиційні для конкретного могильника скроневі есоподібні, петлеподібні підвіски та кільця у півтора оберта з мідного, бронзового та срібного дротів. Вдруге на могильнику трапилися пластинчасті: браслет та кільце-перстень. Вперше знайдено підвіски з гірського кришталю, перстень з колодочкою, цілі скляні браслети, браслети з бронзового прутка ромбічного у перетині, срібний колт, прикрасу з семи срібних скроневих кілець на сріблотканій смужці, вставку до перстня та масивні ромбічні бусини. В культурному шарі могильника виявлено фрагменти залізних виробів: вістря стріли, гостроконечник, гачкоподібний предмет та фрагменти ножа, а також фрагменти скляних браслетів і фрагмент кістяної проколки.

В засипці могили, як і під кістяками, трапилися фрагменти гончарної кераміки, в основному, горщиків. Крім цього в засипці поховання 73 в районі ніг знайдено скляну намистину. У тому ж місці в похованні 79 - фрагмент скляного витого браслета. А в засипці над черепом у похованні 81 знайдено фрагмент бронзового розломаного у давнину хрестика.

Вперше за семиріччя дослідження могильника виявлено додаткове перекриття на підплитовому похованні - під основною вапняковою плитою поховання 87 простежено залишки тонкої плити з дрібнозернистого пісковика. Водночас між похованнями 77 та 83 виявлено кам'яну конструкцію з двома ямами діаметром 50-52 см та нерівним дном на глибині 56-61 см з південного та східного боків. Ще одну яму незрозумілого призначення (70x70x65 см) виявлено західніше поховання 88. Серед знахідок потривоженого могильником шару поселення раннього залізного віку виявлені фрагменти посуду черноліської культури, глиняні прясличка та відходи бронзолварного виробництва - шлаки і краплини металу.

В давньому центрі Сокильня, урочище Містечко, проведено розчистку провалу північно-західної частини підземного об'єкта, який складається з більш ранішої, що має бокові ніші, та пізнішої, яка є простим підкопом. Практично підготовлено об'єкт для розкопок у наступному сезоні та законсервовано його від впливу природніх факторів та сторонніх відвідувачів.

За 7-8 км північніше Сокильця на лівому схилі р.Ушиці, західніше с.Отроків Ново-Ушицького району виявлено печерний монастир та паркову печеру рубежу XIX століття та проведено їх топографічну зйомку. Паркова печера розташована в урочищі Нижня Грота в основі схилу. Її облаштовано за часів поміщика Ігнатія Сцибора Мархоцького. Вона складається з двох частин-безпосередньо печери, викладеної з брил травертину, та баштоподібного приміщення. На Україні це одна з найунікальніших паркових споруд рубежу XIX ст.

Печерний монастир розташований в урочищі Верхня Грота на схилі у виходах травертину, утвореного потужним джерелом. Він складається з двох відрізків-переходів та центрального приміщення загальною довжиною близько 40 м. У північному відрізку виявлено три ніші. Дата об'єкта не встановлено. Археологічні дослідження будуть проведені під час сезону 1998 року.

Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Поляков С.Є.
 Інститут археології НАН України

Дослідження Михайлівського Золотоверхого собору в 1997 р.

У 1997 р. було завершено розпочате у попередньому році повне розкриття плану собору. Велась також роботи на дзвіниці, економічній брамі, ділянках муру та біля льоху. В результаті розкопок досліджено стан решток споруд, виявлено невідомі досі прибудови XII ст.

Головне ядро храму 1108 р. являло собою типову хрестово-купольну за планом триапсидну, шестистовпну споруду з яскраво виявленим нартексом, у північній частині якого знаходились гвинтові сходи на хори. Розміри 28.8 x 18.79 м. Храм складений у змішаній техніці кладки з утопленим рядом. Переважні розміри плінфи: 27-29 x 34-38 x 4.5 см. Перед побудовою площа була в багатьох місцях спіланована і підсипана шаром глини. На дні фундаментних ровів покладені квадратні лежні, скріплені залізними штирями та залиті цем'янковим розчином. Нижній обріз фундаменту знаходився на одній відмітці, але його потужність (вірогідно, через ухил денної поверхні XII ст.) різна, а найбільша - в абсидній частині (1.6 м). Верхній обріз фундаменту виступав на апсидах на 0.4-0.5 м, на стінах - на 0.15-0.2 м. Самі фундаменти не в усіх місцях досягли материка. Фасади прикрашені на висоті 0.3 м від обрізу двоступенчастими нішами. Абсиди виявилися негранчастими (як досі вважалось в історії архітектури), а теж прикрашеними такими ж нішами та напівколонками між ними.

Наступним етапом стало будівництво невеличкого (10.8x8.6 м) чотирьохстовпного храму Входу Господнього до Іерусалиму впритул до західного прясла південної стіни собору (фундаменти до 0.8 м). Біля західного та північного порталів збудували притвори. Від західного збереглася лише частина фундаментів.

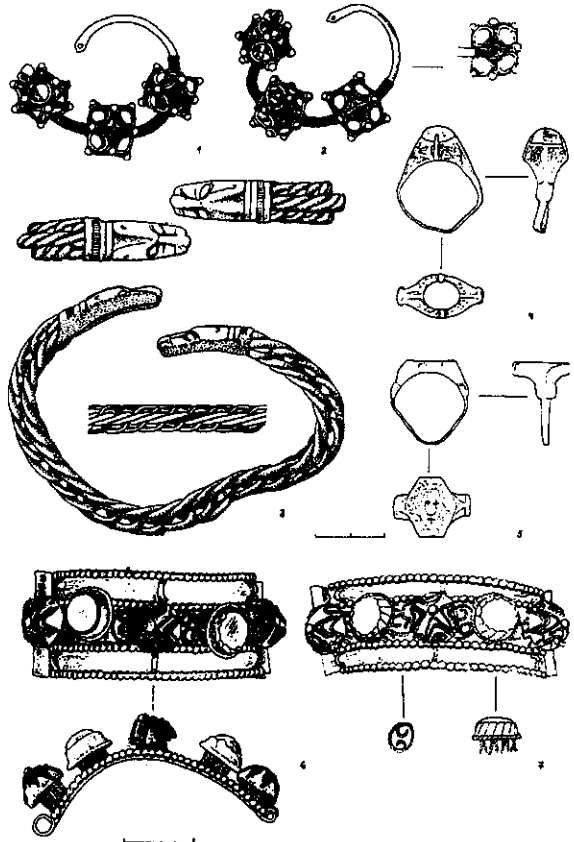

Рис.2 Речі скарбу: 1,2- скроневі кільця; 3 - браслет із звериними голівками; 4,5 - каблучки; 6,7 - стулки браслету; 1,2, 4-7 - золото; 3 - срібло. 4 - вставка з каменю (аметист?); 6,7- вставки з каменю, перлини.

Рис.1. Гривни №№2,3,7,8 з графіті;
 №№3,7,8 обрубані

На північному - зафіксовані пліастри та пара квадратних стовпів з плінфи. Прибудови закривали ділянки стін собору з вже розфарбованими нішами. Але асортимент плінфи та деякі технічні прийоми такі ж, як на первинному ядрі. Всі ці прибудови XII ст. були розібрані під час реконструкції собору у XVIII ст.

Під собором виявлені поховання X-початкуXI ст. та житла XI ст., що змінили перших. Цегляні склепи XII-XIX ст. (22) переважно зруйновані та порожні. На площі собору розчищено 75 ґрунтових поховань (7 з них - дохромові), деякі з цікавим матеріалом X-XVIII ст. Перед апсидами досліджено 165 поховань, три з яких X-XIII ст., решта - XVI-XVIII ст. (більшість - безінвентарні). Особливий інтерес становить скарб, зібраний в заповненні шістьох поховань та навколо них. Вірогідно, первинно він знаходився у ямі XIII ст. Виявлено 23 монетні гривні київського типу, частина яких обрізані та рублені, мають графіті (Рис.1), один срібний витий браслет із звірячими голівками на кінцях, дев'ять ланок золотого браслету, дві золоті каблучки (одна із знаком Рюриковичів), дві трьохнамистинні золоті сережки (Рис. 2).

На території собору та навколо нього досліджено кілька будівель і господарських ям давньоруського та пізньосередньовічного часу. Слід відзначити комплекси XIV-XVI ст. із значною кількістю кераміки та кахлею з зображенням архангела, які датовані монетами.

Зібрано цікаву колекцію монет XV-XVIII ст., найдавніша з яких празький гріш Вацлава IV (1378-1419) та литовський денарій типу "колюмни" - "спис з хрестом", початку XV ст.(?).

Унікальна знахідка - різблена плита з овруцького шифера з зображенням святого вершника - була виявлена при вході до монастирського льоху. Розміри плити 153x113 см.

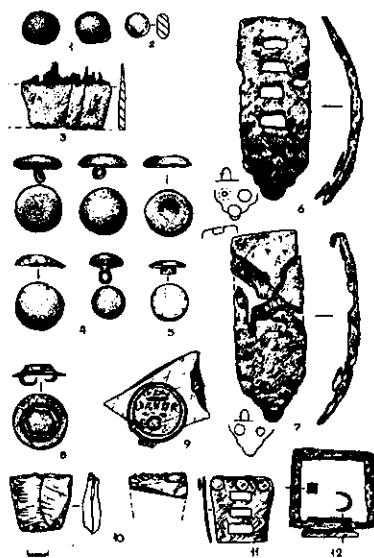
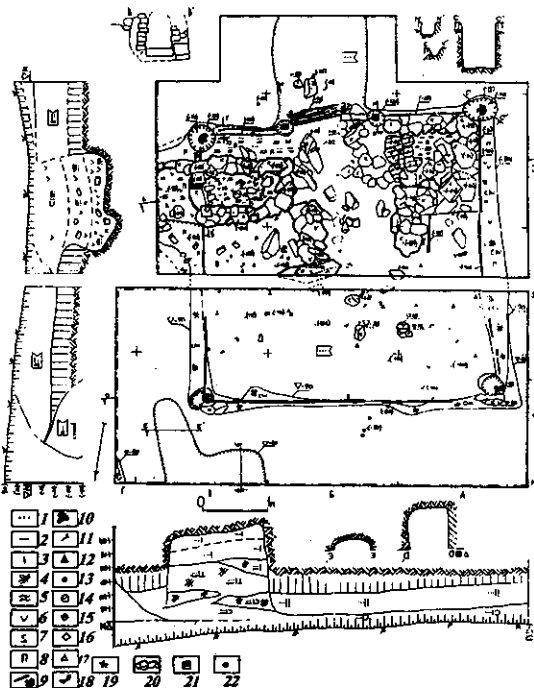
Під час розкопок знайдено уламки мозаїк, фрески, шиферні плити інтер'єру храму.

Кобалія Д.Р.

Національний заповідник "Хортиця"

Раскопки на території воєнного лагерьа 1735-1739 гг. на о.Хортиця

В 1997 году исследовано плато между балками Наумовой и Громушиной в северо-западной части о.Хортиця. Здесь согласно "Плану Новому и Старому островскому рентранжементам 1740 г." располагалась штаб-квартира генерал-майора Брадке, командующего русско-казацкими формированиями во время русско-турецкой компании 1736-1739 гг.

↑ Рис.2. Находки из помещения 2. 1,2 - свинец; 6,7,12 - железо; 4,2,11 - медь; 3,5 - кость; 9 - стекло; 10 - кремень

← Рис.1. Помещение 3.

В юго-западній частині плато розположена лінія укріплень 1737 г., состоящая из берегово-го люнета, вала и рва длиной 60 м, двух редутів. Крайній, по всей видимости, прикрывал единственный доступный спуск в балку Громушина. За лінією укріплень с южної сторони хорошо читаются западины семи землянок. Приблизительно по центру плато проходит колея дороги. Дина сохранившегося участка дороги составляет 130-140 м. У восточной границы плато дорога делает плавный изгиб к югу. На планах периода 1737-1740 гг. именно здесь и обозначена дорога, ведущая к переправе на правый берег Днепра. Напротив крайнего восточного редута, к северу от дороги сохранились следы еще 15 землянок. Лагерь представляет собой два ряда построек, сходящихся под тупым углом. К нему же относились четыре обособленные постройки 8,13,14 в балке Наумовой и 15 к югу от дороги.

Так как комплекс землянок, растянувшийся вдоль дороги, находится перед фронтом укріплень 1737 г., можно предположить, что он появился в 1739 г., когда Хортицкий рентраншемент был значительно расширен и укріпления у балки Наумовой оказались внутри новой оборонительной системы.

Объектом для исследования была выбрана землянка 3. Раскоп площадью 36 м² имел ориентацию север-юг. На глубине 0.7 м от репера зафиксирован контур помещений подквадратной формы с длинным узким входом. На глубине 0.8 м зафиксирован квадратный контур помещения с деревянными конструкциями внутри, в конструкции которых использован камень и кирпич. Песчаный пол находился на глубине 0,9 -1м от уровня древнего горизонта (Рис.1).

Находки (Рис.2) сконцентрированы около печей и на полу. Среди них гвозди, оконное стекло и фрагменты стеклянной посуды (один - с круглым клеймом), картечь, ружейные кремни, свинцовые мушкетные и пистолетные пули, медные и костяные пуговицы, пряжки, фрагменты костяного гребня, бритвы с клеймом, фрагменты пики.

Набор находок дает основание считать исследованное помещение офицерской полуземлянкой.

Ковальова І.Ф., Маріна З.П., Тесленко Д.Л.

Дніпропетровський державний університет

Дослідження кургану доби бронзи поблизу м.Марганця Дніпропетровської області.

У 1997р. сумісною експедицією Дніпропетровського держуніверситету та обласного відділу охорони пам'яток історії та культури у східній частині великої курганної групи поблизу м.Марганець проведені рятівні розкопки.

Поховання доби бронзи містилися в кургані 33. Останній мав овальну в плані форму та діаметри: північ-південь- 32 м, схід-захід- 36 м. Для стратиграфічних спостережень залишалися центральна та три проміжні бровки. В процесі досліджень було відкрито десять поховань: 4 - ямної культури, 3 катакомбної, 1 - зрубної та середньовічний кенотаф, 1 - не визначено.

Основним в кургані виявилось ямне поховання 4. Небіжчик, чоловік віком 20-25 років, лежав зібгано на спині у західній орієнтації. Поруч з лівою рукою померлого покладена верхня щелепа вівці та стулка UNIO. Поблизу правого ліктьового суглобу знаходилося знаряддя - проколка чи стилет, - виготовлене з трубчастій кістки тварини, довжиною 14 см (Рис.,1). Поховання було перекрите насипом, розмірами 16 x 14м, який складався з вальців чорнозему та дерну.

Наступний будівельний етап пов'язаний з ямним похованням 10, могила якого вирито у південно-східному схилі насипу I. Від померлого немовляти залишилися лише кістки черепа, розташовані по центру ями. Поховання супроводжувалося локальною підсипкою (насип II), що збільшила діаметр кургану на 2,5м у південно-східній частині.

Насип III споруджений для ямного поховання 9. Кістяк підлітка покладений зібгано на лівому боці головою в бік сходу. За черепом небіжчика знаходився вохровий хлібець, на рівні правого ліктьового суглобу, за спиною похованого, знайдено горщик. Останній привертає увагу своєю формою - плоскодонна банка зі слабостягнутими вінцями (Рис., 4), є нетиповою для ям-

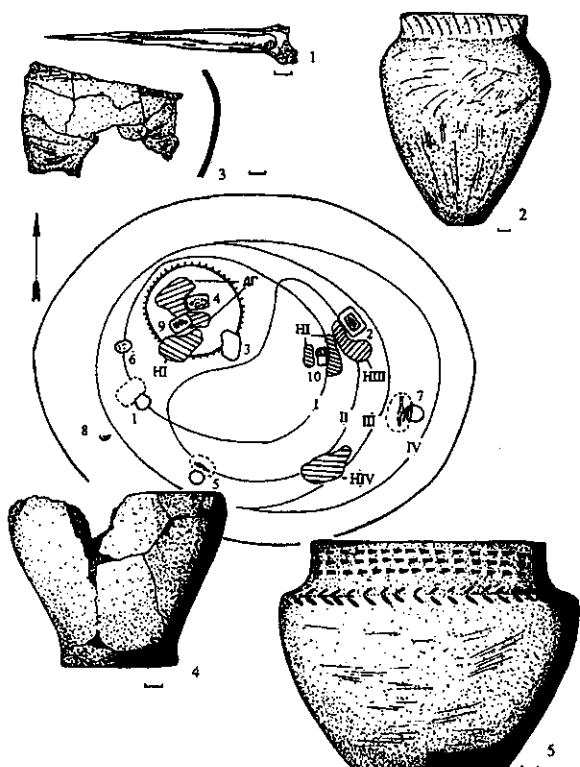

Рис. 1. Курган 33. Інвентар поховань.

ся рештки дерева та досить великий камінь. На дні, засипаному яскраво-червоною вохрою, знаходився випростаний на спині кістяк чоловіка 20-25 років, орієнтований черепом на південь. Ліворуч від небіжчика знайдено ліпного плоскодонного горщика з короткими прямими вінцями та округлими плічками, поверхні якого вкриті розчосами. Орнаментований наколами, що утворюють горизонтальні пружки (Рис., 5).

Найпізнішими в кургані виявилися зруйноване зрубне поховання з фрагментами банкоподібного горщика та середньовічний кенотаф. В останньому знайдений невеликий фрагмент херсонеської амфори та череп коня без нижньої щелепи.

За особливостями обряду впускні ямі поховання можливо датувати початком II тис. до н.е. Катакомбні поховання не виходять за межі уявлень про пам'ятки інгульської катакомбної культури, для яких пропонується датування у межах 1800-1700 рр. до н.е.

Козак Д.Н.

Інститут археології НАН України

Рятівні археологічні дослідження на багатоярусному поселенні біля с.Хрінники на Рівненщині у 1997 р.

Роботу було продовжено у розкопах XIV та XV у південно-східній частині поселення. Відкрита площа складає 607 м² (307+300). Виявлено 8 житлових та 4 господарські споруди та 10 ям-погребів різних культур. З них до ранньозалізного часу належать 3 господарські споруди та дві ями, до поморської культури - одна споруда та дві ями, до зубрицької культури - одне житло, до вельбарської - три житла та три ями-погреби, до періоду Київської Русі - чотири житла та три ями-погреби.

Дві господарські споруди ранньозалізного часу мають вісімкоподібну та одна - видовженоовальну форму і орієнтовані короткими стінами за лінією північ-південь. Стіни прямовисні, дво

ної кераміки Подніпров'я. У заповненні поховання 9 виявлено фрагменти стінки значної за розмірами посудини, який використовувався для розтирання вохри (Рис., 3).

Останнє в кургані ямне поховання (2) також супроводжувалося досипкою, що мала локальний характер. В могилі знаходився кістяк чоловіка, віком 40-45 років, якого покладено зібгано на лівому боці у північній орієнтації. За черепом небіжчика стояв ліпний горщик з середньовисокими децю відігнутими назовні вінцями, прикрашеними косими відбитками гребінцевого штампу (Рис., 2).

З рівня насипу IV впускні три катакомбні поховання інгульського типу. З похованням 7 - найбільшим за трудовими витратами, - пов'язана кільцева досипка, яка надала кургану сучасного вигляду. Конструкція катакомби складалася з овальних в плані шахти та камери, які стикалися. В проході до камери зустрічалися

глиняне, не утоптане, рівне. Розміри споруд складають 1,5-1,7 x 2,1-3,7 м, висота земляних стін 0,3-0,5 м від рівня дна. Ями-погреби знаходилися біля споруд і склали разом, очевидно, один комплекс. Вони округлі у плані, стіни вертикальні, дно рівне. Діаметр ям 1,7-2 м, глибина 0,25-0,4 м від рівня материка.

У заповненні об'єктів зібрано типову для місцевого варіанту культури ранньозалізного часу кераміку ленницької групи. Це банкподібні та тюльпаноподібні горщики, прикрашені наскріз ними проколами під вінцями. Поверхня посудин шорстка або покрита пальцевими розчісами та рядами нігтьових защипів. Є диски-покришки та конічні миски.

Складною за конструкцією є споруда X, поморсько-кльошової культури. Вона має у плані трапецієподібну форму розмірами 5,8 x 7,2 м і орієнтована короткими стінами за лінією північ-південь. Висота стін 0,32 м від рівня долівки. Споруда складалася з системи господарських ям, розташованих по кутах та посередині долівки та материкового прилавка, який займав північно-східний кут. Значний інтерес складає керамічний комплекс споруди, який поєднує в собі елементи поморсько-кльошової та пшеворської культур пізньолатенського часу.

Житло зубрицької культури (II ст. до н.е.) було прямокутною у плані півземляною орієнтованою кутами за сторонами світу, кути заокруглені, земляні стіни похилі до дна, долівка глиняна, рівна, у розрізі котлован житла має човникоподібну форму. Його розміри - 2,2 x 3,3 м, висота земляних стін - 0,6 м від рівня долівки. Один з кутів житла займав материковий останець-прилавок, а по периметру стін розміщалося п'ять ямок від стовпів. На долівці житла у південно-східному куті лежало купкою 11 глиняних тягарців бубликоподібної, конусоподібної та прямокутної форми з отворами для підвішування та слідами від шнурів. Тягарці погано випалені.

Найбільш чисельними є матеріали вельбарської культури. Досліджено три житла та три ями-погреби цієї культури. Кожне з жител репрезентує певний тип, що характерний для готської культури в цілому та для даного поселення зокрема.

Так, житло 47 належить до типу наземних невеликих будинків з стовпово-плетневою конструкцією стін. Його залишки зафіксовані потужним скупченням розпорошеної глиняної обмазки товщиною від 0,3 м на краях, до 0,6 м посередині. Розміри споруди складають 6,5 x 12 м. По периметру стін виявлена велика кількість стовпових ям, які створюють прямокутник. Головними у житлі були вісім стовпів, розташованих вздовж стін симетрично один до одного, діаметром 0,4 - 0,8 м. Житло було орієнтоване кутами строго за сторонами світу, долівка вимазана чорною болотною землею. У північно-західній половині знаходилося глинобитне вогнище діаметром 2 м.

Житло 48 належить до типу наземних споруд стовпово-плетневої конструкції з глинобитними стінами. Воно мало квадратну форму і було орієнтоване кутами строго за сторонами світу. Розміри житла 3,6 x 4,8 м. У кількох кутах збереглися стовпові ями, а у західному куті - глинобитне вогнище діаметром 0,6 м.

Третє житло (№ 50) було півземляною підпрямокутної форми з заокругленими кутами. Його розміри 3,4 x 4,4 м, висота земляних стін 0,4-0,5 м від рівня долівки. Вздовж східної стіни розміщався материковий виступ-прилавок, а вздовж виступу - чотири стовпові ямки. По всіх чотирьох кутах та посередині коротких стін знаходилися стовпові ями - сліди від даху і стін.

В об'єктах та культурному шарі вельбарського поселення виявлено велику кількість ліпної кераміки, типової для вельбарської культури, уламки від гончарних посудин черняхівської культури, ряд інших виробів з глини (пряслиця, тягарці), костяні проколки, залізні ножі, шила, бронзову пряжку, язичок якої подано у вигляді головки оленя.

Об'єкти вельбарського поселення датуються другою половиною III-IV ст. н.е.

На наступному горизонті на пам'ятці було поселення типу Луки-Райковецької. До нього належить невелика кількість фрагментів ліпної або підправленої на гончарному колі кераміки, переважно товстостінних горщиків великих і середніх розмірів. Ряд екземплярів мають під шийкою або на краях вінцеві пальцеві вдавлення.

Найбільша кількість об'єктів належить до поселення періоду Київської Русі (XI-XIII ст.). Це чотири житла та три ями-погреби. Житлами були квадратні у плані півземлянки з глинобит-

ною пічкою в одному з кутів. Їх розміри складали 2,8-3,2 x 3,6-4,2 м, висота земляних стін від 0,4 до 0,7 м від рівня долівки. У двох житлах по кутах виявлені стовпові ями.

Серед індивідуальних знахідок, крім фрагментів кераміки, виготовленої на гончарному колі, знайдено фрагмент залізних вудил, округлу залізну пряжку-фібулу з загнутими в сторони кінцями, важілець мергельної крейди, шиферне пряслице рожевого кольору.

Колода В.В.

Харьковский госпедуниверситет

Исследования 1997 г. в Верхнем Салтове

Во время полевого сезона 1997 г. Средневековая археологическая экспедиция Харьковского госпедуниверситета под руководством автора продолжила стационарные исследования Верхне-салтовского археологического комплекса (Волчанский район Харьковской области). Основные работы велись в раскопе №3 на селище. Они имели охранный характер, так как исследовалась разрушаемая водами водохранилища линия берега. Общая вскрытая здесь площадь за 1996-1997 годы составила более 1000 кв. м. Стратиграфия раскопа имела следующую картину: современный культурный слой (XX в.) занимал верхние 0,2-0,4 м; ниже его до глубины 0,6-0,8 м располагался культурный слой с остатками нового времени (XVIII-XIX вв.); затем до глубины 1,2-1,5 м простирался раннесредневековый культурный слой, представляющий салтовскую археологическую культуру (середина VIII- середина X вв.).

Отложения XX вв. содержали разнообразные находки: орудия труда и предметы быта (преимущественно столовая и кухонная посуда), остатки вооружения и обмундирования Второй мировой войны. Они хорошо датируются монетами советского периода.

Культурный горизонт XVIII-XIX вв. представлен остатками жилых и хозяйственных построек. В них, как и в описываемом культурном слое, выявлены предметы быта, остатки керамической и стеклянной посуды, кафельная плитка, игрушки-свистульки, медальоны и монеты середины XVIII-XIX вв.

Раннесредневековые отложения содержали большое количество керамики салтовской культуры (середина VIII - середина X вв.), орудия труда, предметы быта и отдельные украшения. Вся керамика, за исключением отдельных обломков лепных глиняных котлов с внутренними ушками, изготовлена на гончарном круге. Подавляющее большинство ее фрагментов относится к тарным сосудам: грубо шамотированным толстостенным пифосам, гофрированным амфорам, кувшинам большого объема. Остатки кухонной и столовой посуды встречаются значительно реже. К первым относятся фрагменты горшков, орнаментированных по тулову горизонтально прочерченными полосами; ко второй группе - остатки серо- и чернолощенных сосудов (кувшины, кружки, кубьшки).

Среди орудий труда салтовского горизонта следует выделить каменные жернова и точильные камни, обломки зернотерок, терочки, глиняные грузила и сопло. Предметы быта представлены железными ножами, скобами, пряслицами. Найдено здесь лоцило из амфорной ручки и костяной орнаментированный игольник. Из украшений в раскопе найдены: бронзовый перстень с "жуковиной", железная булавка с волотообразным навершием и несколько пастовых бусин.

Среди комплексов этого же культурного слоя необходимо отметить 3 полуземляночных жилища, 2 погребка, 14 хозяйственных ям и одну хозяйственную постройку прямоугольной формы незначительно углубленную в грунт.

Небольшие по объему работы были проведены в западной части могильника-III. Раскоп был заложен к северу от провалившейся в 1996 г. катакомбы №28. Его общая площадь составила 65 кв.м. Захоронений в нем не обнаружено. Однако, здесь был обнаружен и ритуальный ров с тремя скоплениями керамики, которые интерпретируются как места совершения тризн. Упомянутый ров прослежен на протяжении 14,5 м, и конец его в раскопе не найден. Ориентирован он по линии восток-запад. Ширина рва - 0,35-0,45 м, глубина - 1,0 м. В его восточной

части и 1,25 м - в западной. Профиль дна вогнутый. В заполнении рва найден фрагмент стенки средневековой амфоры, ручка гончарного салтовского сосуда и "фишка", изготовленная из стенки сосуда. Ритуальный характер рва подтверждается выявленными в непосредственной близости от него остатками тризны. Все они относятся к I типу - тризны, состоящей из одних сосудов (Плетнева, 1961). Две из них, "А" и "Б", залегали на глубине 0,5 м. Форму ямок проследить не удалось, так как они были сделаны в черноземном слое и лишь слегка заглублены в предматерик.

Тризна "А" состояла из трех сосудов: одного большого сероглиняного парадного пифоса и двух кружек (Рис.1). Пифос имел три ручки. Он был украшен двумя рядами зигзагообразных полос по плечу и вертикально пролощенными полосами по нижней части тулова. Одна из кружек имела черный цвет и была украшена тремя горизонтально пролощенными линиями по вертикально стоящему венчику. Другая кружка была сероглиняной, украшенной двумя горизонтально прорезанными широкими линиями по тулову. Отметим также, что пифос был найден без части верха, а у кружек отсутствовали нижние части.

Тризна "Б" состояла из большого сероглиняного кувшина и чернолощеной миски (Рис.2). Кувшин имел одну ручку и носик для слива. Он был украшен тремя широкими прорезанными по тулову линиями. Его верхняя часть сохранилась не полностью. Миска имела более сложный орнамент, состоящий из трех горизонтально пролощенных по венчику полос и двух полос, прорезанных по линии максимального расширения; нижняя часть имела чередующиеся пролощенные поля и отдельные линии. В тризне находилась лишь половина этого сосуда.

Тризной "В" можно считать компактное скопление фрагментов керамики, выявленное на глубине 0,3 м. В его составе были обломки как минимум четырех кухонных горшков (Рис.3).

Отметим, что выявленные в 1997 г. остатки трех тризн являются первыми находками подобного рода на Верхнесалтовском могильнике. Это немного по сравнению с их значительным количеством на Дмитриевском могильнике-78, или на Маяцком-24 (Плетнева, 1989; Флеров, 1993). Верхнесалтовские поминальные комплексы относятся к наиболее распространенному типу тризн, как по своему характеру (лишь сосуды), так и по составу посуды. Однако, мы склонны видеть более близкое сходство описанных тризн с аналогичными комплексами из Маяцкого могильника. Аргументами в пользу этого является преобладание в верхнесалтовских тризнах лощеной столовой посуды, а также наличие тризны, состоящей из отдельных сосудов (что не прослеживается по материалам Дмитриевского могильника).

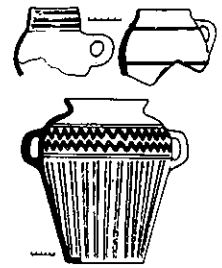

Рис.1. Керамика из тризны А

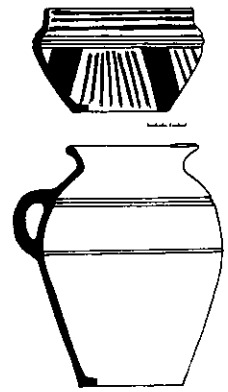

Рис. 2 Керамика из тризны Б

Рис. 3. Керамика из тризны В

Колосов Ю.Г.^{*}, Степанчук В.Н.^{*}, Делано С.^{**}, Кухарчук Ю.В.^{*}, Коен В.Ю.^{*}
^{*}Институт археології НАН України; ^{**}Сорбонна (Франція)

**Исследования Крымской палеолитической экспедиции
 Института археологии НАН Украины в 1997 г.**

КПЭ ИА НАНУ, возобновившая в 1995 году после нескольких лет перерыва, свои работы на полуострове, полевой сезон 1997 года проводила с 10 августа по 5 сентября. Изыскания велись в Белогорском, Симферопольском, Бахчисарайском районах Автономной Республики Крым, Украина. Главная цель работ состояла в отборе образцов органических остатков для датирова-

ния методами естественных наук (C^{14} и др.). До сих пор, несмотря на серьезные усилия многих исследователей палеолита Крыма, положение с абсолютными датировками регионального палеолита нельзя считать удовлетворительным. Нашей задачей являлся охват возможно большего количества ранее исследованных палеолитических памятников, материалы которых к настоящему моменту не имеют абсолютной датировки. В качестве образцов отбирались фрагменты кости, предпочтительно обожженной, а также древесный уголь. Для отбора образцов использовалась главным образом методика зачисток профилей уже существовавших ранее раскопок на участках шириной предпочтительно не более 1 м, с последующей консервацией разрезов в том случае, если наши работы вынужденно нарушали имевшуюся к началу отбора образцов защиту профилей памятника. В процессе зачисток велась тщательная фиксация встреченных объектов на плане и в профиле с привязкой координат к стационарным нулевым.

Работы по сбору образцов были проведены на следующих памятниках: многослойных среднепалеолитических стоянках Заскальная V, Красная Балка, Алешин Грот, Пролом II, Шайтан-Коба IV, ГАБО (стоянка им. Г.А.Бонч-Осмоловского); многослойных стоянках, включающих среднепалеолитические и верхнепалеолитические слои Красный Грот и Аджи-Коба I, а также верхнепалеолитической стоянке Аджи-Коба II.

В результате была собрана большая серия образцов для датирования, главным образом, фрагментов костей животных, в большинстве своем обожженных. Часть этой серии в настоящий момент уже передана в Гронингеновскую лабораторию; результаты датирования ожидаются. При зачистках профилей памятников собраны также небольшие коллекции каменных артефактов и фаунистических остатков. Подавляющее большинство этих находок представляют собой кремневые изделия, характерные для памятников и слоев, в которых они были встречены. Так, стоянки Восточного Крыма: Заскальная V, Пролом II и Красная Балка доставили, наряду с ординарными отходами расщепления кремня, также и типичные для микока формы двусторонне обработанных изделий либо отходов их производства. Напротив, расположенная в Юго-Западном Крыму стоянка ГАБО, характеризующаяся, также как и Заскальная V, двусторонней индустрией, дала формы типичные для пара-микока старосельского типа. Новые находки, в частности, пополнившие имеющиеся коллекции каменных изделий недавно открытой и практически не исследованной раскопками Шайтан-Кобы IV (Рис.), а также Алешиного Грота, не дают оснований пересматривать ранее сделанные предварительные выводы об отнесении этих комплексов к числу индустрий левалуазской ориентации.

Кроме кремневых орудий и отходов их производства на стоянке Пролом II было найдено несколько ретушеров на гальках, весьма многочисленных и в ранее добытых материалах этой стоянки. Поддающиеся определению на уровне вида фаунистические остатки относительно немногочисленны и представлены мамонтом, гидрунтинным ослом, лошадью, сайгой и прочими видами. К числу нерядовых находок следует отнести находку ногтевой фаланги палеоантропа (?) в колонке отложений многослойного памятника Пролом II (предварительное определение И. Д. Потехиной). Эта находка нуждается в дополнительном палеоантропологическом изучении и в то же время представляет значительный интерес с точки зрения реконструкции поведенческой практики неандертальцев по отношению к умершим. В связи с

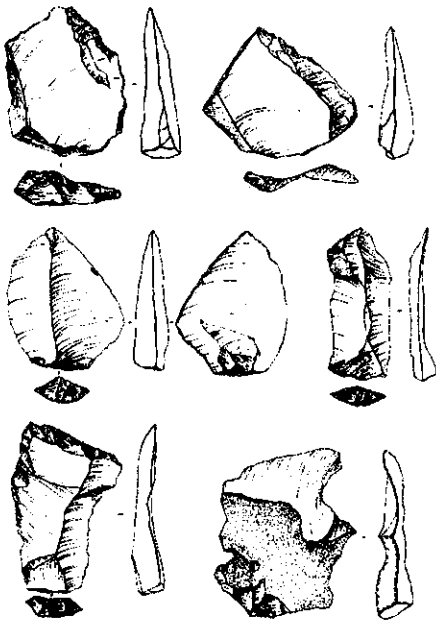

Рис. Каменные изделия из стоянки Шайтан-Коба IV.

этим следует напомнить, что Крымские среднепалеолитические памятники, примечательно богатые ископаемыми костными останками человека даже в рамках евразийско-ближневосточного ареала, и ранее доставляли разрозненные фрагменты скелета вне контекста в более-менее уверенно распознаваемых погребений. В частности, и в Проломе II в регулярном заполнении культурного слоя ранее уже была найдена единичная фаланга неандертальца.

Важным результатом проведенных полевых работ следует считать уточнение стратиграфических разрезов памятников, а также составление более точных планов и поперечных сечений полостей ряда пещерных убежищ, таких, например, как Красный Грот и Аджикооба I.

Следующей задачей экспедиции были охранные работы на уже известных палеолитических памятниках, в разное время исследовавшихся участниками экспедиции. Эти работы подразумевали осмотр памятников, фотофиксацию их современного состояния, и, по мере необходимости, сбор подъемного материала и дополнительную консервацию. Такие работы были проведены на: Сары-Кае I, II, Заскальной VI и IX, Проломе I, II и б, III, Тав-Бодраке, Шайтан-Кобе II и III. Следует констатировать в целом удовлетворительное положение с сохранностью и защищенностью перечисленных памятников.

Из-за крайне ограниченных сроков полевых работ, экспедицией не проводились традиционные разведки. Тем не менее, в долине р. Бодрак, в районе с. Скалистое было окончательно определено местоположение финально-палеолитического памятника "Скалистое, пункт "У моста", ранее известного только по подъемному материалу. Наличие естественного обнажения облегчило постановку зачистки, выявившей культуросодержащие седименты. Археологический материал включает серию сколов, в основном пластинчатых, несколько нуклеусов и может сопоставляться по техническим параметрам с материалами азийских памятников, в том числе неподалеку расположенного Грота Скалистый.

Куштан Д.П., Белих В.В., Кривенко М.П.

Черкаська археологічна інспекція

Розкопки курганів біля смт. Драбів

У 1997 році працівниками Черкаської археологічної інспекції, що входили до складу загону Черкаської лісостепової археологічної експедиції (ЧЛАЕ), були проведені охоронні розкопки двох курганів на північно-західній околиці смт. Драбів (Куштан, звіт 1997). Кургани підпадали під індивідуальну забудову і тому необхідне було їх дослідження під знос. Вони були розташовані один коло одного на відстані близько 20 м між краями пол, витягнуті по лінії північний захід - південний схід.

Курган 1. Висота насипу на момент дослідження складала близько 0,5 м, діаметр - близько 30 м. Поверхня сильно розорана. Курган було споруджено в два прийоми. Виявлено три поховання ямного часу.

Поховання 1. (центральне, ямне) було здійснено в ямі підпрямокутної форми з заокругленими кутами, розмірами 2 x 1 м, довгою віссю орієнтованою по лінії північний схід - південний захід. З південно-східної сторони зафіксовано материковий викид на рівні давнього горизонту, який був розташований вздовж довгої стінки ями. На дні могили, на глибині 1,45 м від сучасної поверхні (0,85 м від давнього горизонту) виявлено залишки скелета людини дуже поганої збереженості. Похований лежав зібгано на спині, ноги зігнуті в колінах і впали на правий бік, орієнтація головою на південний захід. Поховання безінвентарне. Кістки черепа, плечі та стопи ніг покрашені вохрою вишневого кольору. На дні могили зафіксована підстилка з кори темно-коричневого кольору.

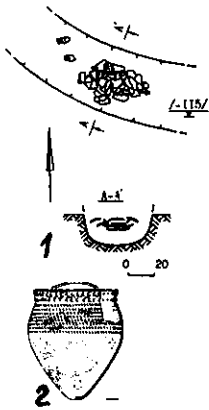
Поховання 2 (ямне) було впущено у первинний насип кургану над похованням 1. Могиляна яма підпрямокутної форми з заокругленими кутами; її контури майже співпадають з центральним похованням, дно на глибині 0,98 м від сучасної поверхні. Скелет похованого лежав скорчено на спині орієнтований як і поховання 1 на південний захід. Ноги сильно зігнуті в колінах, повер-

нені праворуч, ліва рука на животі, права піднята до грудей. На дні ями зафіксовано коричневий порошок від перекриття або підстилки. Поховання безінвентарне.

Поховання 3 (пізньоямне) впушено в південно-західну полу первинного насипу. Після цього насип кургану було досипано, його розміри значно збільшились, а центр насипу змістився на 3 м в бік останнього поховання. Могильна яма витягнутої підпрямокутної форми з заокругленими кутами, витягнута довгою віссю по лінії південний схід - північний захід, розмірами 2,4 x 1,2 м. Глибина ями від сучасної поверхні - 1,45 м. На дні ями ближче до північно-східної стінки на підстилці з кори темнокоричневого кольору лежали кістки тазу та сильно зігнуті в колінах ноги, що впали вперед і трохи вліво. Решту кістяка зруйновано норами, лише біля південно-східної стінки могили вище рівня дна знайдено фрагмент плечевої кістки руки, а у східному кутку - невеличкий фрагмент неорнаментованої стінки ліпного горщика.

Курган 2. Висота насипу 0,5 м, діаметр близько 25 м. Насип сильно розораний. По розповідям місцевих жителів, курган раніше був досить високий (близько 1,5-2 м) і у ньому було знайдено "багато кісток" - напевне, від зруйнованих впускних поховань. Розкопками виявлено кільцевий рів раньоямного часу та три впускні поховання доби середньовіччя (XI-XIII ст.н.е.)

Ровик у формі неправильного кола, діаметром 14,5 м, оперезував первинний насип кургану (Рис., 1). Його ширина на різних ділянках складає 0,5-0,7 м, при глибині 1,2-1,3 м від сучасної поверхні (0,7-0,8 м від давнього горизонту). У північній частині рів розширюється до 1,9 м, при цьому глибина збільшується ще на 0,2 м. Ровик у перетині трапецієподібний з заокругленими кутами. Заповнення однорідне чорноземне. У південно - південно-західному секторі ровика, в його заповненні, у 10 см вище дна, знайдено компактне скупчення уламків горщика, який був роздавлений на боку розвернутий вінцями на захід. Ліпний горщик з прямими, ледь відігнутими назовні вінцями, яйцеподібним тулубом та невеличким пласкатым денцем (Рис., 2). Висота посудини 28 см, діаметр вінець 21,5 см, максимальний діаметр тулуба 24 см, товщина

стінок 0,5-0,7 см. Зовнішня та внутрішня поверхні вкриті розчесами гребінки, зовнішня поверхня місцями залощена. Вінця прямо арізані, ззовні та зсередини прикрашені насічками. Горщик орнаментований по шийці двома рядами "перлин", утворених наколами зсередини круглою в перетині паличкою діаметром 0,5 см. На поверхні "перлин" чітко простежуються відбитки пальців майстра. Плічка горщика прикрашені вісьмома горизонтальними рядами косих, підтрикутних за формою наколів. В тісті домішки дрібнзернистого піску та шамоту, та в незначній кількості рослинні домішки. Черепок щільний, на зломі двокольоровий. Колір зсередини - чорний, ззовні - коричневий з чорними плямами. На внутрішній поверхні простежено сліди чорного накипу. Гощик типологічно можна віднести до раньоямного часу (середній шар Михайлівки).

Основне поховання, а також впускні поховання ямного часу в кургані відсутні. Проте, досліджено ровик, спорудження якого співпадає із насипанням кургану. Про це свідчить викид із ровика, простежений у південно-західній частині кургану, який лежить на поверхні насипу. Лінія давнього горизонту простежується на всій площі обмеженої ровиком.

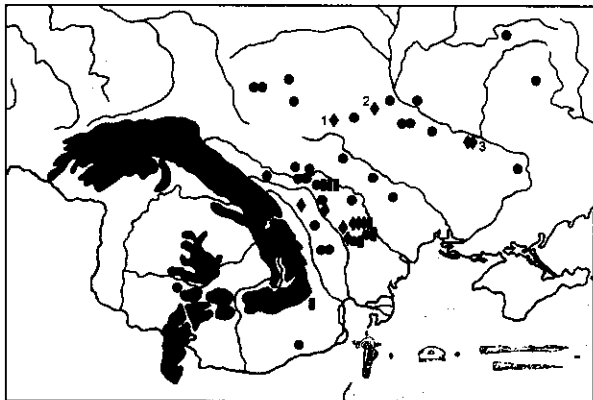
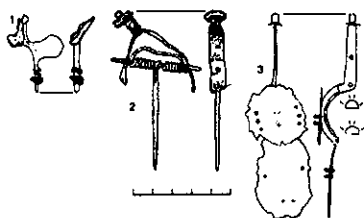
В епоху середньовіччя курган 2 був використаний як могильник. Знайдено три впускні кочівницьких поховання XI-XIII ст. Вони здійснені у дерев'яних колодах, скелети лежали випростано на спині орієнтовані головою у західному напрямку. Поховання супроводжувались інвентарем: залізними ножицями, бронзовою ліроподібною пряжкою, бронзовим кільцем, астрагалами вівці, кістками коня (шкірою з невідокремленим черепом та кінцівками). Можна припустити, що курган 2 використовувався після його зведення як святилище. Про це свідчать наявність кругового ровика, відсутність основного поховання, а також впускних поховань ямного часу, в той самий час як у сусідньому кургані - кургані 1 - виявлено три поховання ямного часу. Дається це курганне святилище раньоямним часом - за горщиком, знайденим у заповненні ровика.

Левада М., Строкова Л.

Институт археологии НАН Украины, Национальный музей истории Украины

**Находки южноскандинавского происхождения
позднего римского времени в Северном Причерноморье**

В Рукописном каталоге Археологического отдела Киевского городского музея древностей и искусств за 1913-1919 гг., хранящемся в фондах Национального музея истории Украины (том 1, книга III, с. 575), наше внимание привлекла запись: "18078-18079. Фибулы. Иглы бронзовые, спинки из белого металла, переходящие в широкую пластину с приёмником для иглы. Тип арбалетовидной фибулы. Спинки прогнуты и украшены отрожками с бронзовыми дисками. Такие же диски, позолоченные пластинки и рубчатые колечки служили украшением фибул. 18080. Пряжка бронзовая с орнаментированным язычком. 18081-18083. Украшений бронзовых и серебряных (?) части. 18078-18083 происходят из погребения, обнаруженного близ м. Медведовки Черкасского у. Киевской губ.¹". Запись датирована 20 апреля 1916 г. Судя по высокой закупочной цене, - 50,0 руб. за фибулы и 1,5 руб. за остальное - все находки были в превосходном состоянии. К сожалению, ни одна из них не сохранилась. На полях каталога существует пометка, сделанная рукой В. Е. Козловской: "Украдено проти ночі з 8 на 9 квітня н. ст. 1920 р.". Нам не удалось разыскать изображения находок из Медведовки, однако для их интерпретации достаточно сохранившегося описания. Безусловно, речь идёт о погребении, содержавшем фибулы варианта "Monstruozo" VII группы по типологии О. Альмгрена. Центром происхождения этих украшений являются остро-

ва Балтийского моря и близкие к ним территории - Южная Скандинавия, Дания, низовья Вислы и Одера. Известны они также и в Юго-восточной Европе, где их концентрация (7 экз.) наблюдается в узком регионе между Днестром и Серетом.

Датировать их принято второй половиной III в. В последние годы стали известны такие фибулы в бассейнах Южного Буга и Днестра. В слое черняховского могильника Петрикивцы (Рис. 1:1, карта, № 1) найдена небольшая слабо обожжённая бронзовая фибула с коленчатым корпусом и высоким приёмником. Ножка-штырь украшена четырьмя серебряными рубчатыми кольцами. На спинке сохранился оплавленный каплевидный слиток - остаток серебряного диска (Магомедов, Левада 1993, рис. 39:5). Части другой фибулы найдены в слое черняховского поселения Малополовецкое-II (Рис. 1:2, карта, № 2). Сохранилась серебряные пружина с осью и иглой, бронзовая пластинчатая дужка от головной пластины с отверстиями для кнопок и одна серебряная кнопка с манжетами из золотой фольги (Кравченко, Шишкін, Готун, Макси мов, Лисенко 1997, рис. 1).

Сегодня в Северном Причерноморье известно много других вещей, происходящих из тех же регионов севера Европы, что и рассматриваемые фибулы. Большинство этих находок в Юго-Восточной Европе сделано там же - к западу от Днестра. Копья и дротики типа Илькер 5, 11

¹ Ныне с. Медведовка Чигиринского р-на Черкасской обл. - см. рис. 1, карта, № 3.

и 15 найдены в Петроаселе, Будештах, Русянах, Кобуска-Веке, Ханска-Лутерия. Многочисленны в этом районе также находки металлических гребней — Кобуска-Веке, Ханска-Лутерия, Одая, Русяны, Корпач, Лещкани, Мэнэстэрия, Поэнешть.

Во время поисков находок из Медведовки в фондах НМИУ нами обнаружена фибула, тип которой является более поздним развитием “чудовищного” стиля (№ В-4625/153). Она находится в коллекции беспаспортных находок, поэтому её происхождение или место находки установить не удалось. Но с большой степенью уверенности можно утверждать, что она происходит из Украины. От фибулы сохранился корпус без приёмника с двумя пластинами (Рис.1:3). Длина фибулы 106 мм. Корпус и пластины бронзовые, с обратной стороны заметны следы серебрения. Верхняя пластина круглая в плане приклепана к корпусу двумя штифтами. Нижняя пластина овальная в плане откована из прута корпуса. На ней заметен след от утраченного пластинчатого приёмника. На голове фибулы сохранилась серебряная кнопка, а под ней кусочек тонкой серебряной пластинки. В верхней пластине имеются шесть отверстий для крепления накладки, которая, скорее всего, была серебряной. В четырёх из этих отверстий сохранились серебряные заклёпки, имитирующие зернь. В нижней пластине - четыре отверстия и две таких же заклёпки. В головной части фибулы имеются два отверстия для осей пружин. Оси, судя по фрагменту в одном из отверстий, были железные. Фибулы такого типа, - “Kopfschildfibeln”, обычно имеют прямоугольную головную пластину, закрывающую пружины. Они широко известны в германских древностях бассейна Эльбы, Скандинавии и Восточном Поморье, где хорошо соотносятся со средневропейской фазой С3 (310/320-370/380).

Фибулы “Monstruozo”, металлические гребни и указанные типы копий и дротиков можно достаточно уверенно связывать с германским племенем герулов. Оно появилось в Восточной Европе — на территории Боспорского царства во время военных событий середины III в. Иордан со ссылкой на Аблавия помещает герулов в середине IV в. в район Меотиды. Очевидно, с герулами и с военной акцией против них остроготского короля Германариха связаны находки умбонов щитов германских типов в подвалах Танаиса. То, что многие вещи южноскандинавского происхождения концентрируются вне пределов этой территории лишней раз подтверждает, что военно-политическая ситуация в многонациональных готских королевствах была гораздо сложнее, чем это известно по письменным источникам. А уникальность находки южноскандинавского происхождения — деривата фибул “Monstruozo”, соответствует постепенному прекращению активных связей между Германией и Скифией к гуннскому времени.

Лысенко С.Д., Лысенко С.С.

Институт археологии НАН Украины

Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 1997 г.

В 1997 г. были продолжены исследования на могильнике Малополовецкое-3 Фастовского р-на Киевской обл., начатые в 1993-1996 гг. (Лысенко, 1994, с.8-13; 1996, с.122-123; 1996, с.108-110; Лысенко, 1997, с.115-118; Шишкін, Лысенко, 1996, с.146-150; 1996, с.21-26; Кравченко, Шишкін, Готун, Максимов, Лысенко, 1997, с. 72-73). В ходе работ вскрыто 683 кв.м, исследовано 2 погребальных комплекса, содержащие остатки 7 погребений.

Комплекс 6. Центр комплекса находился в 40 м на юго-юго-восток от погребения 1 комплекса 1 и примерно на таком же расстоянии на северо-запад от погребения 1 комплекса 2. Исследованы остатки 4 погребений (Рис.1). Открытое в центре комплекса погребение кочевника, является неоспоримым доказательством того, что комплекс первоначально представлял собой курган.

Основным элементом комплекса являлся ровик (1) диаметром 11 x 9,5 м, форма которого напоминает “змею, грызущую свой хвост”. В восточной части ровика прослежен разрыв шириной 0,35 м. Ширина южной половины ровика 0,65-0,9 м, глубина 0,85-0,9 м. В западной части ровика прослежено утолщение подромбической формы, ориентированное ЮЗ-СВ, размерами 4 x 1,5 м, глубиной до 1,25 м (“голова змеи”). Ширина северной половины ровика 0,5-1 м, глубина 0,8-0,85 м; в северной части ровик утолщается до 1,45м (“капошон змеи”). Ровик

прослежен с глубины 0,5 м (Рис. 1: 8,9). В верхней части заполнения юго-восточного участка ровика найден большой фрагмент верхней части лепного сосуда (Сосуд 3), в юго-восточной части - кремневая ножевидная пластина.

Предположительно, один комплекс с ровиком составляет найденная в 6 м на юго-запад от "головы змеи" на глубине 0,5 м обожженная плаха, ориентированная ЮВ-СЗ, размерами 0,75 x 0,2 м. Толщина плахи 0,1 м. Земля вокруг плахи выгорела и имеет цвет от черно-бурого до оранжевого. В 0,9 м от плахи в сторону ровика с глубины 0,5 м вертикально был вбит кремневый шлифованный топорик. Верхняя часть топорика обожжена. В 4 м на восток от плахи на глубине 0,4-0,5 м выявлены остатки каменной вымостки, ориентированной по линии запад-восток, занимавшие площадь 2 x 1 м. Вымостка состояла из обломков очень сильно обожженных камней без следов видимой обработки. Неподалеку от вымостки на глубине 0,5-0,65 м найдены два больших фрагмента большого толстостенного сосуда с грубыми расчесами, фрагменты которого зафиксированы на указанной глубине во всей южной половине комплекса, за пределами ровика и внутри его (развал 2) (11).

Погребение 1 (26-1997 г.). В 1,4 м на восток от обожженной плахи на глубине 0,3 м найдена фаланга пальца ребенка без следов действия огня, возможно связанная с разрушенным центральным погребением (если такое было).

Погребение 2 (25-1997г.)(впускное, культуры многоваликовой керамики) было впущено в южную полу кургана. Погребение было совершено в яме с подбоем, верхний контур которой прослежен с глубины 0,5 м. Контур ямы прослежены нечетко. Верхний контур, размерами 1,5 x 0,9 м, имел подовальную форму и был вытянут вдоль линии запад-восток. В северо-западном углу ямы, видимо, был подбой глубиной не менее 0,4 м. Скелет женщины 35-40 лет лежал на спине с разворотом на правый бок головой на запад (в подбое) под северной стенкой ямы (Рис.1:10). Степень скорченности скелета IV, руки вытянуты вдоль туловища, череп лежит на правом виске. Под кистью левой руки зафиксировано небольшое пятно бурого тлена, размерами 0,15 x 0,1 м. Погребение безинвентарное. Радиоуглеродная дата погребения -3430±35 (1862-1620 cal BC).

Погребение 3 (27-1997 г.) (кочевническое, XII-XIII вв.). Погребение совершено в котловане, размерами примерно 3 x 4 м, впущенном в центр древнего кургана. Скелет мужчины 35-40 лет лежал вытянуто на спине головой на запад вдоль южной стены погребальной ямы, руки вытянуты вдоль туловища. Под черепом зафиксирован древесный тлен, возможно - остатки седла. Вдоль левой руки погребенного лежала железная сабля, длиной 108 см, с деревянной рукояткой и в деревянных ножнах, окованных железными пластинками и обмотанными кожаным ремнем. Возле левой руки и между берцовыми костями скелета лежали две большие стрелы подромбической формы.

Погребение сопровождалось конем, лежавшим слева от погребенного на левом боку головой на запад. Ноги коня сильно притянуты к туловищу. В пасти находились небольшие железные удила, с правой стороны черепа лежал железный псалий, обмотанный кожаным ремешком. Рядом с холкой коня лежала железная пряжка, костяная пластина-накладка и стояло стремя. Еще три костяные на-

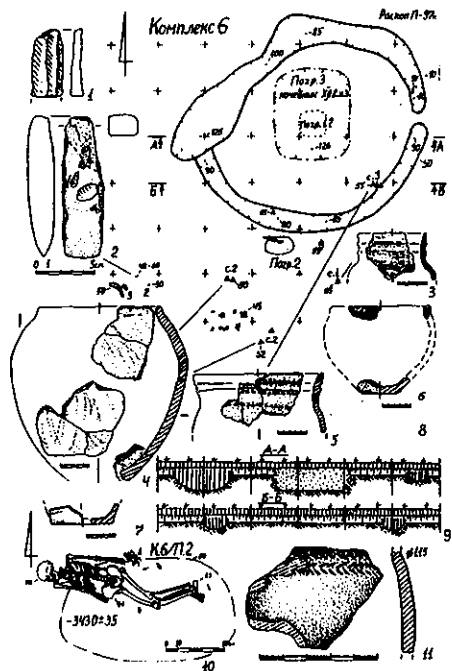

Рис.1. Комплекс 6

кладки и ножик с костяной ручкой найдены в заполнении котлована. На северо-запад от погребения в культурном слое найдено железное острие пика с обломанным четырехгранным концом; на северо-восток от котлована в пахотном слое лежало длинное железное шило четырехгранное в сечении.

В культурном слое комплекса найдены обломки двух сосудов с многоваликовым орнаментом (Рис. 1: 3,5), развал большого позднеямного сосуда (Рис. 1: 4), фрагменты сосудов культуры шнуровой керамики (Рис. 1: 7,11), и малополовецкого типа, обломок кремневой ножевидной пластины (Рис. 1: 1,8/1), обломок кончика серпа из вулканического стекла (?), таранная кость и астрагал быка, а также обломок неопределимой трубчатой кости с просверленными отверстиями овальной формы, фрагмент костяного ложила из трубчатой кости.

Над "головой змеи" на глубине 0,5 м лежало перевернутое днище большого гончарного кухонного сосуда черняховской культуры, неподалеку от которого в слое собраны мелкие кальцинированные кости. Не исключено, что названные находки представляют собой остатки погребения с кремацией римского времени (погр. 4 ?).

Комплекс 7. Центр комплекса расположен примерно в 52 м на юго-запад от погребения 1 комплекса 1. Комплекс представлял собой возвышение диаметром до 20 м и высотой до 15 см. С северо-западной и западной стороны возвышения наблюдалась неглубокая широкая линза. В центре комплекса выявлен котлован глубиной до 1,8 м от вершины кургана, размерами примерно 3х3 м. Четкие границы котлована не прослежены, находки отсутствуют. На северо-запад от котлована исследованы 3 погребения, вытянутых цепочкой вдоль линии ЮЗ-СВ на расстоянии около 2 м одно от другого (Рис. 2:3). Глубина залегания погребений равномерно увеличивается от центра кургана к северу. Предположительно все три погребения и найденный тут же фрагмент детского черепа, связаны с единым ритуальным действием, совершенным вокруг котлована, представляющего собой кенотаф (?). На противоположной стороне котлована найдено несколько фрагментов керамики; причем, развал лепной мисочки и фрагмент верхней части сосуда малополовецкого типа (Рис.2: 4,5) лежали практически центральносимметрично относительно котлована погребениям 2 и 1 соответственно, на той же глубине, что и погребения. Воз-

можно, и погребения и керамика связаны с неким ритуалом, произведенным после первоначальной засыпки котлована.

Погребение 1 (28-1997 г.). Расчлененный скелет женщины 35-40 лет (Рис. 2: 1). Большая часть костей была выложена так, что казалось будто бы скелет лежит в скорченной позе плечами на север. Череп лежал на левом виске лицом на юг за крестцом; нижняя челюсть находилась за затылком. Правое крыло таза лежало в 0,4 м на северо-восток от основного массива костей. Основная часть позвоночного столба была положена двумя параллельными блоками вдоль левой руки; верхняя часть позвоночного столба лежала около крестца и была развернута вниз, упираясь в крестец. Между плечевыми костями лежали правая лопатка, ключица и несколько ребер. Локтевая и лучевая кости правой руки и локтевая левой лежали за головками плечевых костей, причем первые две - в анатомическом порядке. Глубина залегания основного массива костей 0,45-0,48 м, тазовая кость найдена на глубине 0,32 м. Для погребения получено 4 радиоуглеродные даты. Среднестатистическая радиоуглеродная дата погребения - 3300 +/- 22 (1606-1518 cal BC).

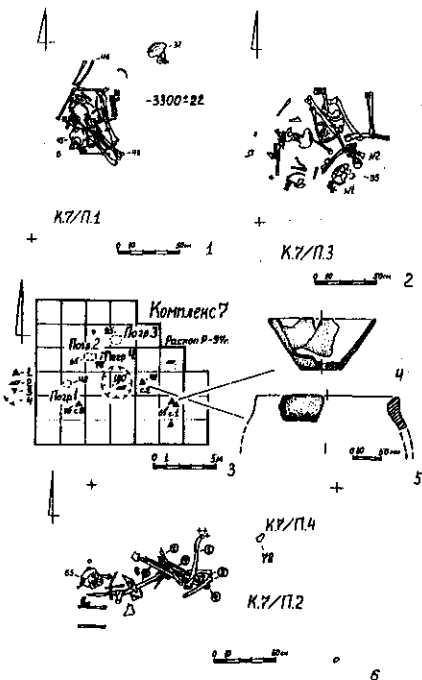

Рис.2 Комплекс 7.

Погребение 2 (29-1997г.) включало остатки двух расчлененных скелетов (Рис.2: 6). СКЕЛЕТ 1 принадлежал мужчине 25-30 лет, СКЕЛЕТ 2 - женщине в возрасте *adultus*. Скопление было вытянуто вдоль линии запад-восток; большая часть костей лежала на глубине 0,65 м. Череп мужчины был поставлен на основание лицом на восток в западной части скопления. Складывается впечатление, что череп был проломлен. Под черепом параллельно лежали нижние половины плечевых костей, на юг от которых лежала челюсть. На юг от челюсти, параллельно плечевым костям мужчины, были положены нижние половинки плечевых костей женщины. Обломки костей таза обоих скелетов находились на восток от черепа мужчины. На восток от костей таза в анатомическом порядке лежали 4 сильно согнутые в коленях ноги (ноги 1 и 3 принадлежали женщине; 2 и 4 - мужчине). У всех ног нижние части берцовых костей отсутствуют (были отрублены?). За исключением двух позвонков, найденных около костей таза, мелкие кости в погребении отсутствуют. Около головки бедренной кости ноги 1 (левая нога женщины) находилось скопление мелких кальцинированных костей животных. В 0,4 м на восток от скопления найден фрагмент свода детского черепа (погребение 4).

Погребение 3 (30-1997г.) также включало кости двух расчлененных скелетов, разложенных в определенном, но не в анатомическом порядке (Рис.2:2). Скелет 1 принадлежал женщине 45-55 лет, скелет 2 - ребенку 10-11 лет. Черепа лежали в юго-восточной части скопления лицом друг к другу темечком на северо-запад. Оба черепа были раздавлены (проломлены?). Челюсти лежали за затылками черепов. На нижних челюстях обоих скелетов и верхней челюсти скелета 1 прослежены следы искусственной обработки (верхняя челюсть и лицевая часть черепа скелета 2 отсутствуют). Так на верхней челюсти скелета 2 и нижних челюстях обоих скелетов отсутствуют все передние зубы (альвеолы не повреждены); на верхней челюсти скелета 2 срезана часть неба; на нижних челюстях срезаны углы, удалены мышцелки. В нижнюю челюсть скелета 2 был засунут грудной позвонок скелета 1. Бедренные кости скелета 1 лежали "валетом". Основной массив костей располагался на глубине 0,95 м, причем мелкие кости практически отсутствуют. Мелкие кости обоих скелетов (ребра, позвонки и пр.) были найдены рассеянными вдоль линии запад-восток на площади 4 x 2 м выше погребения на глубине 0,6-0,75 м.

Погребение 4 (31-1997г.). Фрагмент свода детского черепа возраста *Infantilis-I*. Найден в 0,4 м на восток от погребения 2 на глубине 0,78 м.

Аналоги искусственной обработки челюстей находим на поселениях культуры Ноа Кобыльня и Сахарна-Солончены Глиньжень 2 Шолданештского р-на Молдовы (Демченко, Левицкий, 1992, с.123-124, рис.2: 9; Литвинова, 1995, с.91-92).

Исследованиями 1997 г. были выявлены наиболее ранние пласты могильника эпохи бронзы, зафиксирован интересный ритуал, связанный с расчленением тел, а также установлено использование могильника в древнерусское время.

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Сиром'ятников О.К.

Інститут археології НАН України

Дослідження по провулку Рильському, 4 в Києві у 1997 році

У 1997 р. Старокиївська експедиція ІА НАН України провела археологічні дослідження однієї з ділянок стародавнього Києва, розташованої в межах "города" Ярослава, близько 200 м на південний захід від Софіївських воріт "города" Володимира, на сучасному плані міста - провулок Рильський, 4.

Дослідженнями встановлено, що на місці розкопу загальною площею 380 м² стояв будинок, зведений у другій половині ХІХ ст., підвальні приміщення якого повністю знищили культурні на шарування не тільки давньоруського часу, але й пізньосередньовічного періоду. Виняток становила ділянка перед залишками будинку ХІХ ст. та його центральна частина. Саме тут давньоруські культурні шари підходили майже до сучасної денної поверхні, як це помічено в інших місцях "города" Ярослава (глибина залягання - 0,3 м від сучасної денної поверхні). Вони відзначалися великою насиченістю обгорілого дерева та містили в собі значну кількість уламків

керамічного посуду XI - першої половини XIII ст. Серед знахідок слід виділити скляну біконічну бусину блакитного кольору, бронзовий натільний хрестик, фрагмент бронзового "мечика" від застіжки книги та шиферні прясельця.

Загальна потужність культурного шару XI - першої половини XIII ст. становила 0,9-1,3 м. Причому товщина культурного шару XII - першої половини XIII ст. - 0,7-1 м, а XI ст. - 0,15-0,25 м.

В культурному шарі XI ст. розкопками виявлено декілька об'єктів вищевказанного періоду: залишки житла (частково знищені підмурком споруди XIX ст.), господарчої будівлі розміром 2x1,2 м та господарчої ями. За наявним матеріалом знайденому в їх заповненні, перераховані об'єкти датуються другою половиною XI - початком XII ст. Простежений горілий прошарок в культурному шарі XI ст. свідчить на користь того, що згадані вище об'єкти були знищені пожежею.

Потужний культурний шар XII - першої половини XIII ст. без перебільшення вказує на досить інтенсивне освоєння дослідженої ділянки "города" Ярослава в указаний період. В цьому культурному шарі виявлено залишки трьох жител XII-XIII ст., які частково були знищені фундаментами будинку XIX ст. Будівлі мали каркасно-стовпову конструкцію, на що вказували ямки від дерев'яних стовпів діаметром 0,18-0,20 м розташовані по кутках та центру прямокутних заглиблень жител. Основи споруд опущені в материковий суглинок на глибину 0,3-1 м, виняток становить житло № 2, котлован якого був врізаний в культурний шар XI ст. Розміри заглиблених частин будівель невеликі (3 x 3 м; 3 x 3,2 м). Глинобитні печі зведені на дерев'яних каркасах підковоподібної та округлої в плані форми займали північно-західний і південно-східний кути споруд. Наявність слідів ремонту печей, як то підмазка черенів, обкладання печей невеликим камінням (піщаник, кварцит) з обмазкою їх компактною глиною із домішками полови, свідчить про тривале функціонування глинобитних печей, як і самих будівель в цілому. За керамічними знахідками виявленими в котлованах жител та черенях їх печей, споруди датуються XII-перш. половиною XIII ст.

Значний інтерес являє собою житло № 3 розміром 4 x 4 м з заглибленим в материк котлованом на 1 м і глинобитною піччю-жаровнею, яка займала північно-західний кут заглиблення.

По кутах котловану та по середині кожної стіни і поряд з піччю знаходилися круглі ямки від несучих стовпів каркасу будівлі діаметром 0,2-0,27 м, глибиною 0,3-0,6 м (Рис., 1).

В заповненні житла простежений горілий шар, який являв собою завал вугликів, шматків обгорілого дерева впереміш з попелом. На південній стіні заглибини частково збереглися залишки обгорілої дерев'яної обшивки підклату та обгорілого в ямці вертикального стовпа, який здіймався над рівнем глиняної підлоги котловану на висоту 0,22 м. У заглибленій частині житла знайдено два шиферні прясельця, уламок кістяної голки, два наконечника монгольських стріл "срізнів" (Рис., 1-5), а також фрагменти горщиків, мисок, покриток та уламок стінки горщика круглої форми (Рис., 6-17). Аналогічна кераміка виявлена і в заповненні печі та її черенів (Рис. 1, 18-20). Залізні вироби репрезентовані цвяхами, кільцями та трубчатим замком знайденим на глиняній долівці котловану житла. Виходячи зі скла-

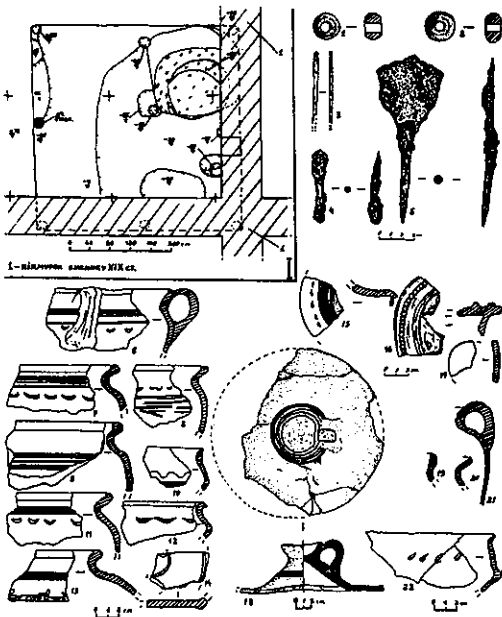

Рис. План житла першої полов. XIII ст. (1). Знахідки з заповнення підклату будівлі (1-17); печі-жаровні та її будівля датуються кінцем XII - першою половиною черенів (18-22)

ною XIII ст. XII-XIII ст. датуються і дві лінії дерев'яного забору, які відділяли житлові садиби одну від одної.

Враховуючи всі дані досліджень площі розкопу, можна стверджувати, що планувальна структура цієї ділянки древнього Києва починаючи з середини XI ст. до взяття міста монголами у 1240 р., повністю зберіглася. Потужний горілий шар насичений залишками обгорілого дерева, надто ошлакована кераміка та знахідка монгольських наконечників стріл, так званих "срізнів" на підлозі котловану житла № 3, являється переконливим свідченням того, що всі будівлі XII-XIII ст. були знищені сильною пожежею у грудні 1240 року під час штурму другої лінії оборони Києва монголами.

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І., Архіпова Є.І.

Институт археологии НАН Украины

Дослідження "міста Ярослава" стародавнього Києва

У 1997 р. Старокиївською експедицією ІА НАН України здійснювалися розкопки у Києві на розі вул.Володимирської і А.Тарасової площею близько 3000 кв.м. Ця ділянка займає південний схил Старокиївської гори і з XI ст. входила до меж міста, розбудованого Ярославом Мудрим. Одним з завдань експедиції було виявлення південної лінії укріплень "міста Ярослава", локалізація якої є проблематичною.

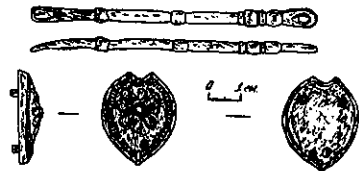
Розкопками встановлено, що значну частину ділянки по схилу гори, вздовж вул.А.Тарасової, займав глибокий яр, який виник, вірогідно, ще у льодовиковий період. В давньоруський час він міг слугувати для видобування спондилової глини, яка тут виходить на поверхню. Використання останньої під час земляних робіт у давньому Києві неодноразово фіксувалося дослідженнями експедиції.

Культурний шар на ділянці переважно знищений земляними роботами XVII і XIX-XX ст. Лише понад 50 кв.м було "законсервовано" насипом Поперечного валу, зведеного стрільцями у 1673 р. під час будівництва Старокиївської фортеці. Щодо обставин появи останнього, то існує два припущення: стрільці могли звести вал на залишках укріплень XI ст., або насипати його наново. Розкопки 1997 р. дозволили вирішити це питання.

Шар під валом сягав 55-60 см і складався з прошарку XII-XIII ст. (15-20 см), який перекривався прошарком першої половини XVII ст., який містив також мішані матеріали XII-XIII ст. Під насипом Поперечного валу також зафіксовано господарську яму XIII ст. Отже, у XI ст. лінія укріплень "міста Ярослава" тут проходить не могла і Поперечний вал був повністю заново зведений у 1673 р.

Показовою є також знахідка під його насипом мідної копійки Олексія Михайловича. Ці монети карбувалися у 1654-1663 рр., але населення відмовлялося їх приймати і після 1663 р. вони відразу вийшли з обігу. Знахідка цієї копійки дозволяє досить вузько датувати шар XVII ст., "законсервований" Поперечним валом.

Серед давньоруських речей, виявлених під валом, привертають на себе увагу бронзова з позолотою та срібними вставками серцеподібна накладка до кінської упряжі, бронзова копоушка та фрагмент псалії з плакетованим сріблом орнаментом (Рис.) Усі ці коштовні речі знайдено просто у шарі, - отже вони були випадково загублені.

Поєднання цієї обставини з тим фактом, що на всій площі, крім ділянки під валом, зафіксовано лише котлован однієї будівлі і господарську яму XIII ст., які становлять єдиний комплекс, то припустимо, що за такої розрідженої забудови, тут, по схилу гори вздовж яру, мала проходити дорога і увізів до Лядської брами давнього Києва.

Крім насипу Поперечного валу відкрито і рів, що його оточував. Ширина рову - 7 м, глибина - $\approx$ 4 м. Характер заповнення рову також свідчить про його досить пізні походження.

Розкопками відкрито також залишки фундаментів Троїцької церкви та її цвинтаря. Дерев'яна Троїцька церква зведена між 1645-51 рр. У 1731-32 рр. вона була розібрана, а на її місці зведено нову, теж дерев'яну церкву, але на кам'яному підмурку, що і засвідчено розкопками. М.Закревський, Л.Похілевич та інші зазначали, що зсередини церква "отделана благолепно", але що малося саме на увазі залишалося мало зрозумілим. Численні знахідки фрескового розпису XVIII ст. цілком прояснили це питання.

На церковному цвинтарі зафіксовано 57 поховань другої половини XVII-XVIII ст. і визначено його межі. Останнє цілком підтвердилося при нагляді за роботами по благоустрою Михайлівського та Софійського майданів у 1998 р.

Мовчан І.І., Климовский С.Л.

Інститут археології НАН України

Відкриття гончарного комплексу XVII ст. на Аскольдовій могилі у Києві

У 1997 р. Старокіївською експедицією ІА НАНУ здійснювалася розвідка на Аскольдовій могилі (Угорському урочищі) у Києві, яка стала першим археологічним дослідженням цієї місцевості. Урочище, з яким пов'язані численні літописні повідомлення, становить значний інтерес, але функціонування тут до 1935 р. кладовища стримувало проведення археологічних досліджень. Розкопками 1997 р. тут відкрито будівлю XVII ст., у якій виявлено зруйнований гончарний горн. Він був зведений на глиняній підсипці і залишки його стін відкрито на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. В плані горн мав форму еліпса розміром 1,6x1,2 м. Довжина топочної камери - понад 1,2 м. Черень горна був заповнений сумішшю з печини і уламків посуду. У місці з'єднання топочної камери і каналу знайдено цілі горщик, глек і миску, розчавлену ґрунтом. За великою концентрацією печини вздовж західної стінки горну, можна визначити, що він був зруйнований з східного боку під час функціонування.

Загалом довкола горна у будівлі знайдено понад 2 тис. одиниць кераміки. На час припинення функціонування майстерні тут знаходилося принаймні 152 горщика, 24 горнятка, 17 макитр, 9 глеків, 14 покришок і 7 мисок. Увесь цей посуд ніколи не був в ужитку, а незначна частина його закопчена з внутрішнього боку, що могло статися лише внаслідок пожежі.

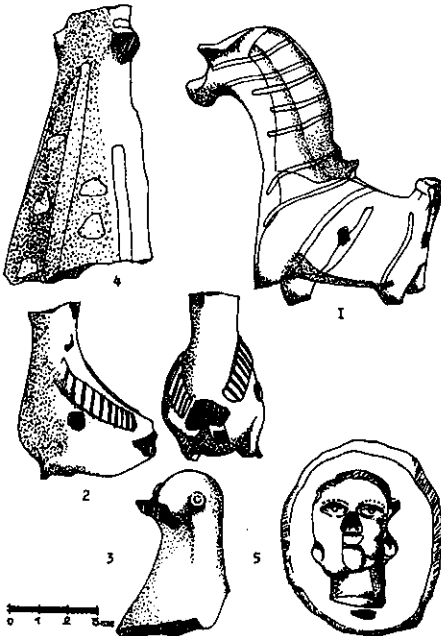
Крім посуду майстернею також виготовлялася у значній кількості керамічна іграшка, серед якої домінували популярні коники-свищики (Рис., 1). Їх зібрано 57 одиниць. З інших іграшок знайдено пташок, голівку і ріг баранця та п'ять фрагментованих ляльок (Рис.2-4).

До цього ще слід додати кахлі, керамічний гурзок і баранця-водоля.

Рідкісною є знахідка керамічного штампу із зображенням обличчя людини (Рис., 5). Він має форму півсфери еліпса розмірами 6,4x5,3x1,8 см, зовнішня сторона якого заглажена, а середина, де розміщено зображення, заглиблена.

Поруч з майстернею відкрито вихід на поверхню сіро-рожевої тощої глини і відпрацьований котлован глинища.

За керамікою і кахлями гончарний комплекс датується пешою половиною XVII ст. В цей час тут розташовувався Пустинно-Микільський монастир, довкола якого існувало поселення, що нараховувало

понад 200 мешканців. Масштаб і асортимент виробництва свідчать про його орієнтацію на київський ринок взагалі, а не тільки на потреби мешканців поселення.

Припинення функціонування майстерні можна пов'язати з нападом 1633 р. митрополита П.Могили на монастир під час повернення його від уніатської до православної церкви.

У Києві це друге відкриття гончарного комплексу XVI-XVII ст. Слід зазначити, що і відкритий у 1971 р. подібний гончарний комплекс на Звіринці також знаходився на околиці тогочасного міста. Ця обставина і відсутність згадок у цей час про гончарів на Подолі свідчать про тяжіння гончарства до міської околиці, що перш за все було зумовлено сировинною базою.

Моця О.П.^{*}, Готун І.А.^{*}, Коваленко В.П.^{**}

Інститут археології НАН України, Чернігівський педінститут

Давньоруське поселення Автуниці

Дніпровською давньоруською експедицією Інституту археології НАН України при участі студентів та викладачів Чернігівського педінституту ім.Т.Шевченка, а також співробітників інших ВУЗів і наукових установ (Національний Університет ім.Т.Г.Шевченка, Чернігівський державний архітектурно-історичний заповідник, Чернігівський історичний музей ім.В. Тарнавського та ін.) продовжено роботи поблизу сс. Автуниці, Лемешівка, Рубіж Городнянського р-ну на Чернігівщині, де з 1987 р. ведуться розкопки селища кінця X- рубежу XII-XIII ст.

За цей період на пам'ятці повністю досліджено курганний могильник із трьох груп насипів, а в зоні житлової та господарської забудови відкрито площу понад 26,1 тис.кв.м, на якій зафіксовано 785 об'єктів (431 будівлю, 223 ями, 131 канавку від огорож). До колекції взято біля 41,7 тис. одиниць: посуд і побутовий інвентар; знаряддя праці та інструменти і обладнання ремесел і промислів; прикраси і культові речі; деталі воїнського обладунку та елементи спорядження бойового коня; речі місцевого виробництва і привізні - як з інших регіонів Русі, так і з-за кордону. Матеріали розкопок експонуються та зберігаються в Національному музеї історії України.

В сезоні 1997 р. роботи велись на площі близько 570 кв.м, де досліджено 7 будівель, 11 ям, 6 канавок від огорож. Таким чином, сумарна відкрита площа складала близько 26,7 тис.кв.м, а число вивчених об'єктів досягло 809. Серед знахідок останнього сезону - уламки жорен і точильні бруски, ножі та інструменти, скляні браслети і шиферні пряслиця, свинцева гирька і бронзова підвіска, що поєднує в собі християнську та язичницьку символіку, цвяхи і дверні скоби, цілі посудини та їх фрагменти.

Роботи в поточному році велись на двох ділянках: центральній і північній. Обидві примикають до дослідженої раніше садиби, що існувала протягом 5 будівельних періодів і складалася із жила, майстерні та допоміжної будівлі, глинників, глинищ, господарських та господарсько-побутових будівель і ям, горнів для випалу посуду, "майданів" для смолокуріння і вигінки дьогтю, снопошусилень та ін. Елітарний характер знахідок із вказаної садиби (багато з яких ототожнюються з елементами феодального побуту) в поєднанні з виробничою специфікою споруд дозволили вбачати у власнику означеного об'єкта представника місцевого самоврядування в системі давньоруської феодальної ієрархії.

Розкоп в центральній частині (на північний захід вище по схилу від описаної садиби) площею понад 35 x 10 м дозволив зафіксувати 3 будівлі побутово-господарського використання, 7 господарських ям, залишки легких наземних конструкцій, сліди яких простежуються у вигляді стовпових ям та 6 паралельних ліній канавок від плоту. Висока концентрація індивідуальних знахідок побутового характеру вказує на розташування вище по схилу житлово-господарської частини ще однієї садиби.

На північ від описаного заможного об'єкта велись роботи з метою визначення наявності і потужності культурного шару і поточення меж селища. Чотирма взаємоперпендикулярними траншеями (відрізки 2 x 1 м через 1 м) відкрито загальну площу 216 кв.м (із врахуванням прирізок на місці фіксації об'єктів). Тут виявлено 4 будівлі, 4 ями, стовпові ями. Більшість із них концентрувалась досить компактною групою. Фактично їх число має бути більшим, оскільки

ки в даному сезоні суцільна площа не розкривалась. Це буде перевірено при подальших розкопках. Всі вивчені на даній ділянці споруди - побутово-господарського та господарського призначення. В числі знахідок з них - пряслице, уламок скляного браслета, ножі, черешки, оковки, пластини, цвяхи, цілий горщик, бронзова підвіска та ін.

Вже перші кілька сезонів на Автуницькому поселенні показали, що південноруське село (незважаючи на те, що гадана примітивність і архаїзм були в числі критеріїв відбору для розкопок саме цього селища) як соціально-економічний феномен досягло високого рівня розвитку. Результати робіт (простежено надзвичайно розвинуте багатогалузеве господарство, напружений ритм життя і виробничої діяльності, вдосконалення виробничих прийомів в ремеслах і промислах, високий рівень розвитку духовної культури) не лише поточнюють наші уявлення про давньоруські селища, а й приводять до відмови від традиційних поглядів на останні. Проте подальші роботи, в тому числі і в сезоні 1997 р. не просто збільшують статистичні дані про це (як виявилось - зовсім не примітивне і не архаїчне) селище, а відкривають нові його грані і ставлять нові питання. На жаль, відсутність фінансування не дає впевненості в можливості подальших досліджень, хоч необхідність їх безумовна.

В публікаціях, присвячених результатам робіт 1994-1996 рр. повідомлялось про фіксацію та етапи дослідження унікальної (як за умовами фіксації так і за станом збереженості) будівлі - колодязя давньоруського часу. Відзначалась також ініціатива місцевих керівників М.М.Зайця, В.М.Павловича, М.О.Левченка по відновленню цієї гідротехнічної споруди. Вказані роботи експедиція разом з Рубіжським лісництвом розпочала в 1996 р., в 1997 р. проведено їх черговий етап. Таким чином, на пам'ятці функціонує найдавніший в Східній Європі діючий колодязь.

Експедицією проводились роботи по обстеженню округи досліджуваного селища. З 1992 р. поетапно вивчаються курганний могильник та синхронне селище "Даньки" ("Верпч") між сс.Автуничі та Полісся. В 1997 р. там працював окремий загін (Ю.М.Ситий, О.О.Васюта) з метою спостереження за основними особливостями матеріальної культури та порівняння їх з матеріалами Автуницького селища. Досліджено два кургани, пошкоджені скарбощукачами, прошурфована площа поселення та відкрито кілька об'єктів побутово-господарського призначення доби Київської Русі і додержавного періоду.

Моця О.П., Гогун І.А., Петраускас А.В., Осадчий Р.М., Філюк О.В.

Інститут археології НАН України

До вивчення старожитностей Софіївської Борщагівки

Дніпровською давньоруською експедицією Інституту археології НАН України проведено черговий етап робіт по вивченню старожитностей в околицях с.Софіївська Борщагівка Києво-Святошинського р-ну біля ставка № 10 по р.Нивка.

В 1992-93 рр. експедицією велись охоронні дослідження на правому березі, де відкрито численні об'єкти післямонгольського часу та кілька ям ранньозалізного віку і пізньосередньовічної доби. Тоді ж зверталась увага і на протилежний берег, де згадувались знахідки епохи Київської Русі. Обстеження показало наявність підйомного матеріалу і досить потужного культурного шару на мису лівого берега. Там в 1995 р. експедиція Київського облдержуправління культури провела охоронні дослідження, виявила об'єкти, що датуються ранньозалізним часом та добою давньої Русі.

В 1997 р. на замовлення Софіївськоброрщагівської сільради і за фінансової підтримки фірми "Рексбуд" проведено вивчення вказаної пам'ятки з метою уточнення площі селища, характеру і потужності культурних нашарувань, хронологічних меж життєдіяльності людини на означеній території. Необхідність робіт була пов'язана з приватизацією земельних ділянок і проектуванням тут індивідуальної та громадської забудови.

Вивчення мису ставка № 10 шляхом закладання шурфів та пошукових траншей велось на площі понад 6,25 га. Загальна відкрита площа переверщила 200 м². У випадках фіксації плям заповнення об'єктів на місці шурфа чи траншеї розбивався розкоп і виявлена будівля чи яма досліджувалась повністю. В результаті проведених робіт вдалось уточнити площу пам'ятки

(культурний шар фіксується в межах 200 x 160 м, що складає 3,2 га, проти 250 x 250 м - території розповсюдження підйомного матеріалу).

Проведення охоронних досліджень дозволило зібрати значну кількість знахідок, які походили з поверхні ділянки, шурфів та пошукових траншей, вивчених об'єктів. Наймасовіша категорія матеріалу - уламки посуду, що відноситься до різних культурно-хронологічних епох. Ліпна кераміка датується добою бронзи та раннім залізним віком, а також кінцем I тисячоліття. Гончарний посуд за своїми зовнішніми ознаками може бути віднесений до давньоруського та пізньосередньовічного часу. Матеріали передані на постійне зберігання до Київського обласного археологічного музею.

Проведені роботи дозволяють конкретизувати наші уявлення про динаміку заселення обох берегів р.Нивка в районі ставка № 10. Заключні етапи розвитку даної поселенської структури пов'язуються з населеними пунктами, що згадуються в письмових джерелах серед власності найвизначніших Київських монастирів.

Оскільки на пам'ятці розпочато рятівні дослідження до укладення договору і їм присвячено спеціальну публікацію в даній збірці, до неї буде включена також характеристика споруд, виявлених в ході шурфування.

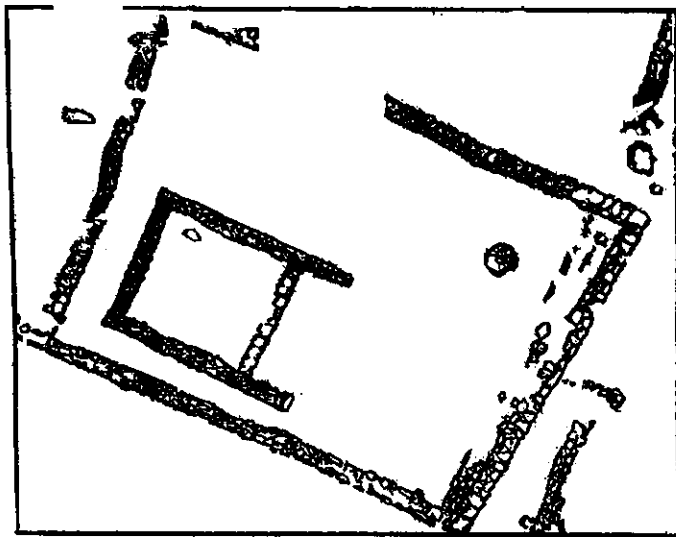
Стан обстеженої пам'ятки (особливо, враховуючи темпи її сучасного освоєння) вказує на необхідність проведення широкомасштабних охоронних досліджень.

Назаров В.В., Отрешко В.М.

Институт археологии НАН Украины

Открытие теменоса Березанского поселения.

Представляются предварительные результаты исследований священного участка (теменоса), открытого Березанской экспедицией Института археологии НАН Украины на территории древнегреческого поселения на острове Березань. Теменос расположен в районе западной границы поселения, примерно в сотне метров от берегового обрыва в непосредственной близости от мемориальной постройки, сооруженной в 1917 г. на месте захоронения участников севастопольского восстания 1905 г. Площадь раскопа в настоящее время составляет 300 м². Здесь раскрыт комплекс каменных сооружений, включающий: кладки стен ограды священного участка, алтарь и храм (Рис.). Указанные строительные остатки залегают на глубине всего около 0,40 м от уровня современной дневной поверхности в гумусе и, частично, в темном желтоглинистом грунте, представляющем слой времени функционирования теменоса. Особенностью стратиграфии данного участка территории поселения является наличие над гумусом прослойки сильно измельченного щебня толщиной до 15 см, выявленной практически повсеместно на раскопе. Прослойка образовалась в ходе работы камнедробилки во время фортификационного строительства на острове в 1910—1912 гг. Следует, однако, отметить, что нарушения культурного слоя оказались в целом незначительными — поврежденной оказалась только верхняя часть гумуса.

Практически начало

раскопкам той території, где пізніше виявився теменос було положено розведочними роботами 1984 г. когда здесь был заложен один из шурфов (Мазарати, 1986, -с 265). В нём был выявлен известняковый алтарь круглой формы, аналогичный находящимся на территории второго теменоса Ольвии. Вплотную к алтарю примыкала фрагментарно сохранившаяся керамическая вымостка, в заместе которой были найдены фрагменты амфор VI начала V вв. до н. э. В 1996 г. раскопки здесь были продолжены. Результатом стало открытие двух пересекающихся под прямым углом кладок, расположенных северо- и юго-восточнее алтаря, и составляющих с ним единый комплекс. Продолжения этих кладок - стен ограды теменоса - были выявлены в 1997 г. (раскрыты не полностью, уходят в борта раскопа). Тогда же, к юго-западу от алтаря (и, соответственно, от угла ограды) были выявлены остатки храма. Он представлял собой небольшое прямоугольное в плане сооружение, ориентированное по оси северо-запад — юго-восток. Конструктивно храм состоял из пронаоса и наоса. Судя по планировке можно предположить антовое, а, возможно, и простиальное решение данной постройки. В то же время отметим, что каких-либо следов колонн обнаружено не было. Нижние ряды стен храма со стороны внешних фасадов сложены из хорошо обработанных известняковых блоков; верхние же ряды и внутренние фасады стен сложены из бутового камня по иррегулярной системе.

Другие строительные остатки, открытые в пределах ограды теменоса, в частности, каменные кладки, расположенные практически параллельно южной и западной стенам храма, на настоящем этапе исследований надёжной интерпретации не поддаются.

Небольшие размеры храма, а главное — расположение его явно не в центре оградённой территории, позволяют высказать предположение, что раскопками открыто не единственное и не главное культовое сооружение теменоса.

Археологический материал, полученный в ходе раскопок, в целом датируется концом VI — началом V вв. до н. э. Более поздний материал представлен буквально единичными обломками амфор (фасосской, гераклейской). В значительном количестве присутствуют фрагменты терракотовых статуэток. Из числа металлических предметов отметим обломок бронзовой шейной гривны, завершающейся стилизованным изображением головы барана. Типологически близкий предмет был найден в Никонии, хранится в Одесском археологическом музее (Кокоржидкая, 1985, с.50-51).

Особый интерес представляют находки, обнаруженные в ходе раскопок внутри храма, на уровне пола в помещении наоса. Так, непосредственно у задней стены помещения был найден ионийский полосатый килик с отбитой ножкой, фрагмент поддона чернолаковой вазы. На полу выявлены обломки раздавленного коринфского скифоса, а также залегающие компактной группой 6 терракотовых статуэток и их фрагментов. Выделяются следующие типы:

- «сидящая богиня» — женская фигура, восседающая на троне;
- фигурный сосуд в виде стоящей женской фигуры с птицей в руке;
- фигурный сосуд в виде коленапреклоненной мужской фигуры;
- фрагмент — лицо — женской протомы (?).

Указанный набор типов терракот и фигурных сосудов практически аналогичен происходящему из раскопок святилища Афродиты на холме Цейтингепе в Милете (R. Senff, M. Heinz, M. Pigur, 1992, s. 106-107, taf. 14-15). Соответственно, можно предположить, что и березанский храм также посвящен этому божеству (Назаров, 1997, с.27-29). Отметим, также, что среди материалов из раскопок теменоса присутствуют фрагменты терракотовой фигурки черепахи и сосуд в виде фигурки голубя. Обычно такие предметы связываются с культом Афродиты (Русева, 1982, с.140-141), что является дополнительным аргументом в пользу высказываемой нами гипотезы.

М.П.Оленковский

Херсонська обласна державна інспекція охорони пам'яток, Українське Товариство охорони пам'яток

Охоронні розвідки на Нижньому Дніпрі

Зміна форм власності на землю, зміна власників земельних ділянок, прихід до керівництва сільськогосподарськими підприємствами нових людей та їх часта зміна, масове надання земель-

них ділянок під приватну забудову та дачі посламили у другій половині 1990-х років небезпеку масової руйнації в Україні як вже виявлених, так і ще не відкритих пам'яток археології. Небезпека ця вимагає енергійного посилення пам'ятокзахисних інспекційних заходів з боку усіх установ та організацій, що мають відношення до охорони пам'яток археології, а також допомоги в цьому усіх юридичних та фізичних осіб, які мають взагалі відношення до археології.

Відділ археології новоствореної Херсонської обласної державної інспекції охорони пам'яток, спільно з Українським Товариством охорони пам'яток, основним завданням на польовий сезон 1997 року поставив перш за все обстеження різночасових пам'яток археології, що вже знаходяться на державному обліку та під державною охороною. Але паралельно проводились також розвідки з метою виявлення нових пам'яток. Повне переобстеження археологічних об'єктів на Херсонщині викликано було не тільки перерахованими факторами але, на жаль, і запущеністю цієї роботи в останні роки через бездіяльність та непрофесіоналізм відділу охорони пам'яток при Херсонському краєзнавчому музеї, що, власне, і викликало створення Інспекції охорони пам'яток.

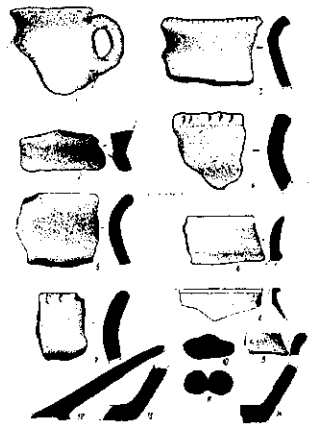
Роботи по обстеженню проводились на Нижньому Дніпрі, в межах Херсонської області. Обстежені усі облікові некурганні пам'ятки по правому березі - між Новою Воронцовкою та Широкою Балкою на березі Дніпровського лиману, та частина пам'яток лівого берегу. Обстежено пізньопалеолітичне місцезнаходження Дрімайлівка II та фінальнопалеолітичні пам'ятки - Леонтівка, Анастасівка I, Дрімайлівка I. Усі вони знищені абразією водосховища. Серед об'єктів енеоліту - бронзи обстежено багатощарове Михайлівське поселення, Леонтівське та Анастасівське поселення катакомбної культури, Дрімайлівське та Кошове поселення сабатинівської культури, стійбище білозерської культури Великі Копані I. Обстежено античні пам'ятки: Ягорлицьке та Білозерське поселення; поселення - Глибока Пристань, Софіївка I, Антонівка 2, Білозерка 2, городище Золотий Мис. Перевірено стан більшості пізньоскіфських пам'яток - Гаврилівського, Ганнівського, Саблуківського, Консулівського, Червономайцького, Старошведського, Львівського, Понятівського городищ; Золотобалківського поселення; Золотобалківського та Червономайцького могильників. Обстежено також Бургунське поселення перших століть та Кам'янську Запорозьку Січ.

Більшість обстежених пам'яток руйнувались і продовжують руйнуватись природними факторами - абразія берегів Каховського водосховища та Дніпровського лиману, ерозійні та еолові процеси. Виявлено також факти руйнування та пошкодження юридичними та фізичними особами таких пам'яток, як - Дрімайлівське, Кошове, Ягорлицьке, Білозерське поселення; Консулівське та Старошведське городища; стійбище Великі Копані I. По цим випадками направлено матеріали в правоохоронні органи та в органи державної влади.

При обстеженні Саблуківського городища, яке раніше практично не досліджувалось, отримано цікаві результати. На акрополі практично відсутнє будівельне каміння, але є багато уламків глиняної обмазки. Будівництво на городищі, вірогідно, було саманним, що зовсім не властиво для пізньоскіфських пам'яток Нижнього Дніпра. Дивно це й тому, що виходи каміння є прямо під городищем, на схилі берега. Має особливості й колекція підйомного матеріалу. Дивує дуже невеликий відсоток амфор та великий відсоток ліпного посуду. Керамічний матеріал досить різноманітний (Рис.).

Під час обстежень виявлено цікаве явище щодо збереження пам'яток на Каховському водосховищі. Різко зменшились абразійні процеси в останні 10 років, що зменшило й руйнацію пам'яток розмиванням. Почалося закріплення берегів рослинністю (очерет, кущі, дерева). Причиною, є перш за все, значне зниження рівня весняних піднять поверхні водосховища. Без сумніву, як тільки відновиться весняне накопичення води і підняття її рівня, відновляться й інтенсивні руйнування пам'яток.

Розвідками по Каховському водосховищу відкрито нову

півньоскіфську пам'ятку¹. Знаходиться на відстані 1 км на північ від акрополю Гаврилівського городища. Культурний шар, завтовшки 50-90 см, тягнеться вздовж берегового обриву до 300 м. Виявлено суцільний горизонт будівельного каміння на глибині 0,5-0,8 м та напівзруйновані трикутні й дзвоноподібні господарчі ями, а також зольник, що примикає до культурного шару з півдня. Пам'ятка міститься на терасовій площадці що примикає до достатньо крутого схилу корінного берега Дніпра. Висота обриву над рівнем водосховища - 5-7 м. У 1977 р. автор зібрав у берегових розмивах на цьому місці матеріал півньоскіфського типу. Тоді було вирішено, що матеріал занесено сюди прибоєм від Гаврилівського городища. У 1997 р. встановлено, що городище містилось південніше, й в інших географічних умовах - на похилому схилі, а не на терасі. Культурний шар між городищем та цим селищем у береговому обриві не простежується, підйомний матеріал майже відсутній. Чи є якийсь зв'язок між городищем та новою пам'яткою встановити важко. Підйомний матеріал попередньо датує об'єкт I ст.до н.е. - I ст.н.е.

Пашкевич Г.О.

Інститут археології НАН України

Палеоботанічні дослідження Києва

Зразки обвугленого зерна для палеоетноботанічного дослідження відбирались під час розкопок 1997 року на Рильському провулку 4 (див. статтю І.І. Мовчана, Боровського Я.Є., Гончара В.М., Сиром'ятникова О.К. у збірці). Обвуглене зерно знаходилося в різних об'єктах - заповненні ями 2, горілому шарі з глибини 50 - 60 см, під підлогою житла 1 (або у верхньому шарі житла 2), в поді печі 2. Весь цей матеріал промито і досліджено в Інституті археології НАН України. Досліджено також 4 шматка обмазки, в яких, крім відбитків зернівок жита, пшениці м'якої та вівса, знайдено обвуглені, та не згорілі зовсім, як буває звичайно в такому матеріалі, зернівки жита. Результати дослідження представлено в поданій нижче таблиці.

Об'єкт	кільк	код	ім'я латинське	ім'я українське
житло.2,верх	63	Hv	Hordeum vulgare	ячмінь півхвастий
житло.2,верх	9	Ps	Pisum sativum	горох посівний
житло.2,верх	8	Sc	Secale cereale	жито посівне
житло.2,верх	8	Pm	Panicum miliaceum	просо звичайне
житло.2,верх	5	As	Avena sativa	овес посівний
житло.2,верх	5	Sg	Setaria glauca	мишій сизий
житло.2,верх	3	Ta	Triticum aestivum s.l.	пшениця м'яка
житло.2,верх	2	Td	Triticum dicoccon	пшениця двозернянка
житло.2,верх	1	Coa	Corylus avellana	ліщина
кв.Г-2, Д-2	131	Lc	Lens culinaris	сочевиця
кв.Г-2, Д-2	101	Ps	Pisum sativum	горох посівний
кв.Г-2, Д-2	58	Sc	Secale cereale	жито звичайне
кв.Г-2, Д-2	34	As	Avena sativa	овес посівний
кв.Г-2, Д-2	27	Bs	Bromus secalinus	бромус ржаний
кв.Г-2, Д-2	18	Ts	Triticum spelta	пшениця спельта
кв.Г-2, Д-2	15	Sv	Setaria viridis	мишій зелений
кв.Г-2, Д-2	13	Ga	Galium aparine	підмаренник чіпкий
кв.Г-2, Д-2	9	Sn	Sambucus nigra	бузина чорна
кв.Г-2, Д-2	8	Cha	Chenopodium album	лобода біла
кв.Г-2, Д-2	6	Pm	Panicum miliaceum	просо звичайне
кв.Г-2, Д-2	6	Sg	Setaria glauca	мишій сизий
кв.Г-2, Д-2	6	Rui	Rubus idaeus	малина звичайна
кв.Г-2, Д-2	5	Ba	Bromus arvensis	бромус польовий
кв.Г-2, Д-2	4	Rsp	Rumex sp.	щавель,невизн. до виду
кв.Г-2, Д-2	4	Prs	Prunus sp.	слива, невизнач. до виду
кв.Г-2, Д-2	2	Hv	Hordeum vulgare	ячмінь півхвастий

¹ На думку Редакції йдеться про передміста Гаврилівського городища, яке досліджувалося К.О. Бредє (1954).

кв.Г-2, Д-2	2	Ecg	Echinochloa crusgalli	просо куряче
кв.Г-2, Д-2	2	Coa	Corylus avellana	ліщина
кв.Г-2, Д-2	1	Pc	Polygonum convolvulus	гірчак в "юнкій"
кв.Г-2, Д-2	1	Br	Brassicaceae	хрестоцвіті
кв.Г-2, Д-2	1	Td	Triticum dicoccon	пшениця двозернянка
кв.Г-2, Д-2	1	Ta	Triticum aestivum s.l.	пшениця м'яка
под печі 2	69	Pm	Panicum miliaceum	просо звичайне
под печі 2	2	Ba	Bromus arvensis	бромус польовий
под печі 2	2	Sc	Secale cereale	жито посівне
под печі 2	1	Ta	Triticum aestivum s.l.	пшениця м'яка
под печі 2	1	Sc	Secale cereale	жито посівне
под печі 2	1	Hv	Hordeum vulgare	ячмінь півчастий
под печі 2	1	Ag	Agrostemma githago	кукіль посівний
под печі 2	1	Ps	Pisum sativum	горох посівний
под печі 2	1	Prc	Prunus cerasus	вишня
под печі 2	2	Lu	Linum usitatissimum	льон культурний
яма 2	1	Ta	Triticum aestivum s.l.	пшениця м'яка

Найбільша кількість знайдених зернівок належить житю; на другому місці - зернівки вівса на третьому - зернівки пшениці м'якої. Доповнюють цей список зернівки ячменю півчастого, проса звичайного, півчастих пшениць - двозернянки та спельти, а також гороху, сочевиці, льону. Крім зернівок, знайдено також уламки шкаралупи ліщини, кісточки сливи, вишні, насіння малини та бузини. Як видно з аналізу, у знахідці була суміш зернівок культурних рослин домашньою зернівок та насіння бур'янів.

Піворович В.Б.

Херсонський краєзнавчий музей

Скарб борисфенів з Донцової балки

Наприкінці квітня 1985 р. військовослужбовці Резніков В.А. і Матковський Є.І. обходячи територію розташованого у Донцовій балці стрілкового полігону, побачили у невеликій канаві купку позеленілих кружалців, які виявились бронзовими монетами Ольвії - борисфенами. Ці монети були вимиті весняними потоками води у Донцову балку у 2,5 км від с. Понятівки Білозерського р-ну Херсонської обл. Повідомлення про цю знахідку та дві монети надійшли до Херсонського краєзнавчого музею і за кілька днів співробітники краєзнавчого музею виїхали до місця знахідки скарбу.

Промита водою неглибока канава, де знайшли монети, була занесена піском та камінням, на поверхні лежали кілька кісток тварин, дрібні уламки амфор, каміння. Та коли почали розчищати канаву, стало зрозуміло, що частина скарбу не збереглася - монети рознесло бурхливим потоком на десятки метрів

1 гр. Ρ	7.36 г (монета обтавлена і дуже пошкоджена)					
2 гр. ΙΚ	9.32 г, 9.31 г, 9.49 г					
3 гр. ΡΘ	8.98 г, 8.36 г, 9.43 г	ΣΥ	8.74 г, 7.4 г, 10.81 г, 9.71 г			
	ΣΩ	9.31 г	ΛΑ	10.02 г		
4-6 гр. Φ	9.43 г, 9.17 г, 10.17 г	Α	8.45 г, 9.19 г, Α	8.73 г		
	ΑΡ	8.84 г, 9.78 г, 12.64 г	ΔΙ	9.46 г, 8.21 г, 8.86 г, 9.20 г, 10.45 г		
	ΘΕ	9.41 г, 10.60 г, 11.52 г	Η	8.16 г, 7.82 г, Κ	9.46 г	
	ΑΛ	8.14 г, 8.77 г	ΘΕΥ	7.71 г	ΝΟΥ	10.21 г
	ΝΘ	7.62 г	ΙΚ	7.99 г	Μ	6.99 г, 9.15 г
	Ξ	9.00 г, 9.63 г, 11.30 г	ΙΑ	9.15 г, 10.19 г, 8.41 г, 10.03 г, 8.40 г, 7.93 г, 8.89 г, 9.26 г, 10.66 г		
	ΜΕ	8.26 г, 7.6 г, 8.45 г, 7.82 г	ΜΗ	9.55 г, 9.11 г, 10.83 г, 8.87 г, 7.49 г		
	ΝΙ	10.35 г	Ψ	9.63 г	Ρ	9.05 г, 8.06 г
	ΒΘΞ	9.48 г, 10.18 г	Α	8.43 г, 7.04 г, 9.15 г		
	Ψ	9.29 г, 8.76 г, 7.26 г	Μ	9.84 г, 11.8 г	Φ	7.54 г, 9.63 г
	Χ	7.94 г, 7.63 г		οες диферента - 9.48 г		
7 гр. Φ	7.30 г	ΔΗ	7.18 г, 6.98 г, 7.69 г			
8 гр. Κ	4.8 г, 7.29 г	Μ	8.32 г			
	ΜΗ	7.97 г, 7.46 г, 8.51 г, 8.92 г, 7.64 г, 6.08 г, 4.69 г (обтавлена)	7.76 г			
9 гр. ΜΕ	6.53 г, 6.97 г, 5.72 г, 5.34 г, 6.12 г	ΜΒ	7.32 г, 6.50 г, 6.41 г			
	ΜΗ	7.19 г				
10 гр. ΣΥΜ	5.93 г, 8.25 г, 7.38 г, 7.39 г, 9.01 г, 6.14 г, 7.69 г, 6.80 г, 6.73 г					
	ΑΡ	6.30 г, 6.93 г, 7.73 г, 5.86 г, 7.07 г, 8.74 г				
11 гр. ΑΡ	6.34 г, 5.87 г, 5.55 г, 4.72 г, 5.34 г, 4.16 г, 5.44 г, 4.51 г, 4.57 г, 5.40 г, 4.91 г, 5.55 г, 4.72 г, 6.22 г, 3.76 г					
	[Γ]	4.80 г, 6.29 г, 4.38 г, 4.00 г, 4.63 г, 3.07 г, 5.10 г, 5.42 г, 4.84 г, 5.17 г				

аж до русла р. Інгулки. До кінця першого дня було знайдено 69 монет, а всього за три дні роботи співробітники музею М.Й. Абікулова, К.Д. Чорна, О.І. Нагаєва, А.Ф. Домбровська та інші вимили з ґрунту 86 борисфенів.

Дуже допомогли в пошуках В.А. Резніков и Є.І. Матковський, повідомивши співробітникам музею в кого з місцевих жителів ще є монети цього скарбу. Список цих людей охопив більше 25 чоловік, а опитування їх затягнулося майже на місяць. Частину монет все ж віддали до музею, частина була загублена, подарована друзям або віддана дітям. До середини липня в музеї вже налічувалося 112 монет і з великою долею достовірності було встановлено, що скарб налічував більше 200 борисфенів Ольвії, частину яких вдалося сфотографувати, зробити відбитки і зважити.

Ще майже рік місцеві жителі сс. Микільське та Понятовка знаходили на цьому місці після дощів монети, але потім вода занесла все піском і камінням. Місцеві жителі розповідали, що при будівництві у балці знаходили багато уламків древнього посуду і каміння. Невеличке повідомлення про балку, правда, під назвою Гінцева є у І.В. Фабриціус (1951). Все це дає підстави вважати, що при впадінні Донцової (Гінцевої) балки у р.Інгул, було розташоване античне поселення, культурний шар якого був зруйнований під час будівельних робіт. Економіно такі поселення шляком залежали від Ольвії. Ця залежність підтверджується ще одним скарбом, описаним В.І. Гошкевичем: "У д. Понятовки в 1924 г. при сьэмке землі для постройкі помешичьего дома, на глубине аршина найден горшок с ольвийскими монетами числом 600" (Гошкевич, 1929) Це теж були борисфени, описані у 1825 р. Стемпковським.(Зограф, 1956,- С. 131).

Особлива наукова цінність скарбу з Донцової балки у тому, що тут представлені всі 11 підгруп борисфенів (за В.О. Анохіним - 1996, с.107-109), хоча до першої підгрупи відноситься лише одна монета. Це підтверджує думку тих вчених, які звужують час випуску борисфенів до кількох десятиліть - да 300-280 рр.

Пустовалов С.Ж.

Інститут археології НАН України, Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури

Дослідження на о. Мала Хортиця (Байда)

В 1997 р. Головна Рада Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури виділила кошти на продовження археологічних робіт на багатошаровому городищі на о.Мала Хортиця (Байда). Дослідження на городищі ведуться з 1991 р. (Іллінський, Пустовалов, 1992,с.142-156;Pustovalov,1996, р.205-214; Пустовалов, 1997, с.51-55; 1998, с.67-74; Козловський, Пустовалов, 1996, с.59-61).

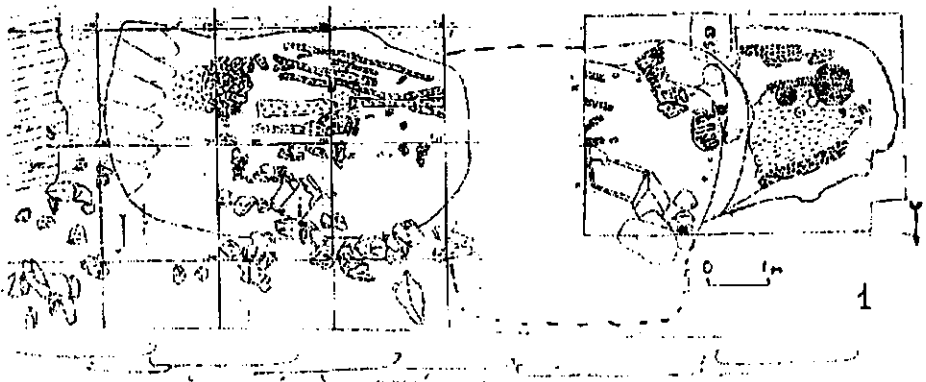

Рис.1. Реконструкція укріплень XVI ст. на о. Мала Хортиця. Ділянка розкопу 2 з залишками землянки XVI ст. та башти XVI ст.;

Роботи на городищі проводилися на двох ділянках в північно-східній частині городища (розкоп 2). Перша ділянка знаходилась майже в центрі укріплень XVIII ст. біля найвищої точки городища. Ділянка мала площу 64 м². В її північно-західній частині під гумусом знаходився коричневий гумусований пісок, який лежав на скелі. Потужність культурного шару збільшувалась з заходу на схід від 0.1 до 1.3 м.

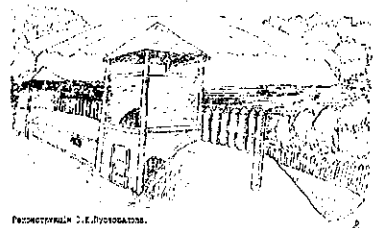
В східній частині розкопу було розкрито комплекс споруд різного часу, які прорізували одна одну (житла №№ 9 та 9а). Житло 9а завширшки 1.4 м, довжиною, що виявлена - 2.4 м, орієнтоване зі сходу на захід. Глибина від рівня впуску - 0.7 м. В заповненні було знайдено лезо залізної сокири. Довжина - 10 см, висота - 5 см, товщина - 0.9 см.

Житло 9 було пошкоджене перекопами. Воно простежене також частково. Північно-східний кут житла входив у розкоп Р.О. Юри. Розміри житла 5.2x2.3 м, глибина 0.7м. В заповненні знаходився залізний цвях з гранчастою голівкою (XVIII ст.). Ще два аналогічних цвяха виявлені у різних частинах житла. На долівці простежені ямки від вогнища. Склалося враження, що у XVIII ст. було використано приміщення, збудоване ще у XVI ст.

Ділянка 2 знаходилася на північному боці валу XVIII ст. та була розташована поруч із розкопом 1995 р. Загальна площа розкопу складає більш 20 кв.м. Тут були виявлені рештки башти XVI ст. (Рис.1.). За браком часу розкрито лише частину споруди. Зафіксована довжина стіни - 2.5м. Але, враховуючи попередні дослідження, довжина стіни дорівнює приблизно 4 м. Глибина долівки башти - 1.8 м від поверхні. Судячи з відкритої частини, приміщення орієнтоване по сторонах світу з невеликим відхиленням. По кутах стояли сторчма потужні стовпи з дубу. Між ними вздовж стіни простежені залишки стовпчиків діаметром 4-5 см. Вони були забиті в ґрунт аж до скелі, тобто, нижче долівки на 0.14-0.20м. Поруч простежена обмазка з глини. Очевидно стовпчики були основою тину. В заповненні башти дуже багато деревного вугілля, обмазки від тину, а також там знайдено два точильних каменя (Рис. 8,9), різноманітні цвяхи, інші залізні предмети. На долівці башти під уламком граніту лежала залізна сокира з відтягнутим лезом (Рис.2., 6). Вся споруда згоріла та впала у південно-західному напрямку (в тому ж самому напрямку, що й інші споруди XVI ст. , які були простежені раніше). Серед завалу знайдено уламок залізного ножа (Рис.2., 3), залізне вістря стріли (Рис.2.,5), підніжку від стремені (Рис.2., 7) та фрагмент червоноглиняного глечика (Рис.2., 10). У перекопі XVIII ст. знайдено фрагмент фігурної завіси, цілком вірогідно, від дверей до башти чи землянки (Рис.2.,4).

Отже, землянка, яка була виявлена у 1995 р., та залишки башти, а також велика вуглиста пляма на схід від землянки є фрагментом основного оборонного поясу козацького часу. До розкопок 1997 р. вважалося, що основні козацькі укріплення знаходилися південніше й були знищені під час будівництва укріплень XVIII ст. Дослідження 1997 р. суттєво доповнили наші відомості про оборонні споруди XVIст.

Виявлені дерев'яні оборонні споруди з використанням тину та обмазки глиною є типовими для укріплень XV ст.- XVI ст. на Україні. Так, І. Крип'якевич та Б. Гнатевич писали: "укріплення замків були спершу дерев'яними, їх будували такою ж самою системою як за князівських часів. Стіни були подвійні, порожній простір між ними вповнювали землею або піском. Внутрішні стіну творили часом на зруб, а плетений тип, обмазаний глиною на дві п'яді

Реконструкція О.Б.Литовченко.

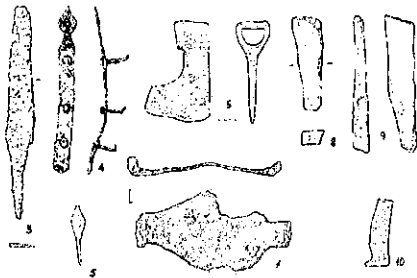

Рис2. Реконструкція укріплень XVI ст. на о. Маї Хортиця. 2 - реконструкція укріплень основного поясу оборони XVI ст.; 3 - ніж; 4 - фрагмент фігурної завіси; 5 - вістря стріли; 6 - сокира; 7 - фрагмент стремені; 6,9 - точильні камені; 10 - фрагмент глечика червоноглиняного.

й більше для охорони від пожежі" (Крип'якевич, Гнатевич. 1992, с.147). Виявлені у 1997 р. рештки, при загальній подібності з наведеним уривком, децю відрізняються від описаних вище.

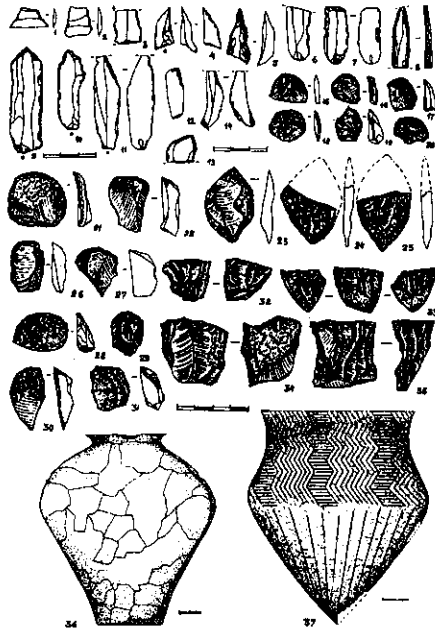
Залишки башти, землянка та вуглиста пляма на схід від землянки, аналогічна за характером заповнення заповненню башти, дозволяють реконструювати основний оборонний пояс часів Дмитра Вишневецького. Це вал з палісадом на верхівці. З внутрішнього боку до палісаду були прибудовані квадратні башти зі стороною приблизно 4 м, заввишки, судячи з завалу башти, - близько 5 м. На відміну від опису І. Крип'якевича та Б. Гнатевича, до стіни з внутрішнього боку прибудовували землянки, дах яких слугував долівкою захисних стін (Рис.2., 2). На основі досліджень попередніх років на острові, є підстави вважати, що землянки будувались не скрізь. Запропонована реконструкція є вірогідною й у майбутньому може корегуватися.

Під час робіт у 1997 р. матеріали епох, що передують сереновіччю, траплялися лише у перевідкладеному вигляді. Це переважно кераміка, кремій, тощо. Всі ці знахідки відносяться або до катакомбного часу, або до доби пізньої бронзи.

Титова О.М., Балакін С.А.

Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури

Розкопки неолітичного поселення Діжова на Черкащині

Поселення Діжова знаходиться на правому березі р.Фоси, поблизу с.Старосілля Городищенського р-ну Черкаської області. Пам'ятка була частково досліджена у 1989 р. (Непріна, Титова,1990). Тоді була знайдена підфарбована вохрою неолітична кераміка, поява якої, ймовірно, фіксує перший контакт місцевого населення з носіями трипільської культури, кераміка якої також була знайдена у культурному шарі поселення.

В 1997 р. вивчення пам'ятки було продовжено. На дослідженій площі (54 м кв.) поселення було зібрано біля 2 тис. знахідок неоліта, енеоліта та епохи бронзи. Переважно це фрагменти кераміки (1300), знаряддя праці та відходи їх виробництва з кременю (330), каменю (35) та кістки (3). Було зібрано також і численний (580 екз.) фауністичний матеріал, який зараз опрацьовується.

Колекція неолітичної кераміки нараховує біля 800 фр., що за типологічними ознаками поділяються на 5 груп. До першої віднесено фрагменти посуду (30) досить архаїчного вигляду, який має ана-

логії у керамічних комплексах типу Струмеля. Друга і третя групи віддаєржають головні напрями етно-культурних зв'язків неолітичного населення Черкаського Подніпров'я. В першому випадку це кераміка з явними ознаками бутодністровської керамічної традиції, в другому - кераміка з розвинутою накульчастою орнаментациєю, аналогічна посуду другого етапу надпорізького неоліту.

Четверта і п'ята групи неолітичної кераміки, які разом складають більше 2/3 всього неолітичного комплексу, репрезентують послідовні етапи розвитку місцевої неолітичної традиції. Її початковий етап відбиває кераміка з домішками волокон трави до тіста та переважанням гребінчастої орнаментациї у декорі гостроденних, з коротким вінцями посудин. Ця кераміка має аналогії у широкому колі ранніх дніпро-донецьких пам'яток. Другий етап цієї ж місцевої традиції відбиває кераміка киево-черкаської неолітичної культури (Рис. 37), яка зформувалась у середньому Подніпр'ї під впливом південних та південно-західних культур.

Гетерогенному складу керамічної колекції деякою мірою відповідає кременевий комплекс поселення (Рис. 1-22, 26-35), техніко-типологічний аналіз якого дозволяє констатувати присутність як південних, так і північних традицій кременеобробки. Слід визначити, що морфологія цього комплексу значною мірою зумовлена дефіцитом якісної кременевої сировини у регіоні Середнього Подніпров'я. У даному випадку за це говорить як повна спрацьованість нуклеусів, так і майже повна утилізація всіх більш-менш досконалих заготовок, перш за все пластинчастих.

Енеолітична епоха у матеріалах 1997 р. репрезентована знахідками трипільської та середньостогівської кераміки. Перша (170 фр. від 5-6 посудин) співставляється з пам'ятками типу Красноставки (Цвек, 1979) й датується початком середнього Трипілля (Рис. 46). Середньостогівська кераміка менш численна та менш показова. На перший погляд вона дещо відрізняється від матеріалів еталонних пам'яток цієї культури. Стратиграфічні спостереження не заперечують можливого співіснування обох зазначених культурних комплексів, з одного боку, і синхронності енеолітичних знахідок заключному періоду існування неолітичного поселення.

Процес етно-культурного розвитку у Середньому Подніпров'ї у першій половині IV тис. до н.е. мав досить складний характер. Його початок фіксується виникненням у регіоні своєрідного локального варіанту неолітичної культури, який формується на базі місцевого дніпро-донецького неоліту. Причину посилення південних та південно-західних елементів на цьому етапі слід вбачати у початку етногенетичного процесу середньостогівської культури, з одного боку, та поширенні ареала трипільської культури в східному напрямку, з іншого боку. Деякий час неолітична культура Середнього Подніпров'я співіснувала з двома зазначеними енеолітичними культурами, а потім, близько середини IV тис. до н.е. була витіснена останніми на північніші території Подніпров'я.

З матеріалів пізнішого часу варто пригадати лише невеликий комплекс знахідок культури багато-валкової кераміки. Він складається з розвалу горщика з досить складною орнаментальною схемою, глиняного грузила та уламків базових частин 3 кременевих вістрь до дротиків (Рис. 23-25).

Томашевський А.П.

Інститут археології НАН України

Попередні підсумки археологічних досліджень Овруцької археологічної експедиції у 1996 - 1997 роках на території Овруцького району Житомирської області

Археологічні роботи проводилися восени 1996, 1997 рр. Завданням експедиції були поточення та розширення археологічної карти регіону, перевірка інформації про місцеві давньоруські пам'ятки та деталі процесів видобутку та обробки пірофіліту, а також збір матеріалів, необхідних для створення палеоекологічних реконструкцій. Роботи організовувалися та здійснювалися на засадах, сформульованих у розробленому нами проекті комплексного вивчення та збереження історико-археологічної та палеоприродної спадщини Овруцького кряжу (Томашевський, 1998. - С. 151-155). За два сезони обстежено, зафіксовано більше 90 окремих археологічних пам'яток, більша частина з яких - нововідкриті. В 1996 р. досліджувалися: в с. Городець - комплекс з городищ Городки I та Городки II, посаду, селищ та могильників; поселення Прибитки I та Прибитки II в урочищі Татаринка; поселення Нагор'яни I, Нагор'яни II в урочищі Крушники, Нагор'яни III, селище Хлупляни (ділянки I-III), поселення Оленичі; гніздо поселень Скребелачі I (сад), II (Скребелачі-Покалів), III; городища з посадом та селища в сс. Листвин - (Кошечки); комплекс із городищем Гора, посадом, селищами і могильниками в Норинську; городища та місцезнаходжень в с. Збраньки; стоянка Яцковичі - Сх в урочищі Курганці та поселення Яцковичі - Зх в урочищі Жадьки; стоянка Клинець в урочищі Романів Яр та поселення Клинець в урочищі Фоса; поселення Велика Хайча в урочищі Бельковщина; поселення в сс. Коптівщина, Левковичі, Черепин I, Красносілка, Словечно в урочищі Сад, поселення та місцезнаходження Коренівка I та Коренівка II, стоянки Желонь I, Желонь II, Желонь III в урочищі Гриньки, Желонь IV, місцезнаходження в сс. Гладковичі, Ст. Веледники (Черевки), кургани біля с. Антоновичі, кар'єри та давні пірофілітові й кварцитові копальні Ровки - I (56 кв. Нагор'янського лісництва), Ровки - II, Ровки - III (82 кв. Нагор'янського лісництва), Ровки - IV в 78 кв.

Нагорянського лісництва та кар'єри і копальні в районі с.Черевки в в урочищі Плитниця та Курган. Велся також спостереження за виходами на поверхню культурного шару в зоні історичної забудови м. Овруча в районі Василівської та Замкової Гір і біля середньої школи №3 на посаді. В 1997 році ретельно вивчався мікрорегіон на південно-східному краю Овруцького кряжу. Тут зафіксоване гроно давньоруських селищ: Слобода Шоломківська, Жуки (Дамба), Шоломки, Шоломки урочище Дзеджикова Гора, Шоломки урочище Лука, Шоломки місцезнаходження (Дамба) та стоянка Шоломки в урочищі Каскевиця. На останній Д.Ю. Нужним проведені розкопки, перші результати яких вже опубліковані (Нужний, 1998.- С.78-88) В Збраньках, як і в 1996 р. обстежувалося городище, оглянуто відомі стоянка та кургани, тут же виявлені поселення Збраньки в урочищі Ковалові поля, Збраньки урочище Долина, дюнна стоянка Збраньки в урочищі Коростишка, місцезнаходження Збраньки в урочищі Діхтярня. Зафіксовані поселення Лукишки, Листвин - Рудня Франківка, Барвінкове (кол. Кур'яни), Бігунь (у кладовища), Левковичі, місцезнаходження Велика Хайча та Червонка. Додатково до пошуків 1996 р. обстежувалися посад городища Листвин - (Кошечки), селища Нагоряни I-II в урочищі Крушники; поселення, пірофілітові стели та місцезнаходження Коренівка I -II (кол. Годотемля). Обстежено городище та селище (посад) в Словечно. Суцільні мікро-регіональні розвідки проведено навколо с. Городець. В результаті, тут зафіксовано нові селища Городець в урочищі Поповий сад, Городець в урочищі Подільський узвіз, Городець в урочищі Ратне Поле, місцезнаходження Городець в урочищі Житень. Було продовжено минулорічні розвідки, шурфування та зачистки відслонень на городищі Городець (урочище Городки II), виявлено обмежувальні вали та продовжено дослідження культурного шару прилеглого селища Городець в урочищі Городище. Продовжено спеціальне цільове історико-технологічне дослідження кар'єрів та давніх пірофілітових і кварцитових копалень. Зокрема, досліджено та зафіксовано такі об'єкти: Листвин - Ровки та кар'єр Ровки - III у кв. 82/78 Нагорянського лісництва.

Нагляд за земляними роботами у зоні історичної забудови м. Овруча в 1997 р. перейшов у рятувальні розкопки по лінії прокладання траншей теплотраси над урочищем П'яна долина на розі вул. Горького 34/7 і Радянської, та на розі вул. Кірова та пер. Шевченка. Тут досліджено залишки цільно розміщених давньоруських об'єктів: двох жител, двох господарських ям та інших споруд з численними різноманітними знахідками X - XVIIІ ст. в будівлях та культурному шарі. Тут же було виявлено ділянки збереженого шару з рештками пізньопалеолітичної стоянки, дослідженої та опрацьованої Д.Ю. Нужним (Нужний, 1998.- С.74-75,86-88). Паралельно проводилося більш пильне, місцями - практично суцільне обстеження культурного шару в районі Василівської та Замкової Гір і на посаді в центральних частинах міста. Так, навколо церкви св. Василя на Василівській Горі на численних (більше 10) городах садиб по вулицях Пролетарській та Радянській виявлено сліди давньоруського культурного шару та матеріали доби розвиненого середньовіччя. Матеріали тих же періодів знайдено на Замковій Горі в садибах по вул. Соборній. Слід окремо наголосити, що це, як не парадоксально, є перші науково документовані спеціальні археологічні дослідження літописного Овруча - нової столиці Древлянської землі та центру однойменної давньоруської волості.

Більшість з обстежених пам'яток багатощарові, найчастіше зустрічалися знахідки доби кам'яного віку, Давньої Русі та пізнього середньовіччя. Вже зараз можна з упевненістю твердити, що зібрані дані дозволяють суттєво поточнити та відкоректувати деякі існуючі сьогодні визначення старожитностей Овруцького кряжу. Виділено низку пунктів пізнього палеоліту в смузі від самого м. Овруча на сході, через сс. Заріччя, Шоломки, Довгиничі, Клинець, Коренівка і до с. Збраньки на заході. Тут виявлені та частково досліджені вже відомі в світі стоянки віком 25-15 тис. років до н.е. Знайдені в різних пунктах давньоруські матеріали відносяться як до ранніх етапів (X ст.), так і до розвиненого періоду (XII - XIII ст.) Цікаво, що практично повсюдно і вперше як на давньоруських пам'ятках Овруцького кряжу так і окремо знайдено дуже виразні матеріали після-монгольського часу (кінець XIII - XIV ст.), які суттєво змінюють дотеперішні уяви про характер заселення Овруччини литовсько - руської доби. Цікавими є і численні археологічні старожитності українського середньовіччя.

Експедицією проведені локальні судяльні розвідки в районі сс. Хуляни-Нагоряни-Оленичі, Городець-Антоновичі-Словечно. Зроблено чимало маршрутних розвідок: Поліське - Желонь - Піщаниця - уроч. Гриньки; Прибитки -Старі Веледники -Черевки; Хуляни -Стувіщина - Левковичі - Можари - Острови; Гаєвичі -Полохачів - Дівопин; Коренівка - Лукішки - Овруч. Обстежено північні відроги Овруцького кряжу та береги р.Звонки між сс. Хуляни - Нагоряни - Коптівщина - Покалів - шосе Слобода - Скребелічі; правий берег р. Полохачівки та уроч. Королів, а також місцевості в міжріччі Норині - Татаринки та правого берега Норині до с. Черевки.

Найцікавішими та найважливішими можна назвати результати розвідок, проведених на давньоруських пам'ятках біля сіл Нагоряни і Хуляни, Прибитки, Норинськ, Шоломки - Жуки, Городець, а також в самому місті Овручі. В районі сіл Нагоряни, Хуляни та Скребелічі обстежено та зафіксовано потужне "гніздо" - скупчення спеціалізованих селищ по обробці пірофіліту та виготовленню пряслиць. Розвідки в шурфуванням показали як дуже значну насиченість культурного шару залишками пірофілітового промислу, так і значну площу самих цих поселень (10-16 га кожне). Так в шурфу №1 площею 1,5 м² на селищі Нагоряни I походить більше 600 знахідок відходів виробництва загальною вагою біля 30 кг, з них 150 екз. - індивідуальні знахідки.

На унікальному спеціалізованому селищі Прибитки-I, відкритому Р.С.Орловим, де крім пряслиць виготовляли пірофілітові декоративні хрестики й намисто, проведене шурфування та опитування місцевого населення. Напроти нами відкрито аналогічне селище Прибитки-II. В результаті сформовано колекцію з більш ніж 300 хрестиків, намистин, їх фрагментів та заготовок а також більше сотні одиниць заготовок та уламків своєрідних пірофілітових давньоруських прясличок. В цих пунктах, а також на поселеннях біля сс. Скребелічі, Городець та Норинськ, Коренівка, Коптівщина, Словечно, Велика Хайча знайдені залишки обробки пірофіліту а також залізобного виробництва. Тисяча сто (1 100 екз.) окремих знахідок відходів та напівфабрикатів виробництва пірофілітових прясличок (підйомний матеріал, і головне - матеріал з шурфів), що походить із зазначених поселень вже дають ґрунтовні підстави для реконструкції основних стадій, прийомів, інструментарію давньоруського виробництва предметів з пірофіліту. Обробка отриманих матеріалів, їх археометрія, статистична оцінка, мікротипологія зараз триває, вона здійснюється на підставі окремо сформульованої спеціальної програми (Томашевський, 1998. - С.153) і за допомогою спеціально розробленої комп'ютерної бази даних. Чимало важливих питань про вигляд, конструкцію, соціальну та технологічну організацію такого виробництва, його потенційний об'єм, сфери розповсюдження товарів тощо ще не розв'язано остаточно. Їх вирішення можливе лише на підставі проведення подальших ґрунтовних археологічних розкопок на розвіданих та прозондованих поселеннях.

Окремо заслуговує на увагу виявлення експедицією давніх пірофілітових та кварцитових кар'єрів-копалень так званих "Років". Проведені розвідки тут теж обов'язково мусять бути доповнені розкопками з метою вивчення способів видобутку пірофілітової сировини. Відібрані на промислових селищах та кар'єрах мінералогічні зразки та проби за допомогою фахівців-мінералогів тепер аналізуються й зіставляються.

Нарешті, в Норинську на відомому городищі "Гора" вперше були проведені розвідкові невеликі розкопки, які виявили крім житлових споруд дуже потужні шари по периметру городища, надзвичайно насичені побутовими залишками. Важливо, що верхня дата більшості знайдених речей (кераміки, побутових знарядь, інструментів, прикрас) децю виходить за межі Давньої Русі і сягає в після-монгольську добу кінцею XIII-XIVст. Велика кількість своєрідних за складом кісток домашніх та диких тварин, стратиграфічні спостереження, матеріальна культура - все це вказує що ми маємо справу із залишками найдавніших українських середньовічних замків. Зазначені обставини пояснюють необхідність подальших, більш детальних та широких розкопок городища та продовження обстеження відкритих експедицією прилеглих посаду та селища.

Враховуючи палеоекологічне спрямування даної експедиції та завдання науково вірогідної реконструкції стародавніх умов помешкання й оточуючого середовища навколо давніх поселень які тепер стали пам'ятками, на кількох з них (Городець, Скребелічі, Листвин, Норинськ Овруч, Шоломки,

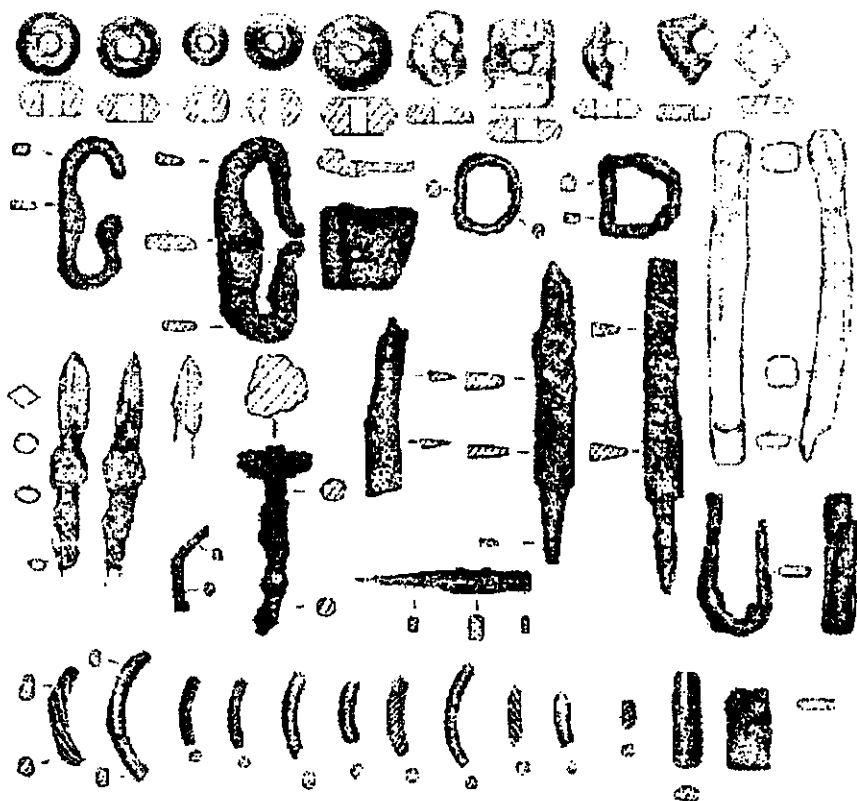

Рис. Індивідуальні знахідки на городище Гора (шурф 1, споруда 1). Овруцька експедиція 1996 р.

Нагоряни та Клинець) було відібрано палеоботанічні та палинологічні проби. Їх опрацювання вже відкрило можливості для проведення порівняльного аналізу отриманих палеоботанічних спектрів пам'яток на тлі датованих місцевих палеоландшафтів. Найцікавіші пам'ятки та робочі моменти відзнято на відеоплівку, загальна тривалість цих відео матеріалів становить більше 5 годин.

На виконання договору з Мінекобезпеки в 1997 р. спеціально створений міждисциплінарний колектив науковців - співробітників Овруцької експедиції, крім виконання інших завдань, розробив та подав офіційне клопотання про створення першого комплексного природно-історичного державного заповідника "Словечанський кряж", який вперше, крім геоморфологічних, ландшафтних, ботанічних, зоологічних унікальних раритетів має включити одну з перлин серед археологічних пам'яток не тільки кряжу, а й усієї України - грандіозний давньоруський комплекс з городищ, посаду, величезного селища та кількох курганных груп біля с. Городець. Залишки цього давньоруського міста - центра всієї навколишньої округи містять в собі найціннішу інформацію про давнє, XI-XIV ст., природокористування, про динаміку та спрямування процесів взаємодії тогочасних людини та довкілля. До площі заповідника ввійдуть кургано-поселенські комплекси в лісовій зоні на берегах р. Червонки в кв. 27 та 43 Кованського лісництва, в кв. 16 Усовського лісництва, в кв. 7, 29 і 30 Городецького та в кв. 36 Листвинського лісництв. Одночасно, проведене обстеження виявило найсвіжіші факти варварського нищення місцевих пам'яток археології, природи та культури, які змушують інтенсифікувати роботи по запровадженню навколо них заповідних статусів.

РОЗДІЛ 2. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 1998 Р.

Аксенов В.С.

Харьковский исторический музей

Исследования Верхне-Салтовского катакомбного могильника

Экспедиция Харьковского исторического музея (ХИМ) в 1998 г. продолжила охранные раскопки Верхне-Салтовского - IV могильника (ВСМ-IV), начатые в 1990-1991 гг. экспедицией ХИМ под руководством В.Г. Бородулина и возобновленные в 1996 г. экспедицией Харьковского пединиверситета под руководством В.В. Колоды.

В 1998 г. работы проводились на участке между траншеей 1996 г. и обрезом Нетеченского оврага, на пологом восточном склоне которого и расположен могильник. Исследованная площадь составила 266 м². За полевой сезон были вскрыты 13 катакомбных захоронений (28-40), из которых два (28, 40) были обнаружены в обресе оврага.

Конструкция исследованных захоронений типична для катакомбных погребений салтовской культуры. Они представляют узкий (0,4-0,75 м) дромос длиной 1,6-6,5 м, заканчивающийся подземной погребальной камерой. Камеры в плане имели вид овала или прямоугольника с сильно скругленными углами. Длинная ось камеры в катакомбе 32 совпадала с длинной осью дромоса, а во всех остальных катакомбах была ей перпендикулярна. В последнем случае умершие были уложены на полу камер головами влево от входа. Исключение составлял погребенный из катакомбы 36. Он был уложен головой вправо от входа. Исследованные катакомбы содержали одиночные (28, 32, 34-36, 38-40), парные (31, 37) и коллективные (29,30,33) захоронения. В четырех катакомбах (29, 32, 34, 35) были погребены только дети в возрасте 3 - 6 лет. Костяки детей такого же возраста и рядом с костяками взрослых в катакомбе 30, 31. Детские катакомбы характеризуются коротким дромосом (1,5-2,35 м), незначительной глубиной (1,45-2,35 м), малым количеством погребального инвентаря, отсутствием следов повторного в них проникновения. Катакомба 38, имея размеры, близкие к катакомбам с детскими захоронениями, содержала захоронение взрослой женщины. В погребальную камеру небольших размеров (1,1 x 0,5 м) овальной фор

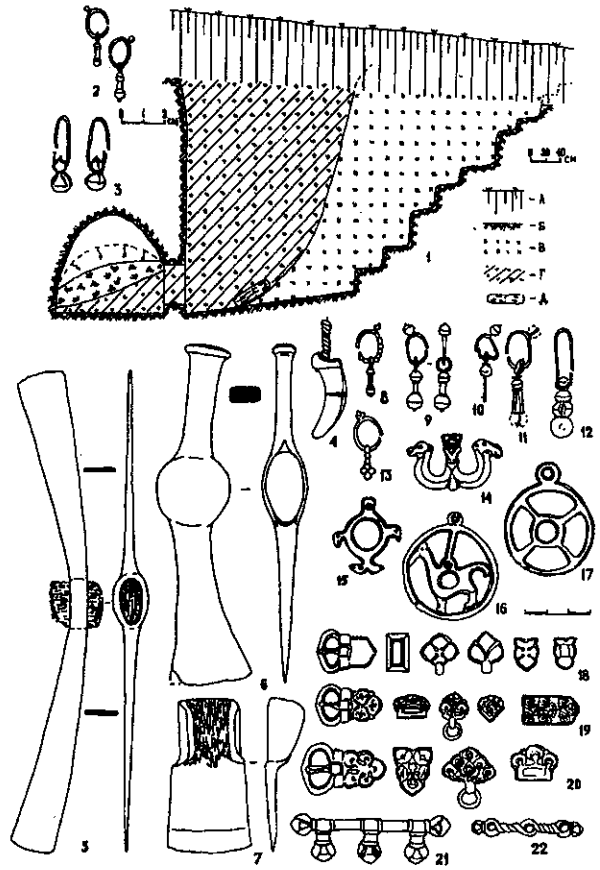

Рис. 1 - план катакомбы 33 (А - чернозем; Б - материк; В - первоначальное-заполнение дромоса; Г - заполнение хода повторного проникновения; Д - каменный завкалад); 2,3 - катакомба 33 4,5,9,14,19,21- катакомба 37; 7,8,22- катакомба 39; 10,16- катакомба 31 11-13,15,17,18- катакомба 30; 20 - катакомба 40; 2,4,13-22- бронза 8,10,11 -серебро; 3,9,12- золото; 5-7- железо.

мы была втиснут костяк женщины. Женщина была уложена на спину с сильно согнутыми в коленях ногами, заваленными в сторону восточной торцевой стенки камеры. Остальные исследованные катакомбы (28, 30, 32, 33, 36, 37, 39, 40) носили следы повторного в них проникновения. В их дромосах достаточно четко фиксировался ход повторного проникновения, который прорезал дромос непосредственно перед входом в погребальную камеру (Рис., 1). Ход повторного проникновения отличался от дромоса своими размерами, цветом, плотностью и составом заполнения. В трех случаях (28, 30, 33) на дне хода повторного проникновения были обнаружены каменные заклады, закрывавшие первоначально входы в погребальные камеры. На дне хода повторного проникновения в катакомбу 37 удалось зафиксировать остатки деревянного заклада в виде пятна древесного тлена размером 0,4х0,5 м. Местоположение закладов позволяло достаточно четко зафиксировать нижнюю границу ходов повторного проникновения. Повторное проникновение в захоронения во всех случаях было связано с обрядом обезвреживания покойника. Этот обряд в исследованных катакомбах был представлен почти во всем своем разнообразии: от отделения черепа от остального костяка, разрушения грудной клетки, смещения костей рук с их первоначального места, до полного разрушения костяка и изъятия части костей из погребальной камеры. При этом из погребальной камеры, по-видимому, изымалась и какая-то часть погребального инвентаря. Изъятие погребального инвентаря осуществлялось в целях, явно не связанных с ограблением, ибо такие захоронения содержали достаточно богатый инвентарь. Так, из этих погребений происходят бронзовые, серебряные, золотые серьги (Рис., 2, 3, 4-13), каменные и стеклянные бусы, бронзовые браслеты, боевые топоры (Рис., 5, 6), железные теслямотыжки (Рис., 7), бронзовые, серебряные перстни, различные бронзовые амулеты (Рис., 14-17), поясные наборы (Рис., 18-20), керамические сосуды.

Характером погребального инвентаря, который находит широкие аналогии в других могильниках салтовской культуры, исследованные захоронения датируются IX в.

Андрух С.И., Тоцев Г.Н.

Запорожский госуниверситет

Исследования на Мамай-Горе в 1997-1998 гг.

Экспедиция Запорожского госуниверситета продолжила охранные археологические исследования на могильнике Мамай-Гора у с. Великая Знаменка Каменско-Днепропетровского р-на Запорожской обл. Работы велись в пределах центральной части и на северном участке. Курганы 162, 163, 164 раскапывались вручную; курган 1, высотой свыше 3 м - с помощью техники. В первых трех насыпях выявлено 43 погребения, характеризующие материалы от эпохи энеолита до скифского периода. Значительный интерес представляет серия катакомбных погребений в кургане 162, сопровождаемых керамическим инвентарем и характеризующих различные этапы развития катакомбной культуры. Курган 163 содержал захоронения эпохи энеолита, ямной, катакомбной, многоваликовой культур. В насыпи 164 выявлено 7 скифских могил, большинство из которых сооружено в катакомбах I типа. Инвентарь беден, представлен наконечниками стрел, наконечником копья, ножами, браслетом из бус и т.д. Часть погребенных сопровождалась напутственной пищей. Курган 164, возведенный в ямный период, несколько раз досыпался над захоронениями срубной культуры. Погребенные лежали скорченно на боку, большинство сопровождалось керамикой баночных форм. Заключительная досыпка связана со средневековым погребением, полностью уничтоженным в результате ограблений. С ним связывается кромлех из мелких камней и обломков амфор.

Курганный могильник Мамай-Гора начал формироваться в эпоху энеолита и функционировал вплоть до периода средневековья. На 1998 г. изучено около 40% территории могильника. Из более, чем 400 выявленных погребений, 335 относятся к скифскому времени. Исследования необходимо форсировать, так как скорость разрушения береговой линии увеличивается с каждым годом.

Антонов А.Л.

Запорожская областная археологическая инспекция

Грунтовый могильник белозерской культуры Балка Пушина

В 1997-1998 гг. отрядом Запорожской областной инспекции по охране памятников истории и культуры проводились спасательные работы на могильнике Балка Пушина. Могильник выявлен в 1985 году на расстоянии 4,5 км на юг от села Беленькое Запорожского р-на и обл., на берегу Каховского водохранилища. Высота берега до 18 м. Территория находится под лесополосой. В 1989 г. на территории могильника Э.Х.Попандопуло был исследован курган эпохи бронзы, находившийся в 3,5 км к югу от с.Беленькое и в 1 км к северо-востоку от балки Пушина. Северовосточную полу кургана разрушила балка Безымянная.

В 1995 году В.Ю.Пиртя исследовал 5 погребений и дал название памятнику - "могильник балки Пушина". По его данным могильник располагается в 1 км восточнее с.Червоноднепровка, на 10 метровом обрыве в 50 м к северу от кургана, раскопанного Э.Х.Попандопуло. В 1997-1998 гг. было исследовано 5 погребений белозерской культуры. Погребения разрушены обвалом береговой линии. Глубина погребений от 0,7 м до 1,5 м. Погребальный инвентарь немногочисленный:

1. Лепной кубок с уплощенным по верху слегка отогнутым наружу венчиком, невысоким горлом, шаровидным туловом и плоским дном без закраины. Сосуд по плечу орнаментирован горизонтальной прорезной линией. По горлу нанесены вертикальные расчески. Внешняя поверхность подлощена, внутренняя - тщательно заглажена. Обжиг неравномерный, цвет от терракотового до черного. Тесто плотное, имеет примеси песка, слюды, растительные. Высота сосуда 10 см, горла - 2,5 см. Диаметр венчика 9,2 см, диаметр горла - 8,8 см, тулова - 9,7 см, дна - 5,8 см. (Рис.,1).

2. Миниатюрный черпачок (Рис., 2) приостренным прямым венчиком, выделенной шейкой, шаровидным туловом и дном-поддоном (полукруглый валик по краю дна). Черпачок имеет овальную в сечении петельчатую ручку, поднимающуюся над венчиком на четверть своей длины. Поверхности тщательно заглажены, внешняя - подлощена. Тесто хорошо отмучено, имеет примеси песка, мелкоистолченного известняка, слюды, растительные. Хорошо обожжен, черепок звонкий. Высота черпачка - 6,8 см, шейки - 1,5 см, ручки - 5 см, поддона - 0,3 см. Диаметр венчика - 6,5 см, диаметр горла - 6,2 см, тулова - 7,3 см, диаметр дна с поддоном - 4,3 см. Ширина валика на дне - 0,7 см. Ручка ширина 2 см, толщина - 0,7 см.

3. Спиралевидное височное кольцо (Рис., 3) изготовлено из круглой в сечении бронзовой проволоки. Внутренний конец расплюсчен. Четыре кольца скручены плотно, два - расширяются. Кольцо деформировано. Диаметр всего кольца 3 см, диаметр проволоки - 0,1 см.

Рис.. Находки из могильника Балка Пушина: 1 - лепной кубок, 2 - черпак, 3 - височное кольцо

В 1998 году к северо-востоку от балки Безымянной заложена траншея 1,5 x 10 м для обнаружения второго ряда погребений могильника. На расстоянии 3 м к северу от раскопов 1995 года обнаружено скопление фрагментов керамики и костей животных поэтому можно предположить наличие вблизи погребения. Работы на этом участке будут продолжены.

Бандуровський О.В., Буйнов Ю.В.

Інститут археології НАН України, Харківський держуніверситет

Дослідження курганів давньоямної культури в басейні р.Мерчик Харківської області

Влітку 1998 р. Мерчанська археологічна експедиція ІА НАН України разом з загоном Харківського держуніверситету провела розкопки курганів поблизу с.Олександрівка Богодухівського р-ну Харківської обл. Досліджений могильник складався з двох курганных груп розташованих у 2,5 км на схід від села, на краю високого правого берега р. Мокрий Мерчик. Обидві групи налічували по шість насипів, які були витягнуті ланцюжком. Між групами зафіксовано дві майданоподібні споруди кільцевої форми. В процесі розкопок виявилось, що п'ять курганів були повністю зруйновані під час бойових дій 1943 р., а ще два інших кургана мали частково

пошкоджені капонірами та окопами насипи. Тільки сім курганів виявились цілими і всі вони належали до давньоямної культури.

За основними обрядовими ознаками (покладення, орієнтація, присутність та розміщення вохри, крейди) в досліджених курганах виділяються 4 групи поховань:

1. Поховання з кістяками зібганими на спині з простягнутими вздовж тулубу руками, орієнтовані на схід. До них відносяться два основні поховання в курганах 3,4 першої курганної групи. В кургані 3 була похована жінка, кістки ніг якої нижче колін були пофарбовані вохрою. Це одна пляма вохри знаходилась ліворуч від черепа, де в купі лежали крем'яні ніж, скребачка та мідне шило. В кургані 4 поховання було сильно зруйноване грабіжниками. Його інвентар складався з крем'яного ножа та кістяної проколки. Залишки кістяка та інвентар пофарбовані вохрою.

2. Поховання покладене аналогічно попереднім, але орієнтоване головою на південь (група 1, курган 7, основне). Під черепом підлога поховальної камери була присипана крейдою, а ступні - вохрою. Проворуч від черепа лежав пращевий камінь.

3. Поховання з кістяками зібганими на спині, одна рука простягнута, кість другої - на тазі, орієнтовані головою на південь (група II, кургани 1,2). Одне з них було основним, а друге впускним, але центральне поховання було зруйноване у воєнні часи. Підсипка крейди та вохри аналогічна групі 2. В похованні кургану 1 ліворуч від черепа знаходився горщик з круглим дінцем, який стояв вінцями униз. Його поверхня прикрашена пальцево-ногтьовими вдавленнями у горизонтальній ялинковій композиції. Біля лівої руки були покладені копитця вілці чи кози. В кургані 2 біля правого плеча померлого лежала крем'яна скребачка.

4. Впускні поховання з кістяками зібганими на правому боці. Орієнтовані головою у південно-східному (група 1, курган 3, поховання 2) та у північно-східному напрямках (група II, курган 1, поховання 1). Підсипка, вохрою, крейдою та поховальний інвентар відсутні.

Досліджені поховання розміщались в прямокутних з заovalеними кутами ямках, які мали дерев'яне перекриття у вигляді колод та рослинну підстилку на дні.

Крім того, в кургані 5 першої групи виявлено кенотаф. Його поховальна яма була орієнтована по лінії південь - північ. Південна частина ями мала заповнення з вохри, а протилежна - з крейди. В насипу кургану 6 групи 1, зруйнований військовим капоніром, трапився гостродінецький горщик. В кургані 4 групи II при дослідженні окопу, прокладеного у насипу, знайдено уламок крем'яного наконечника списа.

Стратиграфічні спостереження вказують, що цей могильник існував досить тривалий час. Всі виділені обрядові групи відповідають чотирьом стратиграфічним горизонтам. Найдавнішою є перша обрядова група поховань, яка відповідає загальному давньоямному типу на ранньому етапі розвитку по всій культурно-історичній області. Пізній етап розвитку давньоямної культури репрезентують поховання четвертого стратиграфічного горизонту із зібганими на боку кістяками з різною орієнтацією. Лише в одному випадку (група 1, курган 3, поховання 1) було зафіксоване більш пізнє впускне поховання (скіфське?), де основним було давньоямне. Це порівняно велика поховальна яма розмірами 3,8 x 2.1 м орієнтована по лінії північ-південь. Повністю пограбована за допомогою колодязя виритого в давнину в центрі насипу. На його дні залишились тільки маленькі уламки ліпного глиняного посуду.

Баранов І.А., Майко В.В., Кузьминов О.В.

Кримський філіал Інституту археології НАН України

Археологічні дослідження Сутдеї-Солдаї у 1998 р.

У 1998 р. Судакською експедицією Кримської філії Інституту археології НАНУ було продовжено дослідження на ділянці кварталу I Судакської фортеці. Як відомо, він роташований починаючи від західного муру приміщення Б генуезької митниці до східного муру безіменної башти № 5 і є частиною міста із складною архітектурною історією формування міського краєвиду. Проведена робота остаточно вирішила питання про існування на цій ділянці чотирьох оборонних систем, що виникли послідовно.

Хронологічно найбільш раннім є фортечний мур хозарського часу. Він прослідкований на двох ділянках 8,25 м довжиною у східній і 10,25 м - у західній частині кварталу І. За своїми головними конструктивними особливостями вона наближається до фортечних мурів на ділянці куртини XV Судацької фортеці і на ділянці так званої башти Корато Чикало. Проте сліди перебудови у пізньовізантійський час фіксуються тут набагато яскравіше. Дослідження третьої ділянки, що поєднує дві перші, розпочате саме у цьому році.

Найбільша увага була приділена другій оборонній системі XI-XII ст. Нагадаємо, що до неї можна віднести частково досліджену напівбашту № 1 і прибудовані до неї куртини. Саме у східній куртині виявлено вхід у візантійське місто 0,95 м шириною. Не дивлячись на те, що кладка збереглась погано, завдяки розташуванню на схилі пагорба, досліджено два замкові камені, що знайдені "in situ". Крім того, остаточно зачищено кладку, що перпендикулярно прибудована до внутрішнього панцирю згаданої куртини. Остання, як, доречі, і всі інші, паралельна хозарському мурові. Цікаво відмітити, що на цій ділянці, як і на ділянці куртини XV, хозарський вхід до фортеці, досліджуваний у 1996 р., майже співпадає з візантійським.

Третя оборонна система першої половини XIV ст., як і четверта генуезька XIV-XV ст., в цьому році практично не вивчалась. Нагадаємо, що до третьої системи належать досліджена у 1995 р. башта № 2, прибудовані до неї куртини довжиною 7,80 і 21,20 м, а також вже згадана безіменна башта № 5.

Серед численого археологічного матеріалу виявленого під час розкопок другої оборонної системи, привертає увагу флягоподібний глек першої половини XIV ст. на кільцевому піддоні зроблений за західно-європейськими прототипами золотоординським майстром у характерній для цього посуду техніці. Поповнена колекція китайського силадонного посуду, іспанського люстру, середньоазіатського кашину.

Не можна не відмітити, що у куті, утвореному кладкою XXXVI і хозарським фортечним муром досліджено культурний шар з ліпною керамікою середини - другої половини VII ст., що характерна для періоду утворення Сугдеї. Нагадаємо, що за своїми морфологічними і технологічними показниками вона відмінна від ліпного праболгарського оногурського посуду і чисто кочівницьких горщиків цього часу. З іншого боку, деякі аналогії відомі у пізньопенківській кераміці Південного Подніпров'я. Цікаво, що при дослідженні М.А.Фронджуло на площі барбакану Судацької фортеці, траплявся у перевідкладеному стані подібний археологічний матеріал.

У 1998 р. було зроблено дослідження великої ремісничої будівлі, яка складається з двох приміщень і ремісничого двору. Розташована вона на південь від хозарського муру. Саме на ділянці двору зачищене велике вогнище, черинь якого складався з трьох шарів кераміки відокремлених прошарками дрібного каміння і сирцевої глини. Серед археологічного матеріалу, не рахуючи колекцію полив'яного червоноглиняного посуду і типових для XIII-XIV ст. амфор, треба згадати унікальну срібну кручену рибну виделку.

У цьому році було проведено невеликі рятувальні роботи на площі могильника другої половини VIII - першої половини IX ст. Судак-VI (поховання 65). Досліджено одне безінвентарне ямне з перекриттям дерев'яними дошками, двох'ярусне поховання по одному кістяку у кожному. У культурному шарі знайдено мідну монету з отвором для підвішування доброї збереженості. За попередніми даними вона відноситься до другої половини IV - першої половини V ст. і використовувалась салтівським населенням Сугдеї на протязі довгого часу. Це вже не перший випадок подібного використання праболгарами речей пізньоантичного часу.

Березанська С. С.^{*}, Гершкович Я.П.^{**}, Самолюк В. О.^{**}

^{*}Інститут археології НАН України, ^{**}Нетішинський краєзнавчий музей

Розкопки курганів тшинецької культури на р.Горинь

Сумісна експедиція Інституту археології НАН України та Нетішинського краєзнавчого музею у 1998 р. проводила розкопки курганів в урочищі "Козацькі могили" біля м.Нетішин Хмельницької області. Кургани розташовані на правому березі р.Горинь, на мисоподібному виступі

першої надзаплавної тераси. У західній частині виступу тераси є два невеликих озера, сполучених заболоченими низинами. Внаслідок видування піску на схід від низин утворилися дюни та субширотне дюнне підвищення. На ньому, поблизу низини, що заболочена, і у давнину, певно, була озером, знаходяться два кургани (курганна група II) висотою від 0,6м до 1,2м від сучасної поверхні, діаметром від 10 м до 16 м. У 250 м на північний захід від них, де надзаплавна тераса ще менш чітко виражена, а місцевість найбільш низька, розташовані, принаймні, 8 курганів (курганна група II) висотою до 1,3м. Сім з них витягнуті в напрямку з північного-заходу на південний схід, один курган - осторонь від інших. В кожній групі розкопано по два кургани.

Конструкція курганів досить одноманітна: у основі, безпосередньо на жовтувато-білому материковому піску, знаходиться первинний насип висотою до 0,6 - 0,7м, діаметром приблизно 12м, що складається з темно-сірого піску, місцями з розривами, з численними включеннями вугілля та, певно, попелу; вище - насип з жовтуватого піску під сучасним деревом. По дві могильні ями, які були розміщені по краях первинного насипу, на рівні материкового піску, більш-менш чітко простежені тільки у двох курганах. У кургані 1 (курганна група I) вони знаходилися в південно-східному секторі, у кургані 2 (курганна група II) - в південно-західному та північно-західному. У плані могильні ями овальної чи прямокутноподібної форми розмірами 1,1 x 0,8м, 1,1 x 0,4м, 2,1x1,2м, 1,8 x 0,8м, орієнтовані з південного заходу на північний схід (курган 1), з півночі на південь та південного сходу на північний захід (курган 2). Принаймні у одному випадку встановлено, що рівень їх впуску був десь з поверхні першого насипу.

Решток мерців у могилах немає, але в похованні 1 кургану 1, у одній з двох посудин, що знайдені на дні, були кальціновані кістки. Поряд з трупопаленням, практикувався й обряд трупоположення, але в вологому піщаному ґрунті кістки не збереглися. Ця обставина не дозволяє давати однозначну оцінку кількості поховань. Певно, до них можна залучити знахідки посудин (інколи у парі чи один у одному) на рівні поверхні первинного насипу, в однорідному ґрунті якого контури могильних ям не простежуються. Звертають на себе увагу знахідки фрагментів одних і тих же посудин у різних частинах курганів - рештки тризн (?).

В межах обох частин насипів зустрічається велика кількість фрагментів кераміки, крем'яних та кам'яних виробів. Вони явно різночасові. Першу групу знахідок складають вироби з кременю свідерського вигляду; друга група - крем'яні вироби та кераміка городсько-здобицької культури шнурової кераміки. У комплексі з нею, можливо, треба розглядати фрагменти посудин з типовою багатопружковою орнаментацією. Третя група - кераміка тшинецької культури, крем'яні ножі, серпи, "рогате" та овальне пряслиця, глиняна ложка. Всі ці знахідки знаходяться явно у перевідкладеному стані й потрапили у насипи внаслідок використання для їх споруди місцевого піску.

Між тшинецькою керамікою, що пов'язана зі стоянкою на місці майбутніх курганів, та керамікою з поховань та тризн, які знайдені у самих курганах, немає явних відзнак, що дозволяли би говорити про їх якусь різночасовість. Представлені горщики з високими профільованими шийками, в тому числі тюльпановидними, округлободі чи підострорєберні чаші з приземкуватою нижньою частиною, широковідкриті миски. Весь посуд з домішкою дресви, поверхні добре заглажені аж до лошіння, зустрічається ангоб. Орнаментация дуже різноманітна - паралельні широкі горизонтальні лінії, овали, ряди нахилених один до одного груп рисок, "колючий дріт", трикутники. Весь цей посуд є характерним для ровенського варіанту східнотшинецької культури.

Для з'ясування хронології нетішинських курганів певний інтерес становлять знахідки разом із тшинецькою керамікою (у насипу, у тризнах, у похованнях) взірців посуду ноїчно-сабатинівського та білогрудівського вигляду - горщики з наліпними валиками, келихоподібні посудини з двома чи однією ручкою, миски та горщики зі наскрізними проколами під вінцями. Судячи по ним, верхня дата курганів - не пізніше XII ст. до н. е., бо саме для цього часу поєднання зазначених керамічних стилей (традицій) найбільш вірогідно. Таке датування підтверджується і особливостями поховального обряду - нетішинські кургани дуже нагадують так звані білогрудівські "зольники". Щодо походження останніх суперечки ведуться вже давно. Як бачимо, можливий пошук їх витоків у тшинецькому та ноїчно-сабатинівському середовищі.

Берест Р.

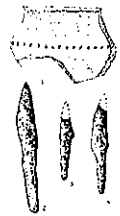
Львівський держуніверситет

Розвідки 1998 р. в околицях літописного Звенигорода

В 1998 р. Звенигородський загін археологічної експедиції ЛДУ продовжив обстеження околиць Звенигорода. Об'єктом науково-пошукових робіт у польовому сезоні стали залишки городища, яке знаходиться в межах 5 км на південний схід від с.Ганачівка Перемишлянського р-ну Львівської обл. на високому гірському масиві, котрий покритий лісом. Слід зауважити, що дана пам'ятка займає площу близько 30 га, має досить складну систему укріплень у вигляді валів та ровів, але досі залишається маловідомою у науковій літературі.

При обстеженні навколишньої території городища з його північно-східного боку було відкрито кілька різночасових селищ. Найдавнішим є двошарове поселення, яке зафіксоване на відстані 1,5 км від зовнішнього валу городища в урочищі Галайків кут. З північного боку згаданого селища приблизно в 300 м проходить шосейна дорога Ганачівка - Затемене. Селище займало площу близько 0,6 га. Воно знаходиться на невеликому, пологому пагорбі, який з північного та західного боків плавно опускається до річкової долини, де протікають безіменні потічки, що впадають у водну систему Західного Бугу. Пам'ятка зазнала значних механічних руйнувань, які відбувались в процесі тривалого обробітку ґрунту. Тому лише окремі рештки матеріальної культури можна виявити на поверхні.

Комплекс знахідок представлений кількома групами виробів. Найчисельнішу серед них складає керамічний посуд. По способу виготовлення його можна умовно поділити на дві підгрупи: ліпний, що становить близько 90 % від загальної чисельності, та гончарний. Обидві підгрупи відносяться до однієї культурної приналежності, яка за характерними ознаками відповідає аналогічним зразкам липицької культури (Рис., 1). В нижньому горизонті культурного шару (0,5-0,7 м) виявлено фрагменти керамічного посуду, виготовленого ліпним способом, який можна віднести до однієї з похідних груп висоцької культури - черепино-лагодівської групи. Привертає увагу досить широке застосування посуду. Крім традиційного призначення (столовий, кухонний, ритуальний) на селищі липицької культури широке застосування отримав посуд для виплавки металу. Про це свідчать численні металеві скраплення на внутрішніх частинах ліпних горщиків. Знайдено кілька металевих злитків, які відбивають форму посудини. Одна з таких посудин в нижній частині своєї внутрішньої форми мала діаметр 16 см. Товщина застиглого метало-шлаку становить 6 см, а внутрішній діаметр - 26 см. На окремих посудинах збереглися сліди повторного поновлення, особливо в районі донець. Це дає підстави твердити, що глиняний посуд мав неодноразове застосування у металовиробництві.

Слід згадати і металеві вироби, які знайдено в одному з жител липицької культури. Це три ножі (Рис., 2-4). Один з них - найбільший мав довжину леза 6,5 см при загальній довжині 13 см. Два інші ножі мають значно менші розміри. Знайдено також інші металеві вироби.

Таким чином, відкриті у 1998 р. археологічні пам'ятки в околицях Звенигорода значно доповнюють маловідомі сторінки історії населення ранньозалізного часу і початку нашої ери у межах річчї Західного Бугу і Дністра.

Біляєва С.О.^{*}, Виноградська Л.І.^{*}, Сухобоков О.В.^{*}, Ерзой Б.^{**}

^{*}Інституту археології НАН України; ^{**}Турецьке історичне товариство

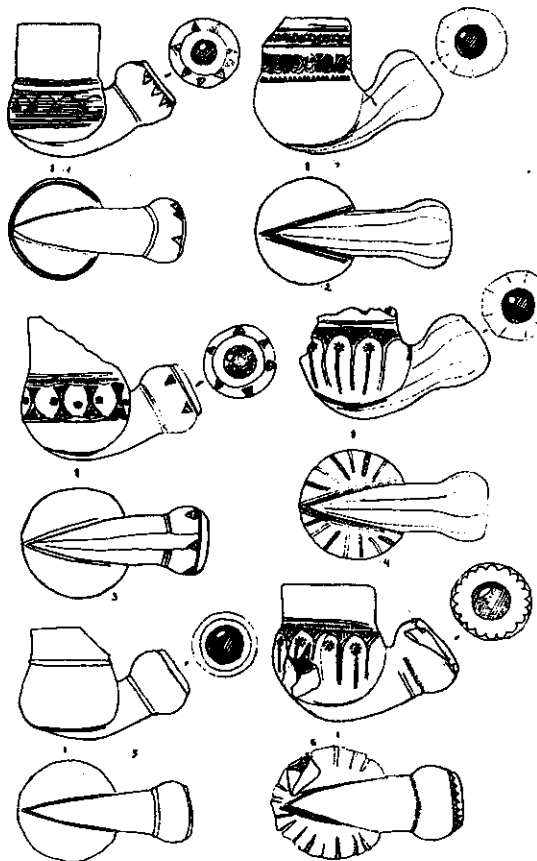
Археологічні дослідження в Очакові

У польових сезонах 1997-98 рр. Очаківська українсько-турецька експедиція Інституту археології НАН України та Турецького історичного товариства проводила дослідження історичного центру Очакова. На терені замкової частини міста здійснено розкопки ділянки, де за свідченнями письмових джерел, планами міста XVIII ст. знаходились монументальні споруди

турецької фортеці: мечеті, комплекс палацу, будинки османської військової верхівки. У XIX ст. тут було побудовано синагогу.

У 1997 р. поблизу будівельних залишків синагоги закладено зондажну траншею 15 x 2 м, у якій простежено будівельні залишки османського часу, культурно-хронологічні горизонти XVI-XIX ст., знайдений багаточисельний речовий матеріал. У зв'язку із перспективністю ділянки, у 1998 р. тут закладений розкоп, загальна площа якого разом із прирізкою становить 106 м². Простежено будівельні залишки та культурно-хронологічні горизонти від XIV-XV до XIX ст. Потужність культурного шару складає - 2-6 м. Найважливішим результатом сезону є відкриття комплексу будівель палацу середини XVIII ст. Зафіксовано фрагменти східної та північної стіни, загальна довжина їх становить 15 м, завширшки - 1,5 м. Фундаменти стін складено з ракушняку: по бокам кладки - великі, підтесані, міцно підігнані один до одного камені на глиняному дуже міцному розчині, всередині - більш дрібні камінці. Стіни оточують традиційний османський двір, мощений плитами з ракушняку. На площі двору зафіксований обпалювальний устрій, складений із підтесаних плоскуватих каменів за типом "камін", глибокий колодязь, крім того у культурному шарі простежено багаточисельні будівельні залишки, архітектурні деталі з ракушняку, кварциту, типову турецьку червону цеглу, що також, мабуть, належали до будівель комплексу палацу, а пізніше у XIX ст. були частково використані вторинно. Речові знахідки з палацу багаточисельні та репрезентативні: високохудожні вироби турецьких центрів Ізніку та Кютах'ї (полив'яний посуд, кахля, вироби з фаянсу). Різноманітний фарфор, унікальний глечик з силадону, посуд з скла, вишукані люльки, величезна кількість інших знахідок. Спостереження за археологічними джерелами збігаються із свідченнями документів про побудову Очаківського палацу з Стамбульського архіву (за повідомленнями доктора К.Фінкель).

Під залишками палацу відкрито більш ранні культурні нашарування османського, а можливо

і передосманського часу від рубежу XIV-XV ст. до XVII ст. включно, представлені уламки та розвали посудин цього часу, що мають аналогії у керамічних комплексах Білгорода-Дністровського та пам'яток Криму.

У поселенській частині міста продовжено вивчення житлового кварталу міста XVIII ст. біля військово-історичного музею - колишньої мечеті XVII-XVIII ст. Загальна площа розкопу 230 м². Тут відкрито фрагменти забудови, зокрема будинок XVIII ст., стіни якого складені з каменю та сирцевої цегли, у конструкції даху використаний очерет, дранка та глина. Завершено розкриття водотоку, складеного з каменів. Проведена його консервація. Серед багаточисельних знахідок привертають особливу увагу люлька з пінного каменю, вишукано орнаментована, з намистиною-"оком від зглазу" всередині візерунку, а також інталія з сердоліку прикрашена високохудожньою мініатюрою: рослинний орнамент, напис "Ісмаїл", клеймо у вигляді ножиць та дата: "1755" р.

Треба відзначити, що у османських нашаруваннях певна частина археологічного матеріалу належить українській матеріальній культурі, насамперед це типовий посуд та козацькі люльки з поливою. Діапазон знахідок охоплює XVI-XVIII ст., за формальними ознаками посуд має аналогії у пам'ятках Середнього Подніпров'я. Особливо широко представлена українська культура Півдня у нашаруваннях кінця XVIII-XIX ст.

За останні роки колекція археологічних матеріалів Очакова збільшилась на 2 тисячі екземплярів, до якої входять знахідки кухонного та столового посуду з кераміки, фаянса, фарфору, скла, міді, бронзи, понад 200 одиниць - люльки XVII-XVIII ст. (Рис.) зокрема прикрашені золотим розписом, предмети побуту з міді, бронзи, кістки, монети з срібла, міді, бронзи, архітектурні деталі з мармуру.

Результати досліджень дозволяють вважати перспективним продовження історико-топографічного вивчення Очакова, розкопок певних його частин, особливо замкової. Доцільно запропонувати розширення робіт у Північному Причорномор'ї щодо вивчення взаємозв'язків та взаємовпливу української та турецької культури, відтворення історичного минулого регіону.

Бобровська О.В.

Музеї історії Києва

Візіготські чоловічі амулети

У 1998 р. автором завершено дослідження з реконструкції вбрання носіїв черняхівської культури. Характерною рисою їх вбрання було використання різноманітних підвісок. Серед них значний інтерес становлять плоскі прямокутні підвіски виготовлені із кольорових, зокрема, срібровміщуючих металосплавів. Їх виявлено в інвентарі 7 поховальних комплексів та у культурному шарі одного селища. Ці вироби привертали увагу дослідників насамперед тим, що іноді виступали у сполученні з іншим типом підвісок -напівмісячної форми (Петров, 1964; Tempelmann-Maczyńska, 1986, Werner, 1988). На думку М.Шульце-Дьоррламм (1986), поширення прямокутних плоских підвісок було пов'язане з впливом

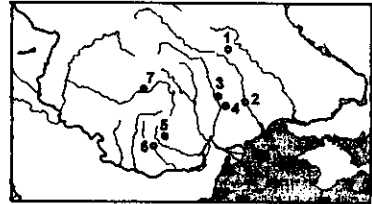

Рис. Картосхема розміщення плоских прямокутних амулетів (за Шульце-Дьоррламм з доповненнями): 1 - Косаново, 2 - Делакеу, 3 - Петрешти, 4 - Будешти, 5 - Тиргшор, 6 - Могошань, 7 - Синтана-де-Муреш.

східнопровінційної римської духовної культури на культуру і світогляд готів. Вона датувала ці прикраси IV - початком V ст. Як було з'ясовано автором, згадані прикраси використовувалися виключно чоловіками. Прямокутні підвіски супроводжували поховання, здійснені не раніше початку третьої фази відносної хронології черняхівських могильників за Є.Л.Гороховським (Гороховський, 1988) або періода С3 за схемою Я.Тейрала (Tejral 1992), тобто орієнтовно - другою чвертю IV ст. Вони зустрінуті на території нинішніх Поділля (Косаново 5), Молдови (Петрешти 78, Будешти 106, Делакеу), Мунтенії (Тиргшор 82, 155, Могошань 39) та Трансильванії (Синтана-де-Муреш 63). Виникнення та поширення чоловічих амулетів цього типу слід пов'язувати з етнічними, політичними та ідеологічними процесами, що відбувалися на початку - в середині IV ст. в Наддунав'ї. Ареал розповсюдження таких прикрас, переважно в південно-західній частині черняхівської культури, співпадає із зоною розселення за даними письмових джерел крупного політичного угруповання візіготів. Процес оформлення цього суспільно-політичного об'єднання, а також мабуть "царства остготів" за свідцтвом письмових джерел датується кінцем IV - початком V ст. (Буданова 1990), за даними археології імовірно відноситься до середини IV ст. (Баран, Гороховський, Магомедов, 1990). Дифференціація ознак матеріальної культури східної та західної частин ареалу черняхівської культури простежена за матеріалами прикрас, імовірно свідчить на користь того, що початок цього процесу сягає першої чверті IV ст.

Бобровський Т.А.

Музей історії Києва

Дослідження відділу «Київ-підземний» Музею історії міста Києва протягом 1997-1998 рр.

1. Гнілецькі печери у Києві. У 1997-1998 рр. продовжувались стаціонарні охоронні розкопки у печерах Гнілецького монастиря XI-XVI ст. (м. Київ, санаторій «Хупір Вільний»). Роботи, як і в попередні сезони, були зосереджені на двох ділянках: власне у печерах та на поверхні надпечерного пагорбу, де раніше було зафіксовано знахідки трипільської та зарубинецької культур, давньоруського та пізньосередньовічного часу.

У головному печерному комплексі монастиря здійснювалися заходи щодо консервації численних входів (з метою запобігання подальшого грабування печер) та розчистка галерей другого ярусу загальною довжиною близько 200 м (з печер було видалено понад 100 м³ баластного ґрунту, позбавленого будь-яких знахідок).

На поверхні надпечерного пагорбу, вдовж північно-східного та східного країв розкопу попередніх сезонів, було закладено траншею площею понад 70 м² та глибиною 1-2 м. Тут були достежені залишки давньоруського поховання (безінвентарне, західної орієнтації, у дощатій труні, оточене курганням ровом), а також - три господарські ями зарубинецької культури, декілька фрагментованих заповнень з матеріалами енеолітичної доби. Крім того, у траншеї було виявлено стародавнє провалля, при розчистці якого на глибині 2,5-3 м від сучасної поверхні було відкрито замулену під саме склепіння печерну галерею шириною 0,5-0,7 м й висотою 1,6-1,7 м. Розкопками 1997-1998 рр. тут досліджено значну ділянку монастирського печерного комплексу, законсервовану завалами. Ділянка складається з двох галерей довжиною понад 12 м, що прямують з півночі та північного сходу (тобто з боків схилу) на південь (їх прихвостові частини досі залишаються недостеженими). Кожна з галерей закінчується невеличкою камерою-келією. Одна з галерей перетинає іншу, що свідчить про різночасовість їх виникнення. За сукупністю архітектурно-археологічних даних ці споруди датуються у межах XIV-XVI ст. Зрештою, віднайдена печерна ділянка свідчить про існування раніше невідомого четвертого ярусу Гнілецького комплексу.

У 1998 р. також здійснено розчистку провалля на південному схилі надпечерного пагорбу. В результаті виявлено залишки зруйнованої печерної камери - давньоруської крипти з кількома чернецькими похованнями на материкових виступах вдовж стін. Похованих покладено на спину, руки їх були зхрещені на животі. В ногах та головах покійних зафіксовано підкладені уламки червоної плінфи товщиною 2,7-3 см. Поховання - безінвентарні, лише в одному випадку в районі тазових кісток знайдено округлу скляну намистину жовтого кольору (можливо вона використовувалася у складі дерев'яних чоток). Поруч, на тому ж схилі фіксуються й інші провалля, що, напевне, репрезентують аналогічні, відокремлені від головного комплексу печерні споруди.

2. Урочище «Аскольдова могила». Протягом 1997 р. здійснювалися архітектурно-археологічні спостереження за ремонтно-реставраційними роботами у церкві св. Миколи на Аскольдовій могилі у Києві. Основні дослідження стосувалися цокольної та підвальної частин споруди, де зондуванням було обстежено близько 50 поховальних склепів XIX ст. (26 - у цоколі та 23 - у підвалі), простежено конструктивні особливості будівлі. Шурфуванням поблизу церкви встановлено наявність стародавніх культурних нашарувань, частково пошкоджених фундаментом церкви та кладовищем XVIII-XIX ст. Потужність цих шарів, що залягають на глибині 2-4 м від сучасної поверхні, зростає у південному напрямку від церкви. Здебільшого вони відносяться до пізньосередньовічної доби, але подекуди утримують числені матеріали давньоруського часу (фрагментована побутова та будівельна кераміка тощо). Зокрема, в одному з шурфів на глибині 3-3,5 м від сучасної поверхні зафіксовано велику кількість уламків плінфи й цеглянок розчину кінця XI-початку XII ст., що свідчить про існування поблизу залишків кам'яної будівлі цього часу, ймовірно, літописної церкви св. Миколи на «Оліїному подвір'ї в Угорському».

Бузян Г.М., Якубенко О.О.

Переяслав-Хмельницький державний історико-культурний заповідник, Національний музей історії України

**Дослідження трипільського поселення Крутуха-Жолоб
поблизу Переяслава-Хмельницького**

З 1994 р. експедицією Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника проводились дослідження пізньо-трипільського поселення в урочищі Крутуха-Жолоб на західній околиці м.Переяслава-Хмельницького Київської обл., на південний схід від хутора Комуна. Поселення відоме з 1969 р. (Круц, Максимов.1969). Воно займає край лесової тераси лівого берега Дніпра в усті давнього водотока "Жолоб", долина якого обмежує поселення з північного заходу. Площа поселення складає близько 10 га., планіграфію ще не визначено.

Протягом п'яти сезонів розкрито площі понад 400 м², на якій досліджено рештки п'яти наземних жител та шести ям, в тому числі вірогідної землянки (яма 2). Стратиграфія вказує на існування двох культурно-хронологічних горизонтів поселення. Залишки жител, в значній мірі пошкоджені оранкою, являють собою скупчення обпаленої глини товщиною 5-10 см, яка залягає на межі чорнозему та гумусованого суглинку на глибині 0,25-0.40 м. Житла за розмірами належать до малих та середніх, мають площу від 22 до 60 м². Вони конструктивно близькі до наземних жител пам'яток коломиїщинського типу, але мають спрощену будову підлоги - переважно один-два шари вальково-дерев'яного настила або плиток, покладених безпосередньо на землю (Житло 4). До особливостей можна віднести зведення череней печей і вимосток на земляній підсипці разом з настилом підлоги.

Серед знахідок найбільший інтерес становить керамічний комплекс, який включає посуд, пластику, знаряддя праці (грушеподібні та круглі грузила). Посуд за технологічними ознаками поділяється на кухонний та столовий; в останньому виділяються дві підгрупи: 1) неорнаментований або прикрашений візним орнаментом і 2) розписний.

І. **Кухонний посуд** представлений широковідкритими горщиками з домішкою в глиняній масі подрібненої черепашки. В декорі присутні насічки, наколи, вдавлення, зроблені паличкою, нігтем або стулкою черепашки, різноманітні наліпи та гребінцеві розчоси (Рис. 1, 1-3; 3, 19, 20).

ІІ. 1. **Столовий неорнаментований посуд** мав в глиняній масі домішку піску, шамоту та залістистих часток, лисковану чи заглажену поверхню сіро-чорних та жовто-коричневих кольорів (Рис. 1, 6, 7, 9, 11-14, 17-19). Присутня невелика частина чорно-лискованого посуду з домішкою товченої черепашки. До цієї ж групи належить нечисленний (3-4%) посуд, орнаментований короткими прокресленими лініями, наколами, насічками та наліпами (Рис. 1, 4, 5, 8, 10, 15). Переважає посуд з лискованою поверхнею. Це конусоподібні миски, напівсферичні чаші, амфори, горщики, глеки, округлотілі біконічні посудини. Миски та чаші мають наліпи та виступи на вінцях, в тому числі у вигляді голівок бичків (Рис. 3, 5, 7). До рідкісного типу посуду належить так звана п'ятиуста посудина з чотирма симетрично розташваними на плічках отворами на місці відбитих горловин (Рис.1, 17). Вона має аналогію на поселенні Великі Бадражі (Маркевич, 1981, с. 168, рис. 104) та, ймовірно, в Підгірцях ІІ (Круц, 1977, с.90, рис. 36, 4).

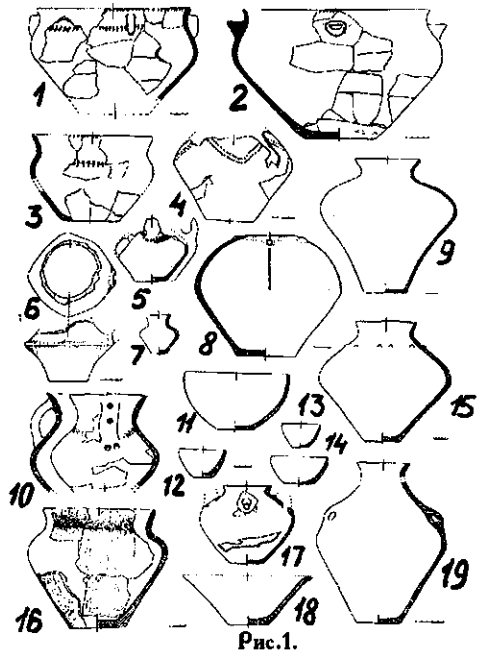

Рис.1.

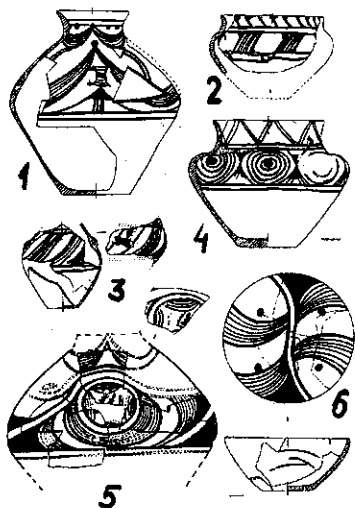

Рис.2

Канівської локальної групи. Є безперечні томашівські імпорти. Привертає увагу різне співвідношення груп кераміки в двох хронологічних

горизонтах, зокрема, в насичених керамікою ямі 2 та житлі 2. Яма 2 (більш рання): неорнаментована столова кераміка складає 50 %, розписна - 35, кухонна - 15; житло 2: неорнаментована столова - 70%, розписна - 15, кухонна - 10. Різниця, найвірогідніше, засвідчує хронологічний розрив між часом засипки ями 2 (землянки ?) та функціонування житла 2.

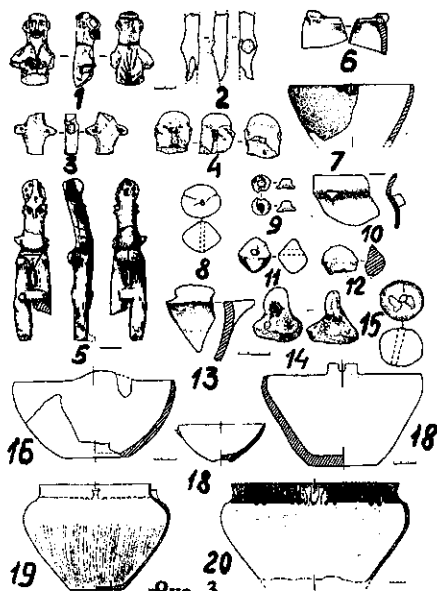

Рис. 3.

II. 2. Столовий розписний посуд (Рис.2,1-6)

виготовлений з тонкоструктурної глини з домішкою піска, часто шамоту та залізистих часток. Розпис нанесений коричневою фарбою по червоно-коричневому лискваному обличкуванню. Представлені такі форми: амфори, миски, чаші, горщики, кубки, округлотілі біконічні посудини. У розпису переважають композиції зі стрічок з тонких ліній, обмежених широкими смугами, які утворюють фестони, концентричні кола або розміщені навкісно. Серед елементів узору наявні заліт трикутники, крапки, так звані "війка", "дерево". Миски та чаші розписані асередини, хоча є виключення. Реконструйовано своєрідний розпис чаші (Рис.2,6). Розписний посуд технологічно та стилістично близький до відповідної кераміки з поселень типу Коломийщина 1, Лукаші, Євмінка 1 та пов'язаний з пам'ятками сусідньої

Пластика представлена антропоморфною скульптурою двох типів-умовно-схематичною та реалістичною (Рис. 3,1-5).

Серед останньої вирізняється верхня половинка сидячої чоловічої статуетки, на якій розписом коричневою фарбою зображені коротка зачіска, борода, вуса, брови, намисто (?), на спині - "дерево"; у правому вусі - на маківці. Близькі аналоги цій статуетці відомі на поселеннях Коломийщина 1 біля Халеп'я на три наскрізні отвори та вертикальний отвір Київщині (Мовша, 1969, С.29, рис.9) та Русяни в Північній Молдові (Маркевич, 1981, С.44, рис. 63). Фігурка з Крутухи-Жолоба є унікальною завдяки розпису, який посилює реалізм чоловічого образу. Керамічний комплекс поселення Крутуха-Жолоб має широкі аналогії в пам'ятках Середньої Наддніпрянщини та Буго-Дніпровського межиріччя етапу СІ. Значний відсоток неорнаментованого посуду (від 50 до 80% в різних комплексах) і разом з цим порівняно високий відсоток розписної кераміки (від 15 до 35%),

особливості домобудівництва дають підставу попередньо віднести нову пам'ятку на Лівобережжі Дніпра до найбільш ранніх Лукашівській локальній групі.

Бурдо Н.Б., Ковалюх М.М.

Інститут археології НАНУ, Інститут геохімії і фізики мінералів НАН України

Нові дані про абсолютне датування Трипілья А

В 1998 році в Київській лабораторії ІГХФМ зроблено ізотопне датування 15 зразків з пам'яток раннього етапу трипільської культури на Україні. Досі було відомо лише сім радіуглеце-

вих дат для культури Прекукутені-Трипілля А, які походять з території Румунії, Молдови та України. В найбільш повній розробці з абсолютного датування культури Кукутені-Трипілля їх наведено З (Wechler,1994). Серед ранньотрипільських пам'яток України має абсолютну дату тільки одне поселення-Тимкове (Бурдо, 1993, с.15). Ранній етап трипільської культури з врахуванням калібрації раніше отриманих ізотопних визначень датувався до недавнього часу між 5200/5000 - 4500/4400 рр. до н.е.

15 зразків кістки та рогу для ізотопного датування відібрано з 9 поселень раннього Трипілля в Україні, які охоплюють майже усю територію розселення ранньотрипільських племен і всі головні хронологічні фази. Декілька ізотопних дат отримано по кістках, визначених дослідниками поселень Гард та Пугач-2 на Південному Бузі (Товкайло, 1989) як такими, що належать до ранньотрипільського горизонту (Табл.1).

Пам'ятка	Лаб.індекс	В.Р.	cal.BC
Пугач-2, р.1, 2,4-2,5м	Ki-6678	6520±60	5465±62
Пугач-2, р.1, 2,8-2,9м	Ki- 6679	6560±50	5473±41
Гард-III, траншея 7	Ki-6687	6640±50	5531±41

Вони співпадають по значенню з ізотопними визначеннями для савранської фази буго-дністровської культури і, вірогідно, помилково віднесені до трипільського часу (див. статтю з датування

Таблиця 2. Ізотопні дати для комплексів Трипілля А.

	Пам'ятка	Лаб.індекс	В.Р.	calBC
1	Бернашівка	Ki-6670	6440±60	5367±56
2	Бернашівка	Ki-6681	6510±55	5450±65
3	Кормань	Ki-6675	6270±55	5203±84
4	Кормань	Ki-6676	6225±60	5156±83
5	Вороновиця	Ki-6677	6180±60	5119±80
6	Окопи	Ki-6671	6330±65	
7	Бабшин	Ki-6686	6200±55	5126±76
8	Сабатинівка-II	Ki-6680	6225±60	5179±86
9	Гребенюків Яр	Ki-6672	6040±65	4925±89
10	Гребенюків Яр	Ki-6673	6120±50	5086±95
11	Гребенюків Яр	Ki-6674	6165±55	5113±79
12	Лука-Врублівецьк	Ki-6884	5905±60	4774±76
13	Лука-Врублівецька	Ki-6685	5845±55	4703±79
14	Гренівка	Ki-6682	5800±50	4636±74
15	Гренівка	Ki-6683	5860±45	4739±56

буго-дністровської культури М.Відейко та М.Ковалоха в цьому ж збірнику). Дату для неолітичного горизонту Пугач 2, наведену

М.Т.Товкайло (Товкайло, 1998, с. 11), навпаки можна вважати ранньотрипільською, виходячи з визначення її віку 3970 р. до н.е. без калібрації.

В цілому радіовуглецеві дати підтверджують основні хронологічні фази Прекукутені-Трипілля А, виділені за даними типологічного аналізу. Новий пакет ізотопних дат, отриманий Київською лабораторією, не узгоджується з тими датами, що були відомі раніше (Бурдо, Відейко, 1998, с.22). Згідно з новими датами пам'ятки фази Прекукутені II- Трипілля А з'являються на Україні в середині VI тис. до н.е. (Табл.2, Рис.). Таким чином поглиблюється датування Трипілля А на 500 років. Фінал раннього Трипілля датувався раніше між 4450-4400 р.р. до н.е. За новими даними він припадає на 4650-4600 рр. до н.е., тобто теж зсувається вглиб на 200-250 років. Для з'ясування причин цих розходжень потрібні подальші дослідження проблеми абсолютного датування раннього періоду трипільської культури.

Бурдо Н.Б. - Населення раннього етапу трипільської культури межиріччя Дністра та Південного Бугу. Автор. канд. дис. К., 1993. Бурдо Н.Б., Відейко М.Ю. Основи хронології Трипілля-Кукутені // Археологія, № 2, 1998. Товкайло М.Т. Неоліт Степового Побужжя.- Автор. Канд. дис.-Київ, 1998 Wechler K. Zur Chronologie der Tripolje-Cucuteni-Cultur aufgrund von C 14 - Datierungen.-ZfAZ. Archaeol.-1994.-№ 8.

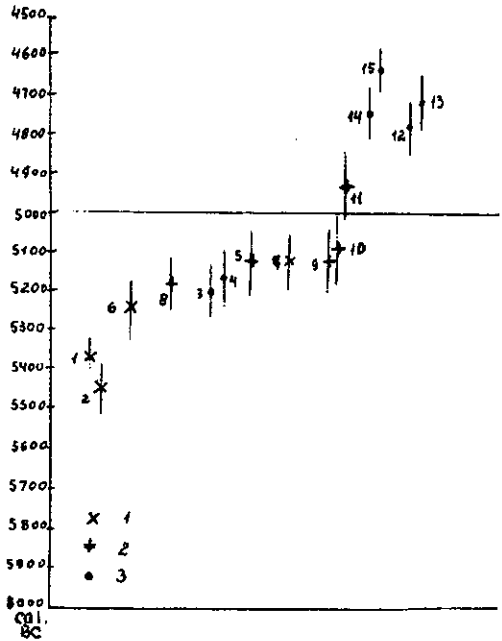

Рис. С 14 дати для пам'яток Трипілля А (№№ пам'яток відповідають №№ табл.2).

Былкова В.П.

Херсонский краеведческий музей

Исследование Белоозерского поселения в 1998 г.

В ходе раскопок 1998 года на Белоозерском поселении (пос.Днепровское, Белоозерского р-на Херсонской обл.) была вскрыта площадь 300 м², 12 стандартных квадратов (5 x 5 м) прирезаны к раскопу IV 1997 г. по периметру в западном, северном и восточном направлении. На указанной площади выявлены 34 ямы разных размеров, развалы каменно-сырцовых стен и черепичной кровли наземного строения, а также три погребения, впущенные в культурный слой (сарматские). В северной части раскопа наблюдается уменьшение мощности культурного слоя, почти полностью отсутствуют строительные остатки и сравнительно не велико содержание в слое материала. В целом культурный слой насыщен керамическим материалом. Представлены чернолаковая посуда и лекифы, преимущественно, второй-третьей четвертей IV в. до н.э., плоская с бортиком и полукруглая черепица, в том числе, целые клейменные экземпляры (Синопа, 1 ранняя группа), обломки лутериев, также синопского производства, фрагменты амфор и амфорные клейма (Синопа, Фасос, Гераклея), кружалные и лепные сосуды, изделия из глины, кости, камня, бусины из стеклянной пасты, бронзовые наконечники стрел, рыболовный крючок и фрагменты других изделий, несколько железных ножей, серп, гвозди и неопределенные обломки. Среди камней кладки присутствует экземпляр с углублением для поворота двери. Из верхнего разрушенного слоя отмечены находки фрагментов средневековых амфор и поливной керамики.

В результате того, что двумя соединенными раскопами на поселении открыта площадь около 1500 м², выявлены планировка и система застройки юго-восточной его части, прослежены три строительных периода. В перспективе желательна расширениe раскопа в северо-западном направлении и соединениe его с раскопом 1 с целью уточнения планировки, стратиграфии, а также определения абсолютной хронологии основных периодов застройки.

*Ванчугов В.П., *Бруяко И.В., ** Сырбу В. ***Никудице И.Т.

*Одесский археологический музей НАН Украины; **Институт фракологии (Бухарест) ***Гос университета г.Кишинева (Молдова)

Исследования на левобережье Нижнего Дуная

Нижнедунайская археологическая экспедиция Одесского археологического музея НАН Украины, Института фракологии (Бухарест) и государственного университета г.Кишинева проводила раскопки на двух многослойных памятниках I тыс. до н.э. на левом берегу Дуная - городище Новосельское-II и поселении Орловка-II (Ренийский р-он Одесской обл.)

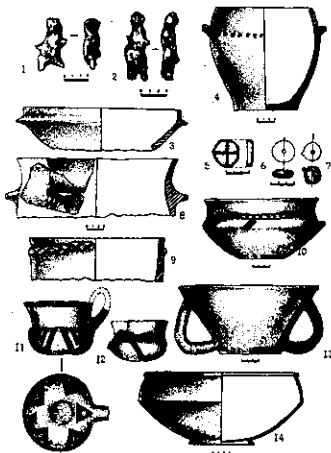

Рис. 1-8 - Новосельское-II (1-3 - яма №11; 4 - яма №12; 8 - яма №7); 9-14 - Орловка-II (10, 12 - комплекс №28).

На городище Новосельское-II открыто 380 м². В южной части мыса, на котором расположено городище, исследовано 29 объектов (участок "Южный"). Большинство из них (землянка, ров, 22 ямы) датируется концом III-II вв. до н.э. и содержит материалы типичные для культуры гетов. Землянка № 1 неправильно-овальной формы, площадью около 12,5 м², глубиной до 2,5 м. Стенки отвесные с многочисленными нишами и уступами. Пол ровный, имеет следы подмазки. В восточной части землянки на полу прослежена яма от опорного столба. У южной стенки на дне открыта сводчатая печь прямоугольной формы. Размеры - 1,6 x 0,8 м, высота свода до 0,6 м. К западу от землянки исследован отрезок рва длиной до 15 м, пересекающий раскоп с севера на юг. Ширина - 1,9 м, глубина до 0,9 м.

22 ямы различны по своим размерам, форме и, вероятно, назначению (хозяйственно-мусорные, культовые, ямы-хранилища). Последние снабжены ступеньками, подбоями.

Самая крупная из них, яма № 7 неправильной овальной формы, размеры - 3 x 2,5 м, глубина - 1,8 м имеет три подбоя. В небольшой нише одного из них найден скелет черепахи. Интересна яма № 11, по всей вероятности культового назначения. На дне ямы найдены черепа и нижние конечности двух лошадей, две фаланги пальцев скелета человека и 5 глиняных антропоморфных статуэток (Рис. 1, 2).

Среди материалов, найденных на раскопе участка "Южный" около 40% керамических находок принадлежит лепной керамике гетского и гето-дакийского типа (Рис. 4, 8). Весьма немногочисленные фрагменты кружальной посуды (Рис., 3). Найдена также серия глиняных пряслиц (Рис., 6, 7). Более половины всех фрагментов керамики принадлежит амфорной таре. В их числе имеется 6 клейм оттиснутых на ручках амфор (Родос, Синопа).

Отмечены также и материалы первых вв. н.э. (в основном фрагменты амфорной тары). К римскому времени относится и один из комплексов участка "Южный" (яма № 8). В культурном слое раскопа собрана также небольшая коллекция поливной турецкой керамики.

Здесь же на участке "Южный" открыт грунтовый (?) энеолитический могильник. Исследовано 4 погребения, 3 из которых были в той или иной степени разрушены при сооружении ям III-II вв. до н.э. погребения были совершены в неглубоких ямах плотно забутованных материковой глиной так, что их контуры практически совершенно не прослеживались. В трех случаях поза погребенного скорченная на спине с высоко поднятыми коленями, руки вытянуты вдоль туловища. Ориентировка - северо-северо-запад. В погребении № 2 зафиксировано обильное применение охры. Инвентарь: костяная бусина (погребение 2), кремневый скребок, кусочек сланца, морская раковина и округлотелый красноглиняный кубок, имеющий аналогии в керамике конца среднего - начала позднего Триполья (все из погребения 5).

Поселение Орловка-II расположено в 2,5 км к западу от с.Орловка, в 300 м к востоку-северо-востоку от "Каменной Горы" (Орловка-I) на пологом склоне, понижающемся в сторону озера Кагул. Площадь поселения интенсивно разрушается сетью молодых, но довольно крупных оврагов глубиной до 5-7 м. Вдоль одного из таких оврагов были заложены 4 траншеи с целью доисследования разрушающихся объектов. Охранные раскопки выявили наличие мощного культурного слоя с многочисленными напластованиями относящимися к ранне- и среднегалльштатскому, гетскому и римско-дакийскому периодам. Всего исследовано более 50 комплексов. Горизонт эпохи среднего галльштата представлен керамикой культуры Басарабь VIII-VII вв. до н.э. (Рис., 11). Выделяется и более ранний комплекс керамики с прочерченной и штампованной орнаментацией, синхронный культурным группа Тэмэоань-Бабадаг-I и Бабадаг-II (Рис., 10, 12). Наибольшее количество материала (лепная и кружальная керамика, амфоры) относится к гетским древностям IV-III вв. до н.э. (Рис., 9). Из центров-экспортеров амфорной тары определены Гераклея и Фасос. Найден один фрагмент позднейшей группы расписной краснофигурной керамики (скифос). Слои первых вв.н.э. содержат лепную дакийскую керамику (Рис., 13), импортную краснолаковую посуду (Рис.,14), довольно многочисленные обломки стеклянных сосудов. Найдено несколько бронзовых монет этого периода.

Следует отметить, что среди основной массы находок встречаются единичные фрагменты керамики культуры Гумельница, а также раннеславянской балкано-дунайской культуры VIII-IX вв. Раскопки городища Новосельское-II и поселения Орловка-II позволили получить новые интересные материалы, свидетельствующие о длительном обитании фракийских племен на левобережье Нижнего Подунавья в течение всего I тыс.до н.э. и начала I тыс. н.э.

Винокур І.С., Якубовський В.І., Журко О.І., Мегей В.П.

Кам'янець-Подільський держпедуніверситет, Хмельницький обласний інститут вдосконалення кваліфікації вчителів; Хмельницький обласний краєзнавчий музей

Дослідження Літописного Губина

Губин - одне з літописних міст Болохівської землі XII-XIII ст. став об'єктом археологічних досліджень 1997-1998 років. Розкопки проводила археологічна експедиція Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету з участю Хмельницького обласного інсти-

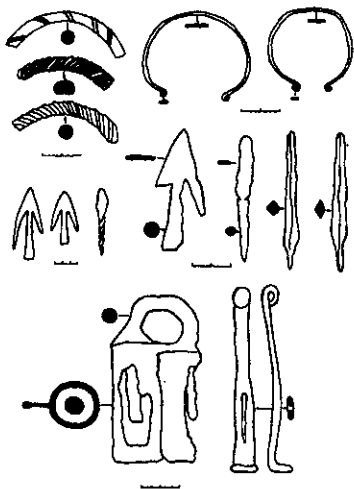

Рис.1. Уламки скляних і бронзових браслетів, залізні вістря, трубчатий замок і ключ

туту вдосконалення кваліфікації вчителів і Хмельницького обласного краєзнавчого музею при організаційній підтримці з боку Хмельницької обласної і Старокостянтинівської районної держадміністрацій.

Городище розташоване на південному краю села Губин Старокостянтинівського району Хмельницької області. Воно займає вершину високого мисового виступу правого берега р.Случ, при впадінні до неї притоки - р.Ладижки. Рештки міста-фортеці складаються з чотирьох укріплених частин загальною площею 4,6 га.

Дослідження 1997-1998 років проведені на північній укріпленій площадці, на якій розкрито понад 500 м². В процесі розкопок відкрито частину фортифікацій (валу й рову), а також чотири кліті - приміщення порожнистого типу. Кліті: 3 x 2 м і 3,2 x 2 м являли собою зрубну конструкцію, яку простежено за рештками спалених під час пожежі в давнину дубових колод, що збереглися на висоту 3-4-х нижніх вінець і мали товщину 0,25-0,30 м. Долівкою у клітях служила глина із щільним шаром підмазки зверху. Печей у клітях не виявлено, що свідчить про їх господарське призначення. Розкопками відкриті і руїни верхнього перекриття клітей, що склалися з глини і каменю, перемішаних із спаленими колодами та брусами-протесами.

Під час досліджень виявлені залишки жител. Одне з них зафіксоване у південній частині північної площадки. Це була зрубна споруда, нижня заглиблена частина якої 3,2 x 3 м добре простежувалася на тлі материкової жовтої глини. Вхід шириною 0,8 м розчищено у західній поздовжній стіні по рештках згорілих стовпів. Приміщення обігривали дві глинобитні печі у південно-східному та північно-західному кутах, які були врізані в материк за межами заглибленої частини споруди. Рештки купола однієї з печей збереглися на висоту 0,2 м. На черені цієї печі стояв роздушений горщик XII-XIII ст. Крім того, у шарі, що стратиграфічно перекривав перший (заглиблений) ярус житла, розчищено залишки глинобитної печі другого поверху приміщення. У шарі спресованої жовтої глини міжповерхового перекриття знайдено невеличкий скарб прикрас, що складався з 18-ти срібних скроневих підвісок. Дві з них - сережки кийвського типу, решта - дротяні півторавиткові підвіски.

Друге житло зафіксоване у північній частині північної площадки. Воно належало до будівель стовпової конструкції. Нижня, заглиблена в материк, частина споруди 3 x 3 м. У північно-східному кутку приміщення виявлені рештки глинобитної печі підковоподібної у плані форми 1,4 x 1 м, яка була врізана у материк за межами котловану. Залишки глиняного сферичного купола збереглися на висоту 0,15-0,18 м.

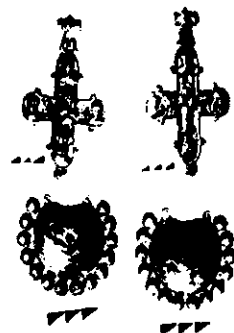

Рис.2 Бронзовий хрест-енколпій і срібний колт

Розкопки виявили цілий ряд різноманітних речей XII-XIII ст. Це типова гончарна кераміка, різні вироби з заліза, бронзи, скла, срібла. У складі побутових речей значне місце належать знахідкам прикрас. Серед них скляні браслети, переважно фрагментовані, а також бронзові пластинчасті і дротинні браслети та скроневі кільця.

Досить поширеним у літописному Губині був парадний жіночий головний убір за участю підвісок порожнистого типу. Свідченням цього є знахідка срібного колта, який являє собою велику порожнисту підвіску із двох з'єднаних випуклих стулок, обрамлених 14-ма порожнистими кульками. На стулках наявні зображення символів кругообігу життя. Досі на території Болохівської землі було знайдено тільки дві такі речі. Це пара колтів другої половини XIII ст., що входили до складу речового

скарбу з с.Городище Деражнянського району Хмельницької області. За сюжетом і технікою виготовлення колти з с.Городища і з Губина тотожні. Можна думати, що вони виготовлені в одній ювелірній майстерні на території Болохівської землі.

Привертає увагу і бронзовий хрест-енколпійон XII-XIII ст. На одній створці хреста зображено Богоматір з дитиною на руках, а на другій - Спасителя. Хрести-енколпійони подібного типу мали поширення в різних частинах Русі, є вони і на землях Болохівського князівства.

Підводячи попередні підсумки досліджень 1997-1998 років на місці літописного Губина, хочемо звернути увагу дослідників на наявність у фортифікаційних спорудах гордища дерев'яних конструкцій, які є характерними і для інших давньоруських городищ XII-XIII ст. Дослідження показали, що укріплення міста Губина мали багаторядну дерев'яну основу. Так, внутрішню лінію фортифікації північної площадки складали господарські кліті-зруби, які були сплановані та побудовані у неразривний ряд, що характерно і для інших городищ Південно-Західної Русі.

Дослідження показали, що жителі Губина загинули під час штурму міста у середині XIII ст. Рештки кістяків, які зафіксовані у нижніх і верхніх частинах спалених будівель, виявилися неповнаними.

Речовий інвентар свідчить про високий рівень матеріальної та духовної культури населення літописного Губина XII-XIII ст.

Відейко М.Ю.^{*}, Ковалюх М.М.^{**}

^{*}Інститут археології НАН України, ^{**}Інститут геохімії та фізики мінералів НАН України

Ізотопне датування пам'яток буго-дністровської (БДК) культури

У 1998 р.вперше проведено ізотопне датування комплексів БДК з території України. Датовано 17 зразків (фрагменти знарядь праці з кістки та рогу, кістки тварин) з 9 пунктів на Південному Бузі з розкопок В.М.Даниленка, О.Г.Шапошнікової та М.Т.Товкайла. Представлено комплекси шести фаз розвитку культури- від найдавнішої, докерамічної заньковецької до найпізнішої- савранської.

Заньківці-II багатощарова пам'ятка, на якій неолітичні матеріали зафіксовано починаючи з глибини 0,8м. Тут є матеріали савранської, печерської та докерамічної заньковецької фаз. Останні виявлено на глибині 1,1- 1,3 м. Ізотопна дата з докерамічного шару вказує на середину VII- третю чверть VII тис. ВС.

Наступна, скибинецька фаза датована за зразками з Митькова острова та Базькова острова. На Митьковому острові скибинецький шар зафіксовано В.М. Даниленком на глибині 1,15-1,25м. Зразок- фрагмент кістки - походить з глибини 1,25 м і датований останньою чвертю VII тис. ВС. На Базьковому острові скибинецькі матеріали виділено з глибини 0,9 м, причому тут зафіксовано стерильне нашарування, яке відділяло їх від самчинського горизонту. Зразок- ікло кабана -взято з відмітки 0,9 м. Його дата- третя чверть VII тис. ВС. Таким чином дата для скибинецької фази- остання чверть VII тис. ВС.

Наступна, соколецька фаза, датована за матеріалами з епонімного комплексу Сокільці-II. Матеріали цього часу залягали окремими скупченнями, які склалися з розвалів посудин, кісток тварин та стулок черепашок на глибині 1- 1,4м. Зразки- кістки тварин- походять саме з такого скупчення. Дати вказують на кінець третьої- останню чверть VII тис. до н.е.

Далі йде печерська фаза, для якої отримано дати з поселення Печера. Тут було досліджено рештки наземного житла. В керамічному комплексі виявлено фрагменти посудин, які, на думку В.М.Даниленка, мають аналогії в матеріалах культури Криш і дозволяють синхронізувати з нею печерську фазу БДК. Ізотопні дати з поселення Печера відносяться до останньої чверті VII тис. ВС.

Самчинська фаза датована за зразками з самчинського горизонту Базькова острова, які походять з відмітки 0,8 м. Це ікло кабано та уламок знаряддя праці з рога. В цьому шарі було знайдено фрагменти кераміку культури лінійно- стрічкової кераміки (нотна фаза), що дозволило дослідникам синхронізувати відповідні фази розвитку цих культур (Даниленко,1969, с.62-68). Ізотопні визначення з самчинського шару дали дати кінця VII- початку VI тис. ВС.

Найбільшу кількість дат - 8 отримано для фінальної, савранської фази БДК. Зразки походять з епонімного поселення та місцезнаходжень Пугач-2 і Гард-III на Південному Бузі. З Саврані зразки (фрагменти кісток) відібрано з житла 2, дослідженого В.М.Даниленком 1949 року. Їх дати вкладаються в першу чверть VI тис. до н.е.

Поселення Пугач вивчали О.Г.Шапошнікова та М.Т.Товкайло. На цій багат шаровій пам'ятці було виділено неолітичний горизонт, віднесений до савранської фази. Зразки для датування - кістки тварин - було відібрано з глибини 2,4- 2,9 м. В цьому ж шарі було виявлено кераміку раннього етапу трипільської культури. Оскільки виділити окремий, ранньотрипільський шар на поселенні авторам розкопок не вдалося, вони зробили висновок про співіснування савранської фази буго-дністровського неоліту з Трипіллям А (Шапошнікова, Товкайло, 1989, с.86-94). Ранньотрипільські, за визначенням авторів розкопок, зразки - кістки - відібрано з відмітки 2,2- 2,6 м. Ізотопні дати, отримані з савранських зразків відносяться до кінця першої чверті VI тис. ВС, а ранньотрипільських - до другої чверті VI тис. ВС. Таким чином всі дати, отримані для Пугача-2 вкладаються в першу половину VI тис. ВС.

Два зразки визначено з поселення Гард-III. Тут в шарі разом з савранськими матеріалами також було виявлено ранньотрипільську кераміку (Шапошнікова, Товкайло, 1989, с.94). Неолітичні зразки взято з відмітки 0,2-0,3м, а ранньотрипільські- 0,2-0,3м. Неолітичні матеріали отримали дату другої чверті VI тис. ВС, ранньотрипільські- близько середини VI тис. ВС.

Якщо згадати, що ранньотрипільська кераміка з Пугача та Гарда має виразні аналоги в матеріалах комплексів Сабатинівки- II та Гребенюкова Яра, які датовано часом на кілька століть пізніше (див. статтю Н.Б.Бурдо та М.М.Ковалюха в цьому виданні), то висновок щодо співіснування двох культур, зроблений О.Г.Шапошніковою та М.Т.Товкайлом в світлі цих дат може викликати певні сумніви.

Д.Я.Телегін датував БДК періодом між першою половиною V - початком IV тис. до н.е.(Телегін, 1990, с.7). Нині ця культура датується дослідниками другою половиною VI- початком IV тис. до н.е (Котова, 1996, с.33).

На підставі отриманого пакету дат БДК на Південному Бузі в цілому може бути датована між серединою VII- серединою VI тис. ВС. Підтвердилася, таким чином, думка В.М.Даниленка про глибокий вік початку буго-дністровського неоліту. Разом з тим не підтверджено уявлення про існування культури в V- IV тис. до н.е. та її розвиток на протязі близько 2000 років з VII по IV тис. до н.е.

Весь період існування БДК охоплює близько тисячі років, приблизно половина з цього часу припадає на савранську фазу. Тривалість більш ранніх фаз не перевищує 100-150 років. Дата для докерамічної фази- 7540 ± 65 р. ВР. узгоджується з визначеннями для відповідних горизонтів поселення Сороки-II на Дністрі - 7420 ± 80 ВР (Долуханов, Тимофеев, 1972, с.49). Даткування печерської фази, яку синхронізовано з культурою Кріш виглядає дещо поглибленим в порівнянні зі старими датами по цій культурі (там же, с.49). Визначення, отримані для самчинської фази виходять за межі датування культури лінійно-стрічкової кераміки, матеріали якої було знайдено на Базьковому острові. Можливо, ці фрагменти слід віднести до савранського шару- тоді все стане на свої місця. Не підтвердили отримані дати висновок про співіснування савранської фази та раннього періоду трипільської культури- датовані зразки найімовірніше мають відношення виключно до неоліту, давнішого за Трипілля А. Всі перелічені проблеми вказують на необхідність продовжити роботи по датуванню БДК .

Гаврилюк Н.О.

Інститут археології НАН України

Охоронні роботи на Кам'янському городищі

У 1998 р. було продовжено дослідження скіфського Кам'янського городища IV ст. до н.е., розташованого у межах м. Кам'янка-Дніпровська Запорізької області. Дослідження цієї пам'ятки, що розкопувалась експедицією МДУ під керівництвом Б.М. Гракова (Граков, 1954.)

відновлено Скіфською експедицією Інституту археології НАН України у 1987 р. Зараз ми дбаємо в першу чергу про збереження пам'ятки, тому провадяться лише охоронні роботи. Центральна частина городища охороняється як пам'ятка всеукраїнського значення.

У 1998 р. роботи проводилися на ділянці "Школа", яка у свій час Б. М. Граковим визначена як найбільш перспективна. Повномасштабні роботи на цій ділянці проводилися у 1987, 1988 рр (Гаврилюк., 1987/7; 1988/6; Гаврилюк, Батуревич, 1990/9і; 1991/14). На периферії цієї ділянки у 1998 повинна була розпочатися індивідуальна забудова. Перед будівельними роботами нами проведено розвідувальні роботи, які мали на меті виявити наявність чи відсутність культурних шарів на відведеній під забудову землі. Проведено шурфовку - закладено 7 шурфів загальною площею 22 м². Культурних шарів не виявлено і будівельні роботи дозволено.

Рис.1.

Крім того проведено збір підйомного матеріалу та його обробка. Під час огляду та зачистки берегів Каховського водосховища у межах Кам'янського городища зібрана невелика кількість підйомного матеріалу.

На міському пляжі, у 300 м від нашого розкопу 13 (ділянка "Пляж", що досліджувалася у 1988 р.- Гаврилюк 1988/6) у розмиві берега зібрано колекцію кістяних виробів і напівфабрикатів. Серед них - три довгих кістки тварини з слідами рубки та залощенністю, три пластинки від ручок ножей подібних до тих, що виготовлялися у межах господарського комплексу, виявлено у розкопі 13 та дві кістки слідами свердління а також ромбовидна пластинка з залощеним широким краєм (Рис. 1).

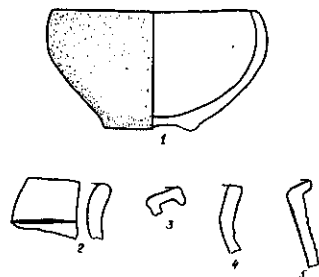

Рис.2

У 100 м від пляжу, у напрямку півострова в розмиві берега знайдено глибоку миску з загнутим краєм на невисокому піддоні. За характером обробки поверхні вона нагадує банкові посудини зрубної культури. Тут же виявлено скупчення сіроглиняного посуду римського часу. (Рис. 2)

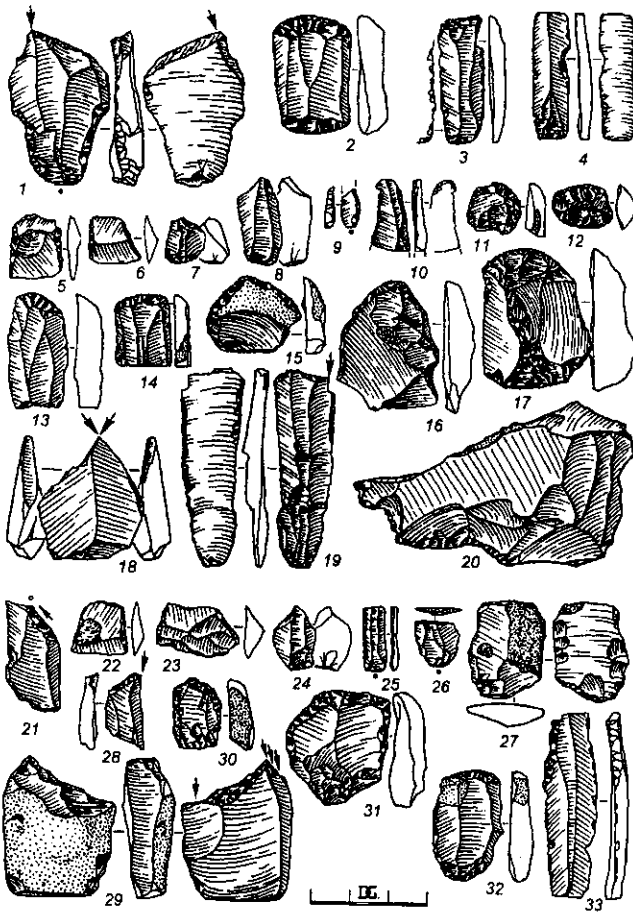
В результаті вивчення архіву Кам'янсько-Дніпровського музею виявлено автографи двох листів Б.М. Гракова до тодішнього директора Кам'янського музею І.П. Грязнова. Додаткові відомості про рівень збереженості Кам'янського городища у 50-х роках можна одержати з ще одного цікавого документа, виявлено у музеї - "Висновків" Б.М. Гракова та П.Д.Ліберова, написаних мабуть рукою П.Д.Ліберова, про стан городища у зв'язку з рекультивацією кучугур у вигляді засадки їх лісом, відомим зараз як "Кам'янський бор".

Гаскевич Д.Л.

Інститут археології НАН України

Дослідження пам'яток кам'яної доби біля м. Бородянка

Вузол різночасових поселень біля м. Бородянка Бородянського району Київської області було виявлено у 1974 р. Л.А.Залізником. Ним же на цих пунктах у 70-их — 80-их роках проводились шурфування та регулярне збирання підйомного матеріалу, а на стоянці Бородянка 3В — стаціонарні дослідження на площі 150 м² [Залізник, 1977, 1978, 1979, 1984]. Починаючи з 1990 р. збирання підйомного матеріалу на цих пам'ятках проводив автор. У різні роки в роботах також брали участь Д.В.Ступак, П.С.Шидловський, С.Д.Лисенко. Далі наводяться підсумкові результати досліджень 1995 — 1998 рр. по пунктах Бородянка 3Б, 4, 4Б, що дали найчисленніші та найцікавіші матеріали кам'яної доби.

Бородянка 3Б. Памятка знаходиться за 1 км від залізничного мосту через р. Здвиж, що біля м. Бородянка; за 300 м на захід від насипу залізничного полотна. Тут, в заплаві правого берега р. Здвиж знаходиться великий дюнний масив площею приблизно 600 x 150 м, витягнутий з півночі на південь. Висота дюни над заплавою — 1,5 — 2 м. На всій площі підвищення виявлено фрагменти ліпної кераміки зарубинецької культури. Матеріали раніших часів залягали окремими скупченнями, виділеними Л.Л. Залізником у 4 пункти.

Пункт Бородянка 3Б займає невеличкий виступ західного краю згаданого дюнного масиву. В кротовинах та на задернованій поверхні зібрано 16 крем'яних виробів. Серед них найбільший інтерес викликає утилізований в кутовий різець уламок вістря стріли типу Лінгбі (Рис., 1). Знахідки вістер цього типу у Південно-Східному Поліссі є

досить рідкісними і представле ні поодинокими екземплярами (Прибір 4, Корма) (Залізник, 1989, 1998). Вістря виготовлено на базальній частині широкої масивної платівки мі сцевого низькокісного кремєня жовто-коричневого кольору. Жало стріли обламано. На кут зламу нанесено 2 різцеві сколи. З пункту також походять 2 скребачки — кінцева подвійна на широкий та кінцева на середньоширокій платівці (Рис., 2,3), 2 середньоширокі платівки з нерегулярною ретушшо (Рис., 4), мініатюрний двоплощинний однобічний нуклеус, 2 уламки середньошироких платівок, 7 відщепів та 1 уламок кремєня. Специфіка описаних знахідок дозволяє віднести крем'яні матеріали Бородянки 3Б до фінальнопалеолітичного та мезо-неолітичного часу.

Бородянка 4. Памятка розташована за 2 км на південний схід від залізничного мосту через р. Здвиж, що біля м. Бородянка. Різномасштабні матеріали зібрані вздовж краю великого мису борової тераси правого берега р. Здвиж проти місця впадіння в неї р.Ваблі. Поверхня пам'ятки частково зруйнована видмами та оранкою. Знахідки доби каменю, бронзи, римського та давньоруського часу трапляються на великій площі нерівномірно. За концентрацією крем'яних виробів у окремі скупчення Л.Л.Залізником на площі мису було виділено 3 пункти.

Пункт Бородянка 4 займає північну найвищу (2,5 — 3 м над заплавою) частину мису. Тут на площі приблизно 150 x 50 м зібрано 278 крем'яних виробів та декілька дрібних фрагментів стінок неолітичної кераміки з домішкою рослинності та жорстви в тісті, один з яких мав орнамент у вигляді горизонтального ряду гребінцевих відтисків. Для виготовлення знарядь викорис-

товувався переважно місцевий низькоякісний валунний кремій жовтого, сірого та червоного кольору, і лише зрідка — якісний, т. зв. "волинський" чорний та сірий смугастий кремій. Виробів з вторинною обробкою виявлено 46 (17 % всієї колекції). Мікроліти представлені 1 високою та 1 середньовисокою трапецією (Рис., 5,6), 2 мікрорізцями (Рис., 7,8) та 2 платівками з притупленим краєм (Рис., 9,10). Скребочок знайдено 10. З них 2 кінцеві виготовлено на платівках (Рис., 13,14), а решта — 3 кінцево-бокові, 3 кінцеві та 2 мініатюрні циркулярні — на відщепках (Рис., 11,12,15-17). Скребочки пам'ятки переважно високі, сформовані крутою обрубуючою ретушшю. Тільки 2 кінцево-бокові стрільчастої форми та 1 циркулярна мають низький ріжучий робочий край (Рис., 12,15,16). Різців у колекції 3 — 1 боковий на ретушованій середньоширокій платівці, 1 серединний і 1 кутовий на відщепках (Рис., 18,19). Нерегулярна ретуш та сліди використання виявлені на 10 платівках та 17 відщепках. До заготовок та відходів виробництва відносяться 1 односторонній одноплосинний торцевий нуклеус для платівок (Рис.1, 20), 6 нуклеоподібних уламків, 1 різцевий відколок, 181 скол, відщеп та уламок кременя. З 43 необроблених платівок, їх уламків і перетинів 34 широких та середньошироких і 9 мікролітичних. Аналіз виявлених виробів дозволяє віднести основну їх частину до неолітичного періоду. Зокрема це стосується нуклеуса, всіх мікролітів, циркулярних та стрільчастих скребачок. Решта знахідок може відноситись як до цього, так і до більш раннього мезолітичного та фінальнопалеолітичного часу.

Бородянка 4Б. Пункт займає південно-західну, нижчу (висотою 1.5 — 2 м) частину того ж мису. Від пункту Бородянка 4 він відділений приблизно 50-метровою ділянкою з малою концентрацією знахідок (віднесені до пункту Бородянка 4). Матеріали доби неоліту, зарубинецької культури та пізнього середньовіччя зібрані вздовж краю миса на площі 80 x 30 м. Крем'яна колекція пам'ятки нараховує 153 вироби, з яких 34 (22%) мають вторинну обробку. Сировиною для їх виготовлення служив переважно місцевий низькоякісний кремій сірого, жовтого та рожевого кольору. Мікроліти представлені 1 яніславицьким вістряем з ретушованою основою (Рис., 21), 2 середньовисокими трапеціями (Рис., 22,23), 1 мікрорізцем (Рис., 24), 1 мікроплатівкою з притупленим краєм (Рис., 25) та 1 середньоширокою платівкою з пряморетушованим кінцем (Рис., 26). Привертає увагу знахідка вкладня кукрекського типу, виготовленого на медальній частині широкої масивної платівки (Рис.1, 27). З 5 скребачок 2 кінцево-бокові та 2 бокові зроблено на відщепках (Рис., 30,31), а 1 кінцева — на середньоширокій платівці (Рис., 32). Різців виявлено 3. З них 2 бокових на широкій масивній та середньоширокій платівках та 1 боковий на відщепі (Рис., 28,29). Різцевий скол нанесено і на одну зі скребачок. До знарядь також відносяться 9 ретушованих платівок (Рис., 33), їх уламків і перетинів, 8 відщепів з ретушшю та 1 уламок невизначеного знаряддя. Заготовки та відходи виробництва представлені 3 односторонніми одноплосинними нуклеусами, 2 нуклевидними уламками кременя, 34 платівками та 81 відщепом. Наявність серед матеріалів Бородянки 4Б крем'яних виробів, властивих кукрекській культурі, дозволяє віднести стоянку до ранньонеолітичного часу.

Гаскевич Д.Л., Лисенко С.Д.

Інститут археології НАН України

Археологічні пам'ятки біля с.Кошіївка на Фастівщині

Перша пам'ятка біля с.Кошіївка Фастівського району Київської області (Кошіївка-1) була відкрита у 1974 р. розвідкою Л.Л.Залізняка. У 1976-1977 рр. цю пам'ятку обстежив Д.Я. Телегін (Телегін, 1977/11а). В 1983 р. О.В.Серовим було відкрито давньоруське поселення (Кошіївка-8) на південь від села (Серов, 1985, с.354). Розвідкою Р.Г.Шишкіна 1991 р. відкрито та досліджено черняхівське поселення Кошіївка-3 (Шишкін, 1990-1991). Впродовж 1995-1998 років розвідками Д.Л.Гаскевича та С.Д.Лисенка було продовжено обстеження відомих пам'яток (Телегін, Лисенко, Гаскевич, 1997) та виявлено 10 нових пунктів біля с. Кошіївка, найбільшу увагу серед яких привертає куц пам'яток доби неоліту бронзи на північ від села (Рис.1: 19).

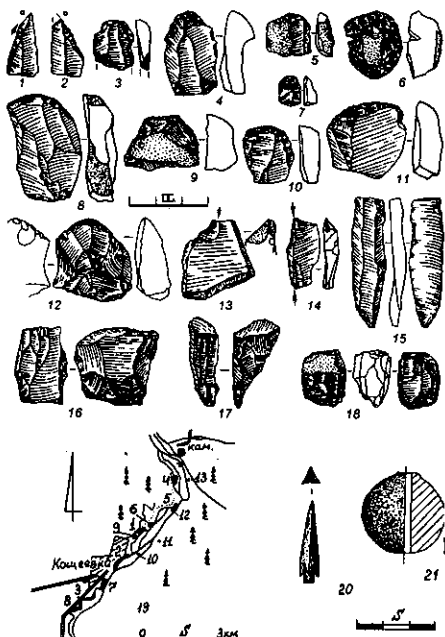

Рис.1: 1-18 - крем'яні вироби зі стоянки Кошівка-1; 19 - ситуаційний план археологічних пам'яток біля с.Кошівка; 20, 21 - бронзове вістря стріли та глиняне пряслице з поселення Кошівка-1.

Село Кошівка розташоване на лівому березі р.Унави (права притока р.Ірпінь — правої притоки р.Дніпро), у Фастівському Поліссі (Києво-Бородянський район Поліської провінції зони мішаних лісів).

Кошівка 1. Поселення доби неоліту, тшинецької та мілоградської культур. Пам'ятка розташована в 1-1,2 км на північ від села на лівому березі р. Унава, в урочищі Ханьківка. Культурний шар зафіксовано на краю миса борової тераси, значно пошкодженого піщаним кар'єром, на площі 200 x 50 м. Висота мису над заплавою ріки 2-3 м. Зачистки стін кар'єру показали відсутність чіткого стратиграфічного залягання різночасових знахідок, що траплялись вперемішку по всій товщі напарувань від поверхні до глибини 0,7 м.

Знахідки неолітичного часу на поселенні представлені фрагментами кераміки бурого кольору з домшкою жорстви та рослинності у тісті та крем'яними виробами, виготовленими з місцевого низькоякісного кременя переважно сірого та жовтого кольорів.

Роботами 1970-их років на пам'ятці було виявлено 112 крем'яних виробів, беlemnітовий орнаментир, а також 1 фрагмент вінця посудини.

Вінце орнаментоване насічками по зрізу, а під ним одним рядом ямок та кількома горизонтальними рядами відбитків гребінцевого штампю. У 1990-их роках у видмах на поверхні пам'ятки та в оголеннях кар'єру авторами зібрано ще 203 вироби з кременю та 2 неорнаментовані фрагменти стінок неолітичних посудин. Отже, зараз з Кошівки-1 походять 315 крем'яних виробів, 61 (19%) з яких мають вторинну обробку. Індекс платівчатості колекції стоянки дорівнює 16 %.

Більшість знахідок складають відщепи, сколи, уламки кременю (204) та платівки, їх уламки і перетини (33). Нуклеусів на стоянці виявлено 10 - призматичні, мініатюрні та середнього розміру з негативами платівок і відщепів. 4 нуклеуси двоплощинні однобічні (Рис.1: 18), решта - одноплощинні, з яких 4 однобічних торцевих (Рис.1: 16,17) та 2 кругового сколювання. Крім цього з пам'ятки походять і 5 нуклевидних уламків кременя.

Мікролітів виявлено 2 - одне зламане та одне ціле вістря яніславицького типу (Рис.1: 1,2). З 21 скребачки 3 кінцеві виготовлені на платівках (Рис.1: 3-5), а 6 округлих (Рис.1: 6) та 10 кінцевих та кінцево-бокових (Рис.1: 7-12) на відщеплах. Більшість скребачок високі, з робочими поверхнями зформованими стрімкою та напівстрімкою ретушшю, і лише один виріб має пологий ріжучий робочий край стрільчастої форми (Рис.1:12). На пам'ятці знайдено 5 різців. З них на відщеплах зроблено 4 - 1 серединний та 3 кутових (Рис.1:13). Це 1 дволезовий кутовий різець виготовлено з середньоширокої платівки (Рис.1: 14). До знарядь також відносяться 1 ретушер, 11 платівок (Рис.1: 15) та 21 відщеп з ретушшю. Сліди використання зафіксовані також на багатьох платівках та відщеплах без вторинної обробки.

Особливості розглянутих матеріалів дозволяють віднести неолітичні знахідки Кошівки-1 до кінця раннього або середнього етапу місцевого варіанту дніпро-донецької культури.

Знахідки доби бронзи — раннього заліза представлені уламками посуду тшинецької та мілоградської культур (Рис.2: 4, 7, 13-15), шаровидним пряслицем тшинецької культури (Рис.1:

21). Мілоградський шар локалізується на північній ділянці поселення, яка датується IV ст. до н.е. за знайденим тут бронзовим тригранним вістрям стріли з виступаючою втулкою (Рис.1: 20).

Кошіївка-2. Поселення доби пізньої бронзи, скіфського часу, черняхівської культури, часів Давньої Русі та пізнього середньовіччя. Розташовано на похилому схилі лівого берега р.Унава на городах вздовж вул. Набережної. Культурний шар займає площу 1000 x 70 м. Знахідки представлені уламками посуду вказаних періодів.

Кошіївка-3. Поселення доби пізньої бронзи, раннього залізного віку, черняхівської культури та пізнього середньовіччя. Розташовано в 300 м на південь від південної околиці села та в 250 м на південний захід від шосе Кошіївка - Мала Офірна, на лівому березі р. Унава. З південного заходу пам'ятка обмежена сухою балкою, що тягнеться на північ перетинаючи шлях на Малу Офірну; на протилежному схилі балки починається давньоруське поселення Кошіївка-8. Знахідки представлено уламками посуду вказаних періодів, в тому числі циліндричною ручкою доби пізньої бронзи чи раннього залізного віку (Рис.2: 11), крем'яними відщепами.

Кошіївка -4. Тілопальний могильник тшинецької та мілоградської культур. Пам'ятка розташована в 2,5 км на північ від села на лівому березі р. Унава в ур. Монашин Млин. Культурний шар зафіксовано на похилому мису борової тераси неподалік від стовпа лісництва № 35. Через пам'ятку проходить меліораційний канал. В 1998 р. тут закладено невеликий розкоп - досліджено 2 поховання з кремацією.

Поховання 1 (1995 р.). Розвал великого ліпного горщика (№1) (Рис.2: 2)., виявлено у видуві поряд з меліораційною канавою. Неподалік знайдено кальціновані кістки. Горщик мав опукле тулово та широко відігнуті вінця. Край вінця орнаментовано розрідженими нігтьовими вдавленнями. Тісто з домішкою піска, дресви та великих шматків шамоту. Колір жовто-бурий. Поверхня під вінцями та у придонній частині заглажена, корпус навмисно пошершавлено рідкою глиною. В деяких місцях спостерігаються залишки псевдоваликів (горизонтальні по плічках та вертикальні по корпусу) від проведення пальцями по рідкій глині. Діаметр вінця близько 250 мм, висота, що реконструюється - 280 мм. Зазначена обробка поверхні продовжує традиції, розпочаті у Середньому Подніпров'ї керамікою малополовецького типу. Попередньо посудину можна віднести до місцевого культурного прояву доби фінальної бронзи чи раннього залізного віку.

Поховання 2 (1998 р.). Розташовано в 20 м на південь від репера (стовп лісництва) на глибини 0,3-0,4 м. Являло собою розвали двох великих ліпних посудин, поряд з якими знаходились дрібні уламки кальцінованих кісток, частково перепалений уламок шліфованої свердленої бойової сокири, виготовленої з кристалічної породи сірого кольору та великий відщеп низькоякісного кременю без вторинної обробки (ніж ?). Одна посудина (№2) являє собою великий порівняно тонкостінний горщик з відігнутими вінцями та опуклим корпусом, що нагадує посуд мілоградської культури. Край вінця зплочено та прикрашено вдавленнями паличкою. Тісто з домішкою великих шматків шамоту та великих зерен дресви. Поверхня шерехата, бутриста, бурого кольору. Інша посудина (№3) - велика товстостінна закрита банка з масивними вінцями з загостреним відігнутим краєм. Тісто з домішкою піску, шамоту та невеликих зерен дресви, поверхня бурого кольору з розчісами широкою гребінкою на зовнішній та внутрішній поверхнях. Ця посудина за формою вінця, тістом та характером обробки поверхні нагадує деякі форми "зрубної" культури з могильника Малополовецьке-3, що походить з комплексів середини

Рис.2 - кераміка доби пізньої бронзи та скіфського часу з поселень Кошіївка-1 (4, 7, 13-15), 3 (11), 6 (1, 3, 6, 9), 7 (10) та могильник Кошіївка-4 (2, 5, 8, 12).

II тис. до н.е.

Переважає більшість знахідок походить з глибини 0,3-0,5 м. Культурний шар перекривається дерновим шаром та підстиляється шаром білого піска. З культурного шару могильника походять уламки посуду доби пізньої бронзи, в тому числі багатоваликівої кераміки, тшинецької (Рис.2: 5, 8, 12) та мілоградської культур. Привертає увагу уламок лінійчастих вінець ліпної посудини, що має характерні сліди згладжування на внутрішній поверхні, домішку дрібного піску в тісті, червоно-бурий зовні та чорний зсередини колір. Камеральна обробка матеріалів з розкопок 1998 р. ще не закінчена.

Коцїївка-5. Місцезнаходження культури багатоваликівої кераміки, тшинецької та мілоградської культур та пізнього середньовіччя. Пам'ятка розташована в 2 км на північ від села на лівому березі р.Унава. Культурний шар зафіксовано на дюнному підвищенні в заплаві, висотою біля 4 м, на площі 80 x 50 м. Знахідки представлено уламками посуду вказаних періодів та залізним кованим цвяхом.

Коцїївка -6. Місцезнаходження доби пізньої бронзи та мілоградської культури. Пам'ятка розташована в 1,5 км на північ від села на лівому березі р. Унава, між лісом та меліораційним каналом, поряд з покинутим загонем для скота. Значна частина культурного шару зруйнована невеликим піщаним кар'єром. В 1996 р. неподалік від північного края кар'єру знайдено розвал горщика мілоградської культури (Рис.2: 1). Горловина горщика лійкоподібна. Тісто щільне, з домішками піску, дресви. Поверхня бутриста, зовнішня — ангобована, заглажена пучком трави, внутрішня — також зі слідами заглажування. По зрізу вінця — нігтьові вдавлення. Діаметр вінця 180 мм, висота 280 мм. Крім зазначеного розвалу на пам'ятці знайдено верхню частину ще одного мілоградського горщика та уламки посуду тшинецької та мілоградської культур (Рис.2: 3, 6, 9).

Коцїївка-7. Поселення доби пізньої бронзи - раннього залізного віку, черняхівської культури та пізнього середньовіччя. Розташовано в південно-західній частині села в 100 м на схід від будинків вздовж вулиці, що переходить в шосе на Малу Офірну, в 0,5 км на південь - південний захід від продовольчого магазину. Культурний шар займає похилий схил лівого берега р. Унава, що в північній частині переходить в підвищений мис, обмежений з півночі балкою. Площа пам'ятки 150 x 70 м. Знахідки представлені уламками посуду вказаних періодів (Рис.2: 10).

Коцїївка-8. Поселення доби бронзи та Давньої Русі. Розташовано в 1 км на південь від південно-західної околиці села на лівому березі р. Унава, на південь від поселення Коцїївка-3. З північного сходу пам'ятка обмежена сухою балкою, на південь від пам'ятки знаходиться кар'єр, що перетворено в озеро. Шар доби бронзи, представлений уламками ліпного посуду, зафіксовано лише в південній частині пам'ятки вздовж берега сухої балки. Тут також знайдено уламок пряслиця, виготовленого зі стінки трипільської (?) посудини. Серед знахідок давньоруського часу велика кількість уламків посуду, в тому числі ручка амфори, залізна трубка та ніж з відламаним та привареним лезом, шматки обмазки.

Коцїївка-9. Місцезнаходження неоліту, тшинецької та мілоградської культур, пізнього середньовіччя. Розташовано на похилому схилі борової тераси лівого берега р.Унава в 0,4 км на північ від села. Знахідки представлені фрагментами ліпних посудин тшинецької та мілоградської культур, уламками кременя та уламком крем'яної пластини.

Коцїївка -10. Місцезнаходження доби мезоліту - неоліту. Розташовано на дні в заплаві лівого берега р.Унава приблизно в 500 м на південний схід від північно-східної околиці села та в 150 м на північний захід від русла р.Унава, між руслом річки та осушувальним каналом. Займає північно-східну частину дюни, що підвищується на 0,55 м над дзеркалом води у заплаві під час весняної повені, та приблизно на 0,7 м вище рівня річки. У шурфі, на глибині 0,3 м, на межі чорного та сірого шарів, знайдено крем'яний відщеп з нерегулярною ретушшю та зпрацьованим краєм.

Коцїївка -11. Поселення доби бронзи. Розташоване на городах дач рефрежераторного депо на північ від села. Пам'ятка займає похилу терасу правого берега р.Унава. Знахідки представлені поодинокими уламками ліпного посуду.

Кошіївка -12. Стоянка неоліту, доби бронзи. Розташоване на підвищенні у заплаві лівого берега р.Унава на південь від пункту Кошіївка-5, за каналом. Висота дюни над заплавою 1,5 – 2 м, розміри 70 x 30 м. Дюна витягнута вздовж лінії північ-південь. У шурфі, поставленому в південній частині підвищення знайдено уламки ліпного посуду доби бронзи – раннього залізного віку. Один фрагмент кераміки жовтувато-сірого кольору з домішкою органіки в тісті, датується неолітичною добою.

Кошіївка -13. Місцезнаходження доби пізньої бронзи. Пам'ятка розташована приблизно в 2 км на північ від села, на похилому схилі правого берега р.Унава, що утворює мис, обмежений з півночі впадінням в Унаву безіменного струмка. Приблизно в 0,5 км на протилежному березі Унави знаходиться пункт Кошіївка-4. При зачистці стінок невеликої ями, на глибині 0,2 – 0,3 м знайдено кілька дрібних уламків ліпного посуду доби бронзи. Ззовні уламки червоного кольору, зсередини – чорного. Тісто з домішкою дресви та піска.

В цілому на сьогодні попередньо можна виділити три етапи розвитку Кошіївського куща пам'яток доби бронзи:

Етап Кц-І представлено знахідками уламків посуду культури багатоваликівної кераміки на пам'ятках Кошіївка-4 та 5.

Етап Кц-ІІ переважно пов'язан з місцевими проявами тшинецької культури. Попередньо накреслюються три підетапи. Кц-ІІа - представлено уламками посуду з поселення Кошіївка-1, що мають потовщені гранені та прикрашені шнуровим орнаментом вінця (Телегін, Лисенко, Гаскевич, 1997, рис.3: 10, 12). Кц-ІІб - представлено уламками посуду, орнаментованого прокресленим орнаментом. Гадано до цього етапу належить і поховання 2 могильника Кошіївка-4, що містить протомілоградську (?) кераміку та кам'яну свердлену сокиру. Кц-ІІс - представлено фрагментами, орнаментованими поодинокими валиками та перлинами.

Етап Кц-ІІІ представлено місцевими проявами ранньомілоградської культури (поховання 1 могильника Кошіївка-4 ??).

Абсолютне датування виділених етапів, а також синхронізування їх з етапами Малополовецького куща пам'яток з південної Фастівщини потребує подальших досліджень. Значну надію для прояснення культурно-історичної ситуації в регіоні, пов'язану перш за все з співвідношенням місцевих проявів тшинецької та мілоградської культур, можна покласти на подальше дослідження могильника Кошіївка-4.

Гейко А.В.

Центр охорони та дослідження пам'яток археології Полтавського обласного управління культури

Работи в бассейні р.Ворскли

В 1997-1998 рр. автором були проведені археологічні дослідження в басейні р.Ворскла, а саме на території Котелевського, Зіньківського, Полтавського та Новосанжарського р-нів Полтавської обл. Розвідками було виявлене селище скіфського часу та черняхівської культури біля с.Старі Санжари, скіфського часу - Мачухи-2, пізньої бронзи та черняхівської культури - Мачухи - 3. На двох останніх було закладено шурф відповідно 3 та 4 м². На неодноразовому досліджуваному селищі доби бронзи та середини I тис. н.е. Котельва-1 виявлено матеріали скіфського часу. Поселення руйнується р.Ворсклою і потребує охоронних розкопок.

На вже відомих поселеннях скіфського часу, крім зборів підйомного матеріалу, проведено шурфування з метою встановлення стратиграфії, товщини культурного шару та отримання додаткових даних про пам'ятки. На селище Опішня-10 розкопано 10 м², Снопове-1 - 7 м², Судіївка - 10 м², Шевченки-2 - 4 м², на поселенні скіфського часу та черняхівської культури Шевченки-5 - 1 м². Довивчена яма на селище Сердюки-1, яку залишило населення черняхівської культури. Її розміри - 1,2 x 1,4 м, теперішня глибина 0,2 м. Матеріали, що були знайдені, типові для пам'яток цих епох: фрагменти кераміки, прясельця. Можна відмітити знахідки на поселенні Опішня-10: фрагмент бронзової шпильки та глиняної статуетки у вигляді коняка.

На виявленому біля с.мт.Опішне могильнику, який складався із 2 насипів, проведені охоронні розкопки кургану. Його висота знівельована інтенсивною оранкою, становила 23 см, діаметр 13 м. Могильна яма та саме поховання не були знайдені, так як були знищені окопом часів Другої світової війни, що проходив через центр насипу. Лише в північній частині кургану на глибині 0,6 м зафіксоване дві тризни: перша розміром 0,5 x 0,5 м, друга - 0,5 x 0,55 м, товщиною до 0,1 м. Вони склалися з попелу та фрагментів кераміки доби бронзи.

На поселенні черняхівської культури біля с.Старі Санжари були проведені охоронні розкопки гончарного горна. Воно виявлено на схилі балки, в 2,4 км на північний захід від села, в стінці траншеї глибиною 1,5 м, земля з якої бралася для насипання гребель ставків. Було досліджене саме горно та закладено шурф (2 x 2,2 м) на місці передгорнвої ями. Остання мала звужені донизу стінки. Її розміри 2,1 x 1,92 м, глибина від денної поверхні 1,15 м. Дно знижувалось на 5 см в бік топкової камери. Гончарна піч складалася із двох ярусів - верхнього, де випалювався посуд, та нижнього - топкового. Вони були розділені горизонтальною глиняною перегородкою - черінем, товщиною 8-9 см. В ній знаходяться продухи діаметром до 3 см.

Незважаючи на пошкодження, можна говорити, що горно мало форму зрізаного конусу і висоту, приблизно 1,26 м. Висота верхньої камери - близько 0,86 м, діаметр не встановлений. Розміри нижньої камери: висота - 0,32 м, діаметр - 1,11 м. До неї підходить топковий канал, арочної форми, що виходить в передпічну яму. Тут його висота становить 0,4 м, ширина в нижній частині - 0,45 м, а загальна довжина - 0,89 м. В топковій камері слідів підпірки череня верхньої камери не виявлено. Стінки горну обмазувалися шаром глини, товщиною до 10 см. Для підтримування сирі глини робився дерев'яний каркас із плах чи дощочок, шириною 5-8 см, які були розміщені по периметру. В долівці топкової камери виявлені ямки від стовпчиків, діаметром 4-8 см, які підтримували каркас, а потім під час випалу згоріли.

Фрагменти кераміки, що були знайдені в горнові та передпічній ямі, належать посудові, який був виготовлений на гончарному колі і зрідка ручним способом. Це гордики, миски, миски-вази та піфоси. Горно можна датувати IV - початком V ст. н.е.

Гуцал А.Ф., Гуцал В.А., Мегей В.П.

Кам'янець-Подільський держуніверситет. Хмельницький краєзнавчий музей

Дослідження курганів скіфського часу у Середньому Подністров'ї

Археологічна експедиція Кам'янець-Подільського університету досліджувала кургани скіфського часу біля с.Шутнівці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Із семи курганів, розташованих за 0,3 км від південно-західної околиці села в урочищі "Шутнівцьке поле" на лівому березі р.Смотрич, розкопано чотири. Всі вони сильно пошкоджені сільсько-господарськими роботами і майже повністю знівельовані. Насипи були споруджені із каміння і землі. Обряд захоронення в цілому однотипний, але кожний курган має свої особливості, які проявилися, перш за все, в поховальних спорудах.

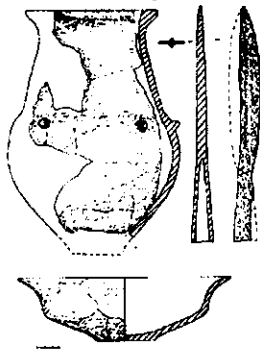

Рис.1. Речі з кургана 1.

Курган № 1. Під кам'яно-земляним завалом на рівні давнього горизонту виявлено залишки прямокутної в плані кам'яної споруди (поховальної камери) з внутрішніми розмірами 3,6 x 2,5 м. Основа її складена із крупних каменів, дно викладено кам'яними плитками. Кілька кусків згорілого дерева і шар попелу репрезентують дерев'яну обшивку стін склепу. Від захоронень, яких, очевидно, було кілька, залишились окремі кальциновані кістки і дрібні осколки людського скелета. Інвентар представлений уламками округлої глиняної корчаги, миски з відхиленими назовні вінцями, ручками трьох черпаків з розширеним дволопатеvim виступом, кубком з опуклим дном, бронзовими і електровою сережками, пастовими намистинами, залізним наконечником списа.

На особливу увагу заслуговує унікальне бронзове дзеркало з боко-

вою ручкою, на кінці якої прикріплено голівку бика, а біля диска - дві голівки баранів. Стержень ручки складається з трьох частин, кожна з яких обвита бронзовими і залізними стрічками.

Курган № 2 повністю пограбований. Дерев'яна камера тут була впушена в ґрунт на 1,2 м. Добре збереглися деякі із восьми стовпів, які входили в її конструкцію. Їх розташування говорить за те, що усипальниця мала видовжену, шестикутну в плані форму з розмірами 4,5 x 2,7 м. Дно ретельно вимощено кам'яними плитками. При розчистці трапилися всього кілька розрізаних фрагментів людських кісток. Ніяких інших слідів скелетів чи інвентаря не виявлено.

У південно-західному секторі насипу зафіксовано впускне поховання рубежу н.е. Разом з перепаленими кістками були уламки горщика з виступами-упорами, миски, залізнi фібула пізньолатенського типу і бритва. Вказані речі дозволяють віднести захоронення до пам'яток групи Поянешти-Лукашівка.

В кургані № 3 відкрито заглиблену в материк на 0,36 м дерево-кам'яну гробницю із сторонами 3,05 x 2,1 м. Стовпів ями розміщені по кутах. Всю площу могили заповнювало каміння. Під ним розчищено купку кальцинованих кісток, висипаних просто на дно, а також в різних місцях глян'яну миску, черпачок, кілька десятків бронзових панцирних пластин, одинадцять бронзових трилопасних і тригранних вістрів до стріл, залізнi вудила, ніж, наконечник списа, точильний брусок, вкраплення вохри. Цікавим виявився кружальний сіроглян'яний черпак. Такий посуд прийнято вважати північнофракійським за походженням.

Курган № 4 вміщував в собі три могили. Одна із них розташована в центрі і була подібна до гробниці в кургані № 3, але зроблена більш ретельно. Вона прямокутна - 2,9 x 2,05 м при глибині 0,35 м. Стінки і дно облицьовані плитками, в кожному із кутів - стовпів ями із кам'яним дном. Захоронення парне. Скелети чоловіка і жінки лежали у зібганому стані на правому боці головами на північний захід. При них знайдено два залізнi ножі, глян'яні частини горщика.

Друга могила знаходилася за 0,4 м північно-західніше першої. Вона ледь заглиблена, але чітко оконтурена камінням, яке використане для обрамлення стінок і закладу по всій площі - 3,2 x 2,55 м. Під камінням знаходилися кальциновані кістки, фрагменти кількох глян'яних посудин, три керамічних преслиця, пастове намисто.

Місце для третьої могили вибрано за 0,2 м південно-східніше від центральної. Великі кам'яні плити, поставлені з нахилом до середини, разом з дрібнішим камінням закривали вхід в яму зі сторонами 3 x 2,55 м, завглибшки 0,5 м. Серед каміння простежено окремі перепалені людські кістки, але виразних ознак поховань чи інвентаря не зафіксовано.

Шутнівцедьки кургани за всім комплексом знахідок датуються VI ст. до н.е. Поховальні споруди-склепи, які виявлені практично в усіх курганах, за конструктивними особливостями дуже близькі до усипальниць відкритих раніше на ряді пам'яток Середнього Подністров'я. Кераміка і інші речі мають численні аналогії серед старожитностей вказаного періоду з території українського лісостепу.

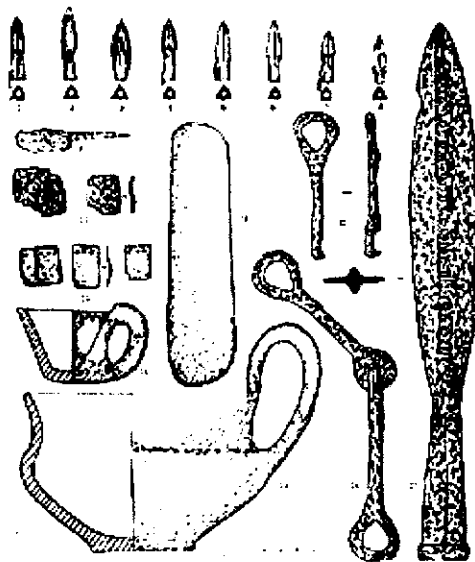

Рис.2. Поховальний інвентар з кургану 3 (15-кружальний черпак)

Ельников М.В.

Запорожский государственный университет

Исследования могильника Мамай-Сурка в 1997-1998 гг.

Работами археологической экспедиции Запорожского госуниверситета в 1997-1998 гг. Были продолжены исследования средневекового могильника Мамай-Сурка у с. Великая Знаменка Каменка-Днепровского района Запорожской области, начатые в 1989 году.

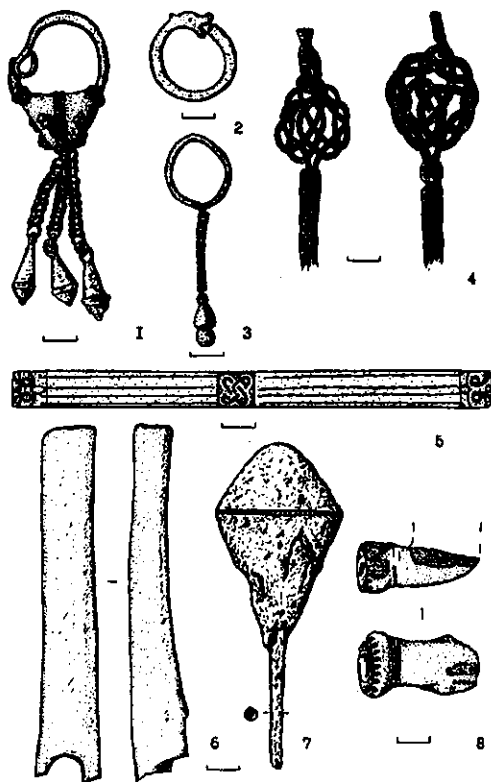
Могильник расположен на высоком берегу Каховского водохранилища, на периферии скифского поселения. В 50-х гг. на этом месте находился хутор - Знаменская слобода, который частично разрушил памятник (особенно в восточной части). Разрушению памятника способствовали также береговые оползни, в результате которых береговая линия уменьшилась на 400-600 м.

Вручную в течении двух полевых сезонов вскрыта площадь 1058 м исследовано 124 погребения (общее количество составило 973 захоронения). Планировка могильника рядовая, расстояние между могилами составляет 0,2 - 0,8 м. Погребальные сооружения представлены ямами прямоугольной, трапециевидной и овальной форм. Глубина захоронений - от 0,3 до 1,6 м. Конструкции погребений нередко имели остатки деревянных перекрытий и гробовищ. В заполнениях могил встречались древесные угли, известковая и меловая посыпка, фрагменты керамики, кости животных, яичная скорлупа.

Положение погребенных - вытянуто на спине, головой на юго-запад, запад с отклонениями. Положение рук неустойчивое: от положения кистями на ключицах до положения на тазу (8 позиций). Среди категорий сопутствующего инвентаря значительное количество личных украшений: височные кольца, вопросовидные серьги, очелья, шаровидные пуговицы, перстни, бусы, браслеты, пряжки. Из предметов хозяйственно-бытового назначения встречаются костяные игольницы, наперстки, кресала, ножницы, ножи. К предметам вооружения относится железный наконечник стрелы, который впервые обнаружен на могильнике в культурном слое.

Датирующим инвентарем является бронзовый энколпий (1240 г.), имеющий аналогии в Среднем Поднепровье; железный наконечник стрелы XII-XIII вв. (Рис.: 7); серебряные браслеты "болгарского типа" XIII в. (Рис.: 5); височное кольцо с бусиной "половецкого типа" XII-XIII вв. (Рис.: 1); височное кольцо в виде "дракона" XIV-XV вв. (Рис.: 2).

Интересна находка вопросовидной серьги, на которой закреплены бусины из крупного речного жемчуга (Рис.: 3). Это украшение по сопутствующим вещам датируется XIII в. (Рис.: 4). Значительный интерес вызывает находка костяного орудия из погребения 894, изготовленного из большой берцовой кости ребенка (Рис.: 6) (Определения Литвиновой Л.В.). Отметим также, что в юго-восточной части могильника найдена казацкая льюлька, которая по штампу датируется XVII-XVIII вв. (Рис.: 8).

Звіздецький Б.А., Моця О.П.

Інститут археології НАН України

Вивчення "української" частини середньовічного торгового шляху Київ - Регенсбург у 1998 р.

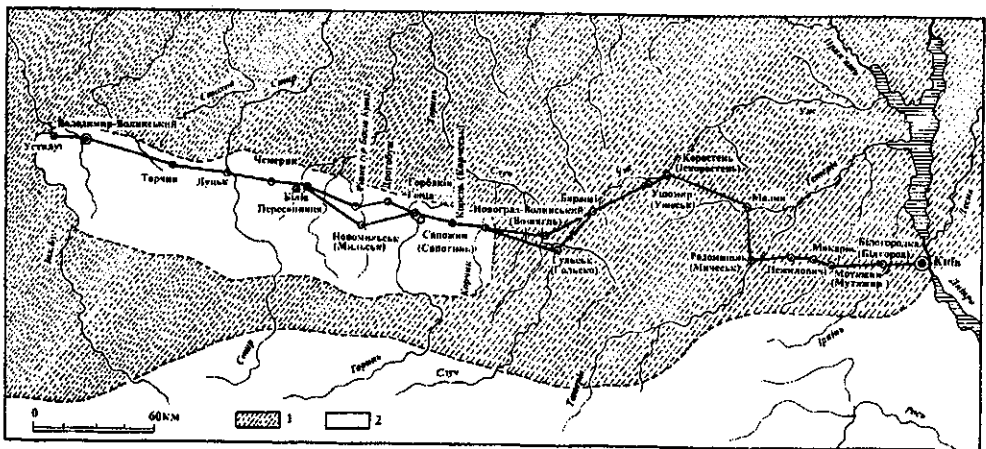
Вигідне фізико-географічне розташування столиці давньоруської держави дозволило Києву вже на початку IX ст. зайняти одне з провідних місць у транс'європейських контактах різного рівня і, зокрема, в міжнародній торгівлі. Починаючи з перших десятиліть згаданого століття став формуватися сухопутний шлях від Дніпра до міст у верхів'ях Дунаю, що проходив землями Південно-Західної Русі, Малополющі, Моравії та Богемії. Про це свідчать такі авторитетні середньовічні автори як Географ Баварський, Ібрагім ібн Якуб та інші. Цей шлях йшов через літописні Білгород, Здвижень, Мичськ, Ушеськ, Дорогобуж, Володимир-Волинський далі на захід. Напевно першу конкретну згадку про нього в давньоруських письмових джерелах маємо під 1069 р., коли літописець описує перепиті боротьби за великокнязівський київський стіл між Ізяславом Ярославичем та Всеволодом Брячиславичем Полоцьким. А більш детальний його опис вміщено в літописі між 1149 і 1151 рр., коли відбувалося протистояння між князями Ізяславом Мстиславичем та Юрієм Володимировичем Долгоруким. Це було пов'язано з подіями після вигнання першого з названих з Києва і переселення його до Володимира-Волинського. Шлях повернення Ізяслава в столицю Русі, в першій спробі, з боку Володимира позначено кількома містами: Луцьк, Чемерин, Пересопниця, Дорогобуж, Корчеськ. Слідуючий, переможний для себе шлях на Київ цей князь здійснив за маршрутом: Володимир - Зарічеськ - Пересопниця - Дорогобуж - Корчеськ - Ушеськ - Мичськ - Здвижень - Білгород.

В західному напрямі від Володимира-Волинського шлях йшов по лінії Судомир - Краків - Прага - Регенсбург. Цей шлях в XII ст. стає звичайною дорогою для купців з міст Верхнього Дунаю та Рейну. Але вивчення західного відрізка цього шляху - завдання самостійного дослідження, котре можливо провести лише в контактах з науковцями інших країн.

Окрім вищезгаданих літописних міст в межах давньоруської території в письмових джерелах згадуються ще кілька: Мутижир, Малин, Гольсько, Мильськ, Сапогін, Торчин, Устилуг. Останній з названих знаходиться безпосередньо на березі р.Західний Буг.

В більшості із зафіксованих на сторінках літописів пунктах роботами археологічної експедиції ІА НАН України в 1998 р. були виявлені залишки укріплених поселень епохи Київської Русі, зняті плани та зроблена фотофіксація їх сучасного стану збереженості. Поточнено і сам маршрут торгового шляху в межах України (Рис.). Активну участь в роботі прийняли науковці Рівного та Луцька.

Також під час польового сезону 1998 р. подовжено дослідження Новограда-Волинського (літописного Возв'язля), де отримані нові цікаві археологічні матеріали, що дозволяють доповнити наявну інформацію про цей середньовічний міський центр на р.Случ.

Івакін Г.Ю., Балакін С.А.

Археологічні дослідження Успенського собору у 1998 р.

Крім нагляду за будівельними роботами, археологічні дослідження 1998 р. були спрямовані на в'ясування сучасного технічного стану фундаментів собору. Для цього в різних місцях пам'ятки було закладено 6 шурфів та 2 невеликі розкопи - у північній частині нартексу XVIII ст. та на південній дільниці нартексу XI ст., відповідно (Рис.). Загалом у 1998 р. було розкрито 114 м² площі собору.

У північній частині нартексу XVIII ст. було виявлено декілька зруйнованих поховань давньоруського часу, склеп та поодинокі поховання XVII - XVIII ст.

Найбільш цікаві результати було отримано під час дослідження південної частини давньоруського нартексу, де у невеликому розкопі (25 м²), майже відразу під підлогою XIX ст. було виявлено компактну групу з 5 шиферних саркофагів, які були упорядковані одночасно і утворювали єдиний поховальний комплекс. Всі споруди орієнтовано за віссю схід-захід. Розміри саркофагів: 1,9-2,0 x 0,5-0,7 м.

Всі саркофаги розкривались під час будівельних робіт останньої чверті XIX ст., коли у соборі створювалась мережа підземної опалювальної системи та змінювалась підлога. Всі вони є на плані 1888 р. Саме тоді саркофаги зверху були перекриті 16 залізними балками, які правили за лаги підлоги собору, а в їх заповненні з'явилося різномірне будівельне сміття XIX ст. Верхні плити 4 та 5 саркофагів були замінені викладкою з уламків шиферних плит на цементно-вапняному розчині. Під імітованою плитою 4 саркофагу була знайдена копійка 1872 р.

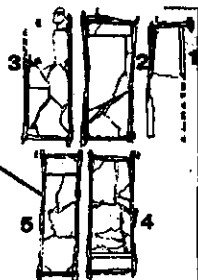
Всі поховальні споруди дуже сильно пошкоджено вибухом 1941 р. Шиферні плити саркофагів, особливо нижні, фрагментовані. Саркофаг N 1 був обстежений В.О. Харламовим у 1986 р. Саркофаг N 3, західна стінка якого виходить у опалювальний канал і який довгий час стояв відкритим, містив лише поодинокі залишки поховання. Решта саркофагів збереглася дещо краще.

За результатами антропологічного дослідження всього у 5 саркофагах містились рештки 17 чоловік - 13 дорослих (4 жінок, 9 чоловіків), підлітка та 3 дітей. У саркофагах N 1 та N 3 знайдені лише окремі кістки, що належали чоловікам 30-40 років. З 15 поховань, що залишились, лише 5 можна вважати основними. Решта кісток походять з "кістниці", зафіксованих у саркофагах N 2 та N 5. Кожна "кістниця" складалась з неповних скелетів 5 чоловік. "Кістниця" саркофагу N 2 містила рештки 4 дорослих чоловіків та дитини; "кістниця" саркофагу N 5 - 1 чоловіка, 2 жінок, підлітка та дитини. Обидві "кістниці", ймовірно, є рештками поховань, зруйнованих при будівництві каналів опалення.

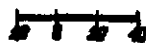
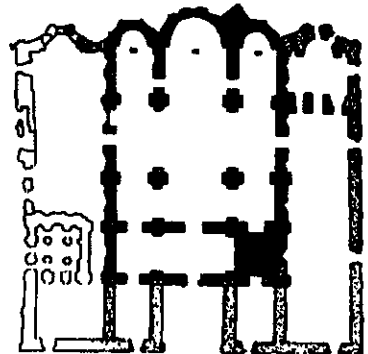
У саркофагах N 2, 4 та 5 збереглися залишки одягу та взуття похованих. Всього тут зібрано декілька десятків зразків переважно бавовняної тканини 2-3 гатунків, в тому числі золо-

Рис. "Кістниця" саркофагу № 5

Успенський собор - 98
План розкопу № 1120
сцени саркофагів

того шитва. Саркофаги N 4 та N 5 мали підголовники. У першому випадку підголовник було зроблено з цегли та вапняного розчину, у другому - з дубової колоди.

Після демонтажу поховальних споруд, під нижніми плитами саркофагів N 3 та N 4 були простежені ями, розмірами 2,4 x 1,2 м та глибиною 10-15 см. Ці ями, напевно, фіксують місця первісного розташування саркофагів у нартексі собору XII-XIII ст.

Під час розчистки саркофага N 4 знайдено срібну монету Володимира Ольгердовича. Знахідка належить до монет I типу, які були в обігу у 60-80-х роках XIV ст. Монети цього типу досить поверхово копіюють дирхем хана Джанібєка 1351-1352 рр. Монети I типу (зараз їх відомо лише 19 екз.) вважаються першою монетою Київського князівства після 1240 р.

Знахідка цієї монети у саркофазі N 4 Успенського собору навряд чи випадкова. Можливо, вона правила за "обол мертвих" одному з поховань саркофагу. Це дозволяє припускати, що поховальні споруди, виявлені у нартексі Успенського собору, правила за роду усипальницю княжого роду Ольєковичей, декілька представників якого, за даними лаврських синодиків, були поховані у головному храмі Печерського монастиря. Можливо, оформлення всієї усипальниці відбулося водночас із відбудовою храму за Симеона Ольєковича біля 1470 р.

Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Поляков С.Є., Чміль Л.В.

Інститут археології НАН України

Дослідження Михайлівського Золотоверхого монастиря та прилеглих площ у 1998 р.

В 1998 р. експедиція здійснювала термінові рятувальні роботи, пов'язані з реконструкцією Михайлівського та Софійського майданів, прилеглих вулиць, земляними роботами на території Золотоверхого монастиря.

На Михайлівській площі, вулиці Трьохсвятительській, Володимирському проїзді та прилеглих скверах зафіксовано понад 20 заглиблених об'єктів XI-XIII ст. (переважно будівель та господарчих ям). На Михайлівському майдані досліджено давньоруське житло з глинитною піччю. У сквері проти пам'ятника княгині Ользі виявлено поховання X-XI ст. Зафіксовано велику кількість об'єктів XVII-XVIII ст., що свідчить про щільність забудови на цій території.

В двох місцях зафіксовано залишки оборонного рову, який відокремлював Михайлівське відділення. На вул.Малій Житомирській зафіксовано заглиблення давнього узвозу до Лядської брами і Хрещатицького яру, на якому пізніше і утворилася згадана вулиця.

Дослідження показали, що на території Михайлівського майдану та на Володимирському проїзді культурні шари сильно сплановані. Здебільшого спостерігаються лише заглиблені в материк об'єкти. Значно краще збереглися культурні шари як давньоруського, так і пізньосередньовічного часу на території скверів.

Біля Софійської дзвіниці виявлено рештки давньоруської садиби з матеріалами XI-XII ст. Поруч зафіксовано фундаменти двох кам'яних будівель XVIII ст., вірогідно, монастирської стайні. На Софійському майдані (на розі з провулком Рильським) досліджено поховання зі "скорченим" кістяком, яке попередньо датовано радіовуглецевим аналізом IX-X ст. Поблизу досліджена нижня частина поховання X-XI (?) ст. у дерев'яній камері. Виявлено багатий інвентар (сердоликове намисто, деталі поясного набору, стремена, вістря до стріл, рештки дерев'яного відерця, горшки).

В траншеях східної та північної частини Софійського майдану зафіксовано рештки жител та господарчих ям XVII-XVIII ст., зібрано колекцію кераміки та гутного скла цього часу, монету XVII ст. Біля пам'ятника Богдану Хмельницькому виявлено ділянку рову (або залишків яру), заповненого матеріалом XII-XVIII ст.

На переважній частині майдану культурні шари були сплановані під час робіт XIX-XX ст., збереглися лише заглиблені в материк археологічні об'єкти.

Під час спостережень та рятувальному дослідженні на трасах інженерних мереж поблизу Михайлівського собору виявлено понад 20 давньоруських та пізньосередньовічних будівель з

різноманітним матеріалом: хрести-енколпіони, напрестольний (?) хрест, уламок іконки, бронзовий литий браслет, скляні браслети, чисельна кераміка.

Зафіксовано та досліджено близько 100 поховань X-XVIII ст.

Цікавий матеріал: кераміка, кахлі, монети середини XVI ст. знайдено в одній з ям XVI ст. біля Варваринських келій монастиря. Поруч виявлено кілька шиферних плит інтер'єру храму.

На трасах інженерних мереж зафіксовано кілька об'єктів, які датуються другою половиною XIII-XV ст., в заповненні яких виявлено кераміку та празький гріш Вацлава IV (1378-1419).

На північний схід від Михайлівського собору закладено 6 шурфів. Досліджено об'єкти XII-XVIII ст., рештки стін церкви XIX ст., цегляну піч XVII ст., господарчі ями XVII-XVIII ст., в яких зібрано колекцію глиняного та скляного посуду, кахель, монет.

Під час реставрації будинку "хористів" досліджено культурні нашарування з матеріалами XI-XIX ст. Зафіксовано і досліджено 5 будівель давньоруського часу, чисельні ями, 5 поховань. Досліджено конструктивні особливості будинку "хористів".

Під час спостережень та досліджень на інженерній мережі на Володимирській гірці, поблизу фунікулера, виявлено кілька об'єктів XVIII ст., залишки кам'яної споруди XVIII-XIX ст. з уламками кераміки, кахль.

Ковалюх Н.М., Тубольцев О.В.

Институт геохимии и физики минералов НАН Украины, Институт археологии НАН Украины

Первые радиоуглеродные даты сурской культуры

До настоящего времени радиоуглеродным методом датировались преимущественно неолитические и раннеэнеолитические могильники Поднепровья. Среди единичных неолитических поселений, для которых были сделаны даты, отсутствовали памятники сурской культуры.

Эта культура важна и интересна тем, что именно с ней связано начало эпохи неолита на территории степного Поднепровья и Приазовья. Большинство ее памятников было раскопано в 30-50-е гг., что значительно затрудняет ее изучение. В развитии сурской культуры В.Н. Даниленко прослеживал 6 фаз и на основании синхронизации с буго-днестровскими памятниками датировал концом VII - серединой IV тыс. до н.э. Д.Я. Телегин разделил сурскую культуру на два периода, также синхронизируя ее памятники с буго-днестровской культурой, определил время ее существования в рамках V - середины IV тыс. до н.э.

В настоящее время радиоуглеродным методом датированы материалы двух сурских памятников: поселение 2 на о.Сурском в Надпорожье и нижнего слоя поселения Семеновка 1 в Приазовье. В.Н.Даниленко (1950) раскопал поселение 2 на о. Сурском в 1946 г. Его материалы он син-

хронизировал с концом соколецкой фазы буго-днестровской культуры и датировал около середины V тыс. до н.э. (1969, с.187). По образцам кости для этого поселения сделаны две даты: Кі-6690 - 7195±55 В.Р. и Кі-6691 - 7245±60 ВР. Соответственно в результате калибрации этих дат первый образец датируется 6005±54 ВС, второй образец 6061±64 ВС.

Поселение Семеновка 1 исследовано в 1990-1991 гг. Н.С. Катовой и О.В. Тубольцевым (1996). На этом поселении сурской слой был перекрыт слоем второго периода азово-днепровской культуры и по синхронизации последней с буго-днестровскими памятниками нижний слой поселения Семеновка был предварительно датирован серединой V тыс. до н.э. По костям животных из этого слоя были получены две даты: Кі-6688- 6980±65 ВР и Кі-6688-7125±60 ВР. После калибрации эти образцы датируются 5802±80 ВС и 5946±66 ВС.

Изучение материалов сурской культуры позволило отнести поселение 2 на о.Сурском к ранне-неолитическому (первому) периоду в ее развитии, а нижний слой поселения Семеновка 1 - ко второму (среднему) периоду культуры. Предварительно они датировались соответственно первой и второй половиной V тыс. до н.э. Даты, полученные радиоуглеродным методом, позволяют предположить, что памятники раннего периода сурской культуры существовали уже в конце VII тыс. до н.э., а памятники среднего ее периода могут датироваться первой полов. VI тыс. до н.э.

Колода В.В.

Харківський держпедуніверситет

Дослідження 1998 р. у с.Верхній Салтів на Харківщині

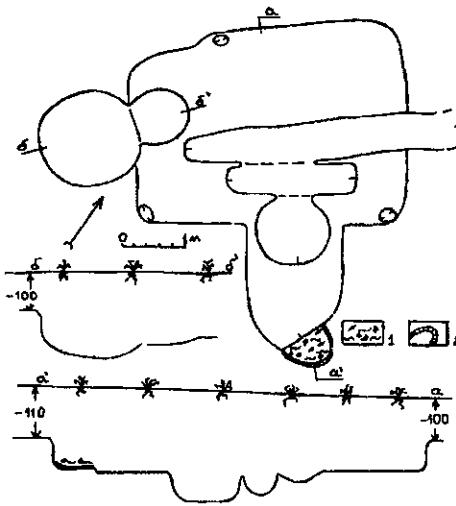
В 1998 році Середньовічна археологічна експедиція Харківського держпедуніверситету проводила дослідження ранньосередньовічного комплексу, розташованого на правому березі р.Сіверський Донець у с.Верхній Салтів. Роботи, що проводилися на городищі та селищі салтівської культури мали не тільки дослідницький, але і рятувальний характер. Завдяки двом розкопам на городищі вдалося прослідити захисні споруди північно-східної ділянки фортеці, що складалася із залишків кам'яних мурів, земляного валу та рову. Роботами на дворіщі виявлено, що пам'ятка складається з двох культурних шарів, загальна потужність яких дорівнює від 0,4 до 0,8 м. Нижній культурний горизонт відноситься до часів існування салтівської археологічної культури (середина VIII - середина X ст.). Поверх нього розташовувався культурний шар середини XVII-XIX ст. Чіткої межі між цими культурними шарами немає.

У розкопах на території городища виявлено 12 покруглих ям господарчого призначення, серед яких три відносяться до салтівської культури, 5 - до середини XVII-XIX ст. В чотирьох ямах будь-які матеріали були відсутні, тому їх культурно-хронологічна інтерпретація ускладнена. Окрім того, було виявлено залишки ще одного господарського приміщення, що відноситься до раннього середньовіччя. Знахідки салтівського культурного часу нечисельні: 2 прясличка, виготовлених із стінок гончарного посуду, поодинокі фрагменти посуду, кістки тварин, рване каміння. Пізньосередньовічний матеріал представлений кількома залізними цвяхами, уламками керамічного та скляного посуду, фрагментами пічного кахля.

Роботи, що проводилися на селищі у розкопі 3, були продовженням попередніх досліджень, які ведуться із 1996 р. В цьому році було вскрито 623 м², що, з урахуванням попередніх робіт, дорівнює 1635 кв м. Минулий сезон підтвердив висновок про багатощаровість пам'ятки: верхній культурний шар (0,2-0,4 м) відноситься до XX ст.; потім до глибини 0,6-0,8 м, містяться рештки пізньосередньовічного часу середини XVII-XIX ст.; ще нижче знаходиться культурний горизонт салтівської археологічної культури (до 1,8 м). В нижньому культурному шарі трапляються знахідки, що відносяться до третьої чверті I тис. н.е. (пеньківська культура), є знахідки ранньої залізної доби, а також зрубної культури. Однак, вони не створюють окремого культурного шару.

Переважає більшість комплексів, виявлених на селищі, відноситься до раннього середньовіччя (салтівська культура) або до XVII-XIX ст. До нижнього культурного горизонту відносяться дві житлові споруди, представлені рештками підквадратних споруд із стовповими ямками та обігрівальними пристроями. В одному випадку це була глиняна піч, при створенні якої використовувалося каміння, а у другому - відкрите вогнище. Господарські споруди представлені трьома льохами округлими в плані форми із ґрунтовими сходами та кількома ямами.

Серед господарських приміщень салтівського часу привертає увагу комплекс 40 (Рис.1). Він являв собою будівлю підпрямокутної форми із розмірами 5,2 м в напрямку із північного сходу на південний захід. Ширина її дорівнювала 2,7 м по південно-західній стінці та 3,2 м по північно-східній. Підлога приміщення виявлена на глибині 1,5-1,6 м. У східному та південному кутах, а також посередині північно-західної стінки виявлено три стовпові ямки глибиною 1,7-1,95 м та діаметром 0,2-0,25 м. Південно-західна стінка мала подвійну вписану яму вісімкоподібної форми з максимальною глибиною 1,8 м без культурного заповнення, південно-східна

стінка мала глибоку нішу, розміри якої 2 м у довжину та 1,5 м впоперек. Рівень її підлоги був аналогічним основному приміщенню. У глибині цієї ніші виявлено залишки печі, що мала у плані форму напівовалу, який чітко окреслювався стрічкою монолітної печини (товщина до 5 см). Розміри пічки у плані - 0,7 x 0,65 м. Черинь розташовувався на глибині 1,5 м. Більша частина його являла собою моноліт перепеченої глини товщиною 2-5 см. У заповненні печі містилися: попіл, фракції деревного вугілля, шматочки перепеченої обмазки. На межі данної ніші та основного приміщення виявлено покруглу господарську яму діаметром 1,1 м при загальній глибині 2,1 м. По центру приміщення виявлено жолобчасту канавку глибиною 1,7 м, яка виходила за його межі у північно-східному напрямку. Її було простежено на відстані до 3,5 м від стіни. Профіль дна - вогнутий. Заповнення - чорнозем із уламками тарної салтівської кераміки.

Між цією канавкою та нішою простежується ще одне поглиблення прямокутної форми, розмірами 2 x 0,5 м при глибині 1,9 м. У чорноземному заповненні означеного комплексу виявлено значну кількість салтівської кераміки, кістки тварин, попіл, вугілля.

Аналогії комплексу 40 нам поки не відомі. На нашу думку, це може бути теплий хлів для утримання худоби взимку. На цю користь свідчить наявність обігрівального пристрою у глибокій ніші, зтічної канави, яка виходила по схилу за межі приміщення, внутрішня та вписана ями могли використовуватися для зберігання кормів чи як ясла.

Слобожанський культурний шар представлений різноманітними житлами та господарськими будівлями із відповідними до часу знахідками.

Корнієць Н.Л.^{*}, Сунцов В.Ю.^{**}

^{*}Національний науково-природничий музей НАН України, ^{**}Іллінойський університет

Дослідження Межиріччя

В 1997-1998 рр. комплексна експедиція Національного науково-природничого музею НАН України за участю спеціалістів з України, Російської Академії наук і США продовжувала дослідження пізньопалеолітичної стоянки Межиріччя Канівського району Черкаської області. Стоянка розташована на мисі другої надзаплавної тераси р.Рось біля злиття її з р.Росавою в 12 км на захід від р.Дніпро (49° 38' південної широти, 31° 24' східної довготи). Фінансування польових робіт здійснювалося за рахунок фондів відділу аспірантури Іллінойського університету та L.S.B. Leakey Foundation (США).

У 1997-1998 рр. продовжувалися дослідження центральної частини стоянки між розкопками 1, 2 і 4, розпочаті у 1994-96 рр., загальною площею понад 160 м² (Рис. 1). Розкопками 1994-96 років (дослідження стоянки в ці роки фінансувались фондами IREX, National Geographic Society, Department of Anthropology and the Russian and Eastern European Center, University of Illinois (США) було встановлено, що культурний шар на цій площі являє окремі, невеликі за розміром (до 2 м²) і потужністю (до 2 см) скупчення косяного вугілля, дрібних уламків кісток, кременю, а також окремих кісток мамонта. Між житлами 2 і 4 (кв. 21, 22, 317, 318) було відкрито потужний (до 8 см) шар зольної маси "топталнице". Невеликі ділянки зольного шару, потужністю до 3 см, були відкриті біля житла 1 (кв.371, 372, 382, 383, 395).

При розчистці ґрунту над культурним шаром у 1995 р. було виявлено піщані лінзи овальної форми, біля яких знаходилися окремі великі кістки мамонта. Розкопки 1996 р. показали на-

явність тут трьох поглиблень з культурними рештками (ями 6, 7, 8; Рис.1). Профіль розкопу по західній границі квадратів 325, 336 та їх часткові розкопки у 1996 р. показали присутність ще однієї ями біля житла 4 (яма 9; Рис.).

Завданням польових досліджень 1997-98 рр. були розкопки ям біля житла 1 (ями 7, 8) і житла 2 (яма 6) з метою з'ясування характеру їх заповнення, функціонування і зв'язку з прилеглими ділянками культурного шару. Для цього було розкопано по 1/4 частині кожної ями з пошарною фіксацією в них знахідок. Така нова метода розкопок ям сприяла більш детальному вивченню їх призначення та існування, що дозволило порівняти ці об'єкти між собою і дало нові дані щодо історії людської діяльності на стоянці. Усі три ями вириті в шаруватій супісі з рівнем морозобійних деформацій в нижній частині, яка підстилає культурний шар на всій площі стоянки. Ями мають глибину 70-110 см нижче культурного шару на прилеглих до них ділянках. Діаметри ям у верхній частині становить біля 3 м. Борти та дно ям добре простежуються по різниці між стерильною супісію з горизонтальною шаруватістю і заповненням ям з похилими прошарками піску.

Дно ям устилає шар однорідної, оглееної супісі, потужністю від 5 до 15 см. В ньому знаходяться уламки черепів, великих кісток мамонта, а також дрібні фрагменти кісток і окремі вироби з кременю. Над оглееною супісію залягає шар породи темно-сірого кольору з зольною масою, потужністю 5-25 см. В ямі 6 він являє собою міцну брекчію з супісі, кістяного вугілля, кісток, виробів з кісток і кременю та шматочків вохри і янтарю. В зольній масі ям 6, 8 знайдено велику кількість анатомічних груп кісток кінцівок зайця, пещця і вовка, а в ямі 6 - також кістки утробного мамонтеняти. В ямі 7 цей шар менш насичений зольною масою і містить тільки дрібні уламки кісток мамонта та кремені.

Зольний шар перекрито супісі, потужністю від 15 до 50 см, з 3-4 тонкими прошарками добре сортованого, дрібно- та середньозернистого піску, прошарками і вкрапленнями зольної маси. У ній знаходилися одиничні кістки, їх уламки та кремені, які концентрувалися, головним чином, на поверхні зольного шару. В ямі 7 в цій супісі містилися великі кістки мамонта (уламки черепа і тазової, крижі, нижня щелепа і 6 хребців в анатомічному порядку). В усіх трьох ямах над цим шаром супісі залягає потужня (до 15 см) лінза добре сортованого, крупнозернистого стерильного піску. В усіх випадках вона перекрита супісію, аналогічною відкладам, вміщуючим культурний шар на всій площі стоянки. В цій супісі знаходилися окремі великі кістки мамонта та їх уламки (кістки кінцівок, нижні щелепи, лопатки, тазові та уламки черепів).

Детальне вивчення стратиграфії ям показало що зольна маса в них накопичувалася внаслідок змиву породи і культурних решток з прилеглих ділянок. Чередування піщаних ліз з прошарками супісі, перекрито потужною лінзою крупнозернистого піску у заповненні всіх ям відобра-

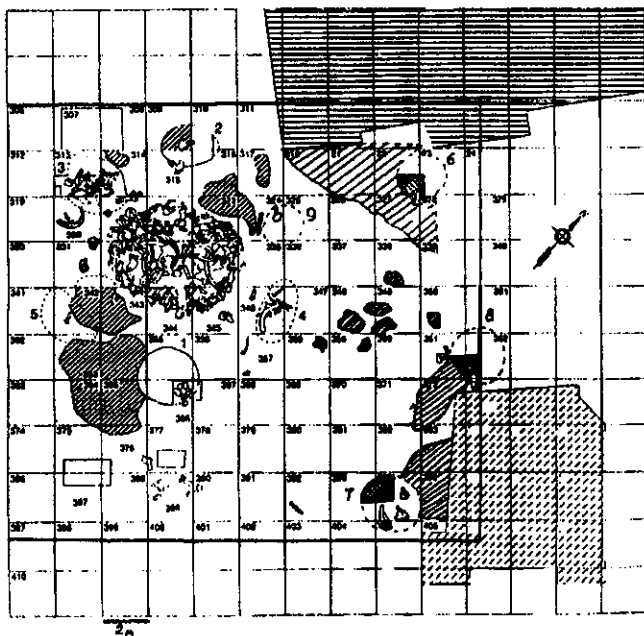

Рис. Загальний план розкопу 4 стоянки Межиріч. 1- ями; 2 великі кістки мамонтів; 3 -зольна маса; 4 -розкоп 2 та прикоп 1976 р.; 5 - геологічні шурфи; 6- розкоп 1; 7- сектори ям, досліджені у 1997-98 рр.

жає однакові природні процеси їх захоронення. Це свідчить про те, що ями викопувалися одночасно і знаходилися довгий час відкритими.

Ями відрізняються за складом остеологічного матеріалу. Так, нижні щелепи і тазові кістки мамонта присутні тільки в ямах 7, 8 біля першого житла. В ямі 6, навпаки, значно переважають кістки кінцівок мамонтів. Тільки черепи мамонтів присутні в усіх ямах. Слід нагадати, що в обкладці першого житла було використано 95 нижніх щелеп, а друге житло було побудоване, головним чином, з кісток кінцівок мамонтів. У зв'язку з цим, розподіл кісток мамонта між дослідженими ямами дозволяє припустити їх заповнення будівельним матеріалом, тобто тими частинами скелета мамонта, що використовувалися в конструкції кожного окремого житла. Відповідно, черепи мамонтів, як опорна частина фундаменту всіх жител, присутні в усіх досліджених ямах.

Розташування ям навколо жител, їх одночасне використання, а також більш високий рівень основи жител порівняно з культурним шаром біля ям свідчать про те, що ями спочатку викопувалися для насипання ґрунту, в якому, як фундаменті жител, закріплювалися опорні черепи мамонтів. Викопані ями потім використовувалися для накопичування і сортування кісток мамонтів для подальшого будівництва жител. Після завершення будівництва жител, ями з невикористаними кістками залишалися відкритими і заносилися породою разом з культурними рештками внаслідок природних процесів, як під час існування стоянки, так і після її залишення людьми.

Звертає на себе увагу схожість стратиграфії ям 6-8 і ям навколо четвертого житла, що свідчить про однакові тафономічні процеси, вказуючи на одночасне існування цих ям. Вперше за весь час дослідження Межиріччя, цей факт доводить одночасність будівництва та використання жител 1, 2, 4.

Кравчук Г.Д.

Інститут археології НАН України

Некоторые археологические находки из раскопок церкви Успения Богородицы Пирогощи

Церковь Успения Богородицы в Киеве является известнейшим памятником древней Руси и позднесредневекового времени. Впервые храм упоминается в «Слове о полку Игореве». Князь Игорь посетил Пирогощу, возвращаясь из половецкого плена.

По летописным сведениям церковь была построена в 1131 - 1135 гг. Пирогоща была главным храмом ремесленно-торгового посада Киева-Подолы. В позднесредневековое время она была городским собором, где хранился городской архив, городские весы и меры¹. На ее территории хоронили киевских войтов и других представителей магистрата. В 1609 - 1632 гг. Пирогоща являлась соборным храмом православных земель Речи Посполитой. Здесь собирались на парады и церковные праздники киевские ремесленники и купцы. Здесь же размещался житный торг. Универсал гетмана Самойловича 1672 г. подтверждал право церкви Пирогощи взимать померное с торговли зерном на киевском торге².

Документы начала XVIII ст. свидетельствуют о наличии большого количества погребений на территории церкви (например, письмо гетмана Мазепы киевскому войту и магистрату от 30 июня 1703 г.). Археологические исследования остатков Пирогощи были проведены в 1976 - 1979 гг., но с северной стороны церковь практически не исследовалась. В 1996 г. раскопки Пирогощи были продолжены отрядом Архитектурно-археологической экспедиции ИА НАН Украины (нач. экспедиции д.и.н. Г.Ю.Ивакин)*. Исследованы архитектурные детали северной стены церкви, северного входа, приделов к северной стене, раскрыта часть позднесредневекового могильника, собран интересный археологический и нумизматический материал.

В 1997-98 гг. проводились археологические наблюдения в период реконструкции церкви. Возле южной стены церкви во время наблюдений за земляными работами в верхних слоях

¹ Ивакин Г.Ю. Исследование церкви Пирогощи // Древнерусский город (материалы всесоюзной археологической конференции посвященной 1500-летию г.Киева). К., 1983, с.37 - 41.

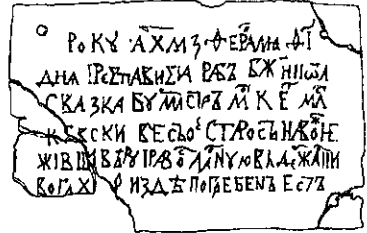
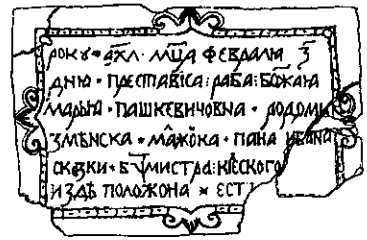
² Там же, с.38.

* Автор выражает искреннюю признательность за предоставленную возможность опубликовать материалы.

строительного мусора найден фрагмент шиферного надгробия с тремя рядами надписи. Последняя фрагментирована, в средней части читается имя «САМОИЛЯМ».

Из вещевых находок значительный интерес представляет свинцовая прямоугольная пластина с надписью. Она найдена в квадрате А-3 на запад от северного входа в церковь между склепом №1 и остатками разрушенного склепа в квадрате А-1,2. Южная стена последнего примыкала к фундаменту церкви. К сожалению, табличка была найдена в переложном слое между склепами и не позволяет соотнести ее с конкретным захоронением. Вместе с тем, отметим, что разрушенный склеп в квадрате А-1,2 может быть датирован первой половиной XVIII ст., о чем свидетельствует глиняный раствор и красно-коричневый кирпич (размерами 30x15,5; 16x6,5 см). Склеп №1 располагался перед заложеным северным входом в церковь и исходя из этого датируется не ранее 1613 года,

что позволяет предположить, что именно к этому захоронению относится названная находка. Это свинцовая прямоугольная пластина размером 13,7x9,1 см с надписью с обеих сторон. Она имела четыре отверстия для крепления, диаметром 5мм. Табличка, вероятно была прикреплена к ограде могилы таким образом, чтобы текст мог читаться с обеих сторон. Буквы нацарапаны каким-то острым предметом. Пластина коррозирована и не все буквы хорошо читаются. По одной стороне надпись окаймлена рамкой с геометрично-растительным орнаментом.

С одной стороны надпись содержит информацию о том, что умершая 3 февраля 1630 г. раба божия Мария Пашкевичевна, родом из Минска, жена киевского бурмистра Иоанна Сказки и здесь похоронена. С другой стороны таблички (без картуша, что свидетельствует, скорее всего о том, что табличка снималась для нанесения текста) надпись читается хуже и упоминает о смерти 16 февраля 1647 г. бурмистра киевского Иоанна Сказки похороненного здесь же. Надпись на табличке содержит интересные сочетания антропонимов: христианское имя Иоанн и фамилия от некалендарного (языческого) антропонима Сказ. В сочетании «Мария Пашкевичевна» содержится женское христианское имя и указание на родовую принадлежность, то есть к роду Пашкевичей, так как в Древней и средневековой Руси женщины не имели своих отчеств и фамилий.

На территории церкви Успения Богородицы Пирогощі покоились тела влиятельных киевских бурмистров и их родственников. Синодик XVIII ст. упоминает 58 киевских бурмистров, среди которых упоминаются несколько Иоаннов. Имя Иоанна Сказки упоминается в писцовых книгах за 1640 год: «...за войта Иосифа Ходики и Иоанна Сказки бурмистра рочного»³.

Кравіва В.В., Буйських А.В., Крутілов В.В.

Інститут археології НАН України

Археологічні дослідження 1998 р. в південній частині Ольвії

Археологічні дослідження в південній частині Верхнього міста Ольвії (територія так званої римської цитаделі) провадилися у двох місцях - в південно-східній частині (ділянка Р-25) та у північно-західній (на схилі Заячої балки, поблизу репера Р-21). Вони були зумовлені дією руйнівних сил природи (ерозійно-зсувні процеси) та людини (грабіжницькі покопи).

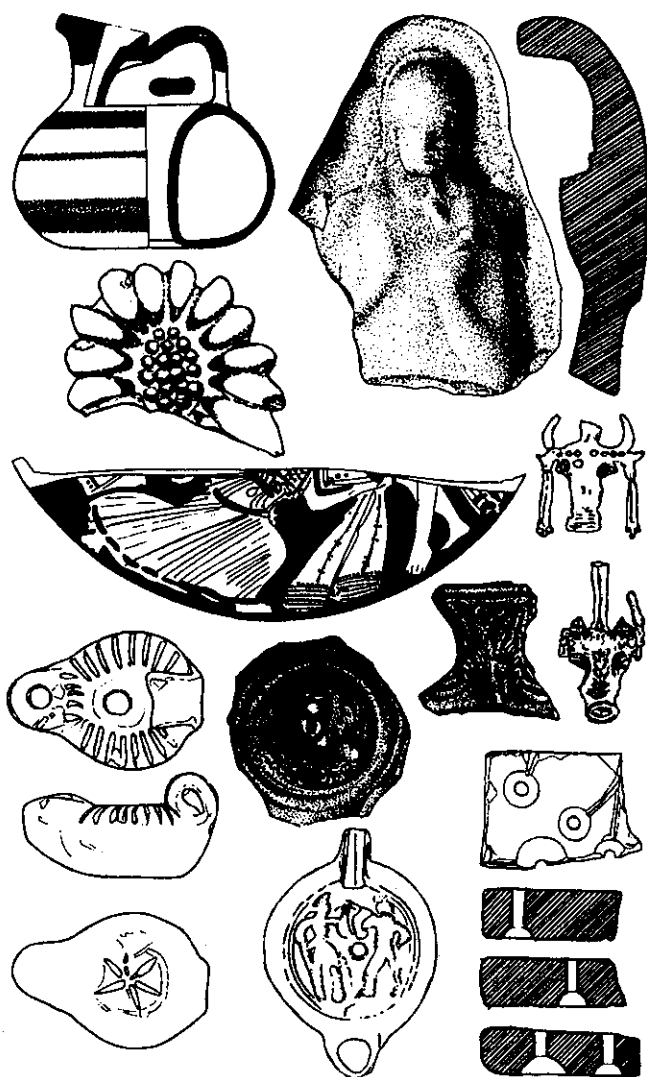
³ Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Чміль Л.В. Звіт про археологічні дослідження церкви Успіння Богородиці Пирогощій в 1996 р., с.27 (ЦДДА ф.221 оп.282\1723; ф.221 оп.1 №233).

Результати робіт на ділянці Р-25 неодноразово публікувалися (Крапивіна В.В., 1987, 1997; Крапивіна В.В., Назаров В.В., 1989; Крапивіна В.В., Буйських А.В., 1994, 1997а; 1997б). Зараз площа ділянки (з урахуванням шурфів) складає близько 2000 м², вона витягнута вздовж берегової лінії Бузького лиману по осі північний схід - південний схід. Кожний рік, окрім охоронних розкопок, тут провадиться консервація з частковою реставрацією розкритих будівельних залишків. В результаті проведених досліджень була не тільки значно деталізована археологічна топографія цієї частини Ольвії, але й окремі етапи її історії. Зараз не викликає сумнівів, що життя в цій частині міста почалося в другій чверті VI ст. до н.е. та продовжувалося (з невеликими перервами, згідно загальної періодизації історії міста) до третьої чверті IV ст. н.е.

У 1998 р., внаслідок сильного порушення бортів розкопу грабіжниками, були зроблені дві нові прирізки: до західної частини північного борту і до центральної частини західного борту. Провалилися також дослідження раніше відкритих будівельних залишків на верхній та нижній терасах. Була закінчена реставрація виноробні на нижній терасі, виявленої протягом робіт 1997 р. На нижній терасі відкрита північна частина західного борту траншеї нового часу, яка виникла

внаслідок розбору залишків оборонного муру кінця II-III ст. н.е. Серед знахідок слід згадати, перш за все, невеличкий фрагмент мармурової плитки з фракійським вершиником та латинським написом, який доповнює відомості про склад римських військ, що перебували в Ольвії, а також значний фрагмент вапнякового архітраву іонічного ордеру та недбало вироблений вапняковий кнехт. На схід від оборонного муру на нижній терасі були розкриті ями та канавки, які, ймовірно, відносилися до металообробних майстерень перших сторіч н.е.

На верхній терасі були повністю розкриті приміщення будинку III-II ст. до н.е., які перекрили храм другої пол. IV ст. до н.е. (див.: Крапивіна В.В., Буйських А.В., 1997а) та підвальні приміщення будинку першої половини IV ст. до н.е., що передували спорудженню храму. Одне з них, безумовно, було пов'язане з виробництвом

предметів із свинцю. Тут була знайдена значна кількість свинцевих виробів, шиферна форма для відливу вотивних фігурок Гермеса та Афродіти із свинцю. Така форма знайдена в Ольвії вперше. На північ від портика I ст. н.е., нижче приміщень III-IV ст. н.е. та IV-III ст. до н.е. на значній площі був розкритий рівень давнього гумусу (польовки). В ньому виявлені господарські ями IV ст. до н.е. і перерізана однією з них верхня частина землянки, мабуть, архаїчного часу (поки не розкрита).

Продовжувалося дослідження північно-західних приміщень так званого південного будинку, верхнє з яких пов'язується з домашнім святилищем (див.: Крапивина, 1997) Розкрита довжина південної стіни приміщення по внутрішньому фасаду становить 14,5 м, і вона все ще не розкрита повністю. У доповнення до знайдених тут раніше мармурових герм із зображеннями Гермеса та голівки Афродіти був знайдений невеличкий мармуровий постамент із присвятою Геракле[он]а, сина Євсевія Матері Богів. Ймовірно, ми маємо ім'я хавайна будинку. Нижче було розкрите частково заглиблене приміщення, яке має господарське значення. В ньому відкриті залишки вогнищ, кам'яних вимосток, загородок, господарських ям та погребів. Особливо слід відзначити виявлене під підлогою приміщення поховання немовляти у амфорі. Амфора датується не пізніше II ст. до н.е. і, мабуть, дає термін спорудження будинку.

Шар IV ст. н.е. представлений не менш, ніж трьома будівельними періодами. До найпізнішого відноситься кам'яна вимостка, розкрита на великій площі протягом польових сезонів 1997-98 рр. Вона частково перекрила трамбовані поверхні із щебенчастим підмостом, які, в свою чергу, перекрили залишки глинистого резервуару. Форма розкритої частини резервуару прямокутна в плані, має розміри 6,1-7,05 x 4,45-4,5 м. Стінки плавно переходять у дно. Є підстави пов'язувати його з виробництвом металу. Слід відзначити знахідку в ньому ребра слона із слідами обробки (інструмент ?).

На північній прирізці шар IV ст.н.е. представлений комплексом господарських ям, які перерізували одна одну, та залишками кількох приміщень від двох будинків. Особливо слід відзначити знахідку в одній з цих ям форми для виготовлення теракот.

Роботи в північно-західній частині римської цитаделі Ольвії були зумовлені необхідністю розкриття виноробні, один з резервуарів якої був частково розкритий та зруйнований грабіжниками, тут був закладений розкоп, на відстані 46 м на північний захід від репера №21, розмірами 5,0 x 5,0 м. Виноробня виявлена частково, але конструкція її типова і вже ясна. Вона датується II-III ст. н.е., мала три давильні площадки та три резервуари для стоку сусли. Середня площадка мала плити важільно-гвинтового пресу. Простежені пази від дерев'яних конструкцій, за допомогою яких регулювався стік сусли до резервуарів. Стоки були вирізлені у вапнякових плитах, мали фігурну форму. Несподіваним є місце розташування виноробні. Вона розкрита на східному схилі Заячої балки, на терасі, заглибленій більше, ніж на 15 м нижче від рівня, на якому розташовувалися будівельні залишки цитаделі, за оборонним муром. На тому ж рівні, на північний схід від цієї виноробні, простежується ще одна, поки що не розкрита. Питання, чому виноробні розташовувалися саме тут, залишається ще відкритим. Дотепер виноробні цього часу були відомі лише на центральній вишині Верхнього міста Ольвії, за межами цитаделі.

Кротова О.О.

Інститут археології НАН України

Дослідження Амвросіївської пізньопалеолітичної стоянки

Пізньопалеолітичний комплекс, що складається із стоянки і кістковища бізонів, розташований у верхів'ї балки Казенної, притоку р. Кринки неподалік м. Амвросіївка Донецької обл. відкрив у 1935 р. В.М.Євсєєв. Це унікальна, одна з найцікавіших пам'яток степової зони Східної Європи.

Результати перших широкомасштабних розкопок кістковища та стоянки, проведених у 30-50-і роки В. М. Євсеевим, І. Г. Підоплічко та П. Й. Борисковським опубліковані (Євсеев, 1947, Борисковский, 1953, Підоплічко, 1956).

Нові розкопки комплексу, розпочаті у 1986 році експедицією ІА НАН України, тривають і досі. Основна мета цих робіт - отримання нових матеріалів, здобутих за сучасними методиками для вирішення проблем як етнокультурної, так і соціально-економічної реконструкції пізньопалеолітичних суспільств Східної Європи. З 1986 по 1994 рр. провадилися розкопки кістковища бізонів. Досліджувалися ділянки у західній (Західний розкоп - 20 м²) та східній (Центральний розкоп - 43 м²) частинах кістковища. На відміну від досліджень 30-40-х років, коли розчищалась та фіксувалась на плані тільки поверхня культурного шару, а вся товща його розбиралася із складанням опису знахідок, нами культурний шар досліджувався умовними горизонтами товщиню 10-15 см кожний з фіксацією усіх знахідок.

Таким чином у Західному розкопі 12-ма умовними горизонтами досліджено всю однометрову товщу культурного шару, а в Центральному розкопі - верхню частину культурного шару (I - повністю, II і III умовні горизонти - частково). Нижня частина культурного шару в Центральному розкопі законсервована.

Нові дослідження кістковища дали змогу інтерпретувати його як неодноразове різносезонне місце загінного полювання на бізонів з використанням природної пастки - уступу на борту рівчака, доповненої штучною огорожею для стримування тварин на уступі (Krotova and Belan, 1993). Аналіз складу та особливостей археологічних і палеонтологічних знахідок, характеру пошкоджень на кістках та слідів спрацьованості на крем'яних виробах дають підставу дійти висновку про функціональні особливості кістковища, що слугувало не тільки місцем забою бізонів, а й первинної (білування та сегментація туш) та вторинної (зрізання м'яса, здобування кісткового мозоку) обробки мисливської здобичі, а також заготовки кісткової і, можливо, рогової сировини для знарядь (Кротова, Сніжко, 1993, 1996, Сапожникова, 1994).

Американський археозоолог Л. Тодд, проаналізувавши рештки щелеп та зубів бізонів із кістковища, по слідам стертості та прорізування виділив кілька груп тварин визначила, що їх загибель припадає на 3 різних місяці - жовтень, грудень, березень.

Усі три місяці визначені по знахідкам з розкопу 1935 року, але вони не мають прив'язки до певних глибин в культурному шарі. Знахідки, місцезнаходження яких в культурному шарі відоме, представляють усі 3 визначені місяці, але на різних ділянках кістковища і на різних етапах формування культурного шару: грудень - на ранньому етапі (VII-III умовні горизонти Західного розкопу); березень - на одному з пізніх етапів (III умовний горизонт Центрального розкопу), жовтень - на найпізнішому етапі (I умовний горизонт Центрального розкопу).

Тобто, якщо припустити, що вся товща культурного шару кістковища формувалася на всій дослідженій площі приблизно рівномірно, то можна констатувати наявність слідів мисливських операцій, проведених в різні сезони у такій послідовності: у грудні - на ранньому, у березні - на відносно пізньому, в жовтні - на найпізнішому етапах формування культурного шару. Цього року було відновлено також розкопки стоянки. У її північно-східній частині було закладено 8 траншей та 1 розкоп. Загальна відкрита площа становить 20 м².

Культурні рештки виявлено в 5 траншеях та розкопі площею 12 м², закладеному поруч з розкопом 1950 року. Вони розсіяні по вертикалі і трапляються у значній кількості від поверхні до глибини 0,65 м, поодинокі знахідки - до глибини 1,15 м, що вже, очевидно, є результатом діяльності землерийних тварин. Основний горизонт знахідок з крем'яними виробами, дрібними фрагментами кісток та шматочками жовтої і червоної вохри залягає зразу ж під сучасним чорноземом на глибині 0,3-0,65 м у сірувато-бурому суглинку, який підстиляється червонувато-коричневим суглинком з білоглазкою. Бурувато-сірий суглинок палеогеографи М. Ф. Веклич та Ж. М. Матвійшина визначили як можливе давнє ґрунтоутворення, очевидно, перероблене сучасним ґрунтоутворенням. Геологічний вік цього суглинку, на їх думку, може відповідати ран-

ньо-середньопричорноморському часу (Кротова, 1986, с. 42, 62). Червонувато-коричневий суглинок визначений як пізньюдофінівський похований ґрунт (Герасименко, 1994).

В процесі розкопок культурні залишки з чорнозему виймалися при прокопуванні по метровим квадратам. З глибини 0,3 м культурний шар досліджувався умовними горизонтами товщиною 5 см методом розчистки ножем з фіксацією всіх знахідок на плані.

Досліджувалося два умовні горизонти: I - на глибині 0.3-0.35 м - на всій площі розкопу; II на глибині 0.35-0.40 м - на площі 5 м². Не досліджена частина культурного шару законсервована. Зафіксована середня насиченість знахідками для I горизонту ≈ 100 крем'яних виробів на 1 м², для II горизонту - біля 200 крем'яних виробів на 1 м².

В західній частині розкопу, на кордоні з розкопом 1 1950 року виявлено камінь-валун розміром 0.25-0.20 м, навколо якого в радіусі 1-1.5 м знаходилися нуклеуси та залишки кремене-обробного виробництва, серед яких - відщепи, платівки, уламки із залишками жовняної кірки. Зафіксовано тут також велику кількість дрібних відщепів, лусочок, траплялися і вироби з вторинною обробкою. Цю ділянку можна інтерпретувати як "точок" - місце первинної обробки кременю з використанням каменю - "накувальні".

На відстані 1.5-2.0 м від "точка" у південно-східній частині розкопу зафіксовано децю інший склад знахідок - більше невеликих відщепів та платівок без вапняної кірки, виробів з вторинною обробкою. Ця ділянка, певно, мала інше функціональне призначення у порівнянні з "точком".

Серед нуклеусів, знайдених в розкопі визначено такі типи - призматичний, пірамідальний, підклиновидний, торцевий. Є вироби одно-, двох- та трьохплощинні, аморфні, нуклеуси початкової стадії обробки - "облупні".

В групі виробів з вторинною обробкою переважають мікроліти - фрагменти мікроплатівок з притупленим краєм. Є серединні, бокові та кутові різці, скребачки кінцеві, деякі - з високим профілем. Трапляються ретушовані відщепи, платівки, уламки. Серед мікролітів є невелика кількість мікроплатівок та лусочок із слідами мікроретуші, що, мабуть, є результатом використання.

Запроваджена цього року методика розкопок і фіксації культурних решток стоянки та отримана попередня інформація про різнофункціональність окремих ділянок досліджуваної площі дає можливість сподіватися на значно кращу збереженість та більшу інформативність шару стоянки, ніж це вважалося раніше. Здобута нами певна кількість кісткового матеріалу з культурного шару стоянки, можливо, дозволить отримати абсолютні дати для стоянки і більш впевнено синхронізувати її з кістковищем, яке вже має серію радіовуглецевих дат (Кротова, 1996).

Круц В.О., Колесніков О.Г., Чабанюк В.В., Шумова В.О.

Інститут археології НАНУ, Києво-Могилянська академія

Розкопки в Тальянках

Влітку 1998 р., після чотирирічної перерви, були поновлені дослідження поселення-гіганта трипільської культури поблизу с.Тальянки Тальнівського району Черкаської області. Сталося це завдяки спонсорській підтримці компанії "Кока-Кола Україна Лімітед" і в зв'язку з археологічною практикою студентів університету "Києво-Могилянська Академія".

Розкопки проводилися в північно-західному секторі поселення на полі агрофірми "Легедзіне". Були досліджені залишки наземного дерев'яно-глинобитного будинку з зовнішнього замкнутого контуру забудови поселення, яке розташовувалося паралельно дослідженому в 1994 році житлу (24), що знаходилося за 2 м на північ.

Розкопане житло виявилось одним з найбільших досліджених у Тальянках (Рис.1, а). Довжина його становила 17,5 м (по лінії захід-схід), а ширина 6 м (по лінії північ-південь). Залишки його являли скупчення випаленої глини з домішкою половин, прямокутне в плані, яке походить від підлоги другого поверху і

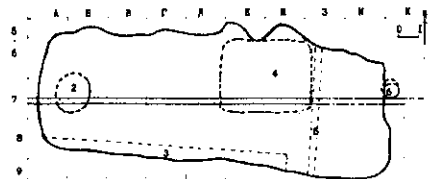

Рис.1 а. 1- бронза; 2-"жертвник"; 3- "подіум"; 4- піч; 5 -стіна; 6 - відкриття вогнища.

було намащено на дерев'яний настил з колотого дерева і кругляка, покладеного упоперек будівлі, а також від перекриття, основа якого також складала дерев'яне риштування. Підлога першого поверху була земляна. Вхід в житло був із сходу, тобто із сторони, оберненої до центру поселення. Йому передувала відкрита платформа ("веранда") на рівні другого поверху, а під її краєм на ґрунті було виявлено залишки череня відкритого вогнища, намащеного глиною без половини, завтовшки 2-3 см на ґрунт. Краї вогнища зруйновані і форма не встановлюється, але, судячи із частини, що збереглася, воно було щонайменше 70-80 см у поперечнику. Ширина "веранди" відповідала ширині житла (6 м), а довжина біля 3,5 м. В середині житла, праворуч від входу, у північно-східному кутку, знайдено величезний завал печі, який залягав на площі 4 х 3,5 м і був завтовшки біля 0,5 м. В плані піч була, мабуть, прямокутна, хоча впевнено це стверджувати неможна, бо краї розпалися під час руйнування. Черинь печі був намащений на дерев'яний настил підлоги другого поверху у чотири шари глини без половини, які добре відслоюються один від одного, а нижній (перший) шар, завтовшки від 10 до 15 см в різних місцях, мав на нижній площині відбитки дерева і ця площина часто була ошлакована від дії сильного вогню. Верхня площина цього шару рівна, другий шар був з такої ж глини, мав товщину 4-5 см і обидві рівні площини. Товщина третього шару коливається від 4 до 10 см. Обидві площини рівні. Перед накладанням четвертого шару, на висохлу поверхню третього було викладено шар битого посуду. Товщина четвертого шару - 4-5 см. Верхня площина рівна, а на нижній відбитки фрагментів кераміки. Глина двох верхніх шарів також без домішки половини. Вона щільна, мабуть, трамбована.

На північно-східному схилі завалу печі було виявлено блоки глини з домішкою половини. Одна площина була оштукатурена глиною без половини, а друга аморфна, наче відслонена від чогось. Товщина блоків нерівномірна - від 2 до 4 см. Залягали вони похило, оштукатуреною стороною донизу. Ми схильні вважати, що походять вони від облицювання поперечної (східної) стінки житла, яка відділяла житлову частину від "веранди". Один з таких блоків розчавив столову посудину.

Вдовж південної (подовжньої) стінки житла йшла довга вимостка ("подіум") завширшки 60 см, намащена на підлогу. Край її, обернений до середини житла, був закруглений. В глині велика кількість половини. Поверхня ретельно вигладжена і оштукатурена тонкоструктурною глиною без половини і, судячи з окремих фрагментів, пофарбована в червоний колір. Ця вимостка була сильно зруйнована і простежувалася пунктирно на протяжі 12 м вдовж стіни. Перед нею лежали розвали чотирьох великих товстостінних (товщина стінок 2-3 см) посудин, виготовлених з глини з домішкою половини з оштукатуреною підлощеною поверхнею, прикрашеною стрічками з широких прогладжених паралельних ліній ("піфоси"). Тут же знаходилися розвали столових і кухонних посудин. очевидно, і "піфоси", і інші посудини стояли на "подіумі" і впали біля нього під час руйнування житла.

За 1 м на схід від західної (тильної) стіни знаходилась, мабуть, округла в плані, діаметром біля 1,5 м, вимостка, намащена на дерев'яний настил підлоги другого поверху в три шари глиною без половини ("жертвник"). Два нижні шари мали товщину 4-7 см. Площини рівні, крім нижнього шару, яка мала відбитки дерева, або ошлакування. Верхній шар завтовшки 2-3 см розпався на дрібні шматочки. Поверхня його була ретельно вигладжена. Поруч з цією вимосткою

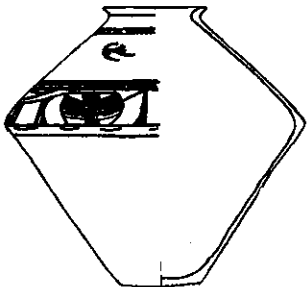

Рис. 16

знаходилися розвали кількох столових і кухонних посудин, в тому числі одна столова із зображенням собак (Рис.1,6), а також три цілих кубка. Крім посуду, серед залишків житла було знайдено уламок кістяної проколки, кілька виробів з кременя, зернотерки, розтирачі, верхню частину антропоморфної та уламок зооморфної статуеток. За інтер'єром це житло нагадує модель із Сушківки, а також близьке до багатьох інших жител поселення, зокрема, ідентичне дослідженому поруч, що свідчить про стандартність архітектурних прийомів, застосовуваних в трипільському будівництві, принаймні на етапі С-І в Буго-Дністровському межиріччі.

Кулатова І.М., Гейко А.В., Золотницька Т.М., Мироненко К.М., Супруненко О.Б.

Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Дослідження Глинського археологічного комплексу

В ході вивчення округи Більського городища археологічна експедиція Полтавського Центру охорони та досліджень пам'яток археології в 1997-1998 рр. розпочала дослідження Глинського археологічного комплексу, розташованого на південь від Великого укріплення Більського городища, в південно-східній частині с.Глинське Зіньківського району на Полтавщині.

Глинський археологічний комплекс роменсько-давньоруського часу займає мисоподібні останці правого корінного берега р.Ворскла висотою 30-41 м над рівнем заплави в урочищах Городище, Кріпость (Цвинтар), Панський Яроч (Мале Городище), Тарасівка та навколишні підвищення третьої тераси, розкинувшись на загальній площі понад 14 га. Він складається з великого та малого городищ, решток острога - укріпленого посаду, а також залишок навколишнього селища-посаду, розташованих біля підніжжя городищ та на навколишніх підвищеннях край вибалків і ярів, зволжених струмками.

Площа майданчика великого городища в урочище Городище округлої в плані форми складає 0,42 га (60x70 м); малого в урочищі Панський Яроч — 0,25 га (45x50 м). Майданчики городищ по краю останців оточені рештками опалих валів висотою до 0,8 м і шириною в основі 6,0-8,5 м. Із заходу городища захищені потужними козирками валу висотою 5-7 м при ширині в основі 8-9 м. Збереглися рештки в'їздів, основи конструкцій підвісних містків, сліди ескарпування схилів та опалі рови біля підніжжя останців. На майданчиках обох городищ, у північно-східних частинах, знаходяться запалі ями від колодязів діаметром 8-12 м, глибиною до 2 м.

На великому городищі, у південній частині, здійснений розріз валу траншеєю 1x12 м, що виявила залишки первинної лінії укріплень роменської культури у вигляді частого по краю майданчика, а також перекриваючий її потрійний ряд давньоруських клітей (розміри 2,1x2,0 м), забутованих культурним шаром з матеріалами пізньороменського часу, XI та, у верхній частині, XII-XIII ст. У заповненні однієї з клітей трапилася унікальна знахідка — уламок керамічної полив'яної писанки.

Шурфуванням установлена потужність культурних нашарувань острога в урочищі Кріпость (Цвинтар), яка досягає 1,30-2,45 м. Досліджені частина напівземлянок житла роменської культури X ст., рештки іншої житлової споруди VIII-IX ст. На малому городищі в урочищі Панський Яроч розкопане напівземлянкове житло роменської культури кінця X - початку XI ст. розміром 4,40x4,50 м, з добре збереженою конусоподібною піччю, нагівовальною з плані форми у північному кутку, залишками дерев'яних конструкцій та сходинок на вході, розвалами трьох ліпних горщиків. Найцікавішими знахідками з цього комплексу є набір зразків мініатюрної керамічної зоо- та орнітоморфної пластики, що походила з лічного кутка, — фігурки собак, бика, козулі, голівка птаха тощо, в цілому подібні до статуеток з Опішні та Полтави.

За 0,4-0,6 км на північний захід від двох городищ, на краю плато мису четвертої тераси, в урочищах Гуренівщина і Шираве, та на мисоподібних виступах третьої тераси, розчленованих ярами, на площі близько 12 га виявлений курганий некрополь роменсько-давньоруського комплексу. Він складається з понад трьохсот курганів висотою 0,1-1,8 м і діаметром 1,5-12 м. Частина з них пограбована чи знищена ярами і зсувами. Досліджено шість насипів з похованнями початку XI-XII ст., серед яких вирізняється поховання молодої жінки у кургані № 2/1998 р., здійснене на рівні стародавнього горизонту у центрі насипу висотою 0,25 м і діаметром 7 м. Поховання-трупопокладення з південно-західною орієнтацією, на спині, руки — вздовж тулуба, з великою кількістю вуглин навколо. Серед поховального інвентаря — набір з чотирьох дротяних срібних скроневих кілець та срібного біспіралеподібного, срібний "вусатий" перстень, золотоскляне (81 од.) та сердолікове (14 од.) намисто, підвіска, виготовлена з кільця срібного дроту та двох золотоскляних намистинок, часина розвалу ліпного горщика із гусеничною орнаментцією й уламок залізного ножа. Поховання датується першою половиною XI ст.

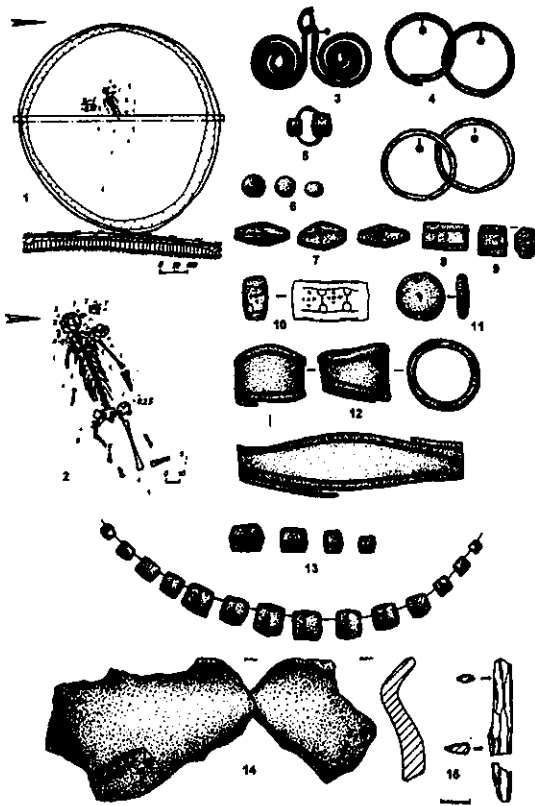

Рис. Глинське, курганний некрополь. Курган № 2/1998 р.1 — план кургану; 2 — план поховання; 3-15 — знахідки. На плані поховання: 1, 2, 7 — скроневі кільця; 3-5 — сердолікове намисто; 6 — золотоскляне намисто; 8 — перстень; 9 — уламок ножа. Матеріал: 3, 4, 12 — срібло; 5 — срібло, скло, золото; 6-11 — сердолік; 13 — скло, золото; 14 — кераміка; 15 — залізо.

кістки собаки, корови, коня, кози або вівці. Крім типових речей скіфської епохи, що були знайдені, варто відзначити фрагменти глиняного ліпного посуду місцевого виробництва, уламки амфор, пряслиць, фрагменти зооморфних статуеток і т. ін. Вирізняються два залізних ножа, 2 шила, бронзова бляшка від вузди ромбоподібної форми, нижня частина античного кружального лекіфа. Виявлені матеріали датуються часом VI-V ст. до н.е.

Роботи на Глинському археологічному комплексі будуть продовжені.

Курбан О.В., Кучугура Л.І.

Інститут археології НАН України

Матеріали розвідок на р.Малий Кальчик

В 1998 р. авторами було здійснено розвідки на правій притоці р.Кальміус - р.Малий Кальчик. Обстежено береги двох притоків зазначеної вище річки, від витоків до їхнього злиття в єдине русло (Рис.1).

Правий приток річки починається в балці Тавлу, в 5 км на південний схід від с.Вільне, та на південний захід від залізничного полустанка Тавла. Саме з балкою Тавлу пов'язані найбільш цікаві знахідки кам'яних знарядь і кераміки. Знайдені речі дозволяють вести мову про наявність

В окрузі комплексу знаходиться чимало пам'яток доби бронзи і скіфської доби. Так, курганний роменсько-давньоруський некрополь розташований на частині поселення і курганного могильника скіфського часу в урочищах Гуренівщина — Спаське. Саме на цій пам'ятці, за 0,3 км на південь від села, проведені дослідження селища. Крім зборів підйомних матеріалів, у південно-східній частині поселення, неподалік від одного із зольників-попелищ, був закладений розкоп площею 28 кв. м. Товщина культурного шару в ньому становила 0,6 м. На глибині 0,4 м було виявлено дві ями, перша з яких була напівземлянковою спорудою округлої в плані форми, розміром 4,4х4,5 м, заглибленою в материк на 0,5 м, з трьома стовпами, що підтримували покрівлю. Залишків вогнища або печі не було виявлено. Похилий вхід у напівземлянку знаходився зі східної сторони. Він був досліджений частково, а також перерізаний ямою № 2, тому вдалося визначити його ширину, що становила 1,2 м. В північно-західній

частині споруди знаходилась приступка шириною 0,4 м і довжиною 1,85 м.

Яма № 2 округлої в плані форми, діаметром 1,1 м мала глибину 0,35 м від рівня материка. В ній виявлено два жертвоприношення, до яких входили

комплексної пам'ятки, яка, на превеликий жаль, була фактично зруйнована під час розробки кар'єру (тут видобували баластове каміння на початку століття).

Вільне-1 (Рис.1: 2) розташований на правому боці потічка, біля його витоків. Підйомний матеріал дав крупні сколи кременю та декілько мікропластинок. в цьому пункті було зроблено шурф, з останнього походить бронзове капсульне вістря стріли (глибина 0,2 м) та мікропластинка (глибина 0,6 м).

Вільне-2 (Рис.1: 1) розташований на лівому березі потічка, теж біля його витоків, над невеличким ставком, на висині біля 10 м над його рівнем. Знахідки - декілька мікропластин.

Вільне-3 (Рис.1: 3) розташований на західній околиці мису на якому було зафіксовано пункт Вільне-1, на висині до 15 м над рівнем потічка, на південний захід від кар'єру. В пункті Вільне-3 підйомний матеріал становили патенізовані лусочки кременю, уламки мікропластин, кінцевий скребок на пластині, уламок пластини з протилежачою ретушшю, асиметрична висока трапеція з нерегулярною псевдоретушшю, скребачки на відщепі з широким напівкруглим робочим краєм. Взагалі, комплекс крем'яних виробів можна пов'язати з добою мезоліту. Тут же знайден амфору кераміку салтово-маяцької культури (VIII-X ст.). Шурфування на поданому пункті матеріалів або чітко фіксованих шарів не дало.

Лівий приток р.Малый Кальчик починається в 100 м на північний захід від залізничної станції Полкове, тече балкою та заливається з потічком з балки Тавлу приблизно в 3,5 км нижче по течії. На відстані 1 км від витоків, на правому березі потічка, в 150 м від його русла, на мису, на поверхні розораного поля знайдено маленький відщеп кременю без патіни. Цей пункт позначено Полкове-1. В 300 м від злиття згаданих вище потічків на північ, на мису було знайдено невиразний уламок плитчастого кременю з кіркою на обидвах поверхнях, без вторинної обробки. Цей пункт позначено Полкове-2 (Рис.1: 5).

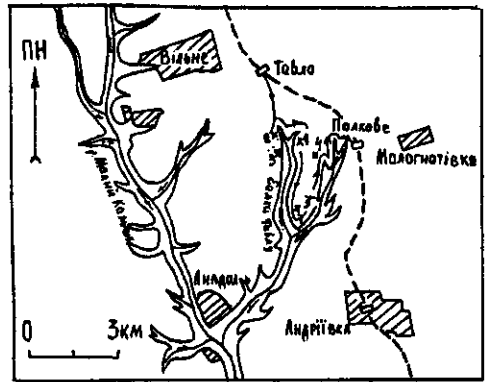

Рис.1. Мапа розвідок. 1-Вільне 2; 2-Вільне 1; 3- Вільне 3; 4-Полкове 1; 5- Полкове 2.

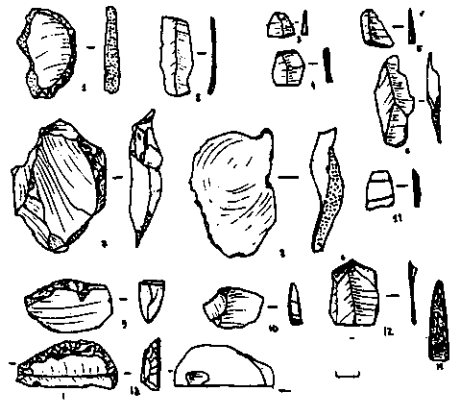

Рис.2. 1-3, 5, 10-12, 13 - Вільне-3; 7, 8, 14 - Вільне-1; 6, - Полкове-1.

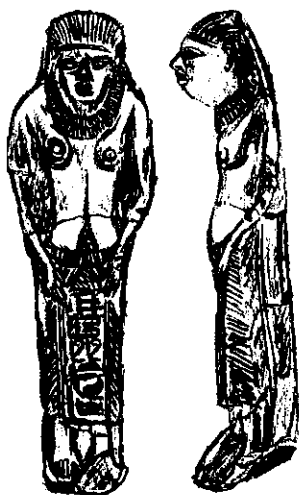
Кухар-Онишко Н.А.

Николаевский краеведческий музей

Древнеегипетские памятники в собрании Николаевского краеведческого музея

В мае 1998 г. в Николаевский краеведческий музей от областного управления СБУ поступила древнеегипетская керамическая статуэтка, условно названная "ушебти". Получена она была в результате оперативно-розыскных мероприятий СБУ. Службой безопасности статуэтка направлялась в Украинский научно-исследовательский реставрационный центр. По определению специалистов этого центра она относится к эпохе Нового царства и датируется XVI-XI вв. до н.э.

Высота статуэтки 17 см, задняя часть просто заглажена гранями, она не предназначалась для показа (Рис.). Глина хорошо обожжена и патинирована. Изделие было разбито на три крупных фрагмента и склеено. Утрачен фрагмент стопы левой ноги, есть мелкие сколы. По-

видимому еще в древности был реставрирован нос фигурки. Его поверхность отличается техникой обработки (мелкие штрихи) и несколько грубоватым выполнением реставрации.

К сожалению, не известно происхождение этой вещи, но памятники древнеегипетского искусства и художественного ремесла находят на огромной территории от побережья Белого моря до Цейлона и от Пиренеев до Тянь-Шаня. Древнеегипетские памятники брали за образец, их копировали, им подражали.

Встречаются они и среди материалов раскопок Ольвии разных лет. В Ольвию они попадали в результате торговых связей и использовались в погребальном культе, поэтому находят их в некрополе. В Николаевском краеведческом музее хранятся бусы, подвески, пронизки из египетского фаянса, стекла, янтаря, меловой породы, горного хрусталя. К древнеегипетским относятся также амулеты, скарабеи, плакетки. Время существования этих изделий колеблется в пределах VI в. до н.э. - III в. н.э. Обнаружены они в основном в 20-е годы в ходе раскопок Ольвии

под руководством Б.В. Фармаковского.

Поступившая в музей статуэтка, очевидно, относится к погребальному культу. Первоначально она была атрибутирована как "ушебти", т.е. ответчик, избавляющий покойного от выполнения повинностей в загробном царстве. В отличие от ушебти, руки которого сложены на груди и в них можно видеть какие-нибудь орудия труда, у нашей статуэтки руки расположены вдоль туловища по бокам. На голове безбородого мужчины присущий фараонам полосатый плавок - клафт. На шее - широкое двухярусное ожерелье. Торс обнажен. Традиционную юбку закрывает длинный ритуальный передник с надписью. У "ушебти" это была глава из "Книги мертвых" или титул хозяина. Пока надпись на нашей находке не расшифрована.

Кухарчук Ю.В.

Інститут археології НАН України

Дослідження палеолітичного місцезнаходження Муховець I

У 1997-1998 рр. експедиційний загін Інституту археології НАН України, проводив рекогносцирувальні розкопки на палеолітичному місцезнаходженні Муховець I. Памятка, що знаходиться на території м.Ромни Сумської області, була відкрита автором у 1995 р., у перший рік розвідок палеолітичних стоянок на Сумщині (Кухарчук, 1995, 1996, 1997).

Місто Ромни займає все плато і схили великого пагорба, що на 80 м здіймається над долиною р.Сули та її притоки Ромену. З півночі на південь через нагірну частину міста тягнеться глибокий яр Муховець, по дну якого протікає струмок, що впадає в Сулу. Під час обстеження еродованих бортів яру, на схилі мисоподібного урочища висотою 13 м, що утворилося на вододілі струмка, був знайдений невеликий відщеп. Контрольне зондуванням схилу за допомогою ручного бура та метровий уступ, зроблений на рівні знахідки, дали ще кілька кам'яних виробів зі слідами штучної обробки.

У 1997 зачисткою схилу урочища було розпочато рекогносцирувальні розкопки. Головну їх мету становило визначення рівня залягання археологічного матеріалу. Зачистку було зорієнтовано за сторонами світу. Відлік вівся від абсолютної нульової позначки, якій відповідає найвища точка поверхні мису, вибрана за 15 м на північний схід від зачистки. Зачисткою виявлено таку послідовність залягання четвертинних відкладів (Рис.1).

Горизонт 1 (потужність 0.05 м) - гумус, колір темно-коричневий, до чорного.

Горизонт 2 (потужність 0.35 - 0.45 м) - викопний ґрунт бурого кольору, насичений карбонатними окремостями, умовно названий I-м викопним ґрунтом. Місцями він порушений ходами землеріпів.

Горизонт 3 (потужність 0.10 - 0.40 м) - світло-палевий з зеленуватим відтінком лесовидний суглинок чи супісь. Цей горизонт інтенсивно поритий землеріями, ходи яких заповнені переважно піском і I викопним ґрунтом. В ньому траплялися "журавчики" (характерні для місцевих лесів стягнення вуглесолей, що мають вигляд крихких аморфних окремостей з пустотами всередині).

Горизонт 4 (потужність 0.10 - 0.25 м) - пісок, що нерівною, але суцільною смугою підстилає горизонт 3, подекуди сполучаючись по верхньому кордону з піщаними заповненнями кротовин. За структурою і кольором неоднорідний - від дрібнозернистого білого до більш крупнозернистого сірувато-білого.

Горизонт 5 (потужність 0.15 - 0.70 м) - світло-палевий лесовидний суглинок, схожий на горизонт 3, але насичений вертикальними світло-рудими смугами й плямами. В ньому теж зустрічаються ходи землеріїв.

Горизонт 6 (потужність 1.00 - 1.25 м) - викопний ґрунт, умовно названий II-м викопним ґрунтом. Колір нестійкий: від коричневатого у верхній частині до світлішого, охристо-іржавого - у нижній. Вся товща насичена чорними марганцевими стягненнями різної інтенсивності. На зламі окремості ґрунту мають темно-буру, до чорної, блискучу поверхню.

Горизонт 7 (потужність 0.60 - 0.80 м) - дещо глеюватий лесовидний суглинок світло-палевого відтінку. У верхній частині насичений вертикальними й горизонтальними рудими смугами. Приблизно посередині цей горизонт перетинає тонкий (4-5 см) суцільний прошарок білого тонкозернистого піску.

У 1998 р. роботи на пам'ятці було продовжено. Площадку перед зачисткою було розбито на двохметрові квадрати. При їх нумерації враховано, у яких напрямках буде зростати площа розкопа, виходячи з конфігурації мису. На зачистку, яка стала північною стінкою розкопу, прийшлися, таким чином, квадрати Г-7 і Г-8.

Головним завданням поточного польового сезону було вивчення повної стратиграфії відкладів, якими складене урочище. З цією метою до досліджень пам'ятки було залучено старшого наукового співробітника Інституту географії НАНУ к.г.н. А.С.Івченка.

Двома терасами четвертинні нашарування на схилі було розкрито до дна яру. Максимальна глибина розкопу 12.5 м від абсолютного нуля - у квадраті А-7. Встановлено, що горизонт 7 підстилається 30-см шаром піску. Нижче йде потужна товща суглинків, які, на думку С.А.Івченка, швидше всього відклалися у дніпровський час.

За 4 м на північний схід від розкопу зачисткою 2 досліджено більш високу ділянку мису. Тут між гумусом і I викопним ґрунтом визначилося ще два геологічні горизонти. Один з них є типовим лесом палевого відтінку, дещо еродованим внаслідок залягання на схилі. Він змінюється подібним за кольором горизонтом лесовидного суглинка, густо насиченого карбонатними примазками. Нижче йде викопний ґрунт - аналог I викопного ґрунту у розкопі. Але в зачистці у ньому помітні два горизонти - світліший верхній і темніший нижній. Як і в розкопі, I викопний ґрунт насичений карбонатними окремостями та ще інтенсивніше поритий ходами землеріїв із світлим (лесовим та піщаним) і темним (гумусовим) заповненням.

Зачистку доведено до рівня 5.50 м від абсолютного нуля - до контакту горизонтів 5 і 6 розкопа. З верхніх горизонтів зачистки та з розкопу відібрано зразки геологічних відкладів для палеоніологічного аналізу.

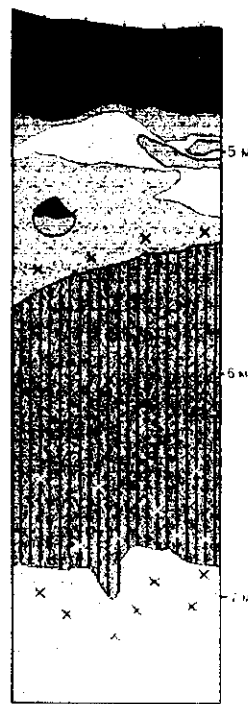

Рис.1. Стратиграфія четвертинних відкладів у зачистці I

Ще розкопками 1997 рр. було встановлено три рівні залягання археологічного матеріалу. Невелику кількість кам'яних виробів зі слідами штучної обробки, переважно із кременю та крем'янистого вапняку, отримано з лесовидного сутлинку під I викопним ґрунтом. Попередньо їх виділено в комплекс I.

Верхня половина II викопного ґрунту була відносно "стерильною". Нижні його прошарки дали значну кількість артефактів, серед яких траплялися нуклеуси на початковій стадії обробки, скребки, пронизки, зубчасті, скобелі. Разом з цими, більшістю крем'яними знаряддями, були зустрінуті й вироби з інших порід каменю, а також типові відбійники (переважно з граніту) та кілька шматочків червоної й оранжевої вохри. Загалом матеріал не досить виразний у типологічному відношенні, частину знарядь виготовлено на природніх плитках та уламках. Попередньо його визначено як комплекс II.

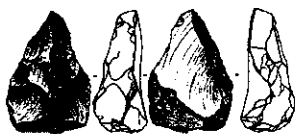

Рис.2. Комплекс III. Рубило.

Більш цікаве зібрання отримано з наступного, 7-го геологічного горизонту. Найпомітнішими тут є підтрикутне крем'яне рубило з масивною притупленою п'яткою (Рис.2) та невеликий гостроконечник на крем'яному відщепі. Заслугує на увагу також значний за розмірами (23 см у довжину) уламок розколотої навіпі продовгуватої габбро-діабазової гальки, на гострому поздовжньому краї якої помітні сліди викришеності, типові для ранньопалеолітичних рубальних знарядь типу сікачів. Ці та інші вироби з 7-го геологічного горизонту виділено в комплекс III.

Звісно, оскільки розкопки поки-що велися на порушених ерозійними процесами схилах урочища, ці висновки в подальшому можуть зазнати коректив. Але виходячи з загальної геологічної ситуації, типологічних особливостей окремих знарядь (перш за все, безсумнівного рубила) можна сподіватися, що в Ромнах відкрито першу для Сумщини пам'ятку ранньопалеолітичного часу.

Куштан Д.П.

Черкаська обласна археологічна інспекція

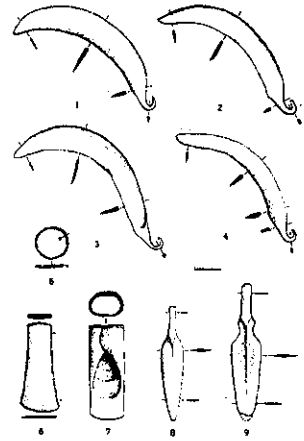
Нові знахідки металевих виробів доби бронзи у Черкаському Подніпров'ї

За останній час матеріали розвідок, що проводились на пам'ятках, розмітих внаслідок спорудження Кременчуцького водосховища, поповнилися новими досить цікавими знахідками. Серед них - добірка виробів з металу, що відносяться до бронзової доби (Рис.1). Походить вона з поселень, які до затоплення були розташовані на підвищеннях у заплаві лівого та правого берегів Дніпра неподалік від м.Черкаси, а також у гирлі р.Сули. Майже всі вищезгадані бронзові вироби знайдено в супроводі кераміки, що дозволяє здійснити їх культурну інтерпретацію та датування.

Серією з чотирьох виробів представлені бронзові серпи з поселень: Липівське-2А, Самовиця-7, Червонохиженці-5, Чапаївка-7. Ці знаряддя невеликі за розмірами (17,8 - 19,7 см), вузькі, слабовигнуті, з відкованим гачком для кріплення держака (Рис.,1-4). Знахідки подібних серпів досить численні у Середньому Подніпров'ї (Тереножкин А.И. 1961, рис.94, 2-5, 9-11). Такі ж серпи входили до Старобиківського скарбу, через що подібні вироби дістали назву "тип Старобиково". Більшість дослідників відносять їх до зрубної культури, хоча ареал їх поширення досить великий - окремі екземпляри відомі, наприклад, серед матеріалів поздняківської культури (Археология СССР.1987, рис 65, 24). Ливарні форми для виготовлення таких серпів виявлено на поселеннях зрубної культури в басейні Сіверського Дінця та Дону - Усове Озеро (Березанская С.С.,1990, рис15, 2), Мосолівське (Пряхин А.Д.,Саврасов А.С.,1989,рис.10; 11).

З посульських поселень в районі о.Лящівка походить пласка теслоподібна сокира довжиною 10 см, що має плавно розширене донизу та заокруглене лезо, скошене на один бік (Рис.,6). Подібні вироби широко відомі у культурах середньої бронзи: катакомбній, багатовапнякової кераміки, абашевській, раньозрубній, значну кількість їх знайдено у синташтинських похованнях (Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В.,1992, фото 29, 39). Відомі також ливарні

форми для виготовлення таких знарядь, їх знайдено на зрубних поселеннях Усове Озеро (Березанская С.С.,1990, рис.15. 2), Мосолівське (Пряхин А.Д., Саврасов А.С.,1989, рис.16, 5, 6; 17, 1, 5, 8, 9).

На поселенні Самовиця-острів-3 було знайдено безвушковий кельт з кованою втулкою, його довжина - 10,5 см, ширина - 4 см (Рис.,7). Знахідки подібних виробів також значно поширені в Середньому Подніпров'ї (Тереножкин А.И.,1961,с.144). Вони являють собою найархаїчнішу форму кельтів у цьому регіоні. На Мосолівському поселенні зрубної культури знайдено ливарну форму для виготовлення такого кельта, негатив якої мав форму плаского прямокутного леза з бічними виступами-"крильцями" в верхній частині, із яких і виковувалась втулка (Пряхин А.Д.и др.1989, рис.17, 11). Аналогічні ковані кельти виявлені на сеймінсько-турбинських пам'ятках - по одному екземпляру на Сеймінському та Решинському могильниках (Археология СССР.1987, рис.42, 21 ; 44, 38). Привертають увагу ті обставини, що подібні вироби зовсім не характерні для сеймінсько-турбинської традиції і зустрічаються вони лише на двох найзахідніших пам'ятках цього типу. Тому не виключено, що ці кельти також мають зрубне походження.

Біля с.Худяки на розмивах знайдено черешковий ніж з листоподібним лезом, його загальна довжина - 12,7 см (Рис.,8). Він має вузький, прямокутний в перетині черешок, що поступово переходить у розширене в основі лезо - пласке, і лише в верхній частині ромбічне у перетині. Такі форми ножів були поширені у катакомбній та багатоваликовій культурах. Інший ніж, що походить з поселення УТОС-2, довжиною близько 15 см, має плаский ромбоподібний упор на черешку, який відокремлений від ромбоподібного у перетині леза, максимальна ширина якого припадає на його основу (Рис.,9). Ножі такого типу поширені на пам'ятках зрубної культури особливо у її західних територіях (Культуры эпохи бронзы ...,1986, с.45).

Лише однією знахідкою представлені бронзові прикраси - це просте *скроневе кільце* з розімкнутими потоншеними кінцями, що заходять одне за одне, діаметром 3,8 см, виготовлене з круглого в перетині дроту (Рис.,5). Такі прикраси були дуже широко представлені у епоху бронзи на всіх територіях.

Всі вищезгадані бронзові вироби виготовлені в однібічних ливарних формах з подальшим розковуванням та доробкою. Хронологічно їх можна віднести до періоду XVII-XV ст. до н.е., що відповідає кінцю середньої - початку пізньої бронзи за новітньою періодизацією (Чмихов М.О., Черняков І.Т. 1988, с.125-140). Найраніші з цих виробів - ніж без перехрестя та теслоподібна сокира - знайдені на поселеннях культури багатоваликової кераміки (КБК). До пізнього етапу КБК відносяться бронзові серпи. Кельт з кованою втулкою та ніж з пласким упором, пов'язані з найпізнішими керамічними комплексами, для яких характерна наявність кераміки малополовецького типу (КМТ) (Лисенко С.Д., Куштан Д.П.6, табл.XVIII, 1-5). Для останніх характерні поширення слабoproфільованих горщиків, наближених до тюльпано- або давноподібної форми, що містять в тісті значну домішку дресви. При цьому багатоваликовий орнамент зберігається і з часом трансформується у смугасте рустування тулоба горщиків рідкою глиною. Для керамічних комплексів з КМТ характерна присутність зрубної кераміки маївського типу - могильник Малополовецьке-3 (Лисенко С.Д., Гаскевич Д.Л., Готун І.А., Лисенко С.С. 1997 р.), так само як і відмічена наявність малополовецької кераміки на маївських пам'ятках (Ковальова І.Ф., Волкобой С.С.,1976, рис.3, 2). Однак на поселеннях Черкаського Подніпров'я знахідки зрубної кераміки поодинокі, що ставить під сумнів твердження про поширення у цьому регіоні зрубних пам'яток. Проте населення цієї території досить тісно контактувало зі своїми східними сусідами - зрубними племенами - це добре видно на прикладі бронзових виробів цього часу, які явно тяжіють до зрубної металургійної традиції.

Латуха Т.И.

Институт археологии НАН Украины

**Охранные археологические работы
в г.Белая Церковь и его окрестностях**

В центральной исторической части города Белая Церковь, летописного Юрьева, летом 1997 г. велись наблюдения за ходом земляных работ по ул.Советской (Александрийский бульвар). На пересечении улиц Советской и Горького около площади Свободы при прокладке труб была заложена траншея протяженностью 600м, шириной 1-1,5 м, глубиной 1,5-2 м, между шоссе и пешеходной дорожкой идущей вдоль парка им.Петровского. На участке траншеи, расположенном напротив дома по ул.Советской, 3, начиная от площади Свободы, собраны фрагменты гончарной керамики XIII-XIV вв. Концентрация древнерусской керамики зафиксирована в выбросе земли из траншеи глубиной до 2 м. Материалы позднесредневекового времени собраны в рыхлой земле после засыпки траншеи напротив парка им.Петровского и в выбросе земли на участке траншеи напротив ул.Росевой. В ходе земляных работ нарушен культурный слой, насыщенный фрагментами гончарной керамики XVII-XVIII вв. Здесь найдены: светлоглиняная керамика с орнаментом, сероглиняная покрытая зеленой и темнозеленой поливой, фрагмент красноглиняной кахли, орнаментированной растительным орнаментом - цветком тальпана и переплетающиеся стебли. Стеклопосуда XVIII-XIX вв. представлена фрагментами стенок и дну - от прозрачного фужера штофа и тонкостенного сосуда, орнаментированного шлифованными линиями.

Проведены стратиграфические наблюдения на открытых участках траншеи: верхний слой - рыхлая почва газона, насыпной чернозем (50-80 см), ниже, в начале траншеи у пл.Свободы, расположена кирпичная кладка старой мостовой, длиной около метра. На участке траншеи напротив танцевальной площадки, построенной в 70-е годы на месте снесенных конюшен графов Браницких, очевидно протекал ручей, так как в разрезе видно линзовидное пятно с песчано-глинистыми наплывами.

На отдельных участках при прокладке траншеи встречались каменные глыбы. Территория парка им.Петровского была спланирована в 20-30 годы. По воспоминаниям старожилов, ранее местность здесь была неровная, с оврагами. Возможно, глыбы камня, которые происходили из фундамента здания, замеченного в траншее, использовались для засыпки низменных участков при прокладке дороги. На карте 1769 г. (план Белоцерковской крепости) можно выделить участок города, исследованный нами в 1997 г. Если предположить, что площадь Свободы и основные улицы, пересекающие ее, сохранили свою планировку с XVIII в., а может быть и более ранюю, то вполне вероятно, что напротив ул.Росевой располагались усадьбы с приусадебными участками и церковь.

В 1997-1998 гг. было продолжено обследование новых археологических памятников, открытых автором в 1995-1996 гг. На восточной окраине города Белая Церковь, на левом берегу р.Рось в урочище Роток, восточнее устья левого притока р. Рось - р. Протоки, у западной окраины Томилковского леса, на надпойменной террасе и пологом склоне вдоль старицы р. Рось выявлено многослойное поселение, площадь которого занята огородами. Подъемный археологический материал датируется периодом средней бронзы (тшинецкая культура) и ранним железным веком (подгорцевская и милоградская культуры), найдены пряслицы черняховской культуры и древнерусского времени, фрагменты керамики пеньковской культуры (VI-VII вв.) и гончарно-средневекового времени.

На западной окраине города, в урочище Нагорная Поляна в западной части парка Александра были собраны фрагменты керамики эпохи поздней бронзы- раннего железного века и позднесредневекового времени. На городище Палиева гора (VI-VII вв. и древнерусского времени) расположенном на левом берегу р. Рось в западной части парка, при сооружении памятного знака срыта часть вала и разбит цветник, нарушивший целостность культурного слоя. Западнее Палиевой горы на дне р. Рось сотрудником Белоцерковского краеведческого музея В.И. Павлюченко был

найден фрагмент венчика и стенки сосуда с X-видной ручкой, орнаментированной врезными линиями. находка датируется этапом В1-ВІІ трипольской культуры (датировка В.А. Круца).

На правом берегу р. Рось, напротив парка в урочище Голендерния сотрудник музея Ярмола А.В. нашел фрагмент кремневого серпа эпохи поздней бронзы.

В парке Александрия обследовалась сохранность руин дворца графов Браницких: местные жители периодически разбирают кирпичи и облицовочные плитки конца XVIII-XIX вв. Аналогичная ситуация и в центральной части города: в здании Дворянского собрания конца XVIII- первой половины XIX вв., составляющем единый архитектурный комплекс с Зимним Дворцом Браницких, в одном из внутренних помещений ныне пустующих, выломан старинный чугунный камин.

Необходимо провести консервацию и реставрацию памятников архитектуры, составляющих единое целое с историческим ландшафтом города.

В исторической части г.Белая Церковь - в Замковом проулке, по ул. Росевой, Гагарина, Богдана Хмельницкого, на площади Шевченко и в других районах города - в 1996-1998 гг. строительные работы проводятся без согласования с профессиональными археологами. Для предотвращения уничтожения культурных слоев необходимо разработать систему охранных археологических исследований в летописной части города и средневекового замка и крепости, в парке Александрия и в прибрежной зоне правого и левого берегов рек Рось и Протока.

На границе Белоцерковского и Рокитнянского районов у с.Чепелиевка на левом берегу р.Рось были обследованы три многослойные поселения :

1.Чепелиевка-1, Белоцерковского района, Киевской области - поселение расположено на правом берегу р.Узинки /местное название - Узинська Хфоса/, левого притока р.Рось, на расстоянии 1,5 км на юг от села, разрушается действующим карьером: песчаный грунт используется при строительстве дач. Особенно интенсивно выборка земли и песка производилась в 1998 г., центральная возвышенная часть памятника, содержащая уникальные культурные слои эпохи мезолита, VI-VII вв. н. э., почти полностью уничтожена. Среди подъемного материала поселения есть фрагменты керамики эпохи бронзы-раннежелезного века, древнерусского периода /фрагменты византийских амфор, сероглиняной типа 1G и красноглиняных грушевидных типа 1P и 2P, Булгаков В.В. датирует XI-XII вв./ . Наибольшая концентрация гончарной керамики древнерусской и позднесредневековой выявлена в северо-западной части поселения, представляющей собой прямоугольную площадку, окруженную небольшим валом.

2.Чепелиевка-2 - поселение эпохи бронзы-раннежелезного века, древнерусского времени /по подъемному материалу датируется концом XI-первой половиной XII вв./ . Поселение открыто в 1993 г. Готуном И.А., Петраускасом А.В., Шишкиным Р.Г., расположено на правом берегу р.Узинки на расстоянии 500 м на северо-восток от песчаного карьера, на возвышенной дюне, используется как загон для скота. С мая 1996 г. поселение обследуется автором. В центральной части загона обнажился под печи, вокруг которого на поверхности земли находится большое количество древнерусской керамики первой половины XII в. Это поселение, как и соседнее, входило в оборонную систему древнерусского Змиевого вала. Поселение подвергается сезонному разрушению: весной и осенью, особенно интенсивно в 1998 г., верхний слой земли, содержащий органические удобрения, вывозится на телегах на дачные участки.

3.Чепелиевка-3 - многослойный памятник эпохи бронзы, раннежелезного века, римского времени, древнерусского и позднесредневекового периодов, расположен в пойме р.Рось, на левом берегу р.Узинки, на расстоянии 1,5 км на север от устья реки, в 1 км на юг от с.Чепелиевка. Поселение составляет единый комплекс с памятниками, находящимися на противоположном берегу р.Узинки. Подъемный материал собран на площади, занятой дачными участками, выделенными весной 1995 г. без согласования с археологами.

На открытых во время археологической разведки памятниках необходимо провести охранные раскопки, чтобы исследовать объекты, которые еще не уничтожены.

Н.О.Лейпунська

Інститут археології НАН України

Розкопки ділянки НГС в Ольвії (1997-1998)

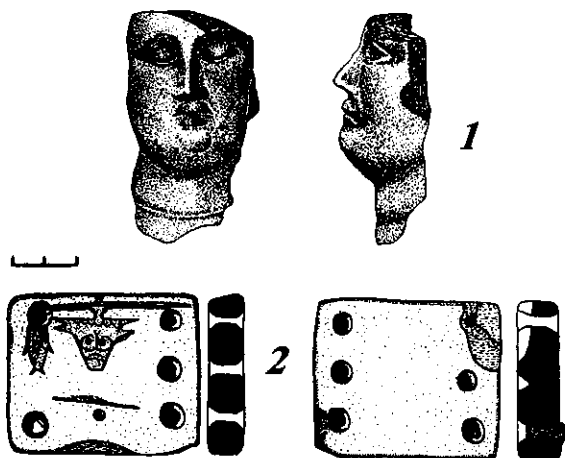
Головними завданнями розкопачних робіт 1997 та 1998 років на ділянці НГС було продовження дослідження площі міста, розташованої на південь від ділянки, її південно-східної частини над лиманом та додаткове дослідження в тих місцях ділянки, де культурні шари були зняті лише до того рівня, що є відповідним до часу пізнього елінізму. Роботи проводилися, головним чином, на південь від розкритої у попередні роки території, де було зроблено додаткову прирізку площею 300 м². Крім того, над лиманом була розкрита ділянка біля 200 м², та у центрі розкопу розкрито ще біля 100 м². Таким чином, за два роки було досліджувано площу біля 600 м² на глибину від 0.5 до 1.5 м.

Розкопки йшли на площі будинків НГС-9 та НГС-10, розташованих у південній частині ділянки. Були відкриті залишки чотирьох основних будівничих періодів. Крім того, практично у кожному приміщенні простежується по дві-три перебудови, пов'язані з внутрішніми потребами мешканців. Найраніший період представлений лише однією ямою 490, яка була розкрита у східній частині ділянки, над лиманом. Вона була перекрита залишками приміщень еліністичного часу, викопана у материку, мала циліндричну форму діаметром 1.20, глибиною 0,85м. У заповненні ями було знайдено пізньоархаїчну кераміку. Слід нагадати, що у 1996 р. поблизу було відкрито першу у Нижньому місті пізньоархаїчну землянку. Відкриття ще однієї споруди цього часу свідчить, що це не є випадковим, і ольвіополіти почали освоювати Нижнє місто вже не пізніше, ніж наприкінці VI ст. до н.е.

Споруди V-IV ст.до н.е. представлені дуже фрагментарними кладками, частинами господарчих "загородок", залишками заповнення приміщень, які не зберіглися. Основна частина класичних споруд перестала існувати, коли зводилися еліністичні будівлі.

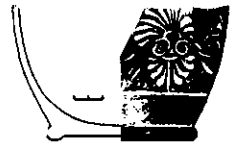
Еліністичні залишки розкривалися на площі двох будинків, розташованих у південній частині ділянки — НГС-9 та НГС-10. Будинок НГС-9 займає південно-західну частину розкопу. Тут раніше вже була розкрита північна група його підвальних приміщень, і у 1997-1998 рр. досліджувалась площа його двору. Двір був вимощений крупними плитами вапняку та сланцю, місцями вимостка була двошаровою, у західній частині під нею була зроблена подушка з піску. На схід від вимостки двору будинку НГС-9 було відкрито великий завал з добре оброблених каменів вапняку, який є залишком стіни, скоріш за все, східної стіни цієї споруди. Цей завал лежав на щільній жовтоглинистій поверхні. Далі на схід на цьому ж рівні було відкрито двокамерну піч. Одна камера малі сирцеві та кам'яні стінки та глиняний черинь, друга,

розташована на захід від першої, була вистелена керамідами. Розміри печі у плані (склепіння не зберіглося) — східна камера — 89х70 см, висота — 35-40 см, західна — 70х75 см. Будинок НГС-10 розміщується далі на схід та відділяється від НГС-9 невеликим проходом. До останніх двох років було відкрито лише чотири приміщення у північно-західній частині будинку. Тепер досліджувалось ще чотири підвальних чи частково заглиблених приміщень у північній частині дому. Зараз було з'ясовано, що ця цікава частина

будинку будувалася на вільній території — нижче стін приміщень 495 та 515 тут простежена давня денна поверхня. Відкрито підвал 489 та ще два напівзаглиблених приміщення — 495 та 515 - далі на схід, які виходили на Другу Південну вулицю (ця вулиця вела від кута будинку НГС-9 на заході до лиману, де пересікалася з Прилиманною вулицею).

Приміщення 515 було вузьким та подовженим у плані та безпосередньо зв'язувалося з вулицею. Можливо, це був протирон будинку, який вів до двору (не зберігся). Сусіднє з ним приміщення — 495 — теж було напівзаглибленим, але воно було, скоріш за все, житловим. Таким чином, тепер вже можна впевнено казати про північну та західну межу будинку НГС-10. Східна частина будинку не зберіглася. У південній його частині (або центральній — про це можна казати пізніше) відкриті залишки лише пізньоеліністичного періоду. Це досить велика трамбована поверхня, можливо, двір останнього періоду життя будинку, з водотоком та кладками стін, відкритими поки що тільки у плані.

Невеликі роботи були проведені на північ від Другої Південної вулиці. Тут була відкрита ганнобитна підлога розмірами 3.80x1.65 м, стіни приміщення не збереглися. Судячи з того, що рівень залягання підлоги є близьким рівню підлоги у підвалі 343, розташованим поруч, це приміщення, мабуть, має відношення до будинку НГС-8.

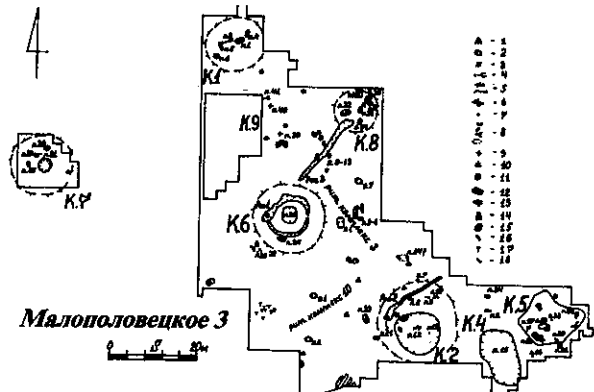
Неабиякий інтерес має відкриття культурного шару ранньоримського часу. У 1997 р. у східній частині ділянки, практично у гумусі, були відкриті фрагменти одношарових кладок стін та керамічний вимосток, які дуже погано збереглися, але їх було можна датувати I ст. до н.е. — I ст. н.е. У 1996 р. тут було відкрито більш монументальні кладки стін двох приміщень, скоріш за все, наземних. Стіни були двох-трьох-шарові, зроблені з грубо, але місцями досить ретельно обороблених вапнякових плит, блоків та буту. Супроводжуючий матеріал дає можливість датувати ці залишки не пізніше за II ст. н.е. Крім того, на захід від цих приміщень було відкрито частину вулиці з керамічним покриттям, яка знаходиться майже у створі з Прилиманною вулицею.

Лысенко С.Д., Лысенко С.С.

Институт археологии НАН Украины

Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 1998 г.

В 1998 г. были продолжены исследования на могильнике Малополовецкое-3 Фастовского р-на Киевской обл., начатые в 1993-1997 гг. (Лысенко, 1998). С момента открытия на могильнике вскрыто около 3,5 тысяч кв. м, исследовано 3 ровника и 37 погребений эпохи бронзы, 2 кремации милоградской культуры (?), 3 ритуальных ямы (кенотафа ??) и 3 разрушенные погребения (??) с кремацией черняховской культуры, 1 погребение кочевника конца 12 в (Рис.1). Работами 1998 г. был доисследован ритуальный комплекс 3, исследован погребальный комплекс 8 и частично исследованы погребальный комплекс 9 и ритуальный комплекс 10.

Рис.1 - Ситуационный план исследованной площади могильника Малополовецкое-3. 1 - развалы сосудов эпохи бронзы с площади ритуальных комплексов; 2 - ямы; 3 - столбовые ямки; 4 - вытянутое труположение; 5 - скорченные на боку труположения; 6 - труположение скорченного на боку с разворотом на спину; 7 - череп; 8 - расчлененные погребения; 9 - кремации; 10, 11 - разрушенные погребения (?) римского времени; 12 - прокалы; 13 - обожженные камни; 14 - кремневый топор; 15 - ямы (кенотафы ?) римского времени; 16 - обожженная плаша; 17 - фрагменты трипольской керамики; 18 - фаланги пальцев.

Ритуальный комплекс 3 расположен на север от комплекса 2 (1995 г.), между ровиками 1 (комплекс 6), 2 и 3 (Рис. 1).

Ровик 1 кольцевидной формы с разрывом в восточной части. Подробное описание ровика приводится при описании комплекса 6, исследованного в 1997 г.

Ровик 2, по форме напоминающий извивающуюся змею, вытянутую с северо-востока на юго-запад. Расположен на север и северо-восток от погребения 1 комплекса 2. Длина ровика 11 м, ширина в среднем 0,5 м. Глубина в северо-восточной части 0,75 м, в юго-западной 0,9 м. Профиль ровика прослежен в бровке с глубины пахотного слоя. Северо-восточный конец ровика читался четко и имел округлую форму; контуры юго-западной части размыты и перекрывались культовым комплексом римского времени. В этой части ровик расширялся до 1,2 м. Заполнение ровика однородное черное, находки в заполнении отсутствуют. У восточного края южного конца ровика, частично перекрывая его, выявлена вымостка из обломков обожженных зернотерок,

Ровик 3, по форме напоминающий змею, вытянутую с юго-запада на северо-восток. Расположен между комплексами 6 и 8; северная, расширяющаяся часть ровика заходит под насыпь комплекса 8. Длина ровика 18 м, ширина в среднем 1,2 м. Северный конец ровика резко заворачивает к востоку, расширяясь до 1,8 м. Концы ровика подокруглой формы. Глубина южного конца ровика 1 м, центральной части 1,3 м, северной части 1,2 м. Ровик прослежен с глубины 0,6 м. Заполнение черное, однородное. В заполнении найдено 11 обломков костей животных и 11 мелких фрагментов сосудов эпохи бронзы, в том числе 1 венчик и 1 днище.

В центральной части комплекса, в 11-12 м на восток от разрыва ровика 1 и примерно на одинаковом расстоянии между ровиками 2 и 3 выявлено 5 ритуальных (?) ямок (№2-6), размерами 0,7 x 1,0 - 1,1 x 1,9, глубиной 0,75 - 1 м от современной поверхности. Ямки фиксировались с глубины 0,5 м. Одна из ям (№4) прорезала северный край ямы №3 [нумерация ям с юга на север]. Рядом с ямками найдены фрагменты сосуда среднеднепровской культуры шнуровой керамики (№3) (Рис.3,3). Венчик сосуда высокий, воронковидной формы с несколько утонченным скругленным краем; днище плоское. Внешняя поверхность, включая днище, покрыта бурым ангобом, тщательно заглажена. Внутренняя поверхность преимущественно черного цвета, заглажена. Черепок в изломе черного цвета. Верхняя часть сосуда орнаментирована 5 поясами прорезанных горизонтальных "елочек" вершиной влево. В центре внешней стороны днища прочерчена неправильная окружность от которой в 4 стороны расходятся 4 дерева основанием ствола к центру (Рис.3,4). "Ствол" прочерчен, "ветки" - наколоты. Диаметр венчика 162 мм, днища - 65 мм, реконструируемая высота сосуда около 160 мм.

В 3 м к западу от ямок (в 7 м на восток от разрыва ровика 1) зафиксирована яма (№1) подовальной формы размерами 1,4 x 2,6 м, глубиной 0,9 м, ориентированной по линии север-юг; зафиксирована с уровня 0,5 м. В заполнении найден обломок растиральника, небольшой обломок кости животного и фрагмент сосуда эпохи бронзы. Еще одна яма (№7) располагалась в 11 м на юг от насыпи комплекса 8 и в 5 м на север от вышеописанного скопления ямок. Диаметр ямы до 2 м, глубина около 1 м. В заполнении и около ямы найдены мелкие обломки костей животных и мелкие фрагменты стенок сосудов ямно-катакомбного типа с широкими расчесами по внешней и внутренней поверхности.

Еще одно скопление ямок располагалось около центральной части ровика 3, две (№8 и 9) на юг от него и четыре (№10-13) - на север. Размеры ямок от 0,65 x 0,8 до 1,2 x 1,9 м, глубина 0,9 - 1,15 м. Яма №10 частично прорезала северо-западную стенку ровика. Между ямами №12 и №13 зафиксирована столбовая ямка диаметром 0,4 м и глубиной 1,15 м. Пятая яма читалась с глубины 0,55-0,6 м.

В 9 м на юг от ямок 2-7 обнаружены остатки жертвенника (Рис.3Б). Последний представлял собой массив известковой обмазки диаметром около 1 м и мощностью до 0,25 м. Под центральной частью обмазки зафиксирован прекал красного цвета. Вплотную на восток от

массива обмазки располагалась овальная яма размерами 1,2 x 0,95 м, глубиной 1 м (0,3 м от основания обмазки), ориентированная по линии запад-восток. Заполнение ямы представляло собой темный суглинок, в котором найдено несколько мелких обломков костей животных и фрагмент керамики эпохи бронзы. Рядом с жертвенником найдены фрагменты верхних частей двух сосудов эпохи поздней бронзы: тьюпановидного сосуда малополовецкого типа (№4) (Рис.3,7) и небольшого кубка со слегка отогнутым закругленным венчиком и максимальным расширением в нижней части корпуса (№5) (Рис.3, 6).

В южной части комплекса в 1995 г. были найдены 2 фаланги пальцев человека (погребение 14 ?). Рядом с фалангами находился развал сосуда (№1) ямно-катакомбного типа. Неподалеку был найден развал еще одного сосуда (№2), находящего аналогии среди сосудов I типа первой группы керамики каневских поселений (Бондарь, 1974, рис. 9: 23). С площади комплекса происходят также пряслице из эпифиза кости животного (диаметр 46 мм, диаметр отверстия 8,5 мм, высота 13,5 мм), каменный диск из грубо обтесанного гранита диаметром 47 мм, "пращевой камень" (шаровидный курант-отбойник из кристаллической породы серого цвета, диаметр 44 мм).

Предположительно комплекс представляет собой остатки святилища начала II тыс. до н.э., предшествовавшего возникновению могильника. Отсутствие погребений на рассматриваемой площади (за исключением фаланг пальцев в южной части комплекса), а также находки фрагментов тшинецкой керамики около столбовой ямки рядом с ровником 3 позволяют предполагать, что культурный комплекс продолжал функционировать и в эпоху поздней бронзы.

Комплекс 8. Центр комплекса расположен в 28 м на северо-восток от центра комплекса 6. Исследованы остатки 6 погребений, перекрытые курганной насыпью. Диаметр насыпи около 10 м, максимальная высота - 0,2 м - приходится на южную треть. Под юго-западную полу заходит окончание ровника №3 (Рис.2: 2).

Погребение 1 (32-1998 г.). Расположено в 2 м на запад - юго-запад от погребения 2. Верхний контур ямы зафиксирован нечетко. Стенки ямы сужались книзу. Размеры ямы на уровне 0,6 м 2,1 x 1,5 м, на уровне 0,75 м - 1,8 x 0,9 м, глубина 0,9 м. Яма ориентирована по линии запад-юго-запад - восток-северо-восток. Скелет молодой женщины лежал вытянуто на спине головой на запад с отклонением к югу (Рис.2: 4). Руки слегка разведены в локтях и вытянуты вдоль тела. Грудная клетка разрушена грызунами. Интересная деталь: в погребении не найдено ни одной фаланги пальцев рук и ног, причем пяточные кости лежали *in situ*. Погребение безынвентарное.

Погребение 2 (36-1998 г.) (кенотаф). Представляло собой яму прямоугольной формы размерами 1,3 x 0,8 м, глубиной 1,8 м (1,1 м с уровня фиксации 0,7 м), ориентированную по линии север-юг. Стенки вертикальные. В юго-западном углу ямы на глубине 0,85 м горизонтально лежала нижняя половина плечевой кости человека.

Погребение 3 (34-1998 г.) (кенотаф). Расположено в 1,3 м на юг от погребения 2. Яма подпрямоугольной формы с закругленными углами ориентирована по линии север-юг. Размеры ямы 1,4 x 0,9 м, глубина 2,1 м (1,45 м от уровня фиксации 0,65 м). В 0,3 м на юго-запад от юго-западного угла ямы на глубине 0,65 м зубами вниз лежала челюсть пожилого мужчины

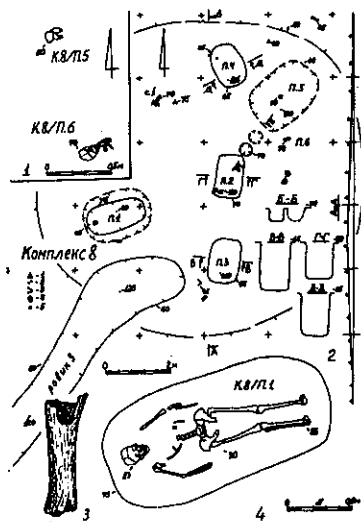

Рис.2. Малополовецкое-3. Комплекс 8. 1 - фрагменты керамики; 2 - фаланги пальцев; 3 - челюсти; 4 - растиральник; 5 - коленная чашечка.

(?), ориентированная подбородком на восток. В 0,6 м на юг от челюсти лежали кость свиньи (?) и астрагал быка.

Погребение 4 (35-1998 г.) (кенотаф). Расположено в 2,1 м на север от погребения 2. Яма подовальной формы ориентирована по линии север-северо-запад - юг-юго-восток. Размеры ямы 1,4 x 0,9 м, глубина 1,95 м (1,3 м от уровня фиксации 0,65 м). Над северо-западным углом ямы на глубине 0,65 м зубами вверх лежала челюсть пожилого мужчины (?), ориентированная подбородком на восток. В 0,2 м от челюсти, на пятне ямы, лежали коленная чашечка человека и амулет из трубчатой кости животного с просверленным с одной стороны круглым отверстием диаметром 3 мм (Рис.2: 3).

Погребение 5 (38-1998 г.). Расположено в 1,1 м на северо-восток от погребения 2. Яма размерами 2,2 x 1,5 м, глубиной 1,3 м была ориентирована по линии юго-запад - северо-восток. Контуры ямы читались нечетко. В заполнении найден шейный позвонок человека. На пятне ямы, примерно по центру, на глубине 0,6 м, лицом на восток стоял на основании череп человека (Рис.2:1,2). Лицевая часть сильно повреждена землероями. В 0,4 м на юго-запад от черепа лежал фрагмент обожженного растиральника.

Погребение 6 (37-1998 г.) Расположено в 0,9 м на юг-юго-восток от черепа погребения 5, на глубине 0,7 м. Представляло собой расчлененный скелет ребенка. Череп стоял на основании лицом на восток, упиравшись носом в торс. Шейные и грудные позвонки и ребра лежали в анатомическом порядке (Рис.2:1). Поясничные позвонки, таз и кости конечностей отсутствовали. Погребальное сооружение не зафиксировано. Погребение безинвентарное.

Все погребения представляли собой единый комплекс. Погребения 2-4 были вытянуты цепочкой вдоль линии север-юг. Погребения 1

и 5 располагались практически центрально-симметрично относительно погребения 2 вдоль линии юго-запад - северо-восток. Между погребением 2, являвшимся центром комплекса и погребением 5 зафиксированы столбовая ямка с вертикальными стенками, диаметром 0,4 м и глубиной 0,4 м от уровня фиксации, и ритуальная ямка округлая в профиле, диаметром 0,5 м и глубиной 0,4 м от уровня фиксации (0,7 м). В 2,5 м на северо-запад от погребения 2 на глубине 0,7 м выявлен развал сосуда (№1). В 1,2 м на восток от погребения 2 на глубине 0,5 м горизонтально лежал большой растиральник рабочей поверхностью вниз.

Описание находок из комплекса 8.

1) Сосуд 1 - бочек толстостенного сосуда, предположительно тюльпановидной формы. Тесто плотное, с примесью дресвы. Внешняя поверхность красного цвета со следами ангоба, хорошо заглажена. Внутренняя поверхность шероховато-заглаженная, черного цвета.

2) 37 небольших фрагментов сосудов эпохи поздней бронзы. Среди них: 2 фрагмента дниц, 5 фрагментов венчиков (в том числе 2 от тонкостенного лощеного кубка), 4 стенки с

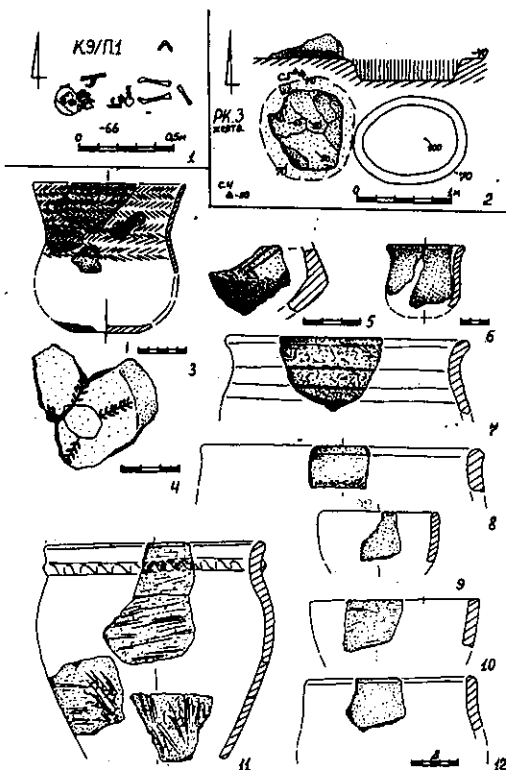

Рис.3. Малополовецкое-3. 1 - Комплекс 9, погребение 1. 2-4. 6-7 - жертвенник и керамика из ритуального комплекса 3. 5. 7-12 - сосуды из ритуального комплекса 10.

храповатой поверхностью, подвечная часть толстостенного сосуда с поясом ямок диаметром 6 мм, стенка толстостенной шлемовидной (?) миски с подлощенной поверхностью.

3) *Растиральник* из розового гранита линзовидный в сечении. Рабочая поверхность горизонтальная. Размеры 163 x 168 x 52 мм.

4) Кварцитовый *отщеп* с острым краем. Найден в 2 м на юго-запад от погребения 3.

5) 52 *кости животных* (преимущественно обломков).

В 12 м на запад от погребения 4 комплекса 8 зафиксирована столбовая ямка несколько сужающаяся ко дну. Верхний диаметр - 0,6 м, нижний - 0,55 м, глубина 0,9 м (0,3 м с уровня фиксации 0,6 м).

Комплекс 9. Расположен на юг от комплекса 1 (1993-1994 гг.). Исследовано три погребения. Комплекс не доисследован.

Погребение 1 (41-1998 г.) (поздней бронзы ?). Расположено в 28 м на юго-юго-запад от погребения 1 комплекса 1, на глубине 0,66 м. Погребальное сооружение не прослежено. Скелет ребенка лежал вытянуто на спине головой на запад (Рис.3:1). Руки вытянуты вдоль туловища. Грудная клетка разрушена землероем, вынесшим и челюсть погребенного. На левой стороне верхней части черепа погребенного три больших сквозных отверстия от неудачной трепанации (?), явившихся, предположительно, причиной смерти. Под костями скелета, обворачивая череп зафиксированы ворсинки бурого тлена. Предположительно тело было обернуто покрывалом из войлока или грубой ткани. Погребение безинвентарное. По позе и ориентации погребение аналогично погребениям 3 комплекса 1 и 1 комплекса 8.

Погребение 2 (40-1998 г.) (неопределенное). Расположено в 2 м на юго-восток от погребения 1, на глубине 0,4 м. Представляло собой скопление кальцинированных костей черепа и конечностей взрослого. Размеры скопления 0,2 x 0,3 м. В 0,7 м на юго-восток от скопления найден венчик лепного сосуда милоградской культуры с пальцевыми вдавлениями по срезу. Предположительно, этим временем следует датировать это и следующее погребения.

Погребение 3 (39-1998 г.) (неопределенное). Расположено в 9 м на юго-восток от погребения 1, на глубине 0,4 м. Представляло собой скопление кальцинированных костей ребенка (?) диаметром 0,2 м.

В 1,8 м на юг от погребения 3 расположены три подовальные ямки (№№ 1-3) с оплавленными краями средним диаметром по дну 0,4, 0,4 и 0,6 м и глубиной 0,8, 0,8, 0,85 м соответственно с запада на восток. Ямки соединены между собой неглубокими перемычками неправильной формы глубиной 0,6 м. Уровень фиксации 0,55 м. В 0,4 м на северо-запад от западной ямки располагалась яма №4, овальной формы, ориентированная запад-восток, размерами 1,2 x 0,7 м, глубиной 0,9 м. Еще одна линзовидная в разрезе яма располагалась в 2 м на северо-восток от погребения 3. Диаметр ямы 0,8 м, глубина 0,68 м.

Ритуальный Комплекс 10. Расположен в межкурганном пространстве на юг от комплекса 6 и на запад от комплекса 2. Исследовано две ритуальные ямы эпохи поздней бронзы (кенотафы ??) и три ритуальных ямы кенотафа (?) римского времени. В 9 м на юго-запад от жертвенника черняховской культуры, расположенного рядом с комплексом 2, находилось скопление костей животных и черняховской керамики. Комплекс не доисследован.

На площади комплекса 10 собрано 27 обломков от не менее чем 2 столовых (в том числе лицевая амфора) и 3-4 кухонных сосудов трипольской культуры этапа В-II. Основная часть трипольской керамики концентрировалась в 16 м на юг от кольцевидного ровика №1, на площади до 6 м в диаметре. Предположительно с трипольским слоем также связаны находки 11 кремневых изделий: 7 отщепов, 2 концевых скребка на отщепах, развертка с зашлифованной поверхностью и наконечник стрелы с выемкой в основании. Длина наконечника 18 мм, ширина основания 11 мм. В 1994 г. недалеко от комплекса на поверхности поля был найден обломок глиняной зооморфной статуэтки.

Яма 1. Расположена в 16 м на юг от разрыва ровика 1. Яма подовальной формы размерами 1,8 x 1,4 м, глубиной 1,4 м (0,8 м от уровня фиксации 0,6 м). Контуры ямы читаются нечетко. В верхней части заполнения ямы обнаружено 2 астрагала и зуб быка. В восточной части ямы на глубине 0,8 м вертикально стояла гранитная плитка, ориентированная по линии запад-восток. На дне ямы под северной стенкой найден фрагмент ребра лепной столовой миски (Рис.3:5). Тесто с примесью песка и дресвы. Внешняя поверхность выше ребра подлощена, ниже - заглажена, внутренняя - тщательно заглажена, со следами лощения. Цвет снаружи пятнами черный, бурый, оранжевый, изнутри - черный. Выше ребра сосуд орнаментирован заштрихованными треугольниками, опирающимися вершиной в ребро. Диаметр ребра около 225 мм.

Плита подпрямоугольной формы изготовлена из красноватого гранита; один нижний угол обломан. Размеры сохранившейся части 180 x 150 мм, толщина 37-44 мм. Широкие поверхности заполированы.

Яма 2. Расположена в 9 м на юг от ямы 1. Яма подовальной формы размерами 1,6 x 1 м, глубиной 1,5 м (0,9 м от уровня фиксации 0,6 м). Контуры ямы читаются нечетко. На пятне лежал развал лепного сосуда (Рис.3: 11). Венчик отогнут, уплощен. Тесто с примесью дресвы, цвет желтовато-серый, диаметр венчика 230 мм, реконструируемая высота около 250 мм. Ниже венчика сосуд орнаментирован валиком, расчлененным задицами. В заполнении ямы встречено несколько мелких обломков костей животных и мелких фрагментов керамики эпохи бронзы.

Находки с площади комплекса представлены фрагментами керамики эпохи средней-поздней бронзы, в том числе малополовецкого (Рис.3:8,9) и протомалополовецкого (с примесью песка в тесте) типов (Рис.3: 10,12). Найденны также гадальная кость из астрагала овцы (торец подрезан, боковые поверхности сточены и заполированы), и амулет из трубчатой кости животного с просверленным отверстием диаметром 3 мм.

В южной части ритуального комплекса 10 находился ритуальный комплекс позднеримского времени, представленный культовым местом с скоплениями фрагментов сосудов черняховской и вельбарской культур и костей животных (в том числе 2 черепа собаки?), глинобитным жертвенником и тремя ритуальными ямами (кенотафами?). В заполнении одной из ям (погребение? №33) найдена бронзовая оковка шкатулки в виде характерно изогнутого стержня, прямоугольного в сечении. Дно ямы (глубина 2 м от современной дневной поверхности) было покрыто слоем смолы. Во второй яме найдена железная арбалетовидная фибула IV в. Третья яма содержала чернолощенное биконическое пряслице, развал чернолощенной гончарной миски и нижнюю челюсть свиньи (?). Из слоя комплекса также происходит разогнутый корпус бронзовой фибулы и медная римская монета с пробитым отверстием. Аверс: бородатая голова императора и надпись IMP C GALLUS P... (конец надписи поврежден); реверс: стоящая фигура Деметры в окружении льва и быка, надпись P M S G OLVIM, под фигурами надпись ANXIII.

Лысенко С.Д., Скиба А.В.

Институт археології НАН України

Памятники с керамикой малополовецкого типа на Супое

В последние годы в Среднем Поднепровье была выделена группа памятников, переходных от средней к поздней бронзе, которую было предложено (Лысенко, Куштан, 1997, с. 109-112) называть памятниками с керамикой малополовецкого типа (КМТ). Под этим термином понимаются памятники, на которых были найдены большие тюльпановидные сосуды, имеющие толстые стенки и характерные массивные венчики; тесто с примесью большого количества дресвы и блесок слюды (у сосудов переходных от КМК - примесь песка). Венчики и днища сосудов заглажены или подлощены, корпус нарочито ошершавлен жидкой глиной (иногда с дресвой) и украшен в большинстве случаев своеобразным многоваликовым орнаментом (горизонтальные валики на шейке и вертикальные вдоль корпуса), образовавшимся вследствие проведения пальцами по жидкой глине.

И. В. Палагута рассматривал подобную керамику, найденную в 1987-1990 гг. на пунктах Чапаевка УТОС-5,6 и ЛОЗ-1,2,4 Чернобаевского р-на Черкасской обл. как переходную от культуры многоваликовой керамики к культурам поздней бронзы¹. На эпонимном могильнике Малополовецкое-3 такие сосуды были найдены в комплексах, относящихся ко второму этапу существования могильника (МП-III, 1600-1500 cal BC).

Кроме могильника Малополовецкое-3, где раскопано 4 комплекса с КМТ, в Фастовском р-не Киевской области подобные сосуды были найдены на поселениях Малополовецкое-2А, 2В, Великая Снетинка-2. Значительная коллекция КМТ собрана Д.П.Куштаном и А.В.Деткиным около Черкасс в зоне, большую часть года затопленной водами Kremчугского водохранилища: два поселения найдены на правом берегу р.Сулы около с.Лящевка; несколько десятков поселений известно в пойме левого берега Днепра напротив Черкасс недалеко от затопленных сел Липовское, Самовица, Червонохиженцы, Митьки а также ныне существующих Чапаевка, Чеховка; одно поселение открыто на правом берегу Днепра в районе с.Худяки. Разведкой С.Д.Лысенко и Д.А.Гаскевича в июне 1997 г. несколько фрагментов стенок КМТ найдено на юг от с.Фарбованое Яготинского р-на Киевской обл. в речном течении р. Супой.

Работами 1998 г. на левом берегу среднего течения р.Супой (Киевская обл., Яготинский р-н) были исследованы 2 поселения с КМТ.

1. **Капустинцы-5.** Памятник расположен в 1 км на северо-восток от моста через Супой в с.Ташань, между мостом и высоким останцом, называемым местным населением Остров, на незначительном возвышении в пойме левого берега реки. Площадь, на которой собран подъемный материал превышает 200x100м. Среди обломков лепной керамики эпохи бронзы найден фрагмент стенки, с характерно ошершавленной поверхностью и проглаженными валиками. Цвет внешней поверхности розовый, внутренней - черный; тесто с примесью мелкого шамота и песка. Фрагмент может быть отнесен к переходной группе от КМК к КМТ.

2. **Фарбованое-3.** Памятник расположен в 0,5 км на юго-запад от села Фарбованое и в 1 км на восток от моста, по которому проходит грунтовая дорога в с.Денисы, на невысоком, сильно выдающемся в пойму мысу левого берега р.Супой (Рис.1: 1,2). Площадь мыса около 250 x 100 м, площадь распространения культурного слоя не установлена. Подъемный материал найден на южном склоне мыса, обращенном к излучине реки. 11-13 июля 1998 г. на памятнике были проведены незначительные раскопки. Вскрыто 44 кв.м., исследовано 2 объекта эпохи бронзы (Рис.1: 3).

Объект 1 (жилище ?). Расположен на расстоянии около 100 м на запад от восточного края мыса и в 7 м на север от грунтовой дороги, проходящей по краю заболоченной ранее поймы. Котлован объекта представляет собой овал неправильной формы, сужающийся к северу, ориентированный по линии север-юг. Размеры 2,4 x 4 м, глубина от современной поверхности 0,8 м, от древней поверхности - 0,3-0,4 м. Котлован вырезан в слабогумусированном суглинке. Заполнение представляет собой темный гумусированный суглинок, содержащий обломки керамики и колотые кости животных. Около восточной стены, недалеко от юго-западного угла, постройки прослежена ступенька, высотой 0,3 м, вырезанная в суглинке. Северная часть постройки разрушена прямоугольной ямой древнерусского времени (объект 3), размерами 1,2 x 2 м, глубиной 1,2 м от

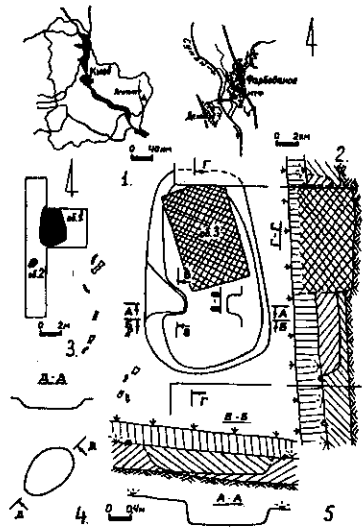

Рис.1.

¹ (Палагута, 1996, с. 63-65).

современной поверхности. Заполнение перекопа углисто-черное. В нижней части заполнения зафиксированы слои углистых прослоек, чередующиеся со слоями пещины, содержащие обломки сосудов XII в.н.э. Заполнение ямы прослежено от пахотного слоя (Рис.1: 5).

Постройка эпохи бронзы скорее всего представляла собой сезонное жилище с несколько углубленным полом и некапитальной каркасно-столбовой конструкцией стен. О наличии последних свидетельствуют находки кусков обмазки с отпечатками органики. Столбы могли быть изготовлены из сравнительно тонких жердей, следы от которых не сохранились.

В заполнение котлована найдено 70 фрагментов и костей животных, клык кабана и 30 фрагментов лепных сосудов, среди которых следует отметить совместную находку венчика сосуда малополовецкого типа (Рис. 2: 3) и венчика "позднесрубного" сосуда (Рис. 2: 4), а также стенки с налепным низким валиком, расчлененным ногтевым вдавлением (Рис. 2: 8).

Объект 2 (хозяйственная яма) овальной формы, ориентированная по линии юго-запад - северо-восток, размерами 1,3 x 1 м, глубиной от современной поверхности 0,75 м, с уровня зачистки - 0,2 м (Рис.1: 4). Заполнение представляет собой темный гумусированный суглинок, содержащий 8 обломков костей животных, кусок обмазки и мелкий фрагмент стенки сосуда с острым ребром.

Уровень древней поверхности проходит по границе суглинка и чернозема и четко фиксируется на основании находок скоплений горизонтально расположенных костей животных и крупных фрагментов керамики. Уровень древней поверхности от современной на север от котлована жилища - 0,28 м, на юг - 0,5 м, на запад и восток - 0,4 м, около ямы - 0,55 м). Материк, представляющий собой мелкоструктурный пылеватый суглинок, в районе жилища 1 залегает на глубине 1 м от современной поверхности. Угол наклона современной поверхности с севера на юг 3°, с запада на восток - 5°.

Культурный слой на памятнике насыщен слабо. Среди находок преобладают кости крупного рогатого скота, как целые так и колотые. Края костей отколоты в поперечной плоскости, а затем кости распущены в продольной плоскости и вынут костный мозг. Значительное количество костей со следами разной степени обожженности.

Всего в культурном слое и объектах эпохи бронзы на памятнике найдено 183 кости животных, преимущественно крупного рогатого скота, 10 обожженных камней, в том числе обломок растиральника из серого песчаника (Рис. 2: 16), 83 фрагмента керамики, среди которых: 10 фрагментов венчиков, 4 фрагмента днищ. Преобладают стенки толстостенных сосудов с примесью шамота, дресвы. 26 фрагментов, в том числе 2 венчика (Рис. 2: 3, 9), по характеру обработки поверхности отнесены к КМТ. Блестки слюды в тесте присутствуют в незначительном количестве в виде очень мелкого слюдяного песка. Как и на Малополовецком могильнике и памятниках с КМТ Черкасского региона, тюльпановидным сосудам малополовецкого типа на Фарбованом сопутствуют миски с массивным прямым венчиком, имеющие подобный КМТ состав теста и заглаженную поверхность (Рис. 2: 14). Два найденных на памятнике венчика можно отнести к срубной культуре (Рис. 2: 4, 5). Кроме этого найдено два фрагмента стенок сосудов с примесью в тесте шамота и мелкого песка, внешняя поверхность которых ошершавлена вертикальными расчесами зубчатого штампа. Также с памятника происходят

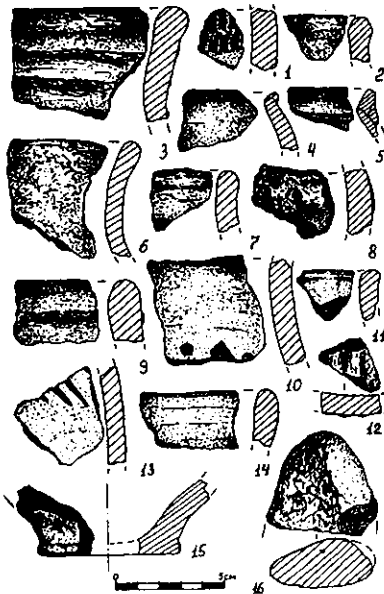

Рис. 2.

4 фрагмента невразительных слегка утолщенных, закругленных венчиков (один с ногтевыми вдавлениями), принадлежащих сравнительно толстостенным сосудам (Рис. 2: 2, 6, 7, 11). Из четырех найденных фрагментов днщ, одно плоское, другое - с защипами (Рис. 2: 15).

4 фрагмента орнаментированы. Один из них, с расчлененным валиком, был упомянут выше. Из слоя над жилищем происходит фрагмент толстостенного сосуда, орнаментированный двумя рядами отпечатков двузубого штампа (Рис. 2: 1). Из культурного слоя к востоку от жилища происходит фрагмент, орнаментированный поясом из чередующихся выдавленных трубочкой углов и торцевых отпечатков трубочки (Рис. 2: 10), а также фрагмент, орнаментированный пререченными наклонными отрезками (Рис. 2: 13).

Сосуды малополовецкого типа, кроме просто ошершавленной жидкой глиной поверхности и орнаментации валиками, сформированными проведением пальцев по жидкой глине, имеют еще две разновидности в орнаментации. Так один большой фрагмент толстостенного сосуда, найденный на древнем горизонте между жилищем и хозяйственной ямой, украшен проглаженными линиями, образованными проведением растопыренных пальцев по жидкой глине без формовки валиков. На еще одном фрагменте, напротив, валики были сформированы из жидкой глины защипом и расположены очень близко один от другого (Рис. 2: 12).

Представляет интерес прослеженное скопление целых костей животных и больших фрагментов колотых костей вдоль западной стенки котлована, напротив ступеньки. По нашему мнению, именно здесь находился вход в жилище. На основании сравнительно небольшого количества находок, большинство из которых залегает на одном уровне, на древней поверхности, можно предположить, что памятник эпохи бронзы был однослойным и представляла собой сезонную стоянку пастухов, функционировавшую на протяжении непродолжительного отрезка времени.

Любічев М.З.

Харківський державний університет

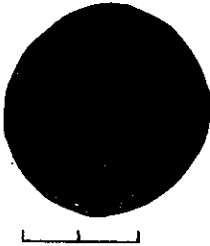
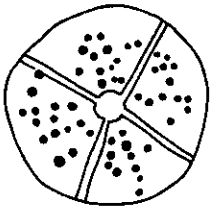
Дослідження черняхівських пам'яток на Мжі

Початок вивчення черняхівської культури на р.Мжа (правий виток Сіверського Дінця) покладено в двадцяті роки розвідками І.М.Луцкевича (Луцкевич, 1948). О.Г.Дяченко у внутрішній структурі сіверсько-дніецької групи пам'яток черняхівської культури виділив мозько-донецький мікрорайон (Дяченко, 1980). Слов'янським археологічним Загоном Хрківського держуніверситету, керованого автором, у 1995-1996 рр. тут досліджувалось черняхівське та пізньозарубинецьке поселення Колісники, в 1997 р. проводились охоронні розкопки залишків черняхівського могильника Соколове. В 1998 р. роботу загону було зосереджено над розкопками поселення Тимченки 1, яке стало відомим після зборів матеріалів на поверхні у середині 70-х років. Поселення займає другу надзаплавну терасу правого берегу р. Мжі і уздовж течії річки продовжується майже до самих околиць Соколового. Селище розташоване між поселенням Колісники та черняхівськими пам'ятками біля Соколового. Знахідки черняхівської кружалної та ліпної кераміки, обпаленої обмазки на поверхні траплялись поодиночно та плямами. Загальна площа розвідувальних траншей та розкопу досягла 193 м². Вони були розташовані на мису, який утворено затокою Мжі та впадаючим струмком. Насиченість культурного шару та його потужність зростали з віддаленням від краю мису. На площі розкопу досліджено чотири господарських ями: вони мали овальну (округлу) форму за планом, рівні стінки та дно глибиною 0,25-0,6 м від рівня материку, середній розмір 1,35-1,65 x 1,0-1,85 м. У заповненні ям виявлені тільки дрібні фрагменти кераміки та кістки тварин.

Особливу увагу привернуло незначно заглиблене житло прямокутної форми за планом. Воно орієнтовано кутами за напрямками північ-південь та захід-схід, частково котлован споруди глибиною 0,1 м заходив в стінку розкопу. Досліджена частина житла за вказаними напрямками мала розміри відповідно 2,45 та 4,10 м. Підлога житла дуже рясно вкрита шматами обпаленої

глини, ці шмати утворювали декілька скупчень. Вогнище знаходилось біля північно-західної стінки. На підлозі виявлені фрагменти черняхівської кружальної та ліпної кераміки.

Взагалі шар поселення насичений черняхівською керамікою, за більшістю це фрагменти сіроглиняних горщиків з шорсткою поверхнею та мисок. Знайдено фрагмент скляного римського кубку орнаментованого овальними заглибленнями. Про наявність бронзоліварного виробництва на поселенні говорять знахідки глиняної ллячки з частиною ручки, бронзової заготовки та наявність бронзових краплин на поверхні пам'ятки. З черняхівською культурою пов'язані трапецієподібні з отвором глиняні тягарці ткацьких верстатів та біконічне прясельце.

Крім черняхівських матеріалів, на поселенні знайдені речі пізньозарубинецького типу та бронзової доби. Перші являють собою знахідки типових гострореберних лискованих мисок. Другі - окремі фрагменти типової кераміки, вогнище викладене фрагментами посудин зрубної культури та розломом великого горщика бондарихінської культури.

Разом, з розкопками поселення Тимченки проводилися розвідки черняхівського селища біля станції Ворки. Там знайдено багато уламків черняхівської кружальної кераміки, а також глиняне пряслице з цікавим орнаментом (Рис.). Коло нижньої поверхні пряслиця рисками від отвору поділено на чотири частини які заповнюють фігури з крапок. Можливо, це аграрний календар або руни, якщо крапки поєднати лініями.

Нові дослідження черняхівських пам'яток на Мжї доповнюють наші знання про північно-східну найменш вивчену околицю великого ареалу культури.

Майко В.В.

Кримська філія Інституту археології НАН України

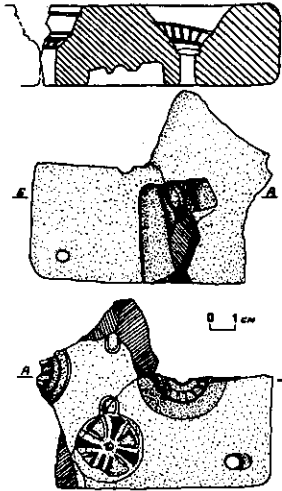
Археологічні дослідження на плато Тепсень у 1998 р.

У 1998 р. після тривалої перерви було поновлено археологічні дослідження на відомому середньовічному поселенні на плато Тепсень. Як відомо, пам'ятка роташована у південно-східному Криму біля смт. Коктебель і займає площу близько 19 га. На сьогоднішній день найбільш дослідженою ділянкою, не рахуючи роташованого у центрі поселення монастирського комплексу VII - першої половини X ст., є південно східна. Розкоп цього року площею 104 м² було закладено на північний захід від останнього розкопу М.А.Фронджуло 1963 р. Глибина культурного шару - від 0,85 до 1,05 м. Стратиграфічно відокремлювалися три горизонти. Найбільш насиченими матеріалом виявилися перший і другий. Третій - передматериковий дав менше знахідок. Кераміка характерна для салтівської культури Криму, траплялася вже у першому шарі разом з окремими фрагментами посуду XIII-XIV ст. Кількість останнього настільки незначна, що важко припустити існування тут в цей час великого поселення. Навпаки, насиченість салтівським матеріалом настільки велика, що існування на плато міста безсумнівно. Дослідження, рахуючи і підводні роботи що провадилися цього року в Коктебельській бухті, остаточно довели, що пам'ятка виникає не раніше середини VIII ст. і існує до середини X ст. При цьому є можливість відокремити матеріали другої половини VIII - першої половини IX ст. і другої половини IX - першої половини X ст. Основна кількість знахідок цього року відноситься до другого періоду. Серед археологічних об'єктів, виявлених на розкопі, по-перше відмітимо фрагмент кладки складеної так званою технікою в "ялинку". Виявлений мур довжиною 1,4 товщиною 1,55 і височиною 0,50 м, орієнтований на схід, старанно складено півколом. Не виключено, що це фрагмент абсиди салтівського християнського храму. На південь від нього на однаковому рівні досліджено рештки сланцевої вимостки. Крім того, в культурному шарі знайдено великий замковий камінь, виготовлений з вапняку, який скоріше за все пов'язаний з культовою будівлею.

Така погана збереженість об'єкту пояснюється по-перше тим, що пам'ятка активно розбиралася мешканцями Коктебелю впродовж довгого часу. По-друге, як вже відмічалось, городище було знищено після карального походу Песаха 941 р. і найбільшого руйнування зазнали християнські праболгарські храми. Саме християнство на думку правлячої хозарської верхівки було основною причиною зради праболгар півострова на користь Візантії. Подібна картина характерна і для аланських християнських пам'яток Північного Кавказу, знищених хозарами після військової компанії 932 р.

Якщо припустити, що знайдена кладка пов'язана з християнським храмом, то це вже п'ята церква, досліджена на пам'ятці, і друга складена в "ялинку". Всі вони дуже зруйновані і за виключенням так званої Великої базиліки майже синхронні. Додамо, що взагалі подібних храмів, складених в "ялинку", не рахуючих Тепсеські, досліджено у Криму лише чотири. Один з них на поселенні Кордон-Оба, що розташоване недалеко від нашого городища.

Згідно численного археологічного матеріалу, знайдена кладка датується другою половиною IX - першою половиною X ст., що підтверджується двома срібними арабськими дирхемами. Керамічний комплекс і індивідуальні знахідки типові для салтівських пам'яток півострова саме цього часу. Відмітимо лише досить великий відсоток і типологічну різноманітність столового лощеного посуду, характерного для так званого аланського варіанту салтівської культури. Привертає увагу кілька речей так чи інакше пов'язаних з впливом християнства. Це три фрагменти донець горщиків з клеймом у вигляді хреста, залізний великий хрест, який можливо належав священнику і фрагмент ливарної форми, що була у роботі, п'ятої на пам'ятці і сьомої у Криму, де разом з так званими "салтівськими самоварчиками" і ключем виготовлявся медальон з хрестом для хозар, що прийняли християнство (Рис.).

До попереднього періоду середини IX ст. відносяться залишки великого овального в плані вогнища 0,85 x 1,10 м, знайденого у західній частині розкопу. По радіусу черинь об'єкту викладений маленькими плитками пісковіку і окремими стінками піфосів. Подібні вогнища досліджувались М.А.Фронджуло на південній ділянці городища. Біля вогнища і безпосередньо при зачистці череня знайдено цікавий комплекс кераміки, індивідуальні знахідки і значну кількість залізного шлаку. Можливо, вогнище виконувало ремісничі функції.

На південний захід від городища за його межами досліджено діючий, але дуже забруднений колодязь. При його зачистці знайдено археологічний матеріал (у тому числі водопровідні труби) одночасовий досліджуваному на пам'ятці. Кераміка має ознаки тривалого перебування у воді. Це дозволяє поставити питання про водопостачання раньосередньовічного міста на плато Тепсень.

Дослідження цього року дали додатковий матеріал на користь локалізації літописних Фул саме на цьому місці, де навертав у християнство хозар Костянтин Філософ.

Мацкевий Л.Г.

Інститут українознавства НАН України

Дослідження Львівської обласної експедиції У 1998 р.

У польових і камеральних роботах на території Львівської області приймали участь студенти-практиканти Львівської академії мистецтв (керівник - В.П.Бадяк), учні школи с. Крупське Миколаївського району (директор школи - Р.В.Сколоздра) і члени товариства Давнє минуле. Питання впливу природнього середовища вирішувались І.М.Гуцьовським (ЛДУ), екологічних можливостей регіону - Г.Ш.Панахид (Інститут екології Карпат НАН України), проблеми біологічного плану - В.В.Гуменюком (Інститут землеробства і тваринництва західного регіону України), а петрографічно-

мінералогічного - Р.М.Смішком (Інститут геології і геохімії горючих копалин НАН України). Це дозволило комплексно і міждисциплінарно інтерпретувати результати польових і камеральних робіт.

Стационарні дослідження проведені у печерно-скельних порожнинах Львів VII і Прийма VII, а охоронно-рятівні та розвідкові обстеження на пам'ятках під відкритим небом - на поселеннях Розвадів II, Верин VIII і Княже I, а також в околицях печерно-скельного навісу Львів VIII. Продовжені дослідження багатопарової печерно-скельної пам'ятки Львів VII, відкритої експедицією у 1994 році. Пункт розташований на східній околиці м.Львова, на території біосферно-ландшафтного заказника Чортова (Чатова) Скеля, за 1,45 км на південь від пошти у с.Лисиничі та за 2,5 км на північний захід від м.Винники. Розкопки проводились на місці колишньої каменоломні, нині так званої стіни скелелазів, у навісі Романа. За визначенням М.С. Демедюка, порожнина розташована на IV-тій надзаплавній терасі, при її стику із V-тою терасою, на висоті 60-65 м від урізу річок Маруньки та Полтви, при північній орієнтації виходу із навісу. У звітному році на площі 20 кв.м досліджувався третій (нині - найдавніший) культурний палеолітичний шар, зокрема, його XIV-XVI пласти, що розташовані на глибинах 2,60-3,20 м від нульової точки, у північній частині загального розкопу. У відкладах, простежених у п'ятому літологічному горизонті, багато брил із світлого пісковика та вапняку, проміжки між якими заповнені лесоподібними суглинками. Зафіксовано близько 1200 одиниць остеологічних решток, визначених К.А.Татаринівим і В.В.Гуменюком (мамонт, олень північний, заєць, хом'як звичайний, полівка водяна, гуска сіра, крижень, веретенник великий, кулик-чайка, чирок-тріскунок і дрізд). Із кам'яних виробів у наявності значна за розмірами частково почленована галька-жовно, скреблоподібний виріб, пластини, відщепи тощо. Згідно Ки-5415, за визначенням М.М.Ковалюха по C^{14} за кістками тварин, отримано дату, -27200±-170 років від наших днів.

Продовжені багаторічні дослідження печерно-скельної пам'ятки Прийма VII, відкритої експедицією у 1993 році. Навіс розташований за 0,75 км на південний захід від с.Прийма Миколаївського р-ну, в урочищі Німеца, на рівні 18 м над тальвегом балки. У межах порожнини та на площадці перед нею закладено розкоп, площею 50 кв.м. Скельне дно, що фіксується майже горизонтально, досягнуте при шурфовці на глибині від 3 до 3,10 м від поверхні. Культурний шар перекритий чорноземом і піском, простежений від 180-220 до 280-300 м. Серед близько 1000 знахідок - значно переважають остеологічні рештки козулі, благородного оленя, свині дикої, рисі, куниця, норки, багатьох птахів. Відзначимо надзвичайно високий відсоток оброблених рогів, лопаток і епіфізів оленя і козулі, що нараховують більше 300 екземплярів. Виявлено, крім того типову бойову цільну сокиру із руків'ям, що виготовлена із рога оленя, значну кількість човникоподібних, ножеподібних і сребкоподібних кістяних виробів, а також таких, що нагадують за формою мініатюрні сокірці-лощила для загладжування шкір після мездріння, відокремлення їх від м'яса, інших операцій. На думку К.А.Татарінова, деякі лощила могли вживатися як шевські колодки. Відзначимо і кістяні ножі типу пекулів, - подібними до них ще й тепер обробляють шкіри оленів і тюленів. Крім того, наявні ножеподібні крем'яні пластини часом із інтенсивним залощенням на кінцях. Комплекс справляє враження майстерні по виробництву кістяних знарядь для обробки шкір (прояви палеочинбарства). За аналізом рогів оленів і козуль 14-С, матеріали датовані: Ки-4533, -6090±-40 і Ки-4534, -7020±-30 років від наших днів. Найбільш ймовірне віднесення матеріалів до мезоліту, що не виключає пізніший час.

На пункті Розвадів II (Діброва), за 1 км на схід від с.Розвадів Миколаївського району, зібрано крем'яні вироби доби пізнього палеоліту і мезоліту, однак, два шурфи 1 x 2 м не дали ознак непорушеного культурного шару. На поселенні Верин VIII (Верениця), за 0,75 км на північ від с.Верин цього ж району, зібрані матеріали доби мезоліту та енеоліту. Відзначимо також артефакти доби мезоліту із пункту Львів VIII (Чортова Скеля - Осанець) на східній околиці м.Львова, де у шурфі 1 x 2 м простежений непорушений шар. Крім того, на поселенні Княже I біля с.Княже Золочівського району відзначено керамічні і крем'яні вироби доби раннього заліза та енеоліту.

Мироненко К.М.

Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Розвідки в південній окорузі великого укріплення Більського городища та на Нижньому Пслі

Розвідгрупою Глинського загону охоронної археологічної експедиції Центру внаслідок розвідок 1997-1998 рр. в окорузі Більського городища було виявлено ряд пунктів, що переважно відносяться до скіфського часу.

Глинське с., Малобудищанської с/р. Зінківського району. Пункт 5. Місцезнаходження матеріалів фінальної доби раннього залізного віку на північно-східній околиці села, біля тваринницької ферми, розташоване на невеликому мису край підшви стрімкого схилу правого корінного берега висотою 2-3 м над рівнем заплави. Площа пошкодженого поселення складає понад 1 га (50-60x200 м). Поверхня задернована і зайнята забудовою. У відслоненнях навколо старих узвозів трапляються уламки ліпного посуду, кістки тварин. Знайдений фрагмент вінець ліпної посудини з підлискованою поверхнею, орнаментованої по зрізу вінця косими насічками, по шийці — наскрізними проколами. Місцезнаходження, напевне, є рештками поселення пізньозарубинецького часу.

Глинське с., пункт 6. Селище скіфського часу виявлене на північній окраїні нагірної частини села, біля молочно-тваринницької ферми. Воно займає звужений на південний схід мис плато, який з північного сходу та сходу обмежений урвищем, з південного заходу — має похилі схили, зайняті чагарниками. Майданчик висотою над рівнем заплави 89 м з розмірами 260x460 м та площею 11,9 га.

Серед знахідок — уламки вінців ліпних горщиків із прямим зрізом, прикрашених по шийці наскрізними проколами та пальцево-розчленованим валиком, а також коричневолискованої миски. Селище є типовою пам'яткою землеробського населення скіфської доби Поворскля.

Глинське, пункт 7. Це одне селище скіфського часу виявлене в південно-західній горішній частині села, за 0,1-0,2 км на південь, на краю плато правого корінного берега. Воно займає ділянку тераси площею 8 га (200x400 м), видовжену в меридіальному напрямку. Висота над рівнем заплави 89 м. На ньому маємо сліди 5-ти зольників, діаметром від 10 до 25 м та висотою 0,2-0,7 м. Серед знахідок — типові уламки вінців та стінок ліпних горщиків, орнаментованих розчленованим орнаментом та проколами, ліпних мисок з лискованою поверхнею, фрагменти мініатюрних посудин. Селище відноситься до окоруги Великого укріплення Більського городища і датується часом VII-IV ст. до н.е.

Глинське, ур.Гуревіщина-Спаське. Відоме за розвідками Г.Т.Ковпаненко та Г.О.Сидоренко селище скіфського часу, знаходиться на мису правого корінного берега р.Ворскла, висотою 92 м над рівнем заплави, за 0,8 км на південь від нагірної частини села. Залишки поселення займають витягнуту з південного сходу на південний захід площу в 11,8 га (250x560 м). Зібрані на поверхні 11-ти зольників матеріали представлені уламками ліпного посуду ранньоскіфського часу: фрагментами вінців горщиків з пальцево-розчленованим пружковим орнаментом та проколами, уламками мисок, черпаків з геометрично прокресленим орнаментом, фрагментами стінок амфор, пряслицями. Селище належить до групи пам'яток скіфського часу окоруги Більського городища.

За 0,75 км на південь від нагірної частини села, біля краю плато корінного берега, знаходиться поодинокий насип розораного кургану висотою 1,5 м при діаметрі 40 м. Це один значний курган розташований за 1,3 км на південний захід, в 0,8 км на схід від села Безруки. Він має висоту 2,3 м та діаметр до 35 м. Його оточує група з 6-ти розораних насипів висотою 0,4-0,6 та діаметром 12-20 м. Кургани є рештками некрополю описаного селища.

Глинське, пункт 4. Особливо цікавими є виявлені розвідками залишки селища, відкриті І.М.Гавриленком, розташовані за 0,65 км на південний схід від кутка Тарасівка вказаного села. Це поселення займає підвищення другої тераси лівого берега р.Солом'яник — старіці

р.Ворскла. Воно розташоване на діючі підковоподібної у плані форми, видовженої у меридіальному напрямку, розміром 150x250 м та площею в 3 га. Потужність культурного шару складає до 0,5 м. В ньому виявлені шурфуванням знахідки фрагментів ліпного посуду роменської культури, а також окремі уламки давньоруської кераміки XII-XIII ст. Поселення належить до числа рідкісних заглиблених селищ роменсько-давньоруського часу округи Глинського городища. Крім того, рештки давньоруського городища XII-XIII ст. виявлені в межах Монастирської гори в с.Манжеля Глобинського району. Давньоруські культурні нашіарування, перекриті потужними відкладеннями козацької доби, залягають в історичній, північно-східній частині села. За випадкових обставин тут знайдені розвали трьох давньоруських кружалних горщиків XII-XIII ст. Таким чином, внаслідок розвідок значно доповнена археологічна карта південної округи Більського городища.

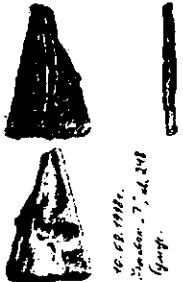
В.В. Назаров.

Институт археологии НАН Украины

Раскопки на Березани в 1998 г.

В 1998 г. продолжались археологические раскопки на трех участках территории античного города Борисфен, остатки которого расположены на острове Березань недалеко от Очакова. Работы производились Березанской экспедицией Института археологии НАН Украины, в составе которой работал также отряд Госэсрмитажа.

Киевскими археологами продолжались исследования территории теменоса — к западу, юго-востоку и северо-западу от открытого в 1997 г. храма Афродиты. При этом выявились продолжения кладок ограды святилища, относящиеся к двум близким по времени строительным периодам, и ряд других каменных строительных остатков времени функционирования теменоса (VI — первая половина V вв. до н. э.). В числе находок особый интерес представляют: терракотовые статуэтки и их фрагменты (женские божества, кабирь), бронзовый ажурный колокольчик, по-видимому, ритуального назначения, а также бронзовое изделие треугольной формы с изображением монеты-стрелки¹ (Рис.).

Небольшие по объему работы были проведены также на раскопе «Р-1в». Здесь были выявлены остатки полуземлянок и ям, в основном сильно поврежденных при нивелировке поверхности в позднеархаическое время в связи с устройством террасы.

Санктпетербургским отрядом (руководители: Я.В. Доманский, К.К. Марченко) работы велись на участке «О» на восточном берегу острова. В этом году был открыт комплекс архаических грунтовых сооружений — в основном, хозяйственных ям. Особый интерес вызывает прямоугольной

формы котлован, представляющий, судя по обилию находок кусков шлака и сплесков бронзы, остатки бронзолитейной мастерской. Учитывая найденные здесь ранее В.В. Лапиным остатки железоделательных комплексов, можно достаточно обоснованно ставить вопрос о том, что данная территория, возможно, являлась на определенном этапе существования Борисфена районом концентрации металлургического производства.

Назаров В.В., Мостовая С.И.

Институт археологии НАН Украины; краеведческий музей при школе с. Рыбаковка

Находки лапидарных надписей на правом берегу Березанского лимана

В 1998 г. на территории Березанского района Николаевской области обнаружены две новые лапидарные надписи римского времени, представляющие собой посвящения Ахиллу Понтарху от ольвийских магистратов.

¹ Мы сознательно воздерживаемся от конкретной атрибуции данного предмета, поскольку по поводу его функционального назначения существуют различные точки зрения.

Первая надпись была найдена Плахтием Н. - школьником из с. Рыбаковка - на поле недалеко от солонца Тузлы, практически в том же районе, где в 1983 г. уже была сделана подобная находка (Карышковский П.О., 1993). В ходе проведенного нами обследования местности на пашне было зафиксировано значительное количество мелкого и среднего известнякового бутового камня; встречались также обломки керамических сосудов — амфор, сероглиняной столовой посуды. Известно, что местные жители раньше брали здесь камень для своих нужд.

Надпись нанесена на оборотной стороне мраморной скульптуры (по-видимому, женская фигура; голова и ноги отбиты). Сохранилось фрагментарно 11 строк — начальная часть надписи — посвящения архонтов Ахиллу Понтарху. Судя по особенностям шрифта, надпись датируется первой половиной II в. н. э. Место хранения данного эпиграфического памятника — народный краеведческий музей при школе с. Рыбаковка.

Вторая надпись хранится в школе с. Лиманы. Обстоятельства ее находки пока не удалось выяснить (предположительно, найдена в р-не сел Лиманы или Викторовка). Надпись выполнена на массивной стеле, сохранилась фрагментарно. Уцелели 8 заключительных строк посвящения «за мир города и за собственное здравие». Несмотря на отсутствие в сохранившейся части текста имени Ахилла Понтарха, едва ли будет ошибочным утверждение, что здесь также имеет посвящение этому божеству. Шрифт надписи характерен для III в. н. э.

Нужний Д. Ю., Ступак Д. В., Шидловський П. С.

Інститут археології НАН України

Розкопки пізньопалеолітичного поселення Семенівка 3 у басейні Трубежу у 1997- 1998 рр.

Пізньопалеолітичне поселення Семенівка 3 розташоване у 4 км на схід від однойменного села Баришівського району Київської області в урочищі "Вибле". За 250 м і 50 м відповідно на захід та південний захід від неї розміщуються повністю розкопані на площі 59 м² і 150 м² пізньопалеолітичні поселення епігравецьких мисливців на мамонтів Семенівка 1 і 2 (Нужний, 1997, с. 3- 23). Семенівка 3 подібно до них, розташовується на лівому, північному схилі невеликої балки довжиною біля 3 км, що впадає у долину Трубежу зліва за 1,5 км і практично навпроти того місця де остання з'єднується із заплавою його лівої притоки р. Недри. Балка таким чином проходить у підніжжя мису утвореного найвищою лівою терасою Недри і такою ж самою терасою Трубежу, що безпосередньо розташовується у підніжжям вододільного плато між долинами Недри, Супою і Трубежу. Це місце є домінуючою височиною в окрузі на відстані 25- 30 км.

Саме через це балка має чітку асиметричну будову й відповідно досить стрімку ліву терасу, вздовж якої розташовуються місцезнаходження і майже невиразну праву, з боку долини Недри. Тільки за 1 км вище балка набуває симетричнішої будови і висота та конфігурація її схилів зрівнюються. Висота тераси у місці розташування Семенівки 3 і 2 становить 20 м над рівнем сучасного тальвегу балки, тоді як для також повністю дослідженої у 1984 р. Семенівки 1 вона складає біля 6 м. Мис цієї лівої тераси сформованої балкою, на північному схилі якого й розташовуються всі три місцезнаходження, є таким чином найближчим до заплави Трубежу й у свій час безумовно закривав їх із боку річкової долини.

Протягом 1997- 1998 р. для з'ясування стратиграфії залягання культурних решток, їх складу та планіграфії поширення на Семенівці 3 були закладені два розкопи загальною площею 48 м². Умови збереження культурного шару були, як і на Семенівці 2, не дуже задовільними через його відносно невелику (140- 150 см) глибину первинного залягання, що потрапив у зону інтенсивної діяльності землерийних тварин. На площі розкопів була зафіксована така стратиграфія на шарувань:

•30-65 см -неораний чернозем, що поступово переходить у знищене землерийними тваринами підгрунтя товщиною 30-40 см;

•65-190 см- сіро-жовтий строкатий суглинок, що практично являє собою суцільну мішанину кротовин різного забарвлення, насамперед сірих, жовтих та брунатних кольорів. У нижній його

частині починаючи з глибини 130- 140 см з'являються рештки жовтавого нешаруватого лесу з яким і пов'язується культурний шар пізньопалеолітичної доби;

•190- 230 см - стерильний яскраво-жовтий шаруватий лес із лінзами дрібного піску, біологазкою та мікрівкрапленнями марганцю.

Перші крем'яні знахідки забарвлені блакитною патиною починають траплятися вже в орному шарі чернозему з глибини 20 см і стають особливо чисельними у сірувато-жовтому строкатому суглинку який, практично являє собою верству неодноразово змішаних кротовинами - чернозему, підгрунтя та горішних верств жовтавого лесоподібного суглинку. Починаючи з глибини 130 -140 см починають зустрічатись ще не перероблені кротовинами рештки цього суглинку, що мав більш-менш однорідну структуру без виразної шаруватості. Саме з ним й був безпосередньо пов'язаний культурний шар стації і тут на глибині 140- 160 см залягали більшість фауністичних решток мамута які не зазнали суттєвих зрушень і числені крем'яні вироби у горизонтальному положенні.

Планіграфічні спостереження за поширенням знахідок на площі розкопів засвідчили, що ним був накритий північно-західний сектор основного скупчення пізньопалеолітичних матеріалів, що відзначався значно більшою насиченістю фауністичними рештками, крем'яними виробами та прикрасами із морських черепашок ніж це спостерігалось на Семенівці 2. У напрямку ж до протилежного північно-західного кінця розкопів довжиною 8 м спостерігалась досить різке зменшення кількості крем'яних виробів, а особливо майже цілковита відсутність фауністичних решток. Ця ділянка розкопів безумовно вже окреслила периферію основного зосередження пізньопалеолітичних матеріалів і поселення у цілому.

Основні фауністичні рештки поселення представлені переважно мамутом (*Mammuthus primigenius* Blum.), де подібно до Семенівки 2, також домінували ребра цих тварин. Проте, на відміну від останньої, тут були виявлені також поодинокі кістки інших тварин: вовка (*Canis lupus*), якогось великого парнокопитного (*Bison* або *Ovibos* sp.), північного оленя та сайги чи козулі. Скупчення кісток зосереджувались у південно-східній частині дослідженої площі розкопів, причому утворювали пляму субовальної форми витягнуте із заходу на схід довжиною 4 м і шириною 3 м. Розкопами був відкритий лише її північний сектор. У межах основної концентрації, кістки зосереджувались ще й окремими мікроскупченнями де вони залягали досить хаотично і часто на різних глибинах у межах 25-30 см.

Показово, що у межах основного скупчення навіть досить великі мамутові кістки знаходились не тільки у горизонтальному положенні, як це мало місце в аналогічних стратиграфічних умовах Семенівки 2, але й залягали тут похило чи навіть вертикально. У нижній частині південного мікроскупчення на глибині 160- 175 см було знайдено два великих фрагменти мамутових лопаток у похилому положенні та анатомічна група з трьох мамутових же хребців. Деякі з укладених купою фрагментів ребер з мікроскупчення у північній частині основного зосередження кісток також виявилися шматками одного цілого мамутового ребра, спеціально розламаного ще у давнину на три частини. Згідно попередніх даних характер розташування частини кісток на площі вищезгаданого об'єкту свідчить про їх зрушення місця та перевідкладення у якусь яму, напевно від трохі заглибленого у землю легкого житла, під час її запливання.

Про те, що це скупчення кісток напевно фіксує такі рештки якоїсь легкої житлової споруди свідчить і характер культурних решток знайдених на його площі. Саме на цій ділянці розкопу зосереджувались основні знахідки прикрас із морських черепашок (Рис., 1- 12) і крем'яних знарядь (Рис., 13- 50), а також покидьків їх виробництва. У цьому відношенні показово є також й дуже висока кількість виявлених тут підвісок із черепашок та мікролітів. Перших з них вже знайдено 25 екз, що вже значно перевищує їх загальну кількість (17 екз.) виявлену на повністю дослідженій площі поселення Семенівка 2 (Нужний, 1987, с. 323). Проте за своїм видовим складом комплекс морських мушель Семенівки 3 є практично тотожним цим виробам із Семенівки 2. Подібно до останньої пам'ятки домінуючими і тут є черепашки "*Nassa reticulata*" (18 екз.), а два інших їх види "*Cyclope neritea* L." і "*Theodoxus* sp." представлені у

майже однаковій, хоча й невеликій кількості (по 3 і 4). Вони притаманні морським та лиманним екосистемах Чорного моря, звідкіля потрапили до пізньопалеолітичного населення Середньодніпровського басейну. Судячи із наявних черепашок із цілими двома отворами (Рис., 1) та їх пошкодженим зразкам із зруйнованою перегородкою (Рис., 6-8), згадані мушлі напевно нашивалися на одяг. Завдяки цьому, вони значно легше могли втрачатися саме у житлі, що відзначалося досить невеликими розмірами, а ніж за його межами. У культурному шарі тут, подібно до Семенівки 2, також виявлені рештки дрібних конкрецій середньодніпровського бурштину.

Певною відмінністю комплексів Семенівки 2 і 3 є значне домінування в останньому серед крем'яних знарядь не різців (51 екз.), а різноманітних мікролітів із затупленим краєм та покидьків їх виробництва (73 екз.) і це співвідношення напевно збережеться навіть після повного дослідження площі Семенівки 3.

Проте типолого-морфологічний склад цих знарядь в обох комплексах є майже тотожним. Мікроліти представлені ланцетоподібними і мікрограветськими вістрями та прямокутниками виготовленими на мікроплатівках за допомогою досить дрібної стрімкої і напівстрімкої ретуші (Рис., 13-51), іноді із застосуванням "мікрорізевої техніки" (Рис., 52-54). Різці належать здебільшого до бокового і кутового типів, рідше серединних їх різновидів на платівках середніх розмірів (Рис., 60-70).

Інша відмінність комплексу знарядь Семенівки 3 від вищезгаданої пам'ятки є з'ява тут невеликої серії знарядь для обробки шкір і виготовлення одягу. Насамперед це стосується двох типових скребачок кінцевого типу скорочених пропорцій на платівках (Рис., 58, 59) і ще двох їх аморфних зразків, а також двох крем'яних проколов (Рис., 55, 56). Згадані категорії знарядь є дуже типовими для комплексів поселень межирічської культури як із стаціонарними житлами, ямами та іншими конструкціями з мамутових кісток (Межиріч, Добранічівка, Гінці), так і без них (Фастівська, Бугорок) (Нужний, 1997.-С.323). Носії цієї культурної спільноти, що відноситься до кола пам'яток епіграветської культурної традиції Східної Європи, заселяли Середньодніпровський басейн приблизно 15-13 тис. років тому.

При цьому комплекси без стаціонарних жител і конструкцій із розмаїттям типологічного складу знарядь праці, існували переважно протягом теплої весняно-літньої пори року. На противагу до останніх, пам'ятки із стаціонарними спорудами, які характеризуються більш сталим повторенням набору знарядь, можливо використовувались насамперед восени та взимку. Згаданий феномен був зумовлений більш детермінованою моделлю поведінки епіграветських мис-

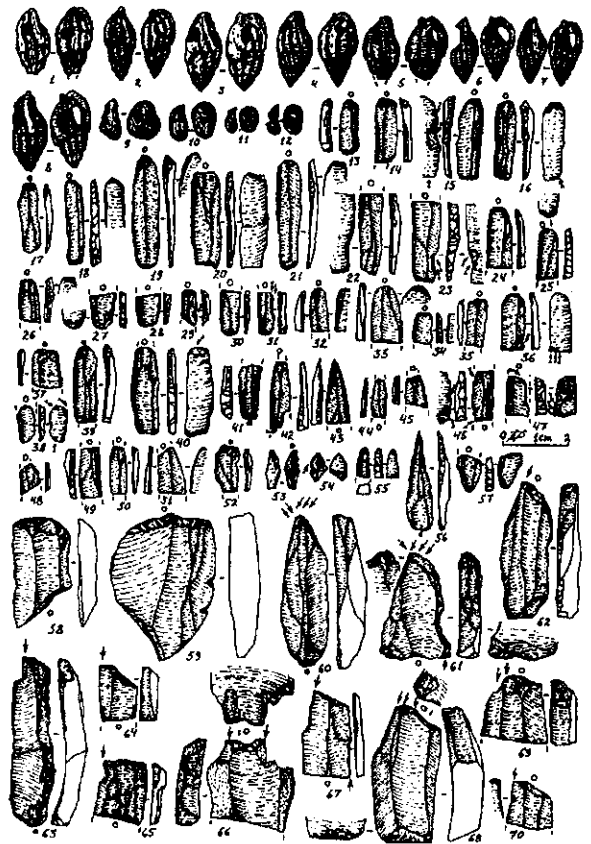

Рис. Семенівка 3, знахідки з розкопу 1998 року. 1-12 - підвіски з морських черепашок; 13-44 мікроліти і покидьки їх виробництва; 45-47 проколки та свердла; 48-49 скребачки; 50-60 різці.

ливців на мамутів прильодовикової зони протягом холодної пори року і важкої зимовки, обмежено досить суворими кліматичними умовами пізнього плейстоцену. З іншого боку, кращі погодні умови у теплий весняно-літній сезон відкривали більші можливості для різноманітнішої, а головне активнішої господарської діяльності і поведінки палеолітичної людини взагалі.

Матеріали Семенівки 3 підтверджують це припущення. Аномально високий, як для мезолітичної культури, відсоток мікролітів у цьому комплексі (майже 42% всіх знарядь праці) вказують на ще більш виразну, ніж це було властиво Семенівці 2, господарську спеціалізацію пов'язану з активним полюванням на мамутів і на ширшій видовий спектр тварин взагалі. Вона також значно відрізняється від комплексу Семенівки 1 - місця забою і розчленування ведмідя протягом короткочасової зупинки тут невеликої групи мисливців. З'ява ж знарядь для обробки шкіри у комплексі Семенівки 3, що супроводжується знахідками кісток вовка та різних копитних, підтверджує висловлене припущення щодо їх майже цілковитої відсутності на Семенівці 2, де практично всі фауністичні рештки належать мамутові, шкіра якого взагалі не була придатна для вичинки (Нужний, 1997, с. 19- 22). Напевно саме необхідністю маскування табору епігравецьких мисливців, контролювання міграційних шляхів мамонтів та інших стадних копитних прильодовикових тундро-степів, а також можливо, необхідністю захисту від комах протягом теплого сезону й пояснюється таке незвичайне, з огляду на суворі кліматичні умови пізнього плейстоцену, розміщення Семенівського 2 і 3 поселень на високому північному схилі мису у підніжжя вододільного плато.

Оленковський М.П.

Херсонська обласна інспекція охорони пам'яток

Дослідження пам'яток кам'яного віку в

Нижньодніпровському та Присиваському регіонах

Роботи автором проводились у двох напрямках - тематичні дослідження пізнього палеоліту та інспекційні охоронні обстеження пам'яток археології Херсонської області. На багаточисельній пам'ятці Дмитровка розкопом розміром 2x4 м здійснено перевірку наявності нижнього пізньопалеолітичного культурного шару. Пов'язане це з тим, що у 1990 р. стратиграфічним шурфом, закладеним на дні розкопу було виявлено окремі кам'яні вироби на глибині 2,5-2,6 м (на 0,9 метра нижче культурного шару відомої епігравецької стоянки). Дослідження показали, що культурний шар на цьому рівні відсутній або нижня стоянка містилась за межами розкопу 1990 р., на північ від нього.

В районі с.Любимівка Каховського району, на березі Каховського водосховища, обстежено місцезнаходження пізнього палеоліту - Любимівка I, Любимівка III, Сомова балка та мезоліту - Любимівка V. Місце збору підйомного матеріалу на Любимівці I знищено закріпленням берегу. Підйомний матеріал на Сомовій балці та Любимівці V більше не зустрічається (є інформація, що збори тут проводились також колекціонерами та торгівцями антикваріатом). На Любимівці III зібрано крем'яний інвентар, серед знахідок якого є чудове вістря мікрогравецького типу.

В 1997-98 рр. продовжено розвідкові дослідження в районі Перекопського перешийку. Обстежено берег поду біля с.Ставки Каланчакського р-ну Херсонської обл. Виявлено 2 пункти з поодинокими крем'яними знахідками (на пункті Ставки II знайдено округлий скребок високої форми) мезоліту або неоліту та сліди двох стійбищ доби бронзи. Обстеженням берега подової долини біля с.Червоний Чабан Каланчакського р-ну відкрито 3 пам'ятки: пункт кам'яного віку (кілька патинізованих відщепів можуть відносити його до пізнього палеоліту) та залишки двох короткострокових стійбищ (катакомбної культури доби бронзи та скіфів IV ст. до н.е.). На березі Сивашу, на південний-схід від Перекопського перешийку (територія Червоноперекопського р-ну Криму) досліджувались пам'ятки пізнього палеоліту та неоліту, відкриті автором в 1995-96 рр.

На місцезнаходженні ранньої пори пізнього палеоліту Перекоп I проведено шурфовку. Культурний шар у шурфі не виявлено, але в лесі, на глибині 0,71 м, знайдено патинізований па-

леолітичний відщеп. Зібрано на цій пам'ятці цікаву колекцію крем'яного інвентарю, що налічує 456 виробів. Серед знарядь з вторинною обробкою - скребки - (23), різці (6), гостроконечники (5), вістря (7), свердло (1), долотовидні знаряддя (12), сокирка (1), вироби з виймками (3), пластинка (1) та відщеп (1) з поперечною ретушшю, пластинка зі скошеним кінцем (1), скребла й скребловидні (9), зубчастий вироб (1), комбіноване знаряддя (1), пластинки з ретушшю (21), відщепи з ретушшю (32), ретушери (2), біфас (1). Мікрокомплекс відсутній.

Окрім Перекопу I, до палеоліту також відносяться місцезнаходження Армянськ V та Перекоп III. Кілька пам'яток відносяться до мезоліту та неоліту - Армянськ I та II, Перекоп II, IV, V.

Серед пам'яток мезоліту та неоліту найбільш виразною є стоянка Армянськ II. Знаходиться вона в 5,2 км на північний схід від м.Армянськ. В береговому обриві простежено культурний шар. Кераміка і фауністичні залишки відсутні. Крем'яний інвентар достатньо численний - 1497 екз. Вироби з вторинною обробкою (261 екз.) різноманітні - 78 скребків, скребловидне знаряддя, 4 різці, 17 трапецій, прямокутник, 2 вістря з притупленим краєм, 6 пластинок та мікропластинок з притупленим краєм, 3 пластинки зі скошеним кінцем, 2 пластинки з поперечною ретушшю, 2 вістря, 20 долотовидних знарядь, 2 стамески, 3 кукрекські вкладинки, 2 пластинки з виймками, 41 пластинка з ретушшю, 55 відщепів з ретушшю, 16 наконечників двобічнооброблених, 6 ретушерів.

Відділом археології Херсонської обласної державної Інспекції охорони пам'яток у 1998 р. продовжене повне обстеження облікових пам'яток археології на території області (з 1990 по 1996 рр. ця робота проводилась дуже незадовільно). Оглянуто понад десяток городищ та поселень й понад сотню курганів.

При обстеженні античних пам'яток на берегах Дніпровського та Бузького лиманів, в межах Білозерського району, виявлено факт досить численних грабінницьких покопок на городищі Скелька (матеріали передано до правоохоронних органів, але без суттєвих надій на позитивні результати). Продовжують руйнуватись розмивами берегів античне поселення Бубликова балка (на лимані) та пізньюскіфське Любимівське городище (на Каховському водосховищі).

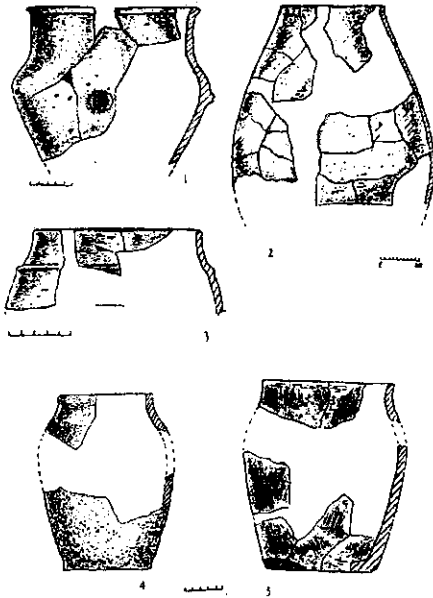
Онищук Я.І.

Львівський державний університет ім. І.Франка

Дослідження на поселенні перших століть н.е. Попівці-IV у верхів'ях р.Ікви

В 1998 р. експедиція Бродівського історико-краєзнавчого відділу Львівського історичного музею продовжувала дослідження багатозарового поселення Попівці-IV, розпочаті в 1996 р. Воно розташоване в с.Попівці Бродівського району Львівської області, на південному пологому схилі лівого берега р.Ікви (урочище Сірків кінець). Частина території поселення забудована, решта - використовується під городи. На поверхні знаходяться матеріали періоду мезоліту, бронзового віку, початку н.е. та Київської Русі.

В 1984 р. під час земляних робіт на території забудованої частини пам'ятки (садиба Онищука І.П.) виявлено значну кількість фрагментів кераміки перших століть н.е., глиняної обмазки, а також фауністичні залишки. Матеріали були передані в Бродівський краєзнавчий музей. В 1996-1997 рр. на невеликій ділянці, яка залишилася непорушеною, закладено два шурфи. Культурний шар простежується на глибині 0,5-0,7 м від сучасної поверхні. Він представляв собою чорний гумус з вкрапленнями глиняної обмазки, деревного вугілля, а також фрагментів кераміки і фауністичних залишків. Рівна добре утрамбована долівка споруди знаходилась на глибині 1 м від сучасної поверхні. На цьому ж горизонті вдалося виявити фрагменти череня, декілька каменів із слідами вогню, а також прошарок вугілля та попелу. Ймовірно вони відносилися до вогнища, яке було зруйновано будівельною траншеєю. Там же була зконцентрована основна кількість фрагментів кераміки липицької культури та зубрицької групи пшеворської культури, а також остеологічний матеріал. Таким чином, досліджуваний об'єкт, ймовірно, слід вважати житловою спорудою напівземлянкового типу.

Посудини-V. Липівка (1-2) та зубрицька (3-5) культури з житла і господарської споруди.

В 1998 р. розкопки проводились на території присадибної ділянки, де на поверхні простежувалося скупчення глиняної обмазки та фрагментів кераміки. Культурний шар, який в місці шурфування досягає товщини 0,3 м, зруйнований оранкою. На рівні суглинкового материка простежено гумусовану пляму округлої форми, розмірами 2,3 x 2,65 м. Глибина об'єкта досягала 0,8 м від сучасної поверхні. В його південній стінці знаходилася невелика заглибина розмірами 0,8 x 0,6 м. Долівка рівна, в окремих місцях випалена.

В заповненні споруди, особливо під її стінками, простежено значне скупчення перепаленої обмазки з відбитками деревних паликів від стін, полови а в окремих випадках зерен злаків. На рівні долівки виявлено декілька шматків деревного вугілля, яке залишилося від згорілих стін будівлі. На це також вказують знахідки великої кількості фрагментів перепаленої кераміки та кісток тварин. Слідів вогнища не простежено.

Результати дослідження об'єкта дозволяють припустити його господарське призначення. Це

могла бути невелика будівля типу комори, з частково заглибленою в материк долівкою та глянубитною наземною частиною. Стіни, виплетені з тонкого пруття, зсередини та зовні були обмазані глиною. Заглиблення в південній стінці споруди можливо, вказує на наявність з цієї сторони входу.

Виявлена кераміка належала до ліпних горщиків переважно кухонного призначення. Вони характеризуються розхиленими або прямими вінцями та опуклими стінками. Посудини виготовлені з глини, у якій простежуються значні домішки шамоту, часом - піску. Поверхня в більшості випадків нерівна, погано зглажена, рідше - підлощена.

Окремо виділяється посудина великих розмірів яку, в основному, вдалося реконструювати. Це - горщик біконічної форми з потовщеними, горизонтальною зрізаними і прямопоставленими вінцями. Поверхня горбкувата, в окремих місцях має сліди згладжування, ймовірно, шматком тканини. Колір переважно жовтий. Розміри посудини становлять: діаметр вінець - приблизно 25 см, діаметр середньої частини тулуба - 50 см, висота збереженої частини - 50 см. За призначенням горщик використовувався як ємкість для збереження припасів, ймовірно зернових культур.

До столового посуду цієї групи відноситься незначна кількість фрагментів горщиків біконічної форми з заокругленим, дещо потовщеним краєм вінець та мисок із загнутими до середини вінцями. Аналогії до них відомі на ряді липицьких пам'яток: в Ремезівцях, Черепині, Липівцях, Залісках і т.д.

Окрім матеріалів липицької культури, в заповненні господарської споруди, як і в заповненні житла, простежено також кераміку іншого типу. Вона виготовлена з глини, домішкою в якій виступає шамот, пісок, часом жорства та органіка. Її поверхня шорстка, деколи спеціально ошершавлена. Колір посуду переважно чорний або темносирій. Основна маса фрагментів належить до горщиків з невисокими, слабозхиленими або загнутими до середини вінцями. Найближчі аналогії до них зустрічаються на пам'ятках зубрицької групи (Линів, Загаї-ІІ, Боратин, Підріжжя).

Окремо виділяється фрагмент лощеної миски. Вона чорного кольору, має прямі вінця та опуклий, з ребром на плічках, тулуб. Аналогії до посудини зустрічаються в зарубинецькій культурі.

Крім фрагментів кераміки в споруді знайдено численний остеологічний матеріал.

Таким чином, результати дослідження пам'ятки Попівці-IV свідчать, що територія поширення племен липицької культури, окрім Давидівського плато та Гологір, охоплювала також західні райони Кременецького горбогір'я. Проблематично на основі розвідок пояснити наявність в досліджуваних комплексах липецьких та зубрицьких матеріалів. Ми схильні припустити можливість проникнення у верхів'я Ікви групи зубрицького населення з території Зхідної Волині, яке осіло на липицькому поселенні Попівці-IV. Знахідка на його території срібного римського динарія імператора Сервія Сульпіція Гальби (68-69 рр. н.е.) засвідчує, що цей процес проходив на рубежі I-II ст. н.е.

Онищук Я.І., Довгань П.М.

Львівській держуніверситет ім.І.Франка

Археологічні розкопки у верхів'ях р.Ікви

В 1998 р. Бродівський загін археологічної експедиції Львівського державного університету ім. І.Франка проводив розкопки на багатощаровому поселенні Накваша-1 у верхів'ях р.Ікви. Воно розташоване на південно-східній околиці хутора Саварин - присілка с.Накваші Бродівського району Львівської області (урочище На Саварині) і займає пологий схил правого берега ріки. На даний час територія пам'ятки використовується під орне поле селянської спілки ім. І.Франка¹.

Поселення відкрите в 1983 р. і на основі підйомного матеріалу датоване часом висоцької культури, черепинсько-лагодівської групи, черняхівської культури та другої половини 1 тис. н.е. Товщина культурного шару на пам'ятці становить 0,8 м. В 1997 р. на ній було закладено декілька шурфів, якими відкрито залишки наземного та напівземлянкового жител III-IV ст. н.е. Мета досліджень 1998 р. полягала в завершенні розкопок цих об'єктів, уточнення хронології пам'ятки, а також проведення розвідок в її околицях.

Розкоп було закладено на місці житла наземного типу. На глибині 0,25 м від сучасної поверхні простежено поруйнований оранкою шар глиняної перепаленої обмазки розмірами 4,5х6 м. Там же знаходилися фрагменти ліпної та гончарної кераміки. В північно-східній частині об'єкта виявлено залишки сильно випаленого череня та незначну кількість деревного вугілля. Долівка, можливо була вимазана товстим шаром глини, на що вказують рештки випаленої глинобитної площадки розмірами 0,8 х 1 м, виявленої в 1997 р. На глибині 0,35-0,4 м залягав стерильний прошарок темно-сірого гумусу, який поступово переходив в суглинок.

Виявлена в житлі кераміка відноситься до горщиків та мисок, виготовлених як ліпним, так і гончарним способом. Ліпний посуд характеризується загнутими до середини, прямими, рідше - відігнутими назовні віндями і опуклим (яйцеподібним) тулубом. Їх край потовщений або дорівнює товщині стінки, шийка коротка. Поверхня, в залежності від використання посуду рустована рідкою глиною, або навпаки - лощена. В окремих випадках простежується загладження вінець посудини при рустованій поверхні тулуба. Гончарна кераміка має розхилені назовні вінця з потовщеним краєм та рівну, часом пролощену, поверхню тулуба. Денця плоскі, або сформовані на піддоні. Аналогії до описаної кераміки відомі на ряді пам'яток вельбарської культури в Західній Волині (Линів, Боратин, Загаї-II тощо).

В цьому ж розкопі досліджено залишки напівземлянкового житла с пичю-кам'янкою. Воно примикало до наземної споруди, перерізвавши її північну частину. Напівземлянка квадратної форми розмірами 5,2 х 3,5 м. Піч, складена з каменя-пісковика, знаходилася біля її східної стінки. Розміри паливної камери становили 0,5 х 0,6 м. На черені - товстий шар попелу, деревного вугілля, розрізнені фрагменти кераміки. Добре втрамбована долівка знаходилася на глибині 1 м від сучасної поверхні. Окрім фрагментів кераміки в споруді знайдено мергелеве,

¹ Автори дякують голові правління сілянської спілки ім І.Франка Барилу Я.С. та директору Наквашанської середньої школи Мищук Г.М. за допомогу в проведенні досліджень.

орнаментоване прямими заглибленими лініями, пряслице, залізний ніж, фрагмент підківки до чобота, два фрагменти жорна та два точильні бруски. Житло датується періодом XI-XII ст.

Отже, матеріали виявлені під час досліджень на поселенні Накваша-І, розширюють ареал поширення вельбарської культури на Волино-Подільському пограниччі аж до витоків р.Ікви та дещо уточнюють датування самої пам'ятки. Окрім описаних знахідок, на ній також зібрано кераміку і знаряддя періоду бронзового віку (можливо городоцько-здоцьбицької групи).

Важливі матеріали до історії населення, яке проживало на цій території на рубежі бронзового - раньозалізного віків, були виявлені під час обстежень північно-західної околиці с.Накваша. Зокрема, на лівому березі р.Ікви, на її другій надзаплавній терасі, відкрито могильник висоцької культури (урочище Чапліві куці). Неподаляк, приблизно в 250-300 м нижче по схилу пагорба, розташоване поселення цього ж часу. Під час досліджень на могильнику було відкрито два поховання: кремаційне та інгумаційне.

Поховання №1 виявлене на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Воно представляло собою незначне скупчення перепалених, очищених від попелу залишків кремації, зсипаних, ймовірно, у викопану в землі ямку. Зверху знаходилися значна кількість фрагментів ліпної кераміки, а також декілька кісток тварин. Серед знахідок - уламки кухонного біконічного горщика з прикрашеними проколами, легко розхиленими вінцями та налепним валком з пальцевими вдавненнями на тулубі. У фактурі глини - значний процент піску та шамоту. Виявлено також фрагменти гощиків тюльпаноподібної форми, мисок з розхиленими назовні вінцями та кувалів.

Поховання №2 знаходилося на відстані 0,5 м південніше. На глибині 0,4 м від сучасної поверхні було знайдено кам'яну, викладену з середніх за розмірами плит, вимостку округлої форми. Її розміри становили 2 x 1,3 м. В районі голови і грудної клітки покійника простежено скупчення більш масивних каменів, покладених один на один. Там же виявлено цілі та частково пошкоджені мініатюрні посудинки: горщик, миски, чашки тощо. Деякі з них мають характерні для поховальної кераміки невеликі отвори в денцях. З західного краю площадки в ґрунті, на глибині 0,5 м знаходився кулик з відбитою ручкою, мисочка та оселок - кам'яний брусок для загострення бритви з діркою для підвішування.

Залишки тілопокладення знаходились під шаром каміння на глибині 0,55 м. Кістяк орієнтований головою на південь. На відстані 0,25 м від голови стояли дві мініатюрні посудинки, під черепом виявлено фрагмент залізного ножа. Поховання дійшло до нас в порушеному стані. Від скелета залишилася задня частина черепної коробки, кістки правої руки без кисті, фрагмент плечевої кістки лівої руки, три ребра і гомілка лівої ноги з фрагментом стегнової кістки. Всі збережені частини скелета знаходяться в анатомічному порядку. Нижче тілопокладення знаходилося заглиблення, дно якого розташовано на глибині 0,4 м від рівня материка. В заповненні - дрібні фрагменти кераміки та деревного вугілля. Виявлена в похованні кераміка виготовлена з глини у фактурі якої є домішки піску і шамоту. Вона погано випалена, її поверхня нерівна, погано заглажена. Знахідки мініатюрних форм, за виключенням, можливо, кулика, який дещо більших розмірів (діаметр вінець 4,3, дна 2,5, висота - 7 см).

Аналогії до знайдених предметів відомі на багатьох пам'ятках висоцької культури. Зокрема аналогічні мініатюрні поховальні посудинки, а також знаряддя праці були знайдені під час розкопок могильників у Висоцьку, Луговому (Чехах), Золочеві, Конюшкові, Луковці.

Таким чином, дослідження в Накваші дали нові результати до вивчення історії давнього населення, яке проживало у верхів'ях р.Ікви на рубежі бронзового-раньозалізного віків, в перших століттях н.е. та в часи Київської Русі.

Остапенко М.А.

Національний заповідник "Хортиця"

Дослідження експедиції "Хортиця" в 1998 р.

В сезоні 1998 р. проводилися розкопки різночасового поховально-поминального комплексу, який розташований в північно-східній частині о.Хортиця, м.Запоріжжя. Пам'ятка, розмірами близько 100 x 50 м, займає верхню частину висоти "Брагарня", яка домінує над цією частиною

острова. Географічно ця висота знаходиться прямо над стародавньою переправою біля скелі Совутиної, відстань до якої близько 400 м.

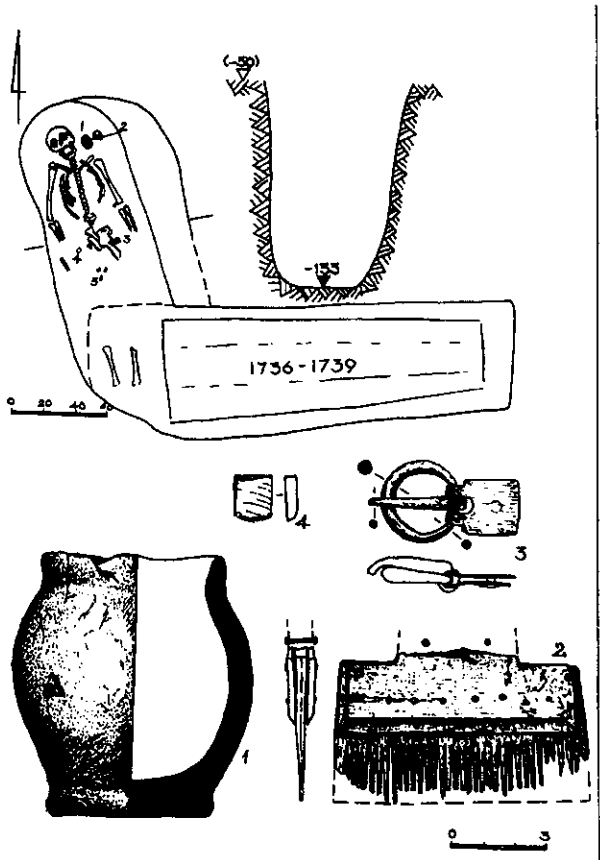
Пам'ятку було виявлено в 1993 р. автором, і тоді ж було проведено попередні розкопки. З'ясувалося, що основу її складає кам'яна споруда доби бронзи, конструкція якої утворена кромлехами, фігурними викладками та стелами. В 1993 р. під периферійним кромлехом було виявлено дві складні ями з залишками ритуальних церемоній. Серед знахідок 1993 р. - ліпний горщик, курильниця на ніжках, крем'яне вістря та ніж.

В сезоні 1998 р. було продовжено дослідження пам'ятки. Розкоп було закладено над центральним об'єктом святилища. В результаті виявлено кромлех діаметром близько 12 м складений із колотого гранітного каміння. В центрі кромлеха та з південно-західного сектора було викладено дві округлі закладки над культовими ямами. Навкруги кожної закладки були розташовані гранітні стели. На рівні каміння та під ним, а також в ямах впродовж тривалого часу в давнину встановлювалися глечики - найдавніший належить до ямної культурно-історичної спільності, а найпізніший до сабатинівської культури. В ритуальній практиці крім вохри використовувались очищувальні вогнища та жорства "зеленого каменю", який застосовувався на виготовлення бойових сокир та пращових каменів. Надзвичайно складне семантичне навантаження, велика кількість об'єктів та знахідок потребує більш детальної обробки та публікації матеріалів культової споруди.

Крім численних об'єктів доби бронзи, в результаті розкопок виявлено ґрунтове поховання IV-V ст.н.е, та п'ять поховань 1736-1739 рр. Серед знахідок цвинтаря XVIII ст. виявлено турецьку піалу, хрест з емальями, точену мініатюрну шкатулку з слонової кістки, гудзики, зразки шкіряного взуття і т.ін.

Значний інтерес представляє поховання IV-V ст. Воно було зроблене в простій ямі, видовженій по лінії південь-північ. Глибина ями від вучасної поверхні близько 1,8 м. Кістяк лежав витягнуто на спині головою на північ. Руки витягнуті вздовж тулова. Район ніг та тазових кісток частково порушений перекопом XVIII ст. (Рис.1). Зліва від черепа доверху дном стояв невеликий ліпний горщик 1 та лежав кістяний гребінь 2. Від ліктя і до тазових кісток траплялися численні залізни фрагменти від досить масивного однолезового ножа або кинджала, який повністю зруйнований перекопами XVIII ст. 5. В районі тазових кісток виявлено кремньовий відщеп із забитими гранями 4 та срібну поясну пряжку 3. Опис знахідок:

1. Горщик ліпний висотою 8 см. Тулово округле, вінця майже прямі, денце з невеликою закрайною. В тісті значні домішки шамоту. Обпал дуже слабкий, кольор світло-жовтий (Рис., 1).

2. Гребінь кістяний довжиною 8, висотою $\approx$ 6 см, виготовлений з якісної кістки. Накладки кістяні, повторюють форму рук'я прикріплені до основи за допомогою 13 мідних заклепок (Рис., 2).

3. Пряжка срібна круглорабочного типу, загальна довжина близько 5 см. Рамка кругла діаметром 2,5 см, зроблена з круглого у розтині дрота, який в передній частині масивний та утоншений в задній. Язичок хоботкоподібний, виступаючий за межі рамки. Щиток підквадратний, гладкий. До основи кріпився за допомогою однієї заклепки, яка з лицевої сторони зашліфована до рівня основи (Рис., 3)

4. Відщеп кремльовий на пластині підквадратної форми. Одна сторона забита. Можливо використовувався як кресало.

Найбільш чітким індикатором для атрибуції цього поховання є пряжка, яка за В.Б.Ковалевською датується в межах IV-V ст.н.е., і за численними аналогіями відноситься до "гунських" старожитностей. Матеріали цього часу в степовій смузі Подніпров'я досить рідкісні і, як правило, представлені випадковими знахідками. Тому комплекс наведеного поховання представляє значний науковий інтерес.

Пелецишин М.А.

Львівський держуніверситет ім.І.Франка

Розкопки у Винниках біля Львова у 1997-98 рр.

Винниківський загін археологічної експедиції Львівського держуніверситету ім.І.Франка продовжував невеликі розкопки енеолітичного поселення на північно-західній околиці Винник. Поселення розташоване на вершині одного з відрогів узгір'я (гора Жупан, близько 380 м над рівнем моря) і є однією з найбільш важливих пам'яток енеоліту межиріччя Західного Бугу і Дністра. Наявність лісу на його території ускладнило ведення розкопок більшими площами. Культурні залишки залягають в опідзоленому ґрунті до глибини 0,7 м від сучасної поверхні. Культурний шар на більшій частині гори (її розміри близько 60 x 20 м) слабо насичений, залишки будівель з побутовими речами розміщались вздовж східного крутого схилу гори. На дослідженій площі (близько 102 м²) відкрито залишки семи наземних будівель (житла 9-15).

До складу більшості жител входила овальна, неглибока яма. Її розміри у житлі 9 становили 1,5 x 1,1 м; у житлі 12 - 1,2 x 0,8; у житлі 13 - 1,7 x 1,5 м. Глибина ям у материкку становила 0,3-0,7 м. На долівці деяких жител були невеликі округлі заглиблення (житло 10).

Усі ями мали припичне призначення і утворилися внаслідок вибирання глини для спорудження глиняних черіней на деревній підстилці з валиків діаметром до 5 см. Про це свідчать різної величини шматки обмазки з відбитками деревної основи. Форму і величину черіней встановити важко, орієнтовно можна припустити, що вони були округлі або овальні. Діаметр їх не перевищував 1 м. Разом з розвалами черіней знаходилися пошкоджений глиняний посуд та інші побутові речі. В ямі житла 9 знаходилися уламки 11 посудин (горщиків і черпака) культури ліщастого посуду, а також пізньотрипільських двох амфор та миски, окремі крем'яні відщепи та заготовка сокири. В ямі деяких жител були скинуті майже цілі великі горщики культури ліщастого посуду (житло 12).

Для зміцнення каркасу жител використовувалися окремі куски каменю-пісковіку, виходи якого були на поверхні гори в часи існування поселення. Один з каменів поміж житлами 11 і 12 мав квадратну форму з обтесаними гранями. В ямі житла 13 великий камінь був зсунутий на розвал черіня. На долівці житла 15 були численні невеликі камені. Слід зазначити, що до цього часу використання каменю для облаштування інтер'єру жител на інших поселеннях не зафіксовано. Виявлений на дослідженій ділянці поселення речовий матеріал відноситься до культур ліщастого посуду і трипільської. Комплекс кераміки культури ліщастого посуду представлений в основному горщиками з грубими вінцями (близько 18 посудин), зрідка іншими типами горщиків та кількох черпаків. Комплекс тріпільської кераміки представлений фрагментами столових і кухонних посудин. Серед столового посуду виділяється частково збережена амфорка з високою шийкою та кулястим корпусом. По внутрішньому краї її вінець нанесено ямковий орнамент (Рис.:

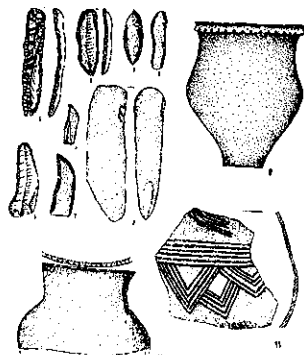
10). В складі кухонного посуду є уламки невеликих горщиків з розхиленими вінцями, низьких мисок з широким краєм, корчаг з грубими вінцями, амфор. Горщики прикрашені скісними заглибленнями по краю вінця, а також плечках, інколи шнуровим орнаментом. На одній з мисок шнуровий орнамент має складний зигзаговидний візерунок. Виділяється частина невеликої амфори, прикрашеної оригінальним, рідкісним, складним для виконання як у технологічному, так і художньому плані шнуровим орнаментом у вигляді системи кутів, ліній та інших елементів (Рис.: 11). Подібний орнамент на пам'ятках пізнього Трипілля у межиріччі Дністра та Західного Бугу невідомий. Виділяється фрагмент масивної сильно стилізованої глиняної фігурки бика з плоскою основою, прикрашеної шнуровим орнаментом. Це перша знахідка подібної фігурки на пам'ятках трипільської культури у Верхньому Подністров'ї. За своїм виглядом вона стилістично близька до відомих фігурок з пізньотрипільського поселення в Голишеві в Західній Волині.

Примітною рисою столової і кухонної трипільської кераміки є наявність на її зовнішній поверхні коротких заглиблених ліній та рисок, які взаємно перетинаються і утворюють своєрідні рисунки. Є це природні відбитки по зовнішній поверхні чи спеціально нанесені поки що відповісти важко.

На дослідженій площі виявлено близько 50 предметів, виготовлених різних сортів кременю (західнобузького, верхньодністровського та ін.). Це ножі і скребки на пластинах та відщеплах, три пошкоджені сокири, уламки кількох нуклеусів. Виділяється ніж на довгій пластині з скісною ретушшю по краях, а також уламки пластини серпа із зубчастим заполірованим від ужитку краєм, кілька наконечників стріл (Рис.: 1-7).

Кам'яні вироби представлені трьома зернотерками (дві з пісковика, одна з вапняку), молоткоподібним предметом з сірого крихкого пісковика та окремими кулястими тягорцями.

Таким чином, матеріали з поселення Винники-Жупан значно розширюють джерельну базу для вивчення общини культур ліщастого посуду і трипільської в межиріччі Західного Бугу і верхньої течії Дністра. В етносоціальному плані вони дозволяють ставити питання про існування на згаданій території поселень зі змішаним складом населення, а отже, розширюють можливість повнішого розв'язання питання про характер взаємозв'язків між населенням обох культур на території України.

Петраускас О.В., Шишкін Р.Г.

Інститут археології НАН України, Національний педуніверситет ім. М.Драгоманова

Розкопки могильника черняхівської культури біля с. Велика Бугаївка на Київщині у 1998 р.

У 1998 р. продовжено розкопки могильника черняхівської культури біля с. Велика Бугаївка Васильківського р-ну Київської обл. Могильник розташований за 4 км на захід від с. Велика Бугаївка та за 2 км на північ від хутора Піски (передмістя м. Васильків). Він займає східний схил зволоженої балки (лівий берег р. Стугни). Поруч з могильником розташоване синхронне йому поселення.

Розкопки проводились у липні 1998 р. зусиллями спільної експедиції ІА НАН України (відділ археології раннях слов'ян) та НПУ ім. М. Драгоманова (Лабораторія археологічних досліджень). Під час розкопок було досліджено 440 кв.м. площі могильника, де знайдено залишки 26 поховань (27-51). Таким чином, загальна площа могильника, яка була досліджена за три роки роботи експедиції склала понад 800 кв.м, і тут розкопано залишки 52 поховань.

В межах розкопаних у 1998 р. секторів (4-7) досліджено окремі поховання та ділянки культового шару могильника. Серед поховань шістнадцять здійснено за обрядом тілопокладення, сім комплексів - залишки трупоспалень. За попередніми спостереженнями в межах суцільно розкопаної за три роки площі могильника окреслилися ділянки із переважанням різних типів

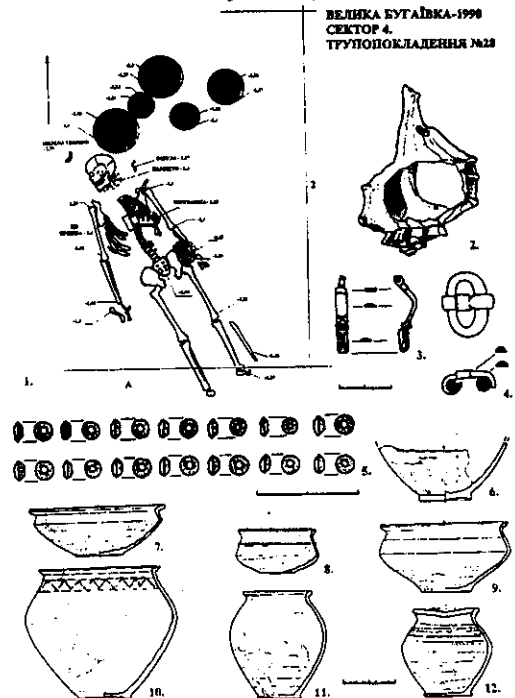
поховань. В західній його частині концентруються поховання із залишками тілоспалень, а в східній кількісно переважають тілопокладення.

Труполокладення в середньому здійснені на глибині 1,0 м. В жодному випадку для поховань цього типу простежити контурів могильних ям не вдалося. Виключення становить труполокладення 42, де досить чітко простежувалися контури ями від ритуальної руйнації верхньої частини поховання. Всі поховання були орієнтовані головами на північ із незначними відхиленнями. Переважна більшість поховань здійснена на спині з випростаними кінцівками. Певні відмінності зафіксовані для положення рук похованих - вздовж тулуба, під тазом, на животі. Цікавим є положення кістяка у похованні 30, де небіжчика було поховано із підігнутими ногами, права рука була покладена на живіт, ліва - під ноги. У похованнях із тілопокладенням зафіксовано кістяки повної збереженості та із слідами різного ступеню руйнації. Характер порушень кістяків різноманітний - від локальних пошкоджень до повного знищення та переміщення кісток. В цьому відношенні цікавими видалися поховання 41 та 39. В першому випадку на повністю перемішані кістки нижньої частини скелету було покладено череп, у другому випадку, можливо, ми маємо випадок захоронення відрубаних частин ніг померлого¹. Більшість поховань мало інвентар. Його кількісний та якісний склад досить звичайний для черняхівських могильників. Найбільш презентабельним виявився поховання 28, яке супроводжував інвентар характерний для поховань класичного періоду розвитку культури. До його складу входив керамічний "сервіз" (ваза, миски, кубок, горщики, "світільник" у вигляді уламка нижньої частини гончарного горщика із слідами закіпченості), рештки одягу та прикрас (фібула, пряжка, намисто та черепашка-підвіска) (Рис.).

Трупоспалення, досліджені у 1998 р., представлені кількома різновидами поховань, які різняться за способами розміщення кісток у похованні. Серед них досліджені поховання із перепаленими кістками в урні, компактним скупченням кісток та компактним скупченням кісток, перекритих шаром битого посуду. Поховання здійснені в середньому на глибині 0,5 м. Інвентар цих поховань переважно складався з уламків або цілих форм гончарного посуду.

Спостереження за розповсюдженням культового шару засвідчили, що на ділянці могильника, де переважали труполокладення, його насиченість ґрула значно меншою у порівнянні з ділянками, на яких знаходилися кремації. Склад речей, стан та особливості їх розповсюдження виявилися також досить відмінними у відповідності до різних обрядових ділянок могильника. Загалом знахідки з шару могильника представлені уламками гончарної та ліпної кераміки, кальцінованими та інгумованими кістками людини, вкрапленнями вугілля. За межами поховань знайдено багато індивідуальних знахідок.

Поховальний інвентар переважно представлений гончарним посудом. Крім того знайдено пряслиця, намистини, фібули, залізні відерцеподібні підвіски, уламки

ВЕЛИКА БУГАЇВКА-1998
СЕКТОР 4.
ТРУПОПОКЛАДЕННЯ 1928

¹ Нагадаємо, що ця збірка друкує попередню інформацію. Остаточно з'ясувати характер цього поховання буде можливо лише після повної обробки отриманих матеріалів та визначень фахівців антропологів.

гребенів, скляних келихів тощо. Гончарний посуд із поховань представлений всіма основними формами, характерними для черняхівської культури. В двох похованнях, крім гончарної кераміки, знайдено ліпний посуд. Слід зазначити, що в похованні 45 до складу інвентаря входить ліпний горщик із комбінованою поверхнею типу кумф. Це перша знахідка на цьому могильнику, яка безперечно пов'язана з колом північно-західних культур пізньоримського часу Центральної Європи.

Керамічний комплекс могильника складається з уламків від гончарного та ліпного посуду. Форми ліпного посуду, характер обробки поверхні та склад глиняного тіста на сучасному стані дослідження могильника дозволяє виділяти дві групи. Перша з них наближається до посуду вельбаро-пшеворського типу, друга - до київсько-пеньківського.

Сукупність знахідок з культурного шару та поховань із розкопок цього року підтвердило датування пам'ятки в межах другої половини IV - початок V ст. (інвентар поховання 28, уламки товстостінних келихів із овалами тощо). Але окремі знахідки із шару - під'язна фасетована фібула (Гороховський, 1988, с.43) та комплекс трупопокладення 50, до складу якого входила бронзова пряжка з прогнутим язичком, тонкою, майже круглою рамкою та обіймою (Айбабин, 1984, рис.2: 21; Абрамова, 1998, с.210) відносяться до більш раннього періоду і дозволяють датувати ці поховання кінцем III - початком IV ст.

Петрашенко В.О.

Інститут археології НАН України

Дослідження канівської археологічної експедиції у 1998 р.

Експедиція здійснювала охоронно-рятувальні розкопки в зоні розмиву водами Канівського водосховища земель Трахтемирівського заповідника в околицях сс.Бучак та Григорівка Канівського району Черкаської області. Розкопки проводились на давньоруському могильнику в урочищі Рожана криниця. Пам'ятка відкрита автором у 1986 р., роботи тривають періодично з цього ж року. Вже досліджено близько 60 поховань. Це ґрунтовий типовий могильник XI-XIII ст., майже безінвентарний. Знахідки (скроневі кільця, намиста) трапляються приблизно в кожному десятому похованні. В цьому році досліджено 9 поховань, всі безінвентарні.

Крім могильника досліджувалось давньоруське житло на багатшаровому поселенні в урочищі під Понятовським. Прив'язка: між селами Бучак і Григорівка, на березі водосховища, розміри невідомі, розмивається водосховищем. Основний культурний шар датується XI-XV ст., у невеликій кількості трапляється скіфська кераміка. Розкопки проводяться автором з 1990 р. Загальна площа розкопів цього року близько 150 м².

Також здійснювались маршрутні розвідки вздовж узбережжя водосховища. Відкрито нове багатшарове поселення в с.Григорівка. Знаходиться воно за 0,4 км на південний-захід від пристані та 0,25 км від сільського клубу. Займає край тераси правого берега Дніпра, зі сходу закінчується береговим урвищем висотою 4-5 м. Східна частина задернована, західна зайнята городами. Приблизні розміри 150-100 м. Зібрано підйомний матеріал близько 50 фрагментів грубого ліпного посуду другої чверті I тис. н.е. та кілька фрагментів трипільського посуду. Знайдено також кілька уламків давньоруської кераміки.

Плешивенко А.Г.

Запорожский краеведческий музей

Курган Вознесенский в г.Запорожье

Курган Вознесенский - последний из могильника, находившегося на Вознесенской горке - современном административном центре г.Запорожье. В 1957 г. в связи с застройкой района сотрудник Запорожского краеведческого музея В.Ф.Пешанов раскопал три кургана эпохи энеолита-бронзы. Остальные насыпи, как сказано в отчете, уничтожены ранее военно-инженерными работами (Архив ЗКМ дело № 113).

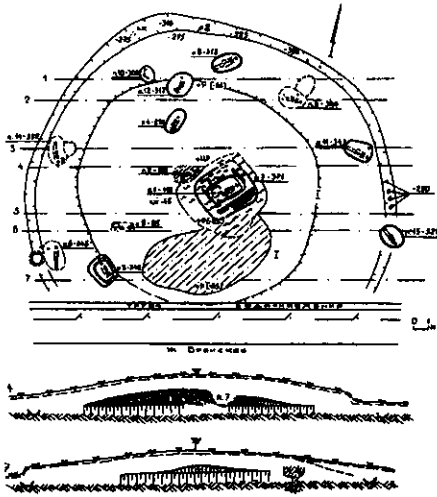

Рис.1. Курган Вознесенський - общий план и профили бровок

илистыми прослойками; последний черноземный слой закреплен желтоглиняной облицовкой. Древний горизонт прослеживался практически под всей насыпью плотной белесой полосой толщиной 5-7 см (-220-230); ниже на 0,6-0,7 м залегал материк. Вокруг энеолитической насыпи был устроен ров, отступающий на 3-5 м от подножия. Ров, диаметром 25 м, глубиной 0,8-1 м от древнего горизонта, с округлым дном, крутой внутренней стенкой и более пологой внешней (Рис.1). В заполнении - чернозем, камни и кости животных. С энеолитической насыпью связано два погребения: погребение 2, расположенное в центре кургана и погребение 4, устроенное на северо-западном склоне. Основное погребение не обнаружено. Оно могло быть уничтожено ямным погребением 7 или отсутствовало вовсе; во всяком случае выкид из него нигде не прослеживался. Особенностью погребения 2 (-188) является то, что оно было совершено во время строительства насыпи прямо на поверхности или в небольшом углублении; затем обложено прокаленной на стороне глиной, после чего курган еще достраивался. Скелет не имел следов огня, лежал на правом боку в слабоскорченном положении головой на северо-восток. Погребение 4 (-294) совершено одновременно с погребением 2. Умерший лежал в скорченном положении с поднятыми коленями, руки вытянуты; ориентация - северо-восток. Северо-восточная часть овальной ямы была приподнята на 6 см, таким образом череп погребенного находился на большой глиняной подушке. У правого плеча найдена абразивная 5x2 см пластина. Досыпка кургана связана с ямным погребением 7 (-371), устроенным в центре. Выкид сбрасывался на склон к югу от ямы. Могильное сооружение больших размеров (верхний контур - 5,5 x 5 м; по дну 2,15 x 1,4 м) с заплечиками на двух уровнях. На нижних заплечиках поперечно-продольное перекрытие из бревен, сверху мощный настил из камыша, вероятно до самого верха ямы. Умерший лежал головой на северо-восток на спине в скорченном положении с поднятыми коленями. На дне подстилка из коры и мела. Охра отмечена на черепе, плечевых костях и стопах. Насыпь, перекрывшая это погребение, состояла из однородного черноземного грунта и увеличила высоту кургана на 1 м, диаметр - до 30 м.

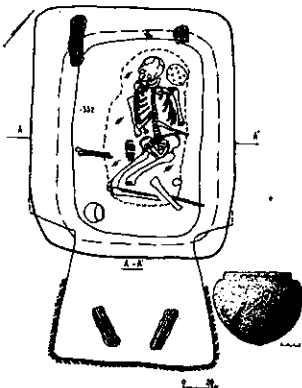

Рис.2. Курган Вознесенський, погребение 3.

Необходимость исследования кургана Вознесенского возникла ввиду расширения территории городской теплосети. К моменту раскопок склоны кургана разрушены на 4-5 м. По южному краю кургана проложены различные коммуникации и ул.Брянская, из-за чего эта часть кургана не исследовалась. Триангуляционный знак, установленный в 1922 г., нарушил центральную часть насыпи и погребение 1 (-112). Высота кургана составляла 2,3 м, сохранившийся диаметр 24-26 м.

Курган сооружен в два приема: во времена энеолита и ямной культуры. Первоначальная насыпь высотой 1,2 м, диаметром 16-17 метров выделялась конструктивными особенностями: она складывалась из нескольких чередующихся слоев (на отдельных участках прослежено 8 слоев) многокомпонентного грунта, смешанного в различных пропорциях: материковая глина, суглинок, чернозем, дерновые вальки. Отдельные слои закреплялись

Досыпка кургана связана с ямным погребением 7 (-371), устроенным в центре. Выкид сбрасывался на склон к югу от

ямы. Могильное сооружение больших размеров (верхний контур - 5,5 x 5 м; по дну 2,15 x 1,4 м) с заплечиками на двух уровнях. На нижних заплечиках поперечно-продольное перекрытие из бревен, сверху мощный настил из камыша, вероятно до самого верха ямы. Умерший лежал головой на северо-восток на спине в скорченном положении с поднятыми коленями. На дне подстилка из коры и мела. Охра отмечена на черепае, плечевых костях и стопах. Насыпь, перекрывающая это погребение, состояла из однородного черноземного грунта и увеличила высоту кургана на 1 м, диаметр - до 30 м.

По кругу на склонах кургана открыто одно ямное, 8 позднекатакомбных и два неопределенных погребения. Камера ямного погребения 3 (Рис.2), устроенного, как и погребение 7, в яме с заплечиками, имела расширяющиеся книзу стенки. Такая конструкция может служить еще одной иллюстрацией тенденции перехода от прямых стен к расширяющимся закругленным формам в период постепенной смены вертикальных конструкций на вертикально-горизонтальные (Рассамакин, 1991, с.54).

Из катакомбных захоронений наибольший интерес представляет погребение 14, в составе инвентаря которого сосуд, орудие из рога и 17 предметов "мастера": наковаленка, пест и отбойник, 2 скребка, 3 сработанных плоских нуклеуса и 3 реберчатых скола с нуклеусов. Курган Вознесенский может служить дополнительным ценным источником для изучения проблем энеолита-бронзы.

Попандогуло З.Х.

Запорожский краеведческий музей

Исследования Запорожского областного краеведческого музея

После трехлетнего перерыва экспедиция музея продолжила охранные исследования скифского грунтового могильника у с.Скельки Васильевского района Запорожской области. Могильник расположен на высоком плато, постоянно подмываемом водами Каховского водохранилища. Со времени его открытия в 1957 году А.В.Бодянским значительная часть могильника обрушилась. На памятнике проводится сплошное вскрытие всей площади. В 1993-1994 гг. было раскопано около 400 кв.м, обнаружено 10 погребений. В нынешнем сезоне исследовано 102 кв.м площади, причем часть ее - это отколовшаяся от основного массива территория, просевшая местами на глубину 1,5 м. На этом участке обнаружена одна целая катакомба и полуразрушенное погребение. Всего исследовано 5 захоронений, из которых 2 - семейные катакомбы, использовавшиеся неоднократно. Одно погребение в подбое с каменным закладом ограблено в древности. Глубина залегания погребений от 1,95 м до 2,81 м от поверхности почвы. Инвентарь довольно разнообразен. Это украшение в виде раковин каури, стеклянные и пастовые глазчатые бусины, бисер, бронзовые провололочные подвески. Оружие представлено трехгранными наконечниками стрел и обломком железного копья. Среди бытовых предметов лепная посуда, свинцовый грузик, глиняное пряслице.

Датируется могильник IV - началом III вв. до н.э.

Приймак В.В.

Сумська обласна філія МАН України

Дослідження зеленогайського та шпилівського археологічних комплексів

У 1997-1998 рр. Сумською археологічною експедицією продовжувались дослідження Зеленогайського комплексу IX-XIII ст. Роботи проводились на курганному могильнику, поряд з раніше дослідженими насипами (1992-1996 рр.), й на новій ділянці, біля розкопаних у 1983 р. та на початку 90-х р. експедиціями ІА НАН України насипів. В цілому роботи на могильнику підпорядковувались перспективному плану прокладення лінії досліджених курганів від внутрішнього, прилеглого до селища краю, до зовнішнього, в північно-східному напрямку, де розкопано кілька курганів експедиціями ІА НАН та під керівництвом автора. Для досліджень обирались насипи поряд з уже розкопаними. Загалом було вивчено 8 курганів і два окремих вогнища. Три

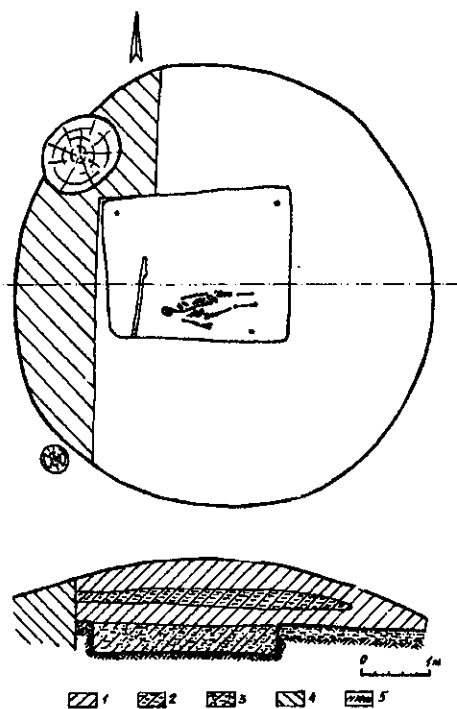

Рис. Зелений Гай, курган № 4. 1 — темний ґрунт; 2 — темний ґрунт зі значними глинистими включеннями; 3 — зеленуватий глинистий ґрунт з темними включеннями; 4 — темний передматериковий ґрунт з незначним глинистим включенням.

ручі. Біля лівої ноги — ніж із слідами зітлілого дерева та деталями (бронза) піхов.

Восени 1996 р. було оглянуто, а в 1997 р. проведено стаціонарні дослідження Шпилівського археологічного комплексу. Ця пам'ятка відома в археологічній науці здавна, її обстежували корифеї археології Дніпровського лісостепового Лівобережжя — І.І.Ляпушкін, М.П.Кучера і О.В.Сухобоков. Пізніше, в 1987 р., пам'ятку оглядав автор. Відчутний вклад в розуміння пам'ятки внесли В.А.Парня та Г.В.Радько (Гідора), які перевірили всі курганні групи, нанесені на карту спортивного орієнтування. Крім об'єктів комплексу, локалізованих на місцевості, із Шпилівки походить ще й скарб речей, датованих рубежем X-XI ст.

Комплекс пам'яток роменсько-давньоруського часу знаходиться на північ і захід від хутора Петренків, який зараз включено до Шпилівки, впритул підходячи в окремих місцях до садиб. До складу комплексу входять городище, принаймі два селища, чотири курганних могильники.

Курганна група № 1 — найвіддаленіша від городища, знаходиться за 1,3 км на захід від нього. Вона тягнеться ланцюжком, що в кількох місцях переривається, більш як на 300 м вздовж краю берегового плато. Всього у могильнику налічується більше 30 насипів. Курганний могильник № 2 знаходиться в гущавині лісу, за 450 м на північний захід від городища. Курганний могильник № 3 розташовується від городища за 600 м на північ. Протяжність групи на північ близько 200 м, ширина — до 70 м. У складі могильника близько 150 насипів. Майже 30 % насипів пограбовані, в основному вони концентруються в центральній та південній частинах могильника. Можна припустити, що тут знаходяться раніші, а значить і багатші, поховання. К.С.Сухарев, який знімав план цього могильника, відмітив наявність кількох свіжих

кургани розкопано в групі, що досліджується з 1992 р., чотири — на новій ділянці, один — в групі біля в'їзду на базу відпочинку з боку с.Зелений Гай.

Три насипи виявились кенотафами, в чотирьох були інгумації в підкурганних ямах (XII ст.). В одному кургані — № 4 — було виявлено камерне поховання, яке датується, швидше всього, першою половиною XI ст.

Висота насипу близько 0,7 м, діаметр біля 6 м, сферичної форми, в плані круглий. Слідів ровика не було. На передматериковому рівні не досить чітко простежувалась пляма могильної ями. Камера зорієнтована з незначним відхиленням за сторонами світу стінами. Довжина північної стінки 2,7 м, південної — 2,5 м, західної — 1,9 м, східної — 2,2 м. В кутах було виявлено на приблизно однаковій відстані — 15-20 см — плями ямок від кілків. Можемо припустити, що висота камери становить 1,2 м. Майже паралельно південній стінці і точно по вісі 3-С лежав скелет похованої жінки, випростаний на спині, із витягнутими вздовж тіла руками, обличчя догори прямо. Біля кістяка, який лежав прямо на підлозі без слідів труни (глибина камери 0,35-0,44 м), було знайдено намисто із золотоскляних бус, підвіска із срібла (чи білону), браслетоподібне кільце, чотири чи п'ять пошкоджених (корозованих) поясних кілець, два перні — із крученого дроту — на правій

грабіжницьких ям. Курганний могильник № 4 не вивчався, в ході огляду було відмічено набагато меншу кількість пошкоджених насипів. Можна припустити, що цей могильник більш пізній від вище описаного, відстань від городища — 600 м у північному напрямку. Могильник розташовується на схід — південний схід від попереднього.

Порівняння Шпилівського археологічного комплексу з Шестовицею (ур.Коровель) показує чимало спільних рис. Схожим є й географічне положення обох комплексів — нижче за течією річок від Чернігова й Зеленого Гаю. Вище за течіями Десни й Псла відповідно знаходились Сновськ (Седнів) і Гочеве. Деякі комплекси Шестовиць і Шпилівський скарб хронологічно близькі, в складі скарбу були явні речі дружинників, що й викликало інтерес до цього населеного пункту округи Зеленого Гаю.

В курганному могильнику № 1 було досліджено два кургани. Один з них — пограбований, містив, очевидно, роменське поховання з ліпним горщиком. Другий мав підкурганне поховання в ямі, характерне для першої половини XII ст.

На селищі велися розкопки ділянки із знищеним культурним шаром, загальна площа двох розкопів досягає 125 м². Досліджене житло другої половини XIII — XIV ст. та кілька ям, простежено ділянку тину давньоруського часу.

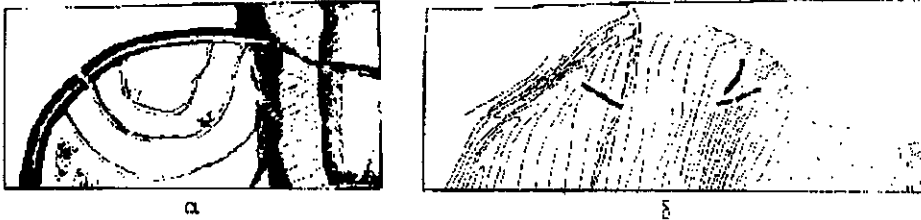
Приходнюк О.М., Вакуленко Л.В.

Інститут археології НАН України

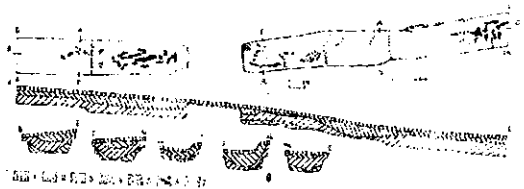
Дослідження Пастирського городища в ювілейному сезоні 1998 року

Пастирське городище, початки археологічним дослідженням якого було покладено в 1898 році видатним українським археологом В.В.Хвойкою, розташоване в 3 км на захід від с.Пастирського /на території хутора Свинолупівки/ Смілянського р-ну Черкаської обл. Його було споруджено серед ярів та балок у ранньоскіфську добу. Після погромів життя поновлювалося там в пізньоскіфський та ранньосередньовічний час. Потужний вал та рів оточували площу близько 25 га. Городище має грушоподібну в плані форму і розділяється на дві нерівні частини р. Сухий Ташлик /р.Ляна/.

В поточному археологічному сезоні розкопки провадилися на правобережній половині

городища, в південно-західній його частині, там де на планах 1898 і 1901 рр., зроблених В.В.Хвойкою, нанесено три лінії внутрішніх валів заввишки 1-1,2 м, які оточували площу близько 0,5 га (Рис. 1, а). До наших днів ці ваи не збереглися. Впродовж кількох останніх археологічних сезонів там досліджувалися заглиблені котловани довгих споруд VII-VIII ст.н.е. Перший з них, що торцем ледь врізався в насип зовнішнього оборонного валу, було витягнуто з північного сходу на південний захід, його досліджено на протязі 49,4 м. Другий виявлено вниз за схилом в північному напрямку, на відстані

Рис. 1. Плани південно-західної частини Пастирського городища (а - за В.В.Хвойкою, б - за О.М.Приходнюком) та дослідженої частини довгої споруди № 3 (в). Умовні позначення: 1- орний шар ґрунту, 2- темно-сіре заповнення, 3- світло-сіре заповнення, 4 - червоно-коричнєве заповнення, 5- перепалені до червоного кольору ділянки, 6- обвуглені деревини, 7- сходинки-уступи в долівці.

120 м від розкопаної частини першої будівлі. Її частково розчищено на протязі 35 м. Ця ділянка дугоподібно вигнута з північного заходу на південний схід. Ділянку ще однієї довгої споруди розчищено на протязі 27,8 м, в 20 м на схід від споруди № 2. Її орієнтовано за довгою віссю майже з півночі на південь (Рис. 1, б).

Перша будівля мала прямовисні, а дві інші нахилені до середини стіни котлованів. Завширшки вони 2,8-3,2 м, 3,4-3,7 м та 2,25-2,40 м. Їх материкові долівки заглиблені на 1,3-2,4 м, 1,5-1,8 м і 1,2-1,4 м від сучасної поверхні. Оскільки місцина, де розташовувалися довгі споруди понижена на північ, в напрямку до води, то долівки нівелювалися шляхом спорудження через кожні 8-10 м сходинок - уступів висотою 10-20 см, що робило долівку зручнішою при пересуванні. Південно-західний торець будівлі № 1 був заокругленим, а будівля № 3 розділялася материковим останцем завширшки 3,7 м. В цьому випадку маємо справу з двома окремими спорудами, витягнутими в одну лінію (Рис.1,в). Не слід виключати можливості, що й інші будівлі не були суцільно викопаними на кілька сот метрів, а склалися з окремих споруд меншої довжини. Розриви між ними могли слугувати проходами та в'їздами на внутрішню територію.

Окрім заглибленої материкової, споруди мали й наземну глиняну частину стін. Їх рештки впавши всередину котлованів, лежали там на різних рівнях шаром завтовшки 20-40 см. То був жовтий глиняний заміс з вклученнями половини. Але під дією сильного вогню окремі його ділянки перепалено до червоного кольору. Серед розвалів стін було багато перепалих колод і плах, які походять від дерев'яного каркасу фахверкових стін та конструкцій перекриття даху. Як правило, в долівках ямки від вертикальних опор перекриття не простежувалися. Це опосередньо засвідчує односхилу конструкцію слом'яного даху. Лише на вигині довгої споруди № 2 розчищено три таких ямки, що були на відстані 7-9 м одна від одної. Їх діаметр по 25 см, глибина - 30-45 см. Оскільки ця будівля вигнута за досить крутим схилом, то вертикальні підпори підсилюючи наземну частину споруди, запобігали її зсуванню.

В південно-західній стороні довгої споруди № 1, на протязі 17м простежено лінію ямок від кілків діаметром та глибиною по 10-15 см, які були на відстані 0,5-1,5 м одна від другої. На долівці, між лінією ямок та південно-західною стіною котловану, лежав шар горілого зерна (пшениця, просо, горох та інш.), перемішаного з битими ліпними та гончарними горщиками середніх розмірів. Інколи зерно було всередині розчавлених посудин. Найімовірніше, що в цьому місці був дерев'яний стелаж, на полицях якого стояло 70 посудин із зерном, що впали і розбилися під час пожежі. Велика купа зерна лежала на долівці біля північно-східного краю стелажа. В інших місцях цієї будівлі зерна знайдено значно менше. Простежено лише чотири їх скупчення разом з черепками від розбитих горщиків. Складається враження, що хтось намагався винести посудини із зерном з палаючої будівлі, але це йому не вдалося.

Заповнення споруд не були рівномірно насиченими археологічними знахідками. Є ділянки із значною їх концентрацією, але є й такі, де їх було обмаль. Мало було знахідок в північно-східному приміщенні довгої споруди № 3. Це наводить на думку, що різні ділянки довгих споруд використовувалися для зберігання різного за характером збіжжя. Мабуть, що там, де було знайдено мало матеріалів, складовані припаси згоріли повністю в вогні, або ж на час пожежі вони були порожніми.

Про те, що ці будівлі, як загалом і все Пастирське городище ранньосередньовічної доби, загинули від ворожого нападу, засвідчують не лише сліди пожежі, які простежуються при дослідженнях усіх без винятку археологічних об'єктів, але й кістки дітей, жінок та пристарілих чоловіків, які трапляються в них, зокрема, й в довгих спорудах.

Стратиграфія заповнень всіх котлованів довгих споруд дуже схожа. Під орним шаром залягали лінзи світлого та темного попелястого ґрунту сірого кольору, який сягав долівок. Вдовж нижньої частини стінок котлованів переважав темний, з червоним відтінком ґрунт. Місцями він мав темно-сіре забарвлення, але більш інтенсивнішого відтінку ніж у верхніх нашаруваннях.

На всіх рівнях заповнення котлованів траплялося багато вугликів та грудочок перепаленої глини. Археологічні знахідки концентрувалися переважно в лінах світлого та темного сірого кольору. То кістки тварин і окремі черепки. Ліпні та гончарні фрагменти концентруються переважно компактно, тому з них легко відновлюються розбиті посудини.

Ліплені від руки посудини представлено горщиками коричневого кольору з недбало обробленою поверхнею та домішками крупного шамоту, піску та жорстви. Іноді в глиняному тісті трапляються відносно великі шматки каміння. Трапляються горщики струнких пропорцій з максимальним розширенням на верхній чи середній частині їх висоти. Горловина у них добре виражена, короткі вінця відігнуті назовні. Висота буває від 19 до 28 см (Рис. 2, 1). Досить поширеними були округлободі приземкуваті горщики з максимальним розширенням тулуба. На верхній частині відкрита горловина, у них завершується короткими відігнутими вінцями, скошений край яких іноді оздоблювався пальцевими вм'ятинами (Рис. 2, 2). До форм, що зустрічаються рідко належать ліпні горщики з кулястим та біконічним тулубом (Рис. 2, 3, 4).

Гончарний посуд репрезентують горщики заввишки 22,5-34 см. Це майже кулясті вироби з плескатим дном без закраїнки, вінця у яких майже вертикальні або відігнуті назовні. Тулуб на середині або верхній частині прикрашено горизонтальними пасочками з прямих врізних ліній. Нижня частина переважно без орнаменту, а верхня іноді оздоблювалася лощеними сіточками та пучками густих вертикальних ліній (Рис. 3, 1). На дні одного з горщиків було рельєфне клеймо (Рис. 3, 3). До досить рідких знахідок належить верхня частина гончарного глека сірого кольору із довгої споруди № 3 (Рис.3, 4). А в довгій споруді № 2 знайдено верхні частини двох імпортих одноруких тонкостінних глеків сірого та рожевого кольору з вузьким горлом. Тісто, з якого виготовлено гончарні посудини щільне, з домішками дрібного піску. Поверхня їх лощена. Лише фрагмент верхньої частини одного з горщиків, знайденого в довгій споруді № 2, був шерехатий. В тісті присутні дрібний шамот і слоуда. Верхню частину тулуба прикрашено пасочком з врізних горизонтальних та хвилястої ліній (Рис. 3, 2).

Окрім великої кількості керамічних округлободіх та біконічних пряслиць, кам'яних точильних брусків, в заповненнях довгих споруд, знайдено вироби з чорних металів. Перш за все це деревообробна сокира довжиною 18 см. Вона масивна з округлим обухом та вузьким клиноподібним лезом (Рис. 4, 3). Залізний гак довжиною 11 см було виготовлено з смуги заліза, яку перегнуто посередині так, що утворилося кільце діаметром 2,5 см. Стержні кільця разів перевиті між собою, а далі загнуті в два згострені гаки (Рис. 4, 4). Вважається, що вони слугували для підвищування м'яса. Знайдено також дві залізні стріли. Одна з них була трилопастевою, черешковою довжиною 11 см. Вістря від черешка

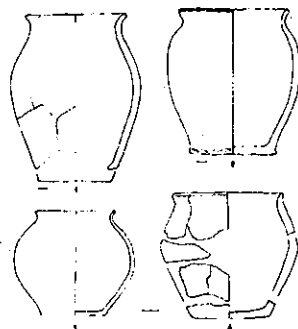

Рис. 2. Ліплений посуд. 1-4 - з довгої споруди № 2.

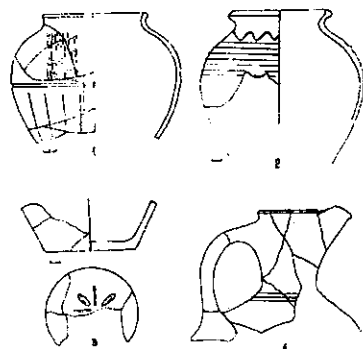

Рис. 3. Гончарний посуд. 1,4 - з довгої споруди № 3; 2,3 - з довгої споруди № 2.

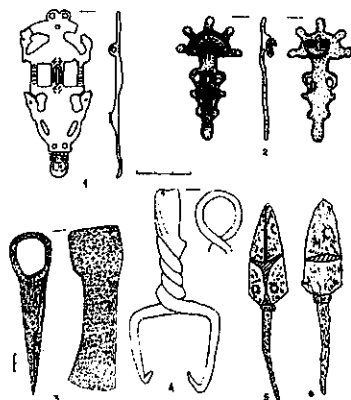

Рис. 4. Металеві вироби. 1- з культурного шару між довгими спорудами № 2 і № 3; 2-5- з довгої споруди № 2; 6- 8 довгої споруди № 3 (1, 2- бронза; 3-6 - залізо).

відділено округлим потовщенням. В кожній із лопастей пророблено по отвору (Рис. 4, 5). Друга стріла довжиною 10,5 см мала сплющене лезо, відділене округлим упором від тонкого черешка (Рис. 4, 6). Серед виробів з бронзи були фібули. Невелика бронзова п'ятипала застібка довжиною 6,6 см має напівовальну голівку, оздоблену п'ятьма пальцевими відростками та ромбічну ніжку, що завершується стилізованою личиною. Поля лицьової сторони прикрашено різним геометричним орнаментом та завитками. Із зворотньої сторони, на площині голівки зберігся пружинний механізм. Голка та голкоприймач відсутні. Від довгого використання фібула сильно потерта (Рис. 4, 2). Друга застібка належить до багатоголових, ажурних. Її довжина 9 см. Фібулу відлито з бронзи та покрито білим сплавом, схожим на срібло. Корпус з двох сторін оздоблено двома парами голівок тварин. Ніжка завершується комбінацією мордо-личини, яка виглядає так: коли розглядати фібулу голівками вниз, то на її кінці добре видно велику морду тварини з великими очима-отворами у верхній її частині. Коли ж застібку перевернути мордами вверх, то на місці тваринної морди рельєфно проступає округла людська голівка, очі, ніс, рот і овал обличчя які намічено пунктирними штришками. З двох сторін під голівкою є два виступи, що імітують комірець. З протилежної сторони застібки збереглося два штифтики з отворами, на яких кріпився пружинний механізм та обломаний голкоприймач. Внаслідок передчасного застивання металу в глиняній формі, шия однієї з тварин розірвана - то ливарський брак (Рис. 4, 1).

При співставленні планів внутрішніх валів, які до наших днів не збереглися, з розташуванням досліджених ділянок довгих споруд, то впадає в око, що вони приблизно співпадають, що робить дуже ймовірним взаємозв'язок між ними (Рис. 1, а, б). Можливо, ранньосередньовічна людність будуючи довгі господарчі споруди підпорядкувала їх конфігурацію скіфським валам, або ж ці вали утворилися в ранньосередньовічний час, при копанні котлованів довгих будівель. Довгі споруди разом з валами оточували південно-західну, правобережну частину городища на площі близько 0,5 га. Там ніколи не провадилися розкопки. Тому важко гадати, чому цю площу було відгороджено таким чином від основної території городища? Можна лише висловити припущення, що там був общинний двір, двір якогось вельможі чи культовий осередок. Принаймні, там не мешкали рядові общинники. Основним місцем їх проживання була лівобережна частина городища, де розчищено майже 50 житлових напівземлянок.

Прищепя Б.А., Ткач В.В.

Рівненський інститут слов'янознавства КСУ; Дубнівський палац піонерів
Археологічне обстеження околиць Дубна

В результаті археологічного обстеження міста Дубна Рівненської області та його околиць були перевірені три відомі поселення та виявлені 15 нових.

1. Дубно, район Волиця - поселення городоцько-здовбицької культури шнурової кераміки, скіфського часу, вельбарської культури, раньослов'янське культури типу Корчак та Луки-Райковецької, давньоруське X-XIII ст., поселення XIV-XV ст. Займає миси високого правого берега р.Ікви за 800 м на південний схід від залізничного мосту, площа - 400 x 50-70 м.

2. Тараканів 1 - поселення однієї з культур шнурової кераміки, займає мис на лівому березі р.Ікви, за 300 м на північ від Тараканівського форту кінця XIX ст.

3. Тараканів-2 - поселення однієї з культур шнурової кераміки, давньоруське XI - початку XII ст., поселення XIV-XV ст. Займає окреме підвищення площею близько 1 га у заплаві лівого берега р.Ікви, за 700 м на схід від Тараканівського форту.

4. Тараканів-3 - поселення бронзового віку та давньоруське XII-XIII ст., поселення XIV-XV ст. Займає окреме підвищення у заплаві лівого берега р.Ікви за 300 м на захід від залізничного мосту.

5. Тараканів-4 - поселення однієї з культур шнурової кераміки, давньоруське X - початку XI ст., поселення XIV-XV ст. Займає окреме підвищення площею 200 x 50 м у заплаві лівого берега р.Ікви, у південній частині урочища "Тараканівщина", за 1 км на південь від залізничного мосту.

6. Тараканів-5 - поселення однієї з культур шнурової кераміки, тшинецько-комарівської культури, давньоруське X-XIII ст., поселення XIV-XV ст. Займає окреме підвищення площею близько 1 га у заплаві лівого берега р.Ікви, у північній частині урочища "Тараканівщина", за 200 м на південний захід від залізничного мосту.

7. Дубно, урочище "Біла мостів" - поселення культур кулястих амфор, шнурової кераміки та тшинецько-комарівської, скіфського часу, римського часу, давньоруське XII-XIII ст., поселення XIV-XV ст. Займає миси на правому березі р.Ікви, за 100 м на північ від залізничного мосту.

8. Дубно, район звірогосподарства - поселення стжижовської культури шнурової кераміки, тшинецько-комарівської та вельбарської культур, давньоруське XII-XIII ст., поселення XIV-XV ст. Виявлено на південних схилах окремого підвищення у заплаві правого берега р.Ікви, за 2 км на північ від залізничного мосту.

9. Дубно, біля підвісного мосту - поселення мідного та бронзового віків, скіфського часу, поморської культури. Займає підвищення у заплаві правого берега р.Ікви, за 300 м на північ від звірогосподарства.

10. Дубно, урочище "Червоний Пагорб" - поселення бронзового та раньозалізного віків, давньоруське X ст. Займає пищану дюну площею 300 x 70 м у заплаві правого берега р.Ікви.

11. Дубно, район Палестина - поселення однієї з культур шнурової кераміки, римського часу, давньоруське XII-XIII ст. Займає високі миси корінного лівого берега р.Ікви за 250 м на південь від центральної районної лікарні.

12. Дубно, район Сурмичі, пункт 1 - поселення вельбарської культури, давньоруське X-XIII ст., поселення XIV-XV ст. Займає миси правого корінного берега р.Ікви біля виправно-грудової колонії.

13. Дубно, район Сурмичі, пункт 2 - поселення культури кулястих амфор, бронзового віку, вельбарської культури, раньослов'янське VIII-IX ст, давньоруське X-XIII ст., поселення XIV-XV ст. Займає пищану дюну в заплаві правого берега р.Ікви при впадінні у неї р.Липки.

14. Дубно, район Сурмичі, пункт 3 - поселення скіфського часу та раньослов'янське VIII-IX ст, давньоруське X ст. Займає мис на лівому березі р.Ліпки біля ветеринарної лікарні.

15. Дубно, урочище "Острів" - поселення давньоруське X-XIII ст., поселення XIV-XV ст. Займає окреме підвищення у заплаві лівого берега р.Ікви на північний схід від Дубенського замку.

16. Панталія-1 - поселення бронзового віку та давньоруське X-XIII ст. Займає мис на правому березі р.Ікви, на північ від села.

17. Панталія-2, урочище "Острів" - поселення тшинецько-комарівської культури та скіфського часу. Займає мис на правому березі р.Ікви на південь від села.

18. Івання, урочище "Коло греблі" - поселення мезолітичне, культури кулястих амфор, бронзового віку, давньоруське X-XIII ст., поселення XIV-XV ст. Займає миси високого правого берега р.Ікви на західній окраїні села.

В результаті археологічного обстеження міста Дубна та його околиць, проведеного у 1996-97 рр. отримані дані, які свідчать про особливо інтенсивне заселення цього району в бронзовому віці, перших століттях нашої ери, давньоруський час. Виявлені на десяти поселеннях культурні шари X-XI ст. свідчать, що місто Дубен, вперше згадане у літописах під 1100 роком, виникло у районі великої концентрації поселень волинян, що і сприяло його розвитку.

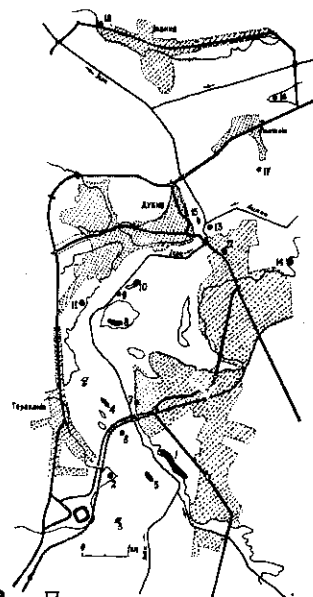

Рис. План розташування археологічних пам'яток. 1 - Дубно, район Волиця, 2 - Тараканів 1, 3 - Тараканів 2, 4 - Тараканів 3, 5 - Тараканів 4, 6 - Тараканів 5, 7 - Дубно, урочище "Біла мостів", 8 - Дубно, район звірогосподарства, 9 - Дубно, біля підвісного мосту, 10 - Дубно, урочище "Червоний пагорб", 11 - Дубно, район Палестина, 12 - Дубно, район Сурмичі, 1, 13 - Дубно, район Сурмичі, 2, 14 - Дубно, район Сурмичі, 3, 15 - Дубно, урочище "Острів", 16 - Панталія -1, 17 - Панталія -2, 18 - Івання, урочище "Коло греблі".

Редина Е. *, Хохоровски Я. **, Носова Л. *, Папучи-Владыко Е. **, Бодзек Я. **
 *Одесский археологический музей НАНУ; **И-тут археології Ягелонського університета (г.Краков)

Раскопки античного поселения и могильника у с.Кошары Одесской области

В 1998 году была создана украинско-польская археологическая экспедиция Одесского археологического музея НАН Украины и Института археологии Ягелонского университета (г.Краков) при поддержке Одесского Управления охраны объектов культурного наследия областной государственной администрации.

Экспедицией были возобновлены охранные и научно-исследовательские работы по изучению античного поселения и могильника, расположенных в устье Тилигульского лимана.

Комплекс у с. Кошары, включающий поселение и некрополь, входит в число наиболее ярких памятников античного времени Одесской области.

Работы велись на самом поселении (раскоп III и IV), зольнике, расположенном на его южной окраине, а также на некрополе. **Раскоп III:** Основной объект исследования - археологический комплекс, представляющий собой прямоугольную в плане землянку, углубленную на 2,3 м от уровня древней дневной поверхности. Западная стенка землянки выложена камнем, остальные - сырцовым кирпичом. Сохранились перегородка из сырцового кирпича и ряд хозяйственных углублений. Материалы датируют данный объект IV-III вв. до н.э. **Раскоп IV:** открыты комплексы построек различного бытового назначения и вымостка разделяющей их улицы. **Зольник:** проведены охранные работы с целью выявления стратиграфии и возможности дальнейшего исследования этого культового объекта. **Могильник:** Вскрыта площадь более 600 кв.м для сплошного изучения объектов погребального культа. Были выявлены погребальные сооружения (курган со рвом, могильные ямы-23), а также ритуальное пятно с остатками алтаря и тризны.

Погребальные комплексы представлены простыми могильными ямами (3), подбоями (19) и одной катакомбой. При закладе в подбойных захоронениях использовался камень. Инвентарь типичен для погребений рядовых жителей поселения: канфары, килик, амфоры, бусы, наконечники стрел и т.д. Интерес представляет женское погребение в простой могильной яме, инвентарь которого включал серебряные подвески спиралевидной формы с кеглеобразными окончаниями, датирующиеся V-IV вв. до н.э.

Результаты проведенных на памятнике работ подтверждают ранее высказанное мнение о существовании двух строительных периодов в хронологических пределах жизни поселения, а материалы, полученные при раскопках некрополя, позволяют поставить вопрос о расширении этих пределов за счет удревления нижней границы и перенесения даты возникновения Кошарского поселения на конец V в. до н.э. В целом материальная и духовная культура населения Кошарского поселения сходна с культурой Ольвии и ее хоры, что дает полное основание включать эту территорию в состав Ольвийского государства.

Рець С.К.

Черкаська обласна археологічна інспекція

Земляні укріплення доби енеоліту на береговому рубежі природної фортеці-схованки в Черкасах

Аварійний стан комплексу археологічних об'єктів в Черкасах вимагає різнобічного системного підходу до оцінки значимості пам'яток, роботи на зіткненні різних галузей знань з метою поліпшення умов збереження та відтворення історико-культурної спадщини. Кілька десятиліть картографічних досліджень дозволили авторам виявити систему природного впорядкованого рельєфу земної поверхні, побудовану за ієрархічним принципом. Встановлено, що розміри основних членувань ієрархічних ланцюжків впорядкованого рельєфу збільшуються згідно з законами подвоєння та потроєння, починаючи від городища Замкова (Дніпрова) гора в Черкасах та від гирла Сули. Для археологів, істориків це явище цікаве тим, що зручний для

захисту дрібноскладчатий впорядкований рельєф в районі Черкас являє своєрідну природну фортецю-схованку з багіноподібними ви ступами на кутах, розчленовану на 3 структурні рівні розмірами 10, 30 та 90 стадіїв (1 стадій = 230,4 м).

Найбільше з трьох вказаних членувань рельєфу окреслене з напільного боку виразними природними перепонами, які проходять в напрямках Мошногір'я-Мліїв-Сміла й далі вздовж Тясмина. З найменшим членуванням, розташованим між урочищами Казбет та Кривалівка включно, пев'язана територія історичних Черкас. Середнє з цих трьох членувань хрестоподібного окреслення представлене на схемі А.

Геродот (IV, 108) згадує дерев'яне місто Гелон довжиною 30 стадіїв з кожного боку у віддаленій від моря частині Скіфії. Б. А.Шрамко /1973/ пов'язує це місто з Більським городищем скіфського часу у верхньому Поворскленні, хоч ця ділянка не має достатніх фізико-географічних умов для розташування значного за масштабом міжплемінного осередка, яким був

Гелон згідно з опи сами античних авторів.

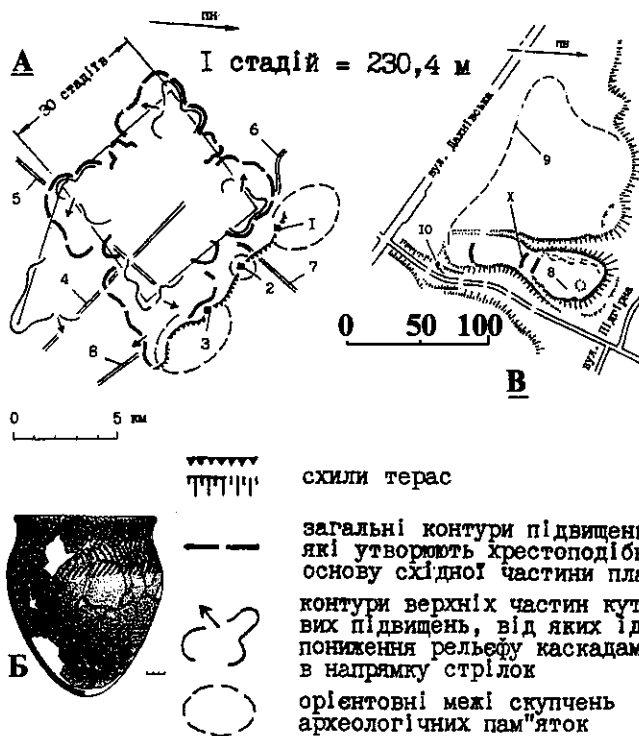

Рис.4- загальна схема побудови хрестоподібної ланки природного впорядкованого рельєфу з довжиною бічних сторін 30 стадіїв. Складена на основі аналізу топокарт М 1:10000, 1:25000.

Окремі городища берегового рубеза плато: 1- г. Василиця, 2- городище біля готелю "Турист", 3 - городище по вул. Слави.Орієнтири-вулиці Черкас та дороги: 4- проспект Хіміків, 5- Смілянська, 6- на Канів, 7- на Золотоношу, 8- на Чигирин. Б- горщик північківської культури, знайдений на дні рову городища г.Василиця (реставрація А. Лазорєка).В- схематичний план городища г.Василиця, складений на основі топокарти М 1:5000 та натурних обмірів. Х- місце знахідки розвау горщика північківської культури. 8'- городище, 9- орієнтовна межа шару зарубинецької культури з напільного боку за розвідкою 1996 р., 10-джерело.

Розвідки останніх десятиліть свідчать, що археологічні пам'ятки, в тому числі й поселення скіфського часу, були розсереджені ланцюжками навколо членувань вказаної фортеці-схованки вздовж природних рубезів, а також існували на окремих ділянках Черкаського плато.

Вздовж берегового рубеза плато з боку Дніпра археологічні об'єкти (поселення, укріплення) сконцентровані у двох бічних вузлах розмірами близько 2,5 x3,5 км та в центральному вузлі, значно меншому за розміром (схема А, пп. 1,2,3). Крім вказаної закономірності, в розташуванні окремих земляних укріплень на береговому рубезі плато простежується чимало рис системної єдності, які свідчать про створення укріплень за єдиним композиційним задумом. До вказаної системи укріплень входить і городище г.Василиця (Лиса гора) в Черкасах, де виявлені рови доби енеоліту, з метою збору інформації для складання історико-архітектурного опорного плану Черкас автором

проводились археологічні розвідки на території міста в 1996, 1997, 1998 рр. Перерізом напільних земляних укріплень городища г.Василиця (схема В) траншеєю в липні 1997 р, на глибині 1,65 м від денної поверхні виявлено розвал горщика пивихінської культури (схема Б), який є датуючим матеріалом щодо віку рову. В 1997 р. досліджено також район осипу з південно-східного боку городища та дно яру з західного боку.

Наявність двох ровів городища, сліди яких на денній поверхні маловиразні, перевірена шурфами та траншеєю в 1997 р. В районі вказаної знахідки закладена контрольна траншея на відстані 4 м на схід від головної. В контрольній траншеї також простежено рів розмірами 1,65/х/ х 2,5 м, в заповненні якого знайдені фрагменти посуду пивихінської та зарубинецької культур. В 1998 р. виявлено третій рів городища аналогічної конструкції та розмірів з напільного боку від двох попередніх.

Горщик, знайдений на дні рову (схема Б) має звужене донизу закруглене дно. Висота горщика 29 см, діаметр вінця 22,9 см, шийки 22,3 см, найширшої частини - 25,4 см. Колір посудини червоно-опаловий, на окремих ділянках темносірий. Шийка горщика орнаментована чотирма рядами протилежно орієнтованих ліній, які нагадують відбитки гусенички. Відповідно орнаментована і верхня частина вінця.

На городищі виявлені виразні шари зарубинецької (III ст. до н.е. - II ст. н.е.) та пивихінської (IV-III тис. до н.е.) культур. Загальна товщина культурного шару городища в середньому 0,6-1 м, він має чимало пошкоджень окопами 1943 р., осипами та ін. Крім того, шар пивихінської культури частково пошкоджений перекопами зарубинецького часу. Матеріали пивихінського часу трапились в заповненні перших двох ровів, рахуючи від городища. В заповненні першого рову знайдено фрагмент вінчика ліпної посудини, тип орнаменту якого відповідає скіфському часові. Серед знахідок на г.Василиці та на її околицях - уламки імпортного посуду, переважно амфор.

В роботі експедиції "Черкаси" брали участь молодші наукові співробітники Д. П.Куштан, А. В. Лазоренко та група студентів Черкаського державного університету ім.Б.Хмельницького.

Результати проведених розвідок свідчать про необхідність докорінного поліпшення охорони історичного середовища в районі м. Черкаси.

Роздобудько М.В.

Переяслав-Хмельницький історико-культурний заповідник

Дослідження узбережжя Канівського водосховища

Археологічна експедиція при Переяслав-Хмельницькому історико-культурному заповіднику в 1997-1998 рр. продовжувала охоронні дослідження в зоні активного розмиву Канівського водосховища, які проводяться з 1994 р. Дослідження включали: рятувальні роботи на вже виявлених пам'ятках та об'єктах та обстеження ділянок активного розмиву з метою виявлення нових пам'яток та об'єктів, розкритих внаслідок руйнації берега. Обстеженнями охоплена частина лівобережжя від колишнього с.Гусинці Бориспільського району до північних околиць с.Ліпляве Канівського району та правобережжя від с.Балико-Щучинка Кагарлицького району до колишнього с.Зарубинці.

Переважна більшість досліджених пам'яток лівобережжя розташована на краю борової тераси або її останцях, поряд з заболоченою заплавою Дніпра, і представлені різночасовими багатoshаровими поселеннями. Нерідко культурні нашарування та лінії спостерігаються з невеликими перервами протягом кількох кілометрів вздовж берега. Особливо насичені різночасовими пам'ятками ділянки узбережжя поблизу с.Циблі в урочищах Гать, Дубки, Городок. Підпоренці, Сосновий бір, Біле озеро та поблизу с.Стовп'яги в урочищах Чубуки, Горіле, Піски. Під час охоронних досліджень 1997-98 рр. отримані нові для району робіт матеріали та розширене коло відомих з попередніх робіт старожитностей. В двох пунктах виявлені пізньотрипільські матеріали. На пам'ятці Гать 1 знайдені фрагменти двох посудин - верхньої частини широковідкритого горщика з есвидним профілем, прикрашеного по краю вінця насічками, на

шийці вертикальними розчісами і на плічках дуговидними відтисками гострого краю мушлі (Рис., 1), та нижньої частини горщика з конічними стінками. Керамічна маса пориста, нерівномірно випалена, в одній посудині з домішкою товченої мушлі. На пам'ятці Біле озеро 1 знайдено більше десятка фрагментів різних посудин. Два фрагменти стінок посудин з вушком, в тому числі один від мальованої. Більшість інших належать широковідкритим горщикам з вертикальними або ледь відхиленими короткими вінцями іноді прикрашеними відтисками ребристого штампу (Рис., 2-4). На одному фрагменті короткий валикоподібний вертикальний наліпчик на плічку.

Донедавна в заплавно-боровій зоні лівобережжя Середнього Дніпра знахідки давньоямної кераміки були відомі лише на нині затопленій пам'ятці Загай поблизу с.Козинці. За останній період охоронних досліджень узбережжя масові керамічні матеріали давньоямного типу виявлені на пам'ятці Дубки, поблизу колишнього с.Вьюнище. Вони представлені фрагментами плоскодонних, рідше опуклодонних горщиків, з вертикальними чи ледь відхиленими вінцями, прикрашених розчісами, відтисками гребінцевого штампу, тьсямою, геометричними композиціями з рядів вдавлень, конічними наліпчиками. В керамічній масі нерідко домішка товченої мушлі.

Як показали дослідження культурних нашарувань в зачистках, шурфах та рятувальному розкопі, давньоямні матеріали розповсюджені лише в північній частині пам'ятки і перекриваються, а місцями поглинаються шаром з виразними матеріалами культури багатоваликів кераміки, який тягнеться в південному напрямі.

На пам'ятці Біле озеро 1 знайдені численні фрагменти товстостінних горщиків з хаотичними розчісами на поверхні та фрагмент горщика з есвидним профілем прикрашеного відтисками тьсями на шийці, накольчатим штампом, композиціями з пригладжених ліній. В керамічній масі останнього значна домішка товченої мушлі. Матеріали з Білого озера 1 знаходять аналогії в керамічному комплексі давньоямного типу з Дубків. 1998 р. масові знахідки кераміки аналогічної комплексу з Дубків, зібрані з розмиву на схід від пам'ятки Городок. Серед знахідок в цьому пункті (Городок 3) значна кількість фрагментів посуду орнаментованого паркетного типу композиціями з рядів вдавлень та відтисків тьсями.

В 1997 р. в Бориспільському районі, на території військового полігону в урочищі Хрести, знайдені одна ціла та одна фрагментована посудини середньодніпровської культури. Ціла посудина має форму приземкуватої вази з прямим вінчиком, короткою шийкою, ледь випуклим тулубом та округло сплющеним дном. Реставрована з фрагментів, посудина має форму кубка з прямими стінками та заокругленим дном. Прикрашена у верхній частині двома рядами прокресленої ламаної лінії та рядом вертикальних штрихів. Знахідки посудин, зроблені в зоні перемиву, пов'язувалися з розмитим підкурганним похованням. Подальші дослідження не підтвердили наявності курганного могильника. Неподалік місця знаходження посудин, в розмиві культурної лінзи виявлені фрагменти кераміки середньодніпровського типу, що вказує на існування поселення. В урочищі Горіле, де обстеженнями минулих років виявлені масові керамічні матеріали сосницько-лебедівського типу, зроблені знахідки кераміки бондарихинського типу - з заціпами на вінцях та рядами наколів (Рис.,9,10). Хоча в кількісному відношенні знахідки бондарихинського типу кераміки значно поступаються сосницько-лебедівській, наявність її поряд з останньою, на пам'ятці в цій зоні досить цікава.

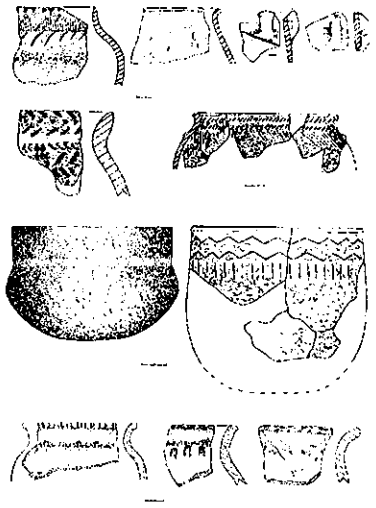

Рис. Знахідки з пам'яток лівобережжя Канівського водосховища. 1 - Гать 1, 2-4 - Біле Озеро 1, 5, 6 - Дубки, 7, 8 - Хрести, 9, 10 - Горіле, 11 - Піски

Дослідженнями узбережжя водосховища останніх років розширене коло пам'яток з рагльосередньовічними слов'янськими матеріалами. На захід від Горілого, в урочищі Піски зроблені масові знахідки фрагментів ліпного посуду пенківського та сахнівського типів. Кераміка пенківського типу виявлена на схід від урочища Городок (пункт Городок 3). Численні знахідки фрагментів ліпного посуду пенківського та сахнівського типів зроблені на пам'ятці Біле озеро 1. Окремі знахідки фрагментів пенківської кераміки виявлені на пам'ятках в урочищі Гать. Під час обстежень правого берега водосховища, знахідки фрагментів кераміки ранньослов'янського типу зроблені поблизу Трахтемирова, Ходорова, Балико-Щучинки.

Роздобудько М.В., Костюк О.В

Переяслав-Хмельницький державний історико-культурний заповідник

Дослідження городища доби раннього заліза на Лівобережжі середнього Подніпров'я

В 1998 р, продовжилось дослідження городища поблизу с.Ліпляве Канівського району Черкаської області. Дослідження проводилося науковими співробітниками археологічного відділу Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника та студентами Переяслав-Хмельницького педагогічного інституту.

Описане Н.А.Макаренком як Долудаєв городок (Макаренко, 1917, с. 36), городище неодноразово обстежувалося різними дослідниками, але культурно-хронологічна приналежність його залишається невизначеною. Городище розташовано на краю плато другої надзаплавної тераси Дніпра, яка утворює 40 метрової висоти уступ із стрімкими схилами. Підніжжя уступу розмивається Канівським водосховищем, на місці якого тут раніше знаходилася заболочена протока. Збереглися виразні залишки валів висотою 1,5-2,0 м та рову глибиною до 1 м. Площа охоплена валами складає 12 га. Територія городища та довкола нього густо поросла лісом, що суттєво ускладнює візуальні обстеження, та розкопки. Під час обстежень пам'ятки в 1996 р., біля підніжжя городища з розмиву зібрані фрагменти різночасової кераміки, в тому числі фрагмент вінчика енеолітичного типу, фрагменти багатоваликової кераміки та невиразні уламки ліпного посуду доби раннього заліза. Кілька фрагментів багатоваликової кераміки виявлені також в культурній лінії, що відслонюється внаслідок розмиву устя великого яру, до якого примикає північний кінець валу городища. Шурф закладений всередині городища, на мисоподібному виступі між верхнім краєм схилу тераси та південним бортом яру, виявив культурний шар з дрібнофрагментованою ліпною керамікою. В 1996 р. шурфовка проведена на городищі, показала відсутність виразних культурних відкладів на більшій частині площі всередині валів. В окремих шурфах спостерігався слабогумусований піддерновий шар з включеннями деревного вугілля. Шурф закладений з внутрішнього боку насипу валу виявив потужний шар деревного вугілля з залишками обгорілих колод. Переріз валу та рову, здійснений метровою траншеєю довжиною 25 м показав, що в основі насипу знаходиться лінза деревного вугілля та обвуглених дубових колод покладених горизонтально вздовж валу. Під гребенем валу повністю збереглася викладка з колод шириною 2 м і висотою 1,2 м. З внутрішнього боку валу лінза решток спаленої кладки потужністю близько 1 м слідкується протягом 3 м, і поступово виклинюючись виходить за межі насипу. В бік рову лінза, складена переважно деревним вугіллям з поодинокими обвугленими колодами, виклинюється протягом 3 м (Рис. 1, II). По всьому перерізу валу рештки спаленої кладки перекриваються насипом вибраного з рову материкового піску без включень деревного вугілля. Заповнення рову складається з прошарків нерівномірно гумусованого піску потужністю до 2 м. Знахідок та решток спаленої кладки не виявлено. З внутрішнього боку до насипу валу примикає культурна пляма потужністю 0,2-0,4 м з грудочками печини та скупченням дрібних уламків пісковуку в нижній частині, які в плані утворюють овал розмірами 1,5-2,0 м. Внутрішній край лінзи деревного вугілля налягає на горизонт зі скупченням пісковуку і перекривається гумусованим піском з поодинокими культурними рештками.

З культурної плями розрізаної північним кінцем траншеї, вибрано кілька невизначених фрагментів ліпного посуду та уламок чотиригранної залізної проколки. Культурну пляму з грудочками печини та поодинокими дрібними уламками ліпного посуду виявлено також поблизу внутрішнього краю насипу валу, за 50 м на захід від траншеї. На площадці розміром близько 0,04 га, розташованій на мисоподібному виступі між схилом тераси та лівим бортом яру, розкрито 50 м площі. Слідів житлових та господарських комплексів не виявлено. Культурний шар потужністю 0,2-0,3 м слабонасичений, знайдено понад 50 переважно дрібних уламків ліпного посуду, серед яких кілька вінець зарубинецького типу прикрашених нігтьовими вдавленнями та зачіпами. Фрагмент вінця та два дрібних уламки стінок належать до пізньосередньовічної кераміки. Знайдено також залізний втульчатий трилопастевий наконечник стріли скіфського типу та уламок округлої намистини з синього скла прикрашеного різноколірними пастовими вкрапленнями.

Визначення конструктивних особливостей дерев'яних споруд, часу та послідовності зведення укріплень городища, заселеності території всередині валів потребують подальших досліджень.

Романюк В.В.

Таращанський археологічний клуб

Дослідження на півдні Київщини

Таращанський археологічний клуб протягом 1997-1998 рр. продовжував розвідки археологічних пам'яток у лісових масивах Таращанського, Бушівського та Улашівського лісництв. В *Улашівському лісництві* в кварталі №32, на межі ліса із садибами с.Крива було виявлено одинокий земляний насип висотою 1,33 м та діаметром 16 м, який мав вигляд поховальної споруди з свіжими слідами пограбування. Як з'ясувалося, це був зольник, основу якого складав сірий мішаний ґрунт, перекритий шаром чорнозема потужністю 0,4-0,5 м. Найбільша кількість знахідок у вигляді побутового сміття знаходилася саме у мішаному ґрунті на рівні корінних порід на глибині до 0,4 м від давнього горизонту. Вірогідно, що перед устаткуванням зольника давній чорнозем був знятий до рівня корінних порід. Серед знахідок переважали уламки ліпного глиняного посуду, в основному горщиків з ямками від пальців по краю вінця, мисок, значно рідше кухлів. На окремих денцях є відбитки зерен пшениці та роса. Трапляються також уламки червоноглиняних амфор. Знаряддя праці репрезентовано кам'яними розтиральниками, абразивними плитками, оселками та глиняними прясельцями. На рівні корінних порід

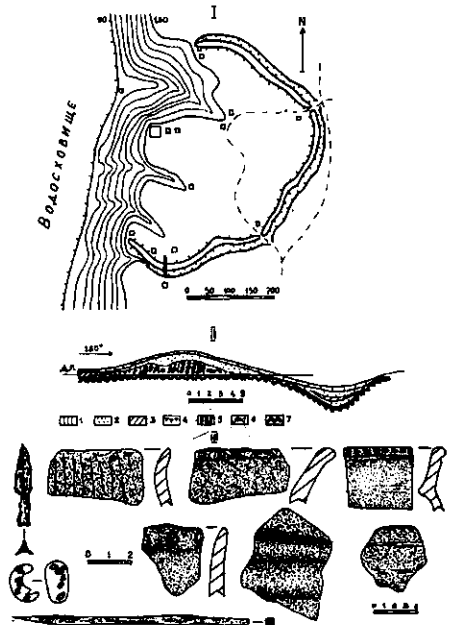
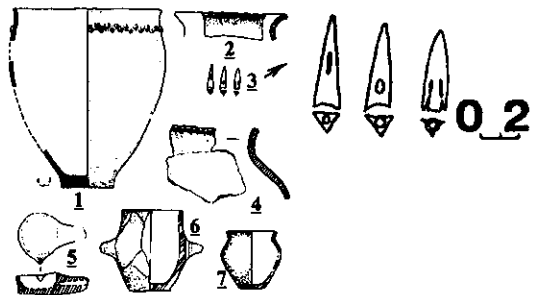

Рис. Городище Долюдаєв городок на Лівобережжі Середнього Подніпров'я. I-план городища, II-профіль валу та рову в південно-західній частині городища. Умовні позначки: 1- сучасний ґрунт, 2- пісок насипний, 3- пісок гумусований, 4- скутчення щебеню, 5- викладка з колод, 6- деревне вугілля, 7- пісок материковий. III- знахідки з городища.

в центральній частині зольника знайдено бронзову зацілку та три бронзові вістря для стріл (Рис.1).

У південно-західній частині зольника знаходилася яма, що була вирита з рівня корінних порід. Яма грушоподібної форми, глибиною 1 м. У заповненні ями було знайдено уламки глиняного горщика, велика кількість кісток тварин, стінки та ручка червоноглиняної амфори, вуглинка, шматки глиняної обмазки з слідами побілення, кам'яний розтиральник та уламки миски-вази. В чорноземному нашаруванні насипу зольника був знайдений уламок посудини ранньобронзової доби. У цілому комплекс знахідок скіфської доби із зольника можна датувати початком V ст. до н.е. За характером насипу та знахідок він майже нічим не відрізняється від досліджених нами раніше зольників ранньоскіфської доби в урочищі Лиса Гора поблизу Тараці.

У **Бушівському лісництві** в південній частині квартала №76 поблизу с.Крива проведена зйомка двох могильників та декількох окремих курганів. Кургани розташовані двома компактними групами відповідно із 8 і 5 насипів кожна, відстань між групами близько 200 м. Висота насипів 0,5 м, діаметри від 7 до 6 м. Два кургани знаходилися дещо осторонь, вірогідно, кількість таких поодиноких насипів у лісі у подальших розвідках збільшиться. Згадані могильники розташовані на найвищій ділянці місцевості на відстані не більш як 1 км від низки поселень ранньоскіфської доби в урочищі Китай-Гора. Вірогідніше за все, вони покладені мешканцями цих поселень.

У **Тарацанському лісництві** в південній частині кварталів №№ 49-50, що прилягають до приватних садиб с.Лук'янівка, було відкрито три поселення. Одне з них відноситься до ранньожаботинського періоду, два інших - до V ст. до н.е. Поселення розташовані у північно-східній частині села на сильно розчленованому ярами плато біля лісу.

На поселенні ранньожаботинського періоду в урочищі Перців Яр в кварталі №50 на лісовій дорозі в рівчаку було знайдено уламки ліпного глиняного посуду, в тому числі невеликий горщик з двома виступами для підвішування, а також цілу лячку (Рис.1). Поселення V ст. до н.е. розташовані дещо південніше, на відстані 50 м на зораному плато. На поверхні поля тут знайдено уламки ліпного посуду, різноманітні прясельця, кам'яні розтиральники, уламки червоноглиняних амфор, кістки тварин. На іншому поселенні цього ж часу в кварталі №49 (урочище Сушки) в рівчаку лісової дороги був закладений шурф розмірами 3 x 4 м. Тут була відкрита житлова споруда, заглиблена в материк на 1,2 м. Напівземлянка мала округлу форму, довжина її 3,5 м. В південній частині на долівці знайдено велику кількість уламків глинобитного вогнища, а також привогнищна яма, заповнена попелом. Напівземлянка заповнена сірим мішаним ґрунтом, в якому на різних рівнях знайдено 28 уламків товстої глиняної щільновипаленої обмазки із заглаженою поверхністю, шматки сірого граніту, велику кількість кісток тварин, уламки глиняного посуду, стінок та вінець червоноглиняної амфори, цілий вотивний горщечок, прясельця, абразиви з пісковика.

Матеріали розвідок дають змогу розширити погляди щодо інтенсивності заселення Середнього Поросся як у ранньоскіфську, так і середньоскіфську добу.

Русяєва А.С., Діатроптов П.Д., Хомчик М.А.

Інститут археології НАН, Державний історичний музей (Москва), Національний музей історії України

Нові відкриття на західному теменосі Ольвії

Після чотирирічної перерви у 1998 р. відновилися розкопки на Західному теменосі Ольвії. Основним завданням робіт, як і в позаминулі роки, були пошуки його меж та всебічне вивчення розкритих будівельних залишок і різноманітних знахідок. З цією метою було закладено два розкопи (по чотири квадрати 5x5 м) в південно-західній і південно-східній частинах цієї сакральної зони.

На південно-західному розкопі продовжувалось дослідження неширокої (1.70-1.90 м) череп'яно-бутової вимостки та шарових підвалів великого будинку другої половини III - II ст. до н.е. Відкрито, ймовірно, частину двору або значного за розмірами господарського приміщення, в якому знаходились два піфоси, повністю розбиті. На дні одного з них під уламками його стінок лежала невисока (16 см) мармурова фрагментована скульптура Матері богів, вірогідно,

афінського майстра другої половини IV - початку III ст. до н.е. В заповненнях між шаровими фундаментами знаходилось чимало фрагментів амфор головним чином хіоського, гераклейського, родоського, синопського та коського виробництва, а також синопської черепиці, в тому числі і з клеймами. Особливу увагу привертає бурлакове фрагментоване майже плоске блюдо діаметром 42 см з маловиразним штампованим орнаментом посередині.

Загалом результати досліджень на південно-західному розкопі дозволяють вважати, що в пізньоелліністичний час, а можливо, й децю раніше житлово-господарські будівлі почали зводитись тут впритул до межі теменосу, а в деяких випадках частково займаючи і ту територію, яка йому належала в VI - першій половині IV ст. до н.е. Про це, зокрема, свідчить те, що найраніші залишки культової кам'яної огорожі з полігональних орфостатів, ботроси та примітивні вівтарики типу загородок початок вивчення яких відноситься ще до 1993 р. знаходяться хоч і в незначній мірі під вимостою провулка, що відмежовував житловий будинок на шарових фундаментах від теменосу в пізньоелліністичний час.

Крім того, при розкритті залишків різних типів кам'яних споруд, надзвичайно мала збереженість яких не дозволяє поки-що надійно визначити їх функціональне призначення, було знайдено чимало уламків різних категорій посуду. Серед них виділяються два глекоподібні лекіфи іонійського та ольвійського виробництва, які стояли біля кам'яного вівтаря типу загородки V ст. до н.е. Тут же виявлено свинцеву гирю прямокутної форми та кілька "дельфінчиків". До рідкісних знахідок на цьому розкопі слід віднести уламки від двох темносіроглиняних триніг.

Якщо згідно з даними розкопок в південно-західній частині можна вважати, що тут уже виявлено межі теменосу на невеликій площі двох найголовніших етапів його функціонування, то з південно-східного боку він продовжується у південному напрямку. Майже всі будівельні залишки, які вдалося розкрити на досліджених квадратах, заходять в борт розкопу. Це насамперед вимостки і кам'яні кладки від огорожі II ст. до н.е. та поки-що невизначеної за призначенням монументальної споруди V ст. до н.е. Культурні шари в цій частині теменосу порушені внаслідок пошуків каміння у I-II ст. н.е. та в новітні часи.

Значний інтерес становить відкрита тут майже на рівні античного гумусу культова загородка. Вона має майже сегментоподібну форму, складена з одного ряду необроблених каменів, її розміри 5,10 x 1,90 м. Не виключено, що загородка спочатку була круглою або напівкруглою і прилягала до культової огорожі, залишки якої можуть знаходитись під огорожею II ст. до н.е. В загородці біля окремих каменів знайдено керамічні вотиви з стінок амфор і чорнолакових посудин, "дельфінчики" та свинцеву гирьку. Цікаво, що такий примітивний вівтар для різних приношень був розташований напроти монументального кам'яного вівтаря на Центральному /Східному/ теменосі, який функціонував у V ст. до н.е.

В південно-східній частині розкопу продовжувалось також дослідження біля раніше відкритого кам'яного прямокутної форми вівтаря та під залишками пізньоелліністичної культової огорожі, яка повністю розвалилась. Під нею виявлено більш ранню огорожу довжиною 3,85 м, складену з прямокутних добре оброблених орфостатів, та невеликі культові загородки V-IV ст. до н.е. Тут лежали три фрагментовані вапнякові якорі примітивної форми, а також два уламки від привізнних штоків якорів того ж типу, що були знайдені в минулі роки. В одній з загородок стояла *in situ* майже кругла кам'яна плитка, яка, можливо, імітувала хлібний корж.

На відміну від південно-західної частини теменосу тут зустрічається на різній глибині майже до рівня античного гумусу значно більше фрагментів амфор I-III ст. до н.е., що в цілому підтверджує раніше встановлений факт про масовий розбір культових споруд для нового будівництва в Ольвії, коли теменос не функціонував і залишився за межами оборонної стіни відродженого після гетьського вторгнення міста.

Секерская Н.М.

Одесский археологический музей НАН Украины

Исследование Никония в 1998 году

В 1998 году Никонийская экспедиция Одесского археологического музея НАНУ совместно с Университетом г.Торунь (Польша) и Одесским областным центром туризма и краеведения учащейся молодежи провела охранные раскопки в Никонии (античное городище у с.Роксоланы Овидиопольского р-на Одесской обл.). Работы проводились в западной части городища на площади 100 кв.м, где продолжалось изучение жилых комплексов верхней террасы Никония.

В стратиграфии культурных напластований в верхнем строительном горизонте первых веков н.э. открыты фрагменты стен жилых помещений, каменные вымостки, очаги. Среди камней разрушенной северной стены наземного помещения найден фрагментированный череп и отдельные кости скелета подростка. По-видимому его погребение находилось в полу, в северо-восточном углу помещения и было уничтожено при выборке камня и плантажной вспашке территории городища в начале нашего столетия. Это второй случай захоронения в жилом помещении взрослого, хотя и молодого человека, зафиксированный за все годы работ в Никонии. Обычными являются захоронения младенцев в сосудах. Первое погребение было открыто М.С. Синицыным приблизительно на расстоянии 75 м к юго-западу от открытого в 1998 г. Это погребение было лучшей сохранности и возле него сохранился инвентарь состоящий из костяного пряслица и двух серег в виде колец из расплюсненной бронзовой проволоки $\approx \varnothing 2$ см.

Находки первых веков н.э. довольно многочисленны и разнообразны, основную массу среди них составляют фрагменты узкогорлых светлоглиняных амфор II-III вв. н.э., на некоторых из них сохранились дипинти. Реже встречаются красноглиняные амфоры с реберчатой поверхностью и ручками сложной профилировки первой половины III в. н.э. Сероглиняная и красноглиняная посуда представлена фрагментами мисок и кувшинов. Значительный интерес представляют фрагменты краснолаковой керамики. Формы этих сосудов довольно разнообразны: чашки, тарелки, горшочки, миски, блюда. Основная масса краснолаковой керамики происходит из Пергама и его круга, несколькими экземплярами представлена также продукция Самоса, присутствует керамика мастерских Боспора и Херсонеса, некоторые фрагменты определить не удалось. Почти все фрагменты укладываются в хронологические рамки II - первой половины III вв. н.э. Северомалоазийский импорт является бесспорно доминирующим. Строительный горизонт II-III четверти IV в. до н.э. представлен фрагментами каменной вымостки улицы, идущей с севера на юг, каменными стенами наземных помещений, хозяйственными ямами. Сохранившиеся участки улицы прослеживаются на протяжении 15 м, ширина ее 1,5 м. Улица проходила между двумя рядами домов, что хорошо прослеживается на ее южном участке, где сохранились каменные стены, фундаментом которых служили слоевые основания. Западнее улицы открыто помещение, восточная стена которого выходила на улицу. Помещение служило хозяйственным целям, в юго-восточном углу его находился пифос, вкопанный в землю по самый венчик. Вдоль южной стены была вкопана амфора. Материал представлен фрагментами амфор Хиоса с колпачковыми ножками, Фасоса, Гераклеи Понтийской, Пепарета, чернолаковой керамикой аттического производства IV в. до н.э.

Строительный горизонт V-IV вв. до н.э. на исследуемом участке представлен углубленным в материк помещением с сырцовыми стенами, большая часть которого сползла в обрыв. Среди находок заслуживают внимания почти полностью собирающийся грибовидный сосуд и фрагменты чернолаковой аттической керамики с резным и штампованным орнаментом.

В перемеренных слоях по всему участку встречаются находки, охватывающие хронологический период VI-III вв. до н.э. и первых веков н.э. Среди этого материала необходимо отметить фрагменты терракотовых статуэток: богиню на троне, головку статуэтки беотийского типа, Афродиту с голубем. Частой находкой являются граффити, клейма на ручках и горлышках амфор Гераклеи Понтийской, Фасоса, Синопы, Херсонеса.

Открытые объекты и находки свидетельствуют об интенсивной экономической и культурной жизни города в различные периоды его существования.

Скиба А.В.

Національний педуніверситет ім. М. Драгоманова

Слов'янське поселення в околиці Пастирського городища

Розвідковим загоном Пастирської експедиції 1998 р. на чолі з автором було відкрито поселення ранньослов'янського часу на території східної околиці хутора Качурівка (с.Пастирське Смілянського району Черкаської області). Поселення роташовано в 2 км на схід від Пастирського городища на першій надзаплавній терасі лівобережної безіменної притоки р.Сухий Ташлик, на площі 100х500 м. Тут було обстежено ділянку площею 7000 кв.м, що знаходиться в 100 м на південний захід від дамби через Сухий Ташлик (Рис.: 7). Межі пам'ятки наразі не встановлено.

На обстеженій ділянці зібрано підйомний матеріал та закладено 15 шурфів. Загалом було знайдено 50 фрагментів кераміки, з них 6 вінець (Рис.: 1-6), 3 фрагменти донець, а також 1 фрагмент пастирської гончарної кераміки. Основна частина містить великі домішки товченого граніту в тісті, має шороховато-горбкувату поверхню переважно бурого або жовтого з сірим відтінком кольору. За своїм типом ця кераміка подібна до ранньослов'янської. Виявлено також декілька фрагментів кераміки доби середньої бронзи (типу канівських поселень?), в тому числі фрагмент верхньої частини посудини з нігтьовими вдавленнями та заціпами по краю вінець та на плічках (Рис.: 6). До тіста цих фрагментів входять домішки дрібного піску, поверхня шороховато-загладжена червонобурого кольору.

В декількох шурфах траплялись дрібні шматки глиняної обмазки. Шурф, розташований на південний схід від житлового будинку на відстані 60 м та в 100 м на південь від дамби, дозволяє говорити про наявність на цьому місці житлового чи господарського об'єкту. Його заповнення, що являло собою темний суглинок з вкрапленнями дрібних шматків глиняної обмазки та поодиноких фрагментів кераміки, простежено на глибину 1 м від рівня сучасної поверхні.

Стрихарь М.Н.

Національний заповідник Киево-Печерская Лавра

Спелеоархеологические исследования Варяжских пещер Киево-Печерской Свято Успенской Лавры

Начиная с 1998 г. в Варяжских пещерах Киево-Печерской Свято Успенской Лавры археологической экспедицией отдела Охраны и исследования подземных сооружений Национального Киево-Печерского заповедника совместно с представителями Комиссии по изучению искусственных пещер и спелеоархеологии Украинской Спелеологической Ассоциации проводятся спелеоархеологические исследования. В состав исследований входит: археологические исследования келий и отдельных участков подземных галерей, фиксация настенных надписей, топосъемка плана и составление графических разрезов пещерных сооружений.

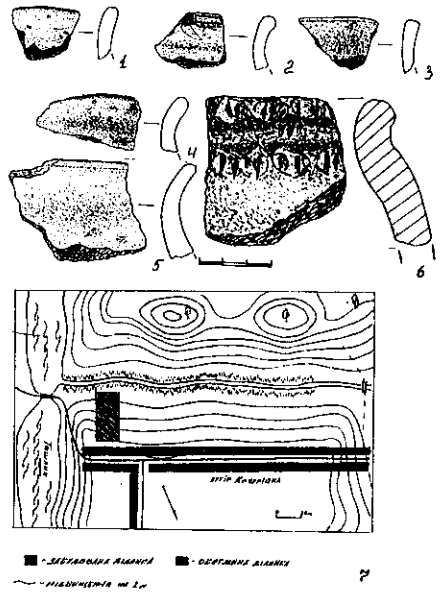
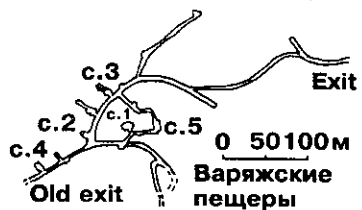
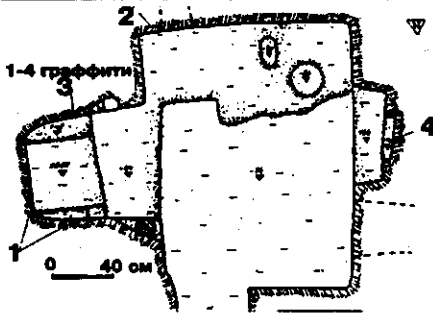

Рис.1. Поселення на околиці Пастирського городища

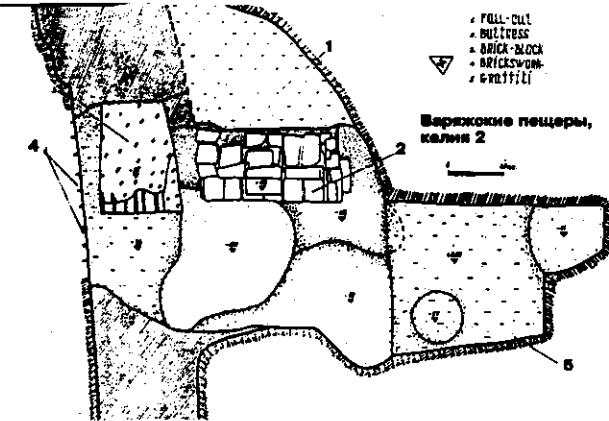
В ходе проведения исследований келий 1-3 получены сведения, позволяющие сделать выводы о поэтапном функционировании Варяжских пещер. Установлено, что келия 1 выполнена в слое полтавского песчаника в промежутке между XVII и XIX веками. Келия 1 имела назначение места для молитвы, совершаемой на протяжении незначительных временных промежутков (до нескольких часов в день) и, возможно, являлась местом выгитки бесноватых. Келия 2 выкопана в XI в., укреплена кирпичом и частично

перепланирована в первой половине XIX в. В XI-XII веках келия являлась затвором, возможно, именно она описана в Киево-Печерском Патерике как келия Федора. Келия 3 - затвор. Выкопанная в XI в., она в XVII - XIX вв. использовалась как костница. Сюда перенесены костные останки из Дальних пещер, где в данный период проводились работы по укреплению и перезахоронению монашеской братии из погребений древнерусского периода.

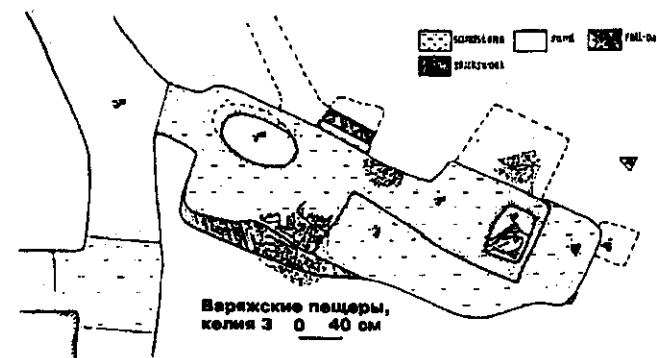
В первой половине XIX в. в келии 3 проведены работы по укреплению стен кирпичом, незначительные штукатурные и малярные работы.

На стенах пещер зафиксированы граффити: в келии 1-4 - надписи XVII - XIX вв., в келии

2-1 - надпись 1665 г., в келии 4-1 - надпись XI в. Также на стенах, в местах разветвления пещерных ходов и близ входов в келии фиксируются многочисленные надписи XVII - XIX вв.

В ходе проведения археологических изысканий установлено, что Варяжские пещеры были выполнены в XI в., некоторое время существовали как самостоятельный комплекс и были соединены с Дальними пещерами, со стороны последних в том же XI в. В до-

монгольский период пещеры являлись местом затворнического подвига отдельных монахов. Приблизительно с XIII в. до первой половины XIX в. пещеры находились в запустении и были посещаемы многочисленными случайными посетителями. В этот же период произошли значительные обрушения пещерных участков. В XVIII в. - в первой половине XIX в. пещеры укрепляются кирпичом и расчищаются от завалов, превращаются в места хранения костных останков из погребений в Дальних пещерах. С конца XIX в. по современный период пещеры изредка посещаются случайными посетителями и монахами. К этому же времени относятся наибольшее число граффити на стенах пещер. Происходит формирование нового горизонта отложений в пещерах, возникшего в результате изменения подземного микроклимата и как следствие - новых обрушений стен и сводов.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Левченко Д.І., Мироненко К.М., Приймак В.В.

Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Розкопки в Полтаві

В межах форштадту (Нового міста XVII-XVIII ст.) колишнього полкового центру Гетьманщини — Полтави, на Першотравневому проспекті, де ведуться будівельні роботи по спорудженню готельного комплексу, восени 1997-1998 рр. Полтавською археологічною експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації проведені охоронні дослідження частини посаду літописного міста Лтави. Ця ділянка селища розташована на плато правого високого берега струмка Лтави (правий корінний берег р.Ворскла), в межах сучасних вулиць Леніна, Братів Литвинових, Першотравневого проспекту та Першотравневого провулка, у північно-східній частині Інститутської гори, навпроти дитинця і прилеглої до нього ділянки посаду Лтави-Полтави на Івановій горі (Соборна площа).

На час підготовки повідомлення про дослідження, що продовжуються, ними була охоплена площа в 1,5 га, зайнята забудовою XIX-XX ст., господарськими приміщеннями приватних садиб та комунальних підприємств. Значну частину цієї площі складають ділянки з порушенням за доби пізнього середньовіччя та наступних епох культурним шаром, знищеним також перекопками котлованів капітальних житлових споруд, льохів, комунікацій і т. п. В одинадцяти розкопках, шести шурфах та траншеї досліджено 18 жител, 3 господарські споруди, понад 100 господарських ям пізнього періоду роменської культури (друга половина X - перша половина XI ст.), давньоруського (XI - перша третина XIII ст.) та післямонгольського часу (XIII-XIV ст.). Крім того, виявлені виразні житлові, господарські та елементи фортифікаційних комплексів доби Вишневецьчини, Руїни і Гетьманщини, в тому числі ділянки підземних ходів, фортечні колодязі, значного обсягу господарські ями кінця XVII-XVIII ст., сліди наявності культурних нашарувань скіфської доби VII-IV ст. до н.е.

Планіграфія досліджених жител і господарських приміщень свідчить, що вони розташовувалися двома паралельними дугоподібними смугами. Господарські ями групуються як біля жител, так і окремими скупченнями (розкопки №№ 4 і 5). Така ситуація була притаманною як для роменських, так і для давньоруських об'єктів, тобто на протязі від другої половини X до середини XIII ст., і є відображенням стабільного існування садиб, згрупованих уздовж вулиці.

У чотирьох випадках пізньороменські житлові комплекси перекривалися житловими спорудами давньоруського часу — XI, XII-XIII ст. Цікавою в цьому плані є ситуація, виявлена в розкопці № 7. Пізньороменське житло-напівземлянка № 7 мало підпрямокутну в плані форму, було орієнтоване стінами за сторонами світу. Розміри стін котловану — 3,35-3,60х4,40-4,60 м. Стінки вертикальні, збереглися на висоту до 1,30 м; дно відносно рівне. По лінії стін житла простежено материкову приступку висотою до 0,2 м від рівня підлоги та шириною 0,10-0,24 м. На підлозі виявлено 24 стовпові ямки округлої чи овальної в плані форми, діаметром від 0,07 до 0,32 м і глибиною від 0,05 до 0,32 м. Наявність потужних стовпових ям по кутах і вздовж стін дозволяє дійти висновку щодо каркасно-стовпової конструкції житла.

В районі центральної стовпової ямки, дугою навколо неї, виявлено також 8 невеликих ямок від кілочків облаштування внутрішньожитлової конструкції. Деяко південніше розчищені рештки заглибленого в долівку невеликого вогнища округлої в плані форми, діаметром 0,30 м і глибиною 0,20 м; біля нього — сліди ямки з відбитками двох кілків, напевне, від основи освітлювальної скалки. Північно-західний кут житла займала піч розмірами 1,2-1,8х1,8 м, орієнтована челюстями на південь. Форму печі в плані умовно можна назвати трапецієподібною — округла в районі челюстей, вона далі помітно розширювалася. Черинь видовжено-овальної форми (0,8х1,8 м), внутрішня частина якого трохи врізана в стінку котловану. Рівень чериня знаходився на 2-5 см нижче рівня підлоги. Нижня частина печі вирізана в материковому суглинку на висоту 0,3 м; вище стінки виліплені з привнесеної з околу вогнетривкої світло-жовтої глини.

Житло датується за знахідками кінцем X - початком XI ст.

Описаний об'єкт перекривався у південно-західній частині рештками напівземлянкової давньоруської житлової споруди XII-XIII ст., що збереглися у вигляді пошкоджених пізніми перекопами чотирьох прошарків будівельних решток, а саме — шматків завалених стін та склепіння печі, уламків обгорілих дубових дощок, залишків глиняної зі слідами вибілювання обмазки підлоги тощо, що залягали на площі в 1,8х3,1 м.

Керамічний комплекс об'єктів роменської культури відзначається різноманітністю: в них представлено типовий ліпний, місцевий ранньогончарний (з відчутними салтоїдними проявами) і давньоруський гончарний посуд з манжетоподібними вінцями. Їх співіснування надійно засвідчене роменськими наслідуваннями давньоруських вінець, або виготовленими з роменського тіста характерними давньоруськими формами. У кількох випадках відзначене виробництво типово роменського посуду з давньоруського тіста. Щодо давньоруського посуду, слухним видається спостереження Н.В.Блажевич про співіснування різних типів манжетоподібних вінець на протязі XI ст. В більшості пізнороменських комплексів зустрічалися шиферні пряслиця з діаметром отвору до 1 см. Відкриття розвалу ліпного горщика з відбитками спіральних скроневих кілець в господарському приміщенні № 2 (розкоп № 6) дозволяє поєднати керамічний комплекс, що містив роменський і давньоруський гончарний посуд з манжетоподібними вінцями, шиферні пряслиця та прикраси Полтавського скарбу 1905 р. Привертає увагу й той факт, що досліджена ділянка поселу Лтави виникає на фінальній стадії існування роменської культури, а тому не можна виключати припливу сіверян з інших районів Лівобережжя — Сіверського Дінця чи, можливо, більш північних. Очевидно, напередодні чи незабаром після смерті князя Володимира Святославича Лтава зазнала погрому, — ймовірно, дружинниками св. князя Бориса, чи (що менш вірогідно) в ході усобиці Ярослава і Мстислава Володимировичів. Однак говорити про загибель міста навряд чи можливо, оскільки виразні матеріали другої половини XI ст. присутні як на даній ділянці поселу, так і в інших місцях поселення. Крім того, збереглося планування дослідженої ділянки поселу, яке склалося на роменській стадії існування Лтави, виразні риси спадкоємності простежуються і в домобудівництві (використання конкрецій при спорудженні підковоподібних в плані печей з куполоподібними склепіннями).

Матеріали XII - першої половини XIII ст. представлені характерними для всієї Південної Русі типами посуду й інвентаря. Період після монголо-татарського погрому на дослідженій ділянці поселу репрезентовані скромніше. Масштаби заселення, притаманні для кінця X - першої половини XIII ст., були досягнуті на Полтавському форштадті лише в козацькі часи.

Серед знахідок з роменських нашарувань походять типові для регіону вироби із заліза — ножі, уламок замка, шила, ножиць для різання металу, кресала, фрагмент сокири, з кольорових металів — численні бубонці, дрогове скроневе кільце, з кістки — різноманітні проколки, кочедяки, астрагали зі свердлінням та насічками, амулети з ікол ведмеда, вовка, лисиці, лошिला, з каменю — точильні камені та розтиральники, уламки жорен з пірофілітового сланцю та пісковика, шиферні пряслиця, кремені до кресал тощо. Унікальною знахідкою є виявлена в житлі № 9 (розкоп № 9) стулка ливарної формочки з талькового сланцю для відливки бляшок, що засвідчує наявність ювелірного виробництва. Разом з

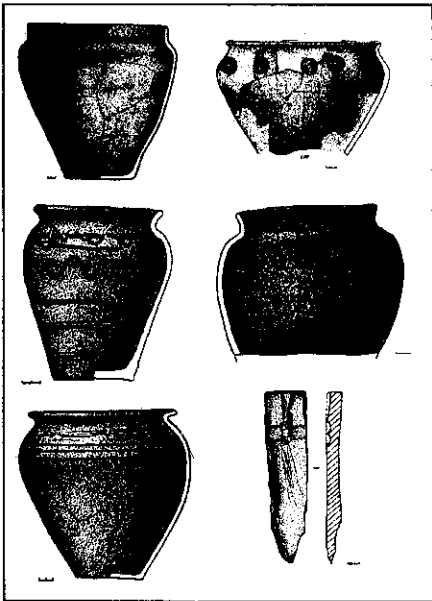

Рис. Знахідки з розкопок поселу ліпописної Лтави (ліпна, ранньокружальна і гончарна кераміка та ливарна формочка з талькового сланцю).

тим, виявлені шматки криці, залізного шлаку та відходи виробництва локалізують на ділянці посаду слюсарню й (або) ковальську майстерні. Досить значний ряд керамічних виробів доповнюється знахідками зооморфних статуєток та мініатюрних посудинок місцевого виробництва.

Давньоруський період існування посаду представлений найширшим набором зразків гончарного посуду — горщиків, мисок, сковоріток, в тому числі з різноманітними таврами, а також цілою посудиною XII ст. з тавром у вигляді модифікованого тризуба. Вироби із заліза репрезентовані зразками знарядь праці — зубилом, плішнею, пробойцем, численними ножами, зброї — наконечниками стріл. Вирізняється рідкісної збереженості майже повний комплект кістяних накладок від лука, виявлений в одній із господарських ям розкопу № 5. В ямі 9 розкопу № 4 знаходився жорновий постав з місцевого каменю. Порівняно широкий ряд зразків прикрас репрезентований бронзовими лунницею, перснем з хрестоподібним щитком, бубонцями, амулетом-сокиркою, уламком верхньої частини енкаліпона XII-XIII ст.

Остеологічні матеріали з дослідженої ділянки, частково опрацьовані О.П.Журавльовим, надають уявлення про видовий склад домашніх тварин місцевого населення, а також об'єкти полювання мешканців Лтави. Зі свійських для роменського і давньоруського часу визначені бик, вівця, коза, кінь, свиня, собака, з диких — бобер, ведмідь, кабан, козуля, лисиця, лось, олень звичайний, дикий (очеретяний) кіт. Цікавою є й знахідка в заповненні ями 12 розкопу № 11 десяти кістяків собак, які містилися разом з матеріалами XIII ст.

Проведені роботи, разом із дослідженнями І.І.Ляпушкіна 1945-1946 рр., свідчать про безперервність розвитку міського центру в Полтаві — літописної Лтави — упродовж кінця IX-XIV ст. і стали науковим фундаментом офіційного визнання 1100-літнього ювілею міста.

Ткаченко В.

Інститут археології НАН України

Нові знахідки доби неоліту-єнеоліту на Луганщині

У 1996-98 рр. в результаті обстеження місцевості на одній з околиць с.Пройждже Старобільського району, що на Луганщині, було виявлено поодинокі знахідки з кременю та уламки ліпного посуду. Місце знахідок - садiba Є.О.Ткаченко, де вони були зібрані на глибоко розораній поверхні ґрунту ближче до краю другої надзапальної тераси лівого берега р.Айдар. Вказана місцевість носить назву "Бугри", північна частина якої омивається невеликим струмком, що протікає зі сходу на захід так званім Крутим Яром і впадає в Айдар, а південна - обмежена луками та солончаками. Слід зазначити, що на сусідських садбах також трапляються аналогічні знахідки.

Виходячи з цього, на давно не оброблюваній ділянці згаданої садби приблизно в 10 м на південь від місця знахідок було закладено невеликий розвідувальний шурф розміром 1,0 x 2,0 м, зорієнтований по осі північ-південь. На глибині 0,70-0,75 м від сучасної поверхні ґрунту в південно-західній частині шурфу виявлено край поховання. Довелось переорієнтувати та розширювати закладений шурф згідно простежуваному заповненню поховальної ями: північний схід-південний захід. За межами поховання у розрізі стінок шурфу простежувались численні кротовини, заповнені гумусом, імовірно занесеним з поховання, а також поодинокі знахідки з кременю та дрібні шматочки ліпного посуду в культурному відношенні не визначені. Стратиграфічно простежувався задернований зверху прошарок гумусу, потужністю 0,15-0,20 м, нижче - сіруватий супісок та одноманітний шар піску жовто-гарячого відтінку.

Поховальна яма чітко простежувалась як у плані, так і в розрізі: вона підпрямокутна зі злегка заокругленими кутами й перпендикулярно спадаючими донизу стінками, заповнена темносірим гумусом, напевне принесеним ззовні.

Небіжчик лежав на глибині 0,75 м випростаний на спині з покладеними на тазову частину руками і зорієнтований головою на південний захід. Голова була зміщена на правий бік. Лицьова частина черепа не збереглась. Поодаль був знайдений лише один зуб. Присутні також декілька ребер, а спинні та шийні хребці не збереглись. Кістки тазу та кінцівок зафіксовано в анатомічному порядку (відсутні лише декілька фаланг рук та ніг). Сліди поховальної споруди не

простежувались, також відсутній поховальний інвентар. Можливо, похований був посипаний вохрою, на що вказує темно-коричневий колір кісток з темно-вишневим відтінком та начебто окремі плями на дні ями.

До археологічних знахідок віднесено 11 виробів, з яких 5 екземплярів складають кам'яні вироби з ледь прозорого кремню темно-сірого та темно-вохристого кольору: два уламки невизначених сколків, два відщепи та призматична пластинка. Фрагменти кераміки репрезентовані двома невеликими групами: першу - 3 екз. - нараховують знахідки, віднесені в попередньому плані до більш пізнього часу - пізнєнеолітична доба - доба бронзи. Тут тісто має вміст піску, що спостерігається й неозброєним оком. Іншу групу - 3 екз. - налічують знахідки, що належать до більш раннього часу, напевне ранньонеолітичного. Один з фрагментів має орнамент (Х-подібні прокреслені лінії), характерний для посуду з пам'яток дніпро-донецької культури. До того ж тісто включало в себе рослинні домішки.

Як відомо з літератури, на території Луганської області майже відсутні пам'ятки неолітичної доби. За усними свідченнями В.М.Гладилина, який у 60-ті роки провадив розвідки в області, начебто ним були виявлені аналогічні знахідки на околицях Старобільська, однак, звіт про них відсутній, а місцезнаходження невідоме. Найближчі пам'ятки відомі лише на Сіверському Дінці (Бондариха 2, Устя Осколу 2, Минівський Яр, Ізюм 1 та деякі інші). Отже, варто, хоча б коротко провести порівняльний аналіз проїжджанських знахідок з уже відомими матеріалами сіверсько-донецького ареалу. Найбільшу увагу привертають знахідки посуду с поселення Устя Осколу 2 (нижній горизонт), що на Донеччині. Тут також присутній лінійний орнамент, майже ідентичний знахідці з с.Пріждже (Телегін, 1968, с.43, рис.11: 8). Посуд з нижнього горизонту містить у тісті значну домішку трави і не має крупного піску та жорстви.

За своїми топографічними умовами розташування ранні комплекси неолітичних поселень, як правило, локалізуються на окремих підвищеннях у заплаві, або ж на краю мисів надзаплавних терас 5-7 м, а інколи й вище. Пріжджанські знахідки були виявлені на аналогічному підвищенні.

Певні аналогії простежуються і в обряді поховання. Так проїжджанське поховання - безурганне, що характерно для раннього етапу дніпро-донецької культури. Спостерігається і певна сталість основних рис поховального ритуалу, характерного для цієї культури: обряд випростаних на спині поховань, відсутність супроводжувального інвентаря, наявність у могилі вохри (?) тощо.

Таким чином відкриття пам'ятки Бугри, а також поховання набуває певного значення і вимагає в свою чергу подальших кроків у вивченні й дослідженні невідомої території.

Товкачевський В.А., Якубенко О.О.

Національний музей історії України

Керамічний орнаментований диск доби бронзи з Бортничів на Київщині

У 1997 р. археологічна збірка Національного музею історії України поповнилась неординарним предметом - керамічним орнаментованим диском бронзової доби.

Його було знайдено археологом-аматором В.А.Товкачевським у 1954 р. на північній околиці села Бортничі Бориспільського району Київської області, на поверхні окремої дюни першої надзаплавної тераси лівого берега Дніпра. Ймовірно, місце знахідки диска співвідноситься з поселенням середньодніпровської культури, відомим як Бортничі II (Бондарь, 1974, с. 116-117). Диск в плані має вигляд майже правильного круга діаметром 10 см, з рівно зрізаним ребром; від краю до центру він потовщується (від 0,8 до 1,5 см), в центрі - наскрізний отвір діаметром близько 1 см. Виготовлений з добре випаленої глини, що має велику домішку піску та, можливо, шамоту. Поверхня вкрита щільним ангобом рудого кольору й оздоблена з обох боків складним геометричним орнаментом, котрий нанесено коротким зазубреним прямокутним штампом (Рис., а-в).

На одній площині диска композиція орнаменту радіально-променева в центрі, вписана в 4 концентричні кола. Зовнішнє коло - по краю диска - являє собою зигзагоподібну лінію, утворену відбитками штампа, поставленими під кутом один до одного. Всього зубців зигзага 35 (або 36 - ?). Друге від краю коло має вигляд стрічки завширшки 0,5 см, утвореної відтисками

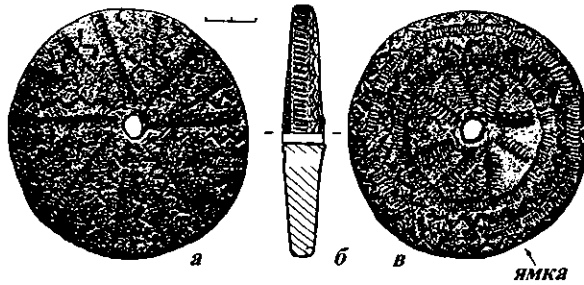
штампа у відступаючій манері. Третє коло містить 27 зубців зигзага. Четверте, внутрішнє коло, аналогічне другому. Центр орнаментальної композиції становить круг, розділений на сектори 8-ма стрічковими променями (Рис., а).

На звороті диска - радіальна композиція із 28 променів, з яких 14 - зигзагоподібні, 14 - стрічкові, що чергуються між собою й складають пари з довгих та коротких. Пари довгих променів (зигзаговий та стрічковий) розділяють поверхню диска на 7 секторів, у кожному міститься по 2 коротких промені (Рис., в).

На ребрі диска щільні поперечні відбитки (до 120) того самого штампа утворюють рубчасту поверхню. В місці переходу ребра до поверхні з концентричними колами (вер- вої, лицьової, на нашу думку) є глибока ямка діаметром 0,3 см (Рис., а, б).

Склад керамічної маси та орнамент диска характерні для глиняних виробів середньодніпровської культури доби ранньої бронзи, поселення якої існували і на Лівобережжі Середньої Наддніпрянини, зокрема, біля Бортничів. Диск можна віднести до середнього або пізнього етапів згаданої культури, котрі датуються XXIII-XV ст. до н.е. (Артеменко, 1985, с. 364-375).

Найвірогідніше, це культовий предмет, пов'язаний з астрономічними обчисленнями за місячним календарем (місячний календар складається з 28 діб: 4 фази місяця по 7 діб). Орнамент на диску за кількістю елементів (зубців зигзага, променів) відповідає цим числам. Променів на зворотній площині - 28, і вони кратні семи; кількість зубців на внутрішньому зигзаговому колі складає 27 (так званий "драконічний" місяць). Відмітимо, що в числовій символіці диска спостерігаються відповідники, пов'язані також із сонцеворотом та сонячним календарем: централь-

ний круг на верхній площині поділено на сектори 8-ма променями (2 рази по 4), ці дві групи променів відповідні основним сторонам горизонту. На зовнішньому зигзаговому колі число зубців (35 або 36) становить зменшену в 10 разів кількість діб у місячному (354) або у сонячному (365) році (Дагаєв, 1978, с. 208). Згадаймо, що й нині виднокіл у нас поділено на 360 градусів. Ямка збоку на ребрі могла правити за мітку для початку підрахунків. Диск, напевне, був насаджений на паличку, міг обертатися навколо осі.

Близькі аналоги композиційній схемі диска відомі в орнаментіці виробів насамперед середньодніпровської культури (Артеменко, 1967; 1987), а також фатьянівської (Крайнов, 1987), катакомбної (Братченко, Шапошникова, 1985; Санжаров, 1992), східнотшинецької та інших культур епохи бронзи (Березанська, 1972; 1982). Також подібні до нього формою та орнаментальним сюжетом металеві бляхи з курганних поховань бронзової доби Передкавказзя (Кореневский, 1990).

Згідно із спостереженнями сучасних дослідників, окремі орнаменти на виробах бронзової доби відбивали знання людей того часу про будову Всесвіту, рух сонця, ритм чергування фаз місяця, сезонну зміну сузір'я на небосхилі (Чмихов, 1982, с. 16-29, рис. 1; 2; Березанська, 1982, с. 185-187, рис. 72, 1-3). Для того, щоб оволодіти цими знаннями, використовувалися стаціонарні природні обсерваторії типу Кам'яної Могли в Запорізькій області (Даниленко, 1986, с. 58-68), Мецамору у Вірменії (Парсамян, 1982, с. 120-125) та інші. Але, на нашу думку, існували й невеликі портативні прилади з відповідною розміткою поверхні, за допомогою яких можна було робити необхідні астрономічні обчислення. Вважаємо, що саме таким приладом-календарем є орнаментований диск із Бортничів.

Циндровська О.Л.

Інститут археології НАН України

Колекція матеріалів раннього залізного віку з фондів Археологічного музею

В Археологічному музеї зберігається колекція матеріалів раннього залізного віку та скіфського часу з розкопок та розвідок Є.О.Петровської. Євгенія Олександрівна Петровська почала працювати в скіфо-античному відділі Інституту археології в 1949 році, а з 1967 року - в новоствореному відділі Археологічний музей, де займалася формуванням експозиції, присвяченої культурам території лісостепової України доскіфського та скіфського часів (чорноліської, підгірцівської, висоцької та ін.). Паралельно вона активно займалася польовими дослідженнями. З часів її роботи в музеї (померла Євгенія Олександрівна 28 липня 1979 р.) і зберігається частина матеріалів з розкопок.

В цілому колекція нараховує близько тисячі одиниць зберігання, частина з яких належить до пам'яток підгірцівської культури, досить мало вивчені на нашій території. Всі знахідки, за винятком кількох десятків, зашифровані, розкладені в коробки, супроводжуються відповідними анотаціями. Результати експедиційних досліджень були викладені в наукових звітах, які зберігаються у Науковому архіві Інституту археології НАНУ. Окремі предмети із цієї колекції використані при відновленні експозиції музею.

Найчисленнішими в колекції є матеріали з кількохрічних (1971-1975 рр.) досліджень поселення білогрудівської (за визначанням авторки розкопок) культури, розташованого на околиці м.Обухів Київської області - в урочищі Підгородище. Тут були виявлені залишки кількох жител. В заповненні жител та культурному шарі знайдена значна кількість фрагментів кераміки, кілька прясличок, кам'яні розтиральники, тощо. В ряді випадків уламки горщиків під вінцями орнаментовані наскрізними проколами, або ж наліпними валиками на плечиках.

Це одне поселення досліджувалося в 1976 р. біля с.Ходосівка Києво-Святошинського р-ну. Датується воно XI-VIII ст. до н.е., тобто чорноліським часом. На поселенні розкопані залишки житла, кількох господарських ям та культурний шар навколо цих об'єктів. Закладені шурфи та пошукові траншеї. Матеріал репрезентований фрагментами ліпного посуду, зокрема горщиків та мисок, частина з яких орнаментована так званним "перлинним" орнаментом. Із окремих знахідок можна виділити кілька пряслиць, уламки залізних ножів, шматки обмазки стінок житла.

Досить виразний матеріал походить із Хотівського городища скіфського часу (роки розкопок вказані як 1965 та 1967). Це цілі та фрагментовані прясличка, вироби з кістки, бронзові прикраси - шпильки, пронизки, уламки залізних знарядь праці, глиняний хлібець", тощо.

Крім того, в колекції є матеріали із розкопок біля с.Козаровичі, де в урочищі Буславка виявлені залишки поселення та могильника підгірцівської культури; з розвідок в басейні р.Стугна - хутір Скрипки та с.Велика Салтанівка Васильківського р-ну, с.Таценки Обухівського р-ну та деяких інших пунктів.

Вказаний матеріал, який ввійшов до створеної у 1998 р, нової експозиції Археологічного музею Інституту археології НАН України, потребує детального опрацювання та інтерпретації і, можливо, зацікавить спеціалістів.

Чайка Р.М.

Львівський держуніверситет ім.Ів.Франка

Розкопки літописного городища Щекотин

Археологічна експедиція ЛДУ в 1998 р. проводила стаціонарні дослідження літописного городища Щекотин, яке згадується під 1242 р. під час міжусобної війни князя Ростислава Михайловича проти Данила Галицького. Перші археологічні дослідження розвідкового характеру на городищі були проведені відомим дослідником Пастернаком Я. в 1943 р. В 50-60 р. на городищі проводились незначні роботи під керівництвом Ратича О. Городище знаходиться на південно-західній околиці с.Глинське Жовківського р-ну Львівської обл. на мисовому узгір'ї

Волино-Подільської височини, що має висоту біля 70 м над рівнем долини. Дитинець городища має овальну форму, розмірами 83 x 63 м. У східній частині знаходився оборонний вал довжиною 65 м при висоті з внутрішнього боку площадки 6 м. За валом з напільної сторони знаходиться рів глибиною 14 м від вершини валу до підшови рову. У північно-східній частині цього валу було зроблено його переріз. Поверхню валу творив гумусований шар з дерновим покриттям. Товщина залягання його досягала 0,2-0,3 м від сучасної поверхні. Під ним залягав тонкий шар сірого суглинку. Серцевина валу була заповнена світлою добре утрамбованою глиною. В нижній частині валу на стародавній поверхні знаходився шар попелу з вугликами. Товщина шару місцями досягала до 0,2 м. В цьому шарі було виявлено декілька фрагментів гончарної кераміки XI ст. Рештки ще одного валу залишилися в крайній західній частині городища. Довжина збереженого краю валу становила 6 м при висоті 1,5 м. Цей факт дає підставу твердити, що він захищав городище з усіх боків.

Ще один оборонний вал, який прикривав дитинець та посад, знаходився на відстані біля 130 м південно-східніше від городища. Довжина валу становила трохи більше 100 м. Висота його насипу досягала 5-8 м при ширині рову 3-5 м. Своїми кінцями вал поступово опускався до обох протилежних природних глибоких та стрімких ярів. Під дерновим покриттям валу знаходився потужний шар світлої добре утрамбованої глини.

Впродовж розкопок на дитинці городища було закладено три розкопи загальною площею біля 150 м². Потужність культурного шару сягала 0,2-0,6 м від сучасної поверхні. Насиченість його залишками минулого незначна, однак характер культурних нашарувань поблизу споруд чітко відрізняється від навколішнього простору. Він має темніше забарвлення, складається з прошарків попелу, вкрапель вугликів, глиняної обмазки і характеризується значною концентрацією фрагментів гончарного посуду.

В процесі розкопок вдалось виявити рештки напівземлянкового житла, що знаходилось у північній частині городища в 10 м від краю. Житло було вкопане в материк на глибину 0,7 м. Це прямокутна в плані споруда розмірами 3,4 x 2,8 м, орієнтована стінами за сторонами світу. Стінки прямі, вертикальні, долівка рівна, добре утрамбована. Кути стінок злегка заокруглені. В північно-східному куті житла знаходилась зруйнована глиняна піч приблизно округлої форми. Нижня частина череня була побудована з тонких плиток каменю. Відсутність стовпових ям може говорити про зрубний характер конструкції житла. В заповненні житла виявлено значну кількість фрагментів гончарного посуду, які належали 15 посудинам кухонного та столового призначення. Незначна частина кераміки прикрашена орнаментом прямолінійним і зрідка хвилястим орнаментом. Біля самої печі знаходились два ножі, шиферне пряслице та точильний брусок. В житлі виявлено також невеликі фрагменти скляних тонких браслетів синього, фіолетового та світложовтого кольорів.

В двох інших розкопах виявлено дві ями господарського призначення. Вони мали округлу форму, діаметром біля 0,6 м і глибиною 0,8 м від стародавньої поверхні. В заповненні ям знаходились окремі фрагменти кераміки, кістки диких та свійських тварин, глиняна обмазка.

Неподалік від дитинця знаходився посад городища. Він також з усіх боків був обнесений земляним валом та ровом. У західній частині посаду внаслідок ерозійних процесів ґрунтів частина валу та площадки оповзла. В плані посад має форму еліпса. Довжина його по осі північ-південь становить 210 м, по осі схід-захід 140 м. Висота валу з зовнішньої сторони становить 2,5 - 3,5 м, а з внутрішнього 0,5 - 1,5 м. В південній частині посаду знаходився в'їзд шириною 6 м.

В загальному матеріал городища відноситься до XI-XII ст.

Черненко Є.В., Бандуровський О.В.

Інститут археології НАН України

Люботинський курган

Серед пам'яток різних археологічних епох та культур, відомих біля м. Люботина, що розташоване на західних околицях Харкова, виділяється комплекс скіфського часу городище та курганий могильник. Ще порівняно недавно могильник налічував понад 500 насипів. На ньому

проводили розкопки О.С.Федоровський, С.А. Семенов-Зусер, Б.А. Шрамко. Було досліджено кілька десятків курганів VI-IV ст, до н.е.

За останні роки могильник майже повністю знищено. До звичайних причин - руйнування пам'яток під час робіт, пов'язаних з господарською діяльністю, додався новий ганебний фактор. Все більше і більше курганів стає жертвою "кримінальної археології" - грабіжницьких розкопок сучасних шукачів скарбів. Важко навіть уявити, які безцінні речі гинуть для науки, потрапляють у модні зараз приватні колекції, стають об'єктом торгів.

Для потреб будівництва очисних споруд Караванського спиртзаводу був повністю знищений насип. Грабіжникам залишилось зруйнувати поховальну споруду. Рятувальні дослідження залишків могили провів один з авторів статті - О.В. Бандуровський. Судячи з розмірів підземної поховальної споруди, курган був досить значним. Грабіжники повністю зруйнували могилу. Лише по її незначним залишкам вдається у самих загальних рисах скласти уяву про її характер. Котлован, що був виритий грабіжниками мав розмір 5х4,8 м і глибину 5,55 м. Незначні залишки первісних стінок дають підставу вважати, що розміри ями сягали 7х6 м. Орієнтована вона була з півночі на південь. Саме таку орієнтацію переважно мають кургани скіфського часу у басейні Северського Донця. Про наявність якихось дерев'яних конструкцій свідчать фрагменти дерева на залишках стінок ями.

На дні ями знаходились розтрощені кістки людини та частини розбитого кам'яного блюда, що не дають можливості встановити його вид та розміри. Неможливо встановити кількісний склад похованих, час пограбування, кількість етапів руйнування пам'ятки грабіжниками минулих часів. Але, як вказує досвід розкопок курганів Перецєпинського могильника поблизу Більського городища, кількість пограбувань звичайно коливалася в межах трьох-чотирьох. Непограбовані кургани на Лівобережжі Дніпра майже невідомі.

Тим більшою приємною несподіванкою була знахідка тайника біля північно-західної стінки. Він мав вигляд ямки у вигляді півкулі діаметром трохи більше 30 см і перекритою дошками (підлоги?). У тайнику знаходились жезл, кістяний виріб, срібне дзеркало, дві срібні шпильки із золотим навершшям.

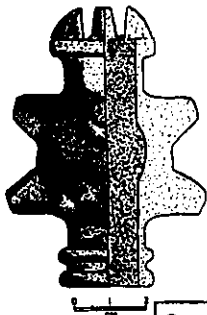

Рис.1

1. Жезл (Рис.1) складається з трьох частин - бронзових навершшя та кінцевої втулки, кістяного руків'я. Масивне навершшя має досить складну вишукану форму. Це виріб який має наскрізну циліндричну форму, яка дещо розширюється у верхнього кінця, на якому проходить валик. Над ним виступають три "зуби", внутрішня частина яких частково перекриває втулку і вони фіксують положення руків'я. Середня частина навершшя має форму, близьку до бочонкоподібної, на якій розміщено два ряди пірамідоподібних виступів із зрізаними верхами. У кожному ряду знаходиться по шість таких виступів. Вони дещо зміщені відносно один одного у рядях і у плані утворюють майже ідеальне коло з 12 верхівок.

Руків'я виготовлено з кістки. Воно збереглося дуже погано. Діаметр руків'я, судячи з діаметру втулки, дорівнював 1,4 см, довжина - 15 см.

Кінцева втулка має циліндричну форму, що трохи розширюється біля "глухого" нижнього кінця, де знаходиться скрізний отвір для фіксації її за допомогою дерев'яної або кістяної шпильки.

Загальна довжина жезла 32 см. З них на навершшя, руків'я та втулку припадає відповідно 8,15 та 9 см. Бронзові частини речі збереглися чудово - вони вкриті благородною патиною.

Скоріше за все, цей предмет виконував функції церемоніального жезла, а не тільки зброї. На користь цього говорить його довжина (у зброї вона дещо більша) та неоднорідність матеріалу, з якого було виготовлено руків'я.

2. Кістяний виріб

(Рис.2) у вигляді стрижня довжиною 20 та діаметром 1 см. У середній частині він гладенький, а біля кінців прикрашений гравуванням у вигляді косої сітки. На верхньому кінці вміщено скульптурне зображення голови хижої птахи (орла?) із загнутим дзьобом та круглим оком, а на нижньому - каплеподібне потовщення.

Призначення цієї речі невідоме. О.Р. Дубовська (1997, с.25-26) близькі за формою, розмірами, деякими елементами

← Рис.2.

Рис.3. ↑

Рис.4.

декора розміщує серед нагаїв та батогів (думку

свою нічим не аргументує). Але здається, наша знахідка, як і речі з Кармір-Блура не мають відношення до нагаїв чи батогів. Тонка та тендітна річ з трубчастою кісткою не може витримати досить значних навантажень при її використанні як батога або нагая.

3. Срібне дзеркало (Рис.3) у формі кола діаметром 15,5 см та товщиною 5,5 мм з прямокутною петельчастою ручкою. Вздовж внутрішнього боку проходить вузький та невисокий прямий ранг. Дзеркало має виняткову збереженість - майже немає корозії.

4. Срібні шпильки (Рис.4) (два екземпляри) абсолютно однакові довжиною 15 см. Нижній кінець загострений, на верхньому вміщені золоті порожнисті трохи приплюснуті кульки діаметром 1,5 см. Над ними закріплені золоті маленькі кульки. Під кульками знаходиться невеличкий золотий манжет, куди входить сама срібна шпилька. Він орнаментований двома рельєфними валиками. У верхній чверті шпильок знаходилася позолочена обойма, що була окантована рельєфними валиками (по парі зверху і знизу). Від середньої частини її відокремлювали поглиблення. Середню бочонкоподібну частину прикрашали неглибокі гравіровані поглиблення, що йшли вздовж шпильок. Шпильки різних типів знайшли широке розповсюдження у пам'ятках Лісостепу. Всі вони виготовлені з бронзи або заліза. Біметалевих - золотих або срібних - немає. Серед відомих шпильок є такі, окремі елементи яких близькі до наших. Це перш за все наявність біконічних голівок (не так явно виділених, як на шпильках з Люботина) та рельєфні елементи декора на середній частині виробу, що абсолютна аналогічна нашим за схемою.

Ще раз повторюємо, що в цілому, та в його окремих складових, комплекс Люботинського кургану є унікальним. Серед старожитностей Євразії аналогічні речі невідомі. Їм нема прямих "макроаналогій". Є лише "мікроаналогії" у декорі деяких речей.

Ця обставина дуже утруднює його датування. На підставі ряду особливостей речей комплексу, його попередньо можна датувати VII - початком VI. Про це може свідчити орієнтація поховальної споруди, наявність кам'яного блюда, близькість кістяної палички до речей з Кармір-Блура, дзеркало та інш.

Люботинський курган, його незвичайний речовий комплекс поповнює групу найдавніших поховальних пам'яток скіфського часу у Лісостепу.

Автори будуть вдячні колегам за допомогу у визначенні кола аналогій. Перш за все, це сто- сується жезла та шпильок.

Яковлева Л.А.

Інститут археології НАН України

Дослідження на пізньопалеолітичній стоянці Гінці

В Україні басейн Верхнього і Середнього Дніпра є одним з регіонів поширення пізньопалеолітичних стоянок зі складною планіграфічною структурою розташування жител із кісток мамута та інших споруд, які являються опорними археологічними пам'ятками європейського палеоліту.

Матеріали розкопок Кирилівської, Мізина, Гінців, Добранічівки, Межиріч, Пушкарів 1, Радомишля широко використовуються при проведенні вузьких конкретних досліджень та при створенні інтерпретаційних моделей щодо соціально-економічного устрою, образу життя, ідеології мисливських суспільств. Однак, рівень інформативності результатів розкопок стоянок з території України, так само як і подібних пам'яток на території Росії- Єлісеєвичі, Юдіново, Тимонівка- не є однозначним. Це пояснюється давниною розкопок, в інших- розтягнутим терміном розкопок, що цілком природно, враховуючи значну площу стоянок, насиченість та складність культурного шару. Відсутність на ряді стоянок комплексних досліджень з залученням спеціалістів суміжних дисциплін також обмежує наукову повноцінність отриманих результатів, особливо при реконструктивному моделюванні.

У сезон 1998 р. на стоянці Гінці Лубенського р-ну Полтавської обл. розкопки проводились експедицією Інститут археології під керівництвом автора. В роботі приймали участь Ф. Джінджан CNRS EP 1730, палінолог Н.П. Герасименко, (Інстит географії НАНУ), географ Е.Вінерон (Університет Монпельє, Франція), геологи Ю.І. Грібченко, та Є.І. Куренкова (Інститут географії -Росія). Після ретельного обстеження урочища Провалле- місця розташування археологічної пам'ятки Гінці - була обрана стратегія дослідження культурного шару в різних зонах пам'ятки з урахуванням її палеорельєфа, включаючи різні ділянки мису, його схилів та широкої улоговини р. Удай. Це дало перспективу з'ясування характеру мисливських стоянок з подальшою реконструкцією використання даної місцевості людьми у пізню добу пізнього палеоліту.

Закладення нових розкопок з безпосередньою прив'язкою до старих розкопок В.М.Щербаківського, І.Ф. Левицького, В.Я. Сергіна надало можливості подальшої їх кореляції, необхідної для реконструкції загальної планіграфії стоянок.

Вже перші розкопки 1993-1994 рр. дозволили з'ясувати наявність кількох культурних горизонтів на пам'ятці, які залягали у різному геологічному контексті.

Розкопками на північній, північно-східній та північно-західній ділянках мису було виявлено два культурних горизонти, які за стратиграфією їх залягання та характером культурного шару добре корелюються з культурними горизонтами описаними І.Ф. Левицьким. Верхній горизонт співпадає з горизонтом К, нижній - з горизонтом Л.

Особливо насичений культурними рештками виявився нижній горизонт, який саме і є давньою поверхньою стоянки з житлами із кісток мамонта. Розкопки 1996-1998 рр. були зведені зі старими розкопками таким чином, щоб отримати послідовну планіграфію обширної північної частини цієї стоянки. Це дало змогу вперше на Гінцях відкрити та з'ясувати структуру житлово-господарських зон, що склалися із жител різних конструкцій із кісток мамонта, з якими функціонально були пов'язані ями різного призначення.

Надзвичайно глідними виявились розкопки 1998 р., які проходили на північно-західній частині стоянки (36 кв.м). Тут була відкрита та всебічно досліджена складна архітектурна конструкція із кісток мамонта, біля якої були розташовані господарчі ями. Характерним для цієї частини стоянки була чисельність крем'яних знарядь із різних порід кременю, знайдених на відкритих ділянках. Таке місцезнаходження знарядь виразно контрастує з насиченістю однієї із ям відходами крем'яного виробництва: нуклеусами, реберчастими сколами, відщепами, чисельними лусочками. В цілому, крем'яний інвентар був представлений традиційними для епіграветійських комплексів типами знарядь: різцями, скребачками, ретушованими пластинами, пластинками та мікропластинками. Серед знайдених кістяних та рогових знарядь треба відзначити кістяне шило зі слідами утилізації та молоток з рогу північного оленя.

Особливою рисою північно-західної частини стоянки було також зосередженні в ній вохри різного кольору. Так, потужна концентрація порошку рожевої вохри діаметром 40 см та товщиною 5 см знаходилась між двома ямами - коморами. В одній з цих ям залишились шматки жовтої вохри. Яскраво-червоні плями вохри та великий шматок червоної вохри зі стертими плоскими гранями був знайдений на невеличкому майданчику з крем'яними знаряддями. Подальші лабораторні дослідження дозволять з'ясувати фізико-хімічний склад цих кольорових матеріалів. З цієї ж площі стоянки були відібрані зразки з культурного шару для подальших лабораторних досліджень геоморфології ґрунту, датування за C^{14} AMS у лабораторії в Оксфорді.

Яневич О.О.

Інститут археології НАН України

Дослідження багатшарової стоянки Буран-Кая 3 в 1997 та 1998 рр.

Буран-Кая 3 - багатшарова стоянка з культурними шарами античного часу, доби бронзи, неоліту, фінального палеоліту, пізнього палеоліту та середнього палеоліту, є однією з основних опорних пам'яток палеоліту Криму. Повнота стратиграфічної колонки та багаточисельні комплекси культурних шарів пам'ятки дозволяють вирішувати низку проблем палеоліту Криму та Південно-Східної Європи. Зокрема, такі, як перехід від середнього до пізнього палеоліту, поліваріантність орнуньяку Криму, заповнення культурно-хронологічного хіаусу середини - другої половини пізнього палеоліту півострова та інші.

Стоянка Буран-Кая 3 розташована в східній передгірській частині Криму, в 5 км південніше с.Ароматне Білогірського р-ну, на правому березі р.Бурульча, в невеличкому навісі скельного масиву Буран-Кая. Пам'ятка була відкрита в 1990 р. та досліджувалась в 1994-96 рр.

Основним завданням розкопок 1997 р. було вивчення культурних відкладів в південно-західній частині стоянки, на ділянці, яка безпосередньо прилягає до скельної стінки навіса /квдрати 7а, 7б, 8а та 8б/. Площа розкопу складала від 2,0 до 4,0 кв.м. в залежності від конфігурації скельних стінок навіса. Стратиграфія розкопу 1997 р. ідентична стратиграфії розкопів 1994, 1995 та 1996 рр. В процесі розкопок були вивчені культурні шари 1, 2, 3, 4, 5-2, 6-1, 6-2, 6-3, 6-4, 6-5, В, В1 та С. Загальна товща культурних відкладів на розкопаній ділянці сягала 3,0 м.

Культурні шари 1 /античності/ та 2 /доби бронзи/ були представлені окремими фрагментами кераміки та кістками тварин. Культурні шари 3 /неоліту/ та 4 /свідерської культури/ на ділянці, яка розкопувалась, виклиновались. Вони також містили поодинокі крем'яні вироби та кістки тварин. Зокрема, з культурного шару 3 походить 42 артефакти, серед яких один нуклеус та трапеція з пласкою ретушшю, а з культурного шару 4 - 102 артефакти, серед яких два біполярних нуклеуси та свідерський наконечник.

Верхні культурні шари пізнього палеоліту - 5-2, 6-1 та 6-2, представлені найбільш численними колекціями, відповідно для шару 5-2 - 510 екз., шару 6-1 - 2114 екз. та шару 6-2 - 5561 екз. Вони складаються з крем'яних артефактів, виробів з кістки, кісток тварин та грудок вохри. Крем'яні комплекси цих трьох культурних шарів за техніко-типологічними показниками подібні між собою. Серед нуклеусів домінують одноплщинні торцеві. Мікрокомплекс складається з вістер мікрогравет, прямокутників та платівок з притупленим краєм. Скребачки переважно кінцеві. Різці - кутові. Численні долотовидні знаряддя, платівки та відщепи з ретушшю. Вироби з кістки представлені фрагментами невеликих підокруглих в перетині вістер та окремими долотовидними знаряддями. На особливу увагу заслуговує зуб хижака /лисиця ?/ з тонким отвором в корневій частині.

Нижні культурні шари пізнього палеоліту - 6-3, 6-4 та 6-5, значно поступаються за кількістю знахідок. Загальна кількість знахідок з шару 6-3 - 419 екз., шару 6-4 - 165 екз. та шару 6-5 - 249 екз. Колекції цих культурних шарів представлені нечисленними крем'яними комплексами, поодинокими виробами з кістки та кістками тварин. Крем'яні комплекси подібні між собою. Нуклеус - одноплщинний, для мікроплатівок. Набір мікролітів складається з мікроплатівок з дрібною або напівстрімкою низькою ретушшю на одному чи обох краях та вістер Кремс. Скребачка - кінцева на відщепі. Різці - кутові, полідрічний, трансверсальний та ін. Представлені мустьєрські форми знарядь, платівки та відщепи з ретушшю. Вироби з кістки -поодинокі: проколка та два фрагменти наконечника. Культурні шари В, В1 /середній палеоліт/ та С /пізній палеоліт ?/ виклиновались внаслідок різкого підняття скельного дна навісу. Їх колекції, які складаються з крем'яних артефактів та кісток тварин, нараховують для шару В - 80 екз., шару В1 - 188 екз. та шару С - 38 екз. Метою польових досліджень 1998 р. на стоянці Буран-Кая 3 було продовження вивчення культурних відкладів на ділянці, яка прилягає до скельної стінки навісу /кв. 9а, 9б, 10а, 10б, 11а та 11б/. Площа розкопу складала біля 6 кв.м. Стратиграфія розкопу повторювала стратиграфію розкопів попередніх років. В процесі розкопок були досліджені культурні шари 1, 2, 3 та 4. Культурні шари 1 /античності/ та 2 /доби бронзи/, як і в попередні роки, представлені поодинокими уламками кераміки та кістками тварин. Куль-

турний шар 3 /неоліту/ містив численні крем'яні артефакти та кістки тварин, загалом біля 1400 екз. Крем'яний комплекс шару включає одно- та двоплощинні нуклеуси, трапедії та сегменти, численні скребачки, переважно кінцевого типу, свердла, платівки та відщепи з ретушшю.

Культурний шар 4 /фінальнопалеолітичної свідерської культури/ також представлений численними крем'яними артефактами, виробами з кістки та кістками тварин. Загальна кількість знахідок - понад 2300 екз. Крем'яний комплекс шару типовий для свідерської культури. Він складається з біполярних нуклеусів, свідерських наконечників, кінцевих скребачок на платівках, бокових та кутових різців, платівок та відщепів з ретушшю. Серед знарядь з кістки є декілька наконечників.

Отримані під час розкопок Буран-Каї 3 в 1997 та 1998 рр. матеріали, разом з колекціями попередніх років дозволяють виділити в пізньому палеоліті півострова два нових культурних явища: буран-каїську граветську культуру та ориньякську індустрію типу Буран-Каї.

Буран-каїську культуру репрезентують комплекси культурних шарів 5-2, 6-1 та 6-2. Характерними ознаками їх крем'яних індустрій є: переважання серед нуклеусів одноплощинних торцевих, численні серії вістер мікрогравет, прямокутники та платівки з притупленим краєм, виготовлені переважно на увігнутих в профілі та подекуди скручених /twisted/ мікроплатівках за допомогою низької стрімкої та напівстрімкої ретуші, домінування різців над скребачками, виготовлення цих класів знарядь переважно на відщепках, домінування серед різців виробів кутового типу, а серед скребачок - кінцевого, виразні серії pieces esquillees та ін. Перелічені техніко-типологічні ознаки вказують на належність крем'яних комплексів культурних шарів 5-2, 6-1 та 6-2 до граветського технокомплексу. Найближчими аналогіями їм є кримські комплекси Аджі-Коби /пізньопалеолітичний шар/, Сюрени 1 /верхній шар/ та, можливо, Заскельної 9 /верхній шар/. Комплекси культурних шарів 5-2, 6-1 та 6-2 Буран-Каї 3 та перелічених пам'яток суттєво відрізняються від решти пізньопалеолітичних пам'яток Криму та Північного Причорномор'я, що дозволяє виділяти їх в окрему культуру. Певні ориньякоїдні риси означених комплексів дозволяють віднести буран-каїську культуру до кола мікрогравету Північного Причорномор'я з пережитковими ориньякськими традиціями. Одночасно вони вказують на можливі генетичні зв'язки виділяємої культури, не виключено, з пізньоориньякською індустрією типу нижніх пізньопалеолітичних шарів Буран-Каї 3.

До ориньякської індустрії типу Буран-Каї 3 належать комплекси культурних шарів 6-3, 6-4 та 6-5. Для них притаманні низькі індекси пластинчатості, численні увігнуті в профілі та скручені /twisted/ мікроплатівки з дрібною чи напівпохилою низькою ретушшю, вістря кремс, поодинокі вістря мікрогравет, широке використання відщепів при виготовленні різців та скребачок, загальне домінування різців над скребачками, переважання серед різців виробів кутового типу, наявність мустерських форм знарядь тощо. За наведеними техніко-типологічними ознаками ці комплекси можна визначити як пізньоориньякські з окремими елементами граветського технокомплексу. Загалом вони відрізняються від ориньякських пам'яток Криму, Східної та Центральної Європи. Певні аналогії їм можна знайти в ориньякських пам'ятках Західної Грузії. В зв'язку з цим, не виключено, що нижні пізньопалеолітичні шари Буран-Каї 3 відбивають кавказський шлях поширення ориньяку в Східну Європу. З огляду на технологічну та типологічну своєрідність, а також певний період розвитку, який фіксується трьома культурними шарами, можна припустити, що комплекси шарів 6-3, 6-4 та 6-5 Буран-Каї 3 репрезентують окрему ориньякську культуру Східної Європи. Попередньо вони виділені в окремий тип індустрії. З урахуванням виділяемих культурних явищ - пізньоориньякської індустрії типу Буран-Каї 3 та буран-каїської граветської культури, загальна схема культурно-хронологічного поділу пізнього палеоліту Криму має наступний вигляд: в ранній період пізнього палеоліту простежуються два типи ориньякських індустрій - типу Сюрени 1, яка належить до ориньяку типу Кремс-Дюфур, та типу Буран-Каї 3, яка пов'язана з ориньяком Східного Причорномор'я.

Середина - друга половина пізнього палеоліту представлена буран-каїською культурою. Вона, вірогідно, генетично пов'язана з ориньякською індустрією типу Буран-Каї 3 та належить до культурного кола мікрогравету Північного Причорномор'я. На заключних етапах пізнього палеоліту півострова можна виділити три культурних явища: пізню фазу буран-каїської культури, індустрію типу Грот Скалистий /шари 5 та 6/ та індустрію типу Вишенне 2, яка, можливо, фіксує міграцію в Крим носіїв пізньомолодівської культури.

Фінальний палеоліт Криму представлений шан-кобинською та свідерською культурами.

РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ПОЛЬОВИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

КРАПИВИНА В.В.

О МЕТОДИКЕ ПОЛЕВЫХ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ОЛЬВИИ

Ольвия является одним из основных античных центров Северного Причерноморья, история которого насчитывает почти тысячу лет (со второй четверти VI в. до н. э. - до третьей четверти IV в.н.э.). Она располагается на правом коренном берегу лимана р. Южный Буг немного выше места его слияния с Днепровским лиманом (соврем. с. Парутино Очаковского р-на Николаевской обл.). В плане территория Ольвии приближается к треугольнику, ограниченному с запада и севера Заячьей и Северной балками, а с востока - лиманом. Она состоит из трех частей: Верхнего города, располагающегося на 30 - 42 м выше уровня лимана, Нижнего города, размещающегося на 4 - 10 м выше уровня лимана, и Террасной части, соединяющей Верхний и Нижний город. Часть Нижнего города в настоящее время разрушена и затоплена лиманом. Судя по развалу северной оборонительной стены, город простирался к востоку не менее, чем на 170-210 м от современного берега [1]. Северная, южная, западная и юго-восточная границы в целом совпадали с современными.

Культурный слой сохранился по всей территории городища, на площади до 33 га, его мощность - 1,30-8,00 м. Слои архаического, классического и эллинистического времени выявлены повсеместно в Ольвии, первых веков н. э. - в основном в ее южной трети, севернее раскрываются только производственно-хозяйственные постройки этого времени. Территория некрополя составляет порядка 500 га (свыше 230 из них - заповедник), содержит погребения всех эпох существования Ольвии, а также остатки предместья V - IV вв. до н. э.

Благодаря особенностям и степени сохранности культурного слоя города и некрополя, Ольвия является одним из интереснейших памятников классической археологии, позволяющих использовать все приемы методики полевых исследований, общепризнанных, однако не всегда применяемых. Со времен Б.В. Фармаковского раскопки древнего города и его некрополя проводятся по заранее разработанным научным программам, строго послойно и широкими площадями. О работе Б.В.Фармаковского С.А.Жебелев писал, что развалины Ольвии нашли достойного исследователя, которым русская археология вправе гордиться [2]. В дальнейшем ученики Б.В.Фармаковского: А.Н.Карасев, Л.М.Славин, Е.И.Леви - значительно усовершенствовали методику полевых археологических исследований [3]. Затем эта работа была продолжена под руководством С.Д.Крыжицкого [4].

В последние полтора десятка лет раскопки в Ольвии проводятся главным образом в местах, особенно подверженных эрозионным и оползневым процессам, с последующей консервацией и частичной реставрацией раскрытых строительных остатков. Это касается прежде всего береговой линии как в Нижнем, так и в южной части Верхнего города, а также Террасной части. Кроме того, через северную часть Нижнего города проходит геологическая трещина, что, согласно заключения геологов, также требует максимального раскрытия строительных остатков. Разрушение зданий, происшедшее здесь вследствие оползневых процессов, фиксируется в слое конца III в. до н.э.[5]. Оползневые процессы на территории некрополе также прослеживаются на склонах балок и лимана, но раскопки здесь необходимо вести прежде всего из-за хищнических действий грабителей. Следует отметить значительное усиление в последние годы отрицательного антропогенного воздействия на памятник.

В Ольвии установлена единая система нумерации раскопочных квадратов. Территория города поделена на большие квадраты, размерами 100 x 100 м, индекс которых определяется буквенным наименованием меридиональной полосы и цифровым (в римских цифрах) широтной полосы. Каждый большой квадрат делится на 400 квадратов, размерами 5 x 5 м, имеющих

соответствующие порядковые номера [6]. По всей территории городища и на некрополе установлены геодезические реперы, каждый из которых имеет свой номер, координаты и абсолютную отметку в Балтийской системе. При закладывании нового участка учитывается как характер рельефа местности, так и существующая сетка квадратов. Если рельеф позволяет, участок сразу разбивается по сетке квадратов, если нет - вновь разбитый участок соотносится с топосъемкой, в соответствии с которой разбивается сетка квадратов со стороной 5 метров. Всего в настоящее время известно более 10 топосъемок Ольвии, проведенных в XIX - XX вв. [7]. Последняя - наиболее точная топосъемка¹ городища и некрополя была осуществлена в 1987-1989 гг. Масштаб этой съемки городища - 1/500, сплошные горизонталы проведены через 0,5 м, некрополя - 1/2000, горизонталы - через 1,0 м. На топосъемку нанесены все раскопы на городище с основными объектами, намеченными линиями, а также курганы и сохранившиеся раскопы некрополя. На некрополе были установлены стационарные реперы.

Определяющим в полевой работе является наиболее полная характеристика слоя и всех его составляющих. Как уже указывалось, работы в Ольвии в основном проводятся широкими площадями, строго послойно, вначале по квадратам, со стороной 5 м, затем в соответствии с раскрываемыми объектами. За основу выделения различных этапов берется слой, как отложение с особым характером образования и особым содержанием. Все строительные остатки рассматриваются в тесной связи со слоем. Прослойки при этом фиксируются, материал из них выбирается отдельно, однако они, как правило, не являются определяющими для характеристики слоя.

Одновременное послойное раскрытие строительных остатков на большой площади дает максимальную информацию о них. Наиболее разрушенные - самые ранние и самые поздние слои Ольвии - вообще не могли бы быть изучены без применения этой методики. Например, ранний теменос и кварталы землянок на участке АГД, комплекс Западных оборонительных ворот, слой III-IV вв. н. э. на участке Р-25. Благодаря работе широкими площадями могут быть охарактеризованы кварталы эллинистического времени в Верхнем и Нижнем городе (участки Центральный квартал, НГСС), II-III вв. н. э. в Верхнем городе (участки А, М, Р-25).

При Л.М.Славине эта методика начинает применяться на территории не только города, но и некрополя, что позволило выявить помимо погребений культовые сооружения и предместье V-IV вв. до н. э. Раскопки Б.В.Фармаковского на некрополе часто ограничивались поиском могил с помощью щупа, при этом большие площади не открывались и не исследовались. Культовые сооружения некрополя были практически неизвестны.

Стратиграфические бровки по сторонам квадратов оставляются только в начале работ на участке, когда характер стратиграфии не ясен. Затем стратиграфия фиксируется горизонтально в плане и вертикально по бортам раскопа. Бровки по сетке квадратов мешают целостности восприятия раскрываемого объекта и ведут к неполной выборке сопровождающего материала. Как правило, тщательная горизонтальная фиксация слоев по раскрываемой площади и вертикальная - по бортам раскопа и закладываемых в случае необходимости разведочных траншей и шурфов - оказывается вполне достаточной для получения всей необходимой информации о слое и содержащихся в нем строительных остатках.

Фиксация сопровождающего материала производится по слоям и выявляемым объектам. При отсутствии строительных остатков или до их выявления в плане материал из однородного слоя может быть взят одним списком при небольшой занимаемой площади и несколькими списками по квадратам при значительной площади. Указывается глубина залегания слоя от уровня современной дневной поверхности и его абсолютные отметки. Использование такого субъективного показателя как количество прокопанных штыков лопаты для характеристики объективно существующего слоя, неприемлемо.

¹ Работа выполнена топо-геодезистом Д.Б.Беленьким (Москва)

После установления границ и выявления конкретного объекта в плане, именно он становится определяющим при выборе сопровождающего материала. По возможности выясняется стратиграфия и производится раскрытие объекта - по слоям (или прослойкам) с четкой фиксацией глубин и материала. Глубины фиксируются от уровня современной дневной поверхности и от верха раскрываемого объекта. Кроме того, с помощью геодезических приборов определяются абсолютные отметки этого объекта.

Следует констатировать что, как и большинство многослойных памятников, Ольвия имеет большое количество разновременных перекопов. Результатом их является то, что слои и вещи, лежащие внизу, часто попадают в верхние, более поздние слои, и, наоборот, поздние вещи встречаются в ранних комплексах. В связи с этим важно отделить перекопы и засыпи от основного слоя. Часть перекопов была осуществлена населением Ольвии в процессе его жизнедеятельности (котлованы под жилища, хозяймы, погребя, подсыпки под уровни пола).

Другая часть перекопов, также связанная с жизнедеятельностью человека, возникла в новое и новейшее время, намного позднее прекращения жизни города. В Ольвии- это всевозможные траншеи и ямы. Траншеи времен Первой и Второй мировых войн, вырытые в связи с потребностями военных, только разрушили городище, также, как и ямы, вырытые жителями с.Парутино с целью добычи камня для пережигания на известь. Они не несут никакой информации о строительных остатках Ольвии. Минимум информации об этом дали и раскопанные траншеи И.Е. Забелина и В.Г. Тизенгаузена, заложенные в 1873 г. в центральных частях Верхнего и Нижнего города в соответствии с существовавшей тогда методикой раскопок городищ серий параллельных траншей.

Несколько иначе обстоит дело с траншеями, которые закладывались с целью добычи обработанного строительного камня. Строительный камень добывали в Ольвии в новое время турки для постройки Очаковской крепости и в конце XVIII - начале XIX вв. жители с.Парутино для постройки своих домов. Эти траншеи заложены точно по стенам зданий и их тщательная фиксация уже с верхнего гумусного слоя дает информацию о плане дома. Обычно заполнение этих выборок гумусированное, насыщенное мелким и средним известняковым бутом, обломками известняковых плит, непригодных для использования в регулярных кладках. Завалы камня, образовавшиеся в помещениях в результате их разрушения, разбирались редко, поэтому они содержат не только мелкие и средние камни, но также и крупные. При раскрытии получается достаточно четкий план дома, ограниченный полосами завалов камней мелких и средних размеров, содержащий внутри завалы более крупных камней. Подобные работы результативны только при вскрытии большой площади, охватывающей целые кварталы.

При датировке слоя учитывается весь комплекс выявленного в нем материала (кроме более поздних перекопов) и стратиграфическая ситуация. Как правило, определяющим считается наиболее поздний материал. При датировке объектов находки из окружающего слоя и верхней части заполнения безусловно учитываются, хотя датирующими являются наиболее поздние материалы из нижней части заполнения, а в помещениях - с уровнем пола. Наиболее поздний материал из верхней части заполнения и окружающего слоя дает *terminus ante quem*. Наличие в засыпи помещений или хозяйственных ям более ранних (относительно всего комплекса) материалов само по себе еще не является основанием для датировки объекта этим же временем. Это только *terminus post quem*. Датировка объекта по возможности уточняется материалом подстилающего слоя. Например, на участке Р - 25 в верхнем слое преобладают материалы II-III вв.н.э., находки IV в.н.э. единичны. Однако, раскрываемые крайне фрагментарно сохранившиеся объекты датируются именно IV в.н.э. Материалы этого времени выявляются здесь обычно только с уровнем полов и ниже них. Преобладание находок, датируемых II-III вв.н.э., объясняется перекопами слоя с целью добычи камня в новое время. Выбросы грунта из траншей с материалами более раннего времени перекрыли верхние слои. Не исключаются также случаи подсыпки грунта, взятого из гораздо более ранних слоев, под уровни пола раскрываемого помещения. Например, на участке АГД это подсыпка грунта архаического времени под

уровни пола дома эллинистического периода, на участке Р - 25 - подсыпка грунта эллинистического, классического или архаического времени под уровни полов помещений первых веков н. э. Таким образом, при датировке объектов следует учитывать и стратиграфию участка, и специфику образования культурного слоя здесь.

Характер строительных остатков, выявляемых в Ольвии, отличается большим разнообразием как по функциональному назначению, так и по материалу, из которого они выполнены. Все связанные с этим особенности диктуют и специфику работы с раскрываемыми объектами. По функциональному назначению это оборонительные сооружения, жилые дома, административные здания, разнообразные культовые сооружения, производственно-хозяйственные комплексы, сооружения, связанные с благоустройством города, погребальные комплексы.

По материалу различаются строительные остатки, вырезанные в грунте, сооруженные из глины, сырцовых или обожженных кирпичей, бутового или обработанного камня. Встречаются объекты, выполненные с использованием сразу нескольких материалов: камня, глины, сырцовых или обожженных кирпичей. Следует отметить наличие в Ольвии специфических фундаментов - так называемых субструкций или слоевых оснований, сложенных из чередующихся слоев лесса и золы. Наибольшая тщательность требуется при раскрытии сооружений, вырезанных в грунте или сложенных из глины и сырцовых кирпичей, так как они наиболее близки по своей структуре глинистым слоям Ольвии и часто с трудом вычлениаются из окружающего слоя. При подобных работах учитываются малейшие изменения грунта.

Во время работ в Ольвии, как это и положено по методике полевых археологических исследований, постоянно проводится фотофиксация, архитектурные обмеры строительных остатков (планы, разрезы, фасировки), подробное ежедневное описание проводимых работ, раскрываемых объектов и выявленного материала в полевом дневнике. Материалы тщательно разбирают, подсчитывают, датируют, зарисовывают, фотографируют. В экспедиции работают палеозоологи, при работах на некрополе - антрополог, реставраторы по керамике и металлу, периодически палеоботаник, геофизик. Рассмотрение методики всех этих работ является темой специальных публикаций и в наши задачи не входит.

Остановимся только на кратком описании обработки найденного материала. Вначале он поступает в соответствии со списками на точки, где проходит предварительную обработку. Находки сортируются по материалу, из которого они изготовлены (керамика, металл, кость, стекло, камень), затем по типам изделий, выделяется остеологический материал. Наиболее многочисленная группа находок - керамика - моется (за исключением терракот, лепной керамики и образцов с дипинти, которые подвергаются только сухой очистке), сортируется по общепринятой в античной археологии системе. Весь материал записывается в книгу списков, где также указывается его количество, датировка, отмечается материал, взятый в коллекцию. Наиболее выразительные находки, не попавшие в коллекцию, зарисовываются с указанием номера списка. Материал, отобранный в коллекцию, поступает в лабораторию камеральной обработки, где он записывается в инвентарную опись, шифруется, при необходимости очищается и реставрируется. Затем этот материал зарисовывается и фотографируется.

При работах на поселениях хоры Ольвии применяется практически та же методика полевых археологических исследований, что и на городище. Однако, работы там часто осложнены тем, что памятники расположены на местах современных сельскохозяйственных полей и должны быть раскрыты в короткий срок с последующей рекультивацией земель. В таких случаях, если культурный слой полностью разрушен до материка, возможно снять его с помощью механизмов, полностью выбрав сопровождающий материал, а затем раскрыть сохранившиеся в материке объекты на широкой площади, что позволит получить более полное представление о памятнике.

Литература

1. Кржицкий С.Д. Ольвия. Историко-архитектурное исследование архитектурно-строительных комплексов. - Киев, 1985. - С. 42, 134.
2. Жебелев С.А. Ученые заслуги Б.В. Фармаковского // Отчет Московского археологического общества. - М, 1915. - С. 13-21.
3. Славин Л.М. Основні підсумки вивчення Ольвії за радянський період // Наукові записки. - Кн. 1.

Київ, 1943.-С.67-90. 4. *Kryzhitkii S.D., Kravivina V.V.* A Quarter-Century of Excavation at Olbia Pontica // *Classical Views*.-XXXVIII.-N.S. 13.-P. 182-185. 5. *Лейпунская Н.А., Самойлова Т.Л.* Раскопки в Нижнем городе Ольвии (1985-1993 гг., предварительные итоги) // *Ольвия - 200. Тезисы докладов международной конференции, посвященной двухсотлетию археологического открытия Ольвии*.-Николаев, 1994. - С. 75-76. 6. *Крыжицкий С.Д.* Указ. соч.- С.16.7. *Подробнее см.: Карасев А.Н.* Планы Ольвии XIX в. как источник для изучения исторической топографии города // *МИА, 1956.-N50.-с.9-34; Крыжицкий С.Д.* Ольвия. Историкографическое исследование...с.34-56; *Тункина И.В.* Кабинет редкостей Черноморского депо карт // *Очерки истории русской и советской археологии*.-М,1991.-С.9-24; *Папанова В.А.* О незадачных планах Ольвии // *Ольвия-200. Тезисы докладов международной конференции, посвященной двухсотлетию археологического открытия Ольвии*.-Николаев,1994.-с.99-100.

КРЫЖИЦКИЙ С.Д.

АРХИТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОБМЕРЫ СТРОИТЕЛЬНЫХ ОСТАТКОВ АНТИЧНЫХ ГОРОДОВ И ПОСЕЛЕНИЙ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

К настоящему времени разработан целый ряд приборов и базирующихся на их использовании методов, позволяющих без особых затруднений выполнять высокоточные обмеры любых раскопанных объектов¹.

Однако, на практике, как показывает анализ отчетов об археологических раскопках, в абсолютном большинстве эти приборы и методы по разным причинам не применяются. С элементарными же принципами проведения архитектурно-археологических обмеров с помощью мерных лент и отвесов, пользование которыми не требует специальных знаний, знакомы на практике в должной степени далеко не все археологи и даже во многих случаях приглашаемые ими архитекторы. Напомнить по возможности эти принципы призвана настоящая статья.

Прежде всего отметим, чем отличается архитектурно-археологический обмер, осуществляемый элементарными методами, от чисто архитектурного. Во-первых, крупным масштабом. В основном — от 1:1 до 1:50, который выбирается в зависимости от абсолютных размеров объекта и необходимой степени его детализации (форма камней, особенности кладок, деформации и т.п.). Более мелкие масштабы возможны только для схематических чертежей. Во-вторых, необходимостью выполнения практически всех стадий обмера в поле (исключение составляют только лишь крупномасштабные (1:1; 1:2) обмеры, когда объект можно переместить в чертежную). Несоблюдение этого правила приводит обычно к существенным погрешностям (в случае недобросовестного отношения к делу) либо к бесконечной беготне между чертежной и обмеряемым объектом. В связи с этим подчеркнем, что оригинальным документом является именно черновик, сделанный на месте. Камеральная обработка ограничивается лишь изготовлением чистовиков, т.е. копий с черновиков. В-третьих, трудностью в ряде случаев выбора опорных для обмера отдельных помещений точек вследствие нечеткости углов особенно объектов с несохранившейся обмазкой стен и деформациями. В-четвертых, - возможностью в большинстве случаев промерять расстояние непосредственно между любыми точками объекта в силу обычно относительно небольшой сохранившейся высоты строительных остатков.

Любой обмер начинается с подготовки соответствующего инструментария. При крупных масштабах обмеров - порядка 1:1; 1:2 достаточно металлической 3-х метровой рулетки, масштабной линейки, двух прямоугольных треугольников, отвеса, циркуля с удлинителем (разумеется, здесь излишне напоминать о необходимости наличия карандашей, чертежной доски и т.п.). Для масштаба 1:10 — 5-ти метровая металлическая рулетка², два отвеса, уровень, масштабная линейка и циркуль с удлинителем. Для масштабов 1:25 — 1:50 — 2 20-ти метровых

¹ См., например: Крыжицкий С.Д., Катусков В.О., Паршина О.О. Великомасштабні дистанційні обміри в дослідженні пам'яток культури (на прикладі археологічних та архітектурних пам'яток). *Археологія*, 1992, №3.

² При обмерах в масштабах 1:10 и более возможно использование и матерчатых рулеток, но при условии их обязательного компарирования с металлическими, поскольку на практике нередки случаи, когда матерчатая рулетка может при сравнении с металлической отличаться от нее на 10 и более см при общей десятиметровой длине.

рулетки, два отвеса, уровень — желательнo гидравлический, состоящий из двух стеклянных трубок и соединяющего их шланга (идеально — использование нивелира), шпагат или капроновый шнур, деревянные или лучше металлические колья, масляная краска для фиксации точек на поверхности камней¹, масштабная линейка и циркуль с удлинителем.

Выбор масштаба. В археологических обмерах выделяется три группы масштабов. $M = 1:1 - 1:2$ (как исключение $1:5$) — используется для архитектурных деталей, декора и пластики, показа особенностей соединения конструкций и т.п. $M = 1:10$ (иногда $1:5$) чаще всего применяется при обмерах погребальных сооружений, гончарных печей, рыбозасолочных ванн, виноделен, цистерн, колодцев, водостоков, землянок и полуземлянок, хозяйственных ям, фасадов кладок стен, разрезов. $M = 1:25$ (иногда $1:20$; следует, однако, отметить, что при этом масштабе возникают в дальнейшем сложности при необходимости его сопоставления с $M = 1:25$), редко — $1:50$ используется в большинстве случаев для планов кладок стен.

Более мелкие масштабы — $M = 1:100 - 1:200$ уже по сути не отвечают требованиям археологического обмера и применяются для схематического показа планов отдельных сооружений. Масштабы $1:500$ и выше чаще всего — для топосъемок. Разумеется, в случае необходимости могут быть и отступления от этих рекомендаций.

Следует также помнить о необходимости в любом случае показывать на чертеже не только числовой масштаб, но обязательно и линейный (в противном случае при утере оригинала чертежа и наличии, например, только лишь фотокопии установить истинный масштаб чертежа будет нелегко).

Порядок проведения обмеров.

Выбор порядка и методики проведения обмеров объекта зависит от его особенностей, абсолютных размеров и выбранного масштаба.

Порядок проведения обмеров объектов первой группы масштабов ($1:1; 1:2$).

Первый этап включает в себя ориентировку детали, подлежащей обмеру, относительно горизонтальной плоскости, от которой будут вестись вертикальные промеры. Второй этап — собственно обмер. Методика обмера здесь зависит от того, что нужно обмерять — фасад (например, архитектурной детали или надгробия) или профиль и соответственно разрез. В первом случае, особенно при криволинейных фигурах, обычно целесообразно использовать метод линейных засечек. Возможно применение протирок с последующей корректировкой. Во втором (если нет прибора с выдвигающимися иглами) — метод ординат (замеряется высота элемента и его вынос). Обмер ведется с помощью двух прямоугольных треугольников (рис.1)². При необходимости обмеров мелкопрофильных деталей дает хорошие результаты гипсовая отливка профиля с последующим его вертикальным сечением.

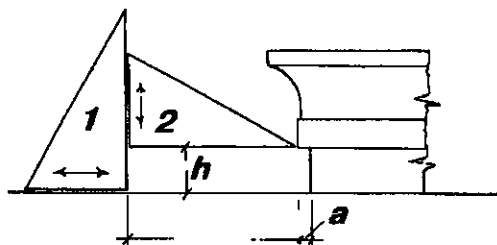

Рис.1. Схема проведения обмера профиля детали в масштабе $1:1 - 1:2$.

Порядок проведения обмеров объектов второй группы масштабов ($1:10$). Представляет собой облегченный вариант обмеров объектов третьей

¹ Это может понадобиться при обмерах криволинейных структур, при нечеткости углов либо при недоступности точек, от которых необходимо вести промеры. В последнем случае для выноса таких недоступных точек на поверхность кладок стен проще всего использовать метод створов. См. ниже.

² Перемещая треугольник 2 по вертикали вдоль треугольника 1 определяем высоты (h) отдельных обломов (полочки, выкружки полувазы и т.п.) обмеряемой детали. Перемещения треугольника 1 параллельно плоскости, на которой стоит деталь, позволяют установить величины выносов (a) обломов. Если высота треугольника 1 меньше высоты детали можно воспользоваться отвесом. Для этого, однако, необходимо плоскость, на которой располагается деталь, установить горизонтально.

групи масштабів (см. нижче). Основним методом обмера являються лінійні засечки.

Порядок проведення обмерів об'єктів третьої групи масштабів (1:25; 1:50) являється найбільш складним.

Перший етап включає в себе підготовку опорної мережі точок, положення яких фіксується на місцевості і на чертежі. Від точності цієї операції буде залежати і точність всього обмера. Ідеальним здесь являється створення такої мережі — регулярної прямокутної или полігональної з допомогою теодоліта. Це неизбежно при значительних размерах об'єкта (протяженістю більше 40-50 м) и великих перепадах рельєфу (при падінні рельєфу більше, ніж на 15-25 см на 10 м горизонтального пролягання). В даному випадку описувати методику роботи з теодолітом ми не будемо, поскільки вона, во-первых, изложена в многочисленных соответствующих учебных пособиях, во-вторых, требует специальной подготовки и, в-третьих, как уже отмечалось, не входит в задачи настоящей статьи. В связи с этим подчеркнем, что в подобных случаях для разбивки опорной сети необходимо приглашение профессионального топографа. Здесь же рассмотрим те случаи, когда еще возможно обойтись собственными силами.

Второй этап — определение генеральных размеров обмеряемого объекта (одного или нескольких помещений, дома в целом, отдельных стен, хозяйственных ям, земляночных структур и т.п.) и нанесение на план его точной схемы (например, вершин углов помещений). Особый случай представляет собой в этом отношении обмер криволинейных в плане структур. Их следует вписывать (или вписывать в них) в обычные замкнутые многоугольные фигуры и на схематическом чертеже фиксировать вершины углов. Если есть возможность непосредственного измерения диагоналей такой фигуры, то наиболее целесообразна форма четырехугольника. В противном случае рационально использовать треугольник. Последнее, при отсутствии теодолита, даст возможность более или менее надежно обмерять контуры различных насыпей, в том числе курганных.

При определении генеральных размеров сооружений возможно использование любого из трех основных методов обмера — засечками, створами или смешанным методом.

Третий этап — детализация. После установления генеральных размеров помещений по вершинам их углов (внутренних или наружных — принципиальной роли не играет) промеряется и наносится на план толщина стен в углах и в центре каждой стены (при необходимости и в других точках). Затем проверяется прямолинейность фасадов стен в плане в уровнях их фундаментов и верхних срезов. Отклонения фиксируются на схематическом плане. После этого измеряется длина и ширина каждого камня верхней плоскости стены и наносится на план с последующей тщательной прорисовкой отдельных камней. В случаях обмеров криволинейных структур их контуры наносятся на схематический план методом засечек. Опорные точки этих засечек располагаются на сторонах описанного вокруг обмеряемого объекта (или вписанного внутрь) многоугольника.

После прорисовки камней кладок стен выполняются обмеры их фасадов. Для этого по уровню отбивается нулевая горизонталь, местоположение которой по высоте фасада стены определяется произвольно, но должно быть в одной и той же горизонтальной плоскости для всех стен одного и того же помещения. Затем промеряются высоты рядов и длины фасадов камней. Результаты в соответствующем масштабе наносятся на чертеж, после чего прорисовывается фасад каждого камня. Фиксируются также в ортогональных проекциях все конструктивные детали стен — выступы, углубления, пазы, подтеки и т.п. Обязательно отражаются все деформации.

Далее проводится нивелировка обмеряемых строительных остатков и выполняются в необходимых местах поперечные разрезы. Устанавливаются высотные отметки уровней вымосток, подошв и верхних плоскостей стен, полов помещений, колодцев, ям, каналов и т.п. Для целей нивелировки только лишь отдельных помещений возможно использование обычных уровней. Во всех остальных случаях необходимо применение нивелира или, в крайнем случае, гидравлического уровня.

Четвертый этап — привязка объекта на местности. Здесь, если в непосредственной близости нет каких-либо постоянных ориентиров, в большинстве случаев без инструментальной съемки подручными методами не обойтись. При наличии же таких ориентиров — капитальных соору-

жений, градостроительных структур, геодезических знаков привязка возможна методами засечек, створов, а также смешанным методом.

Основные методы проведения обмеров.

Как уже неоднократно упоминалось, при отсутствии возможности вести инструментальную съемку используются методы обмера линейными засечками, створами и смешанный метод. Последний представляет собой сочетание двух предыдущих. Поэтому ниже мы остановимся только методах обмеров засечками и створами.

Проведение обмеров методом засечек. Данный метод является универсальным и наиболее точным, поскольку основан на построении треугольников по длинам их сторон. Для его реализации необходимо прежде всего построение опорной сети точек, из которых и будут делаться засечки для непосредственной фиксации объекта, который нужно обмерять. Может использоваться несколько вариантов построения сети опорных точек.

В идеальном случае опорные точки следует располагать на одной прямой, которую в зависимости от конкретных условий прокладывают либо рядом с обмеряемым объектом, либо через него (рис.2).

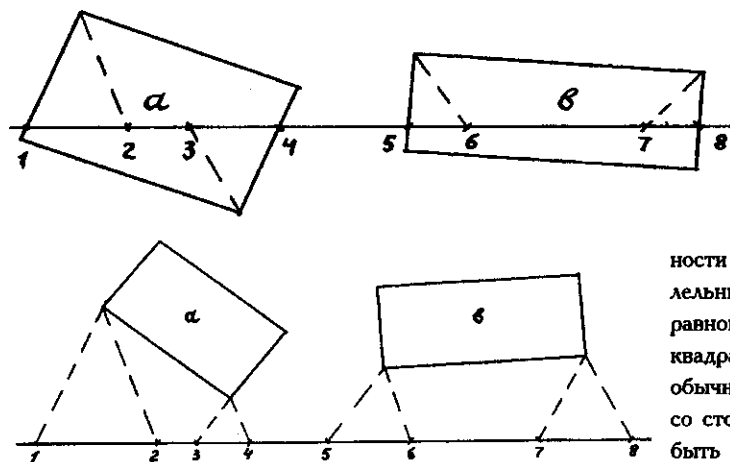

Рис.2. Расположение опорных точек на одной прямой.
1-8 — опорные точки.

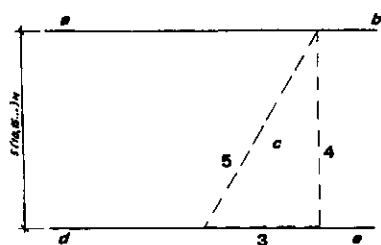

Рис.3. Схема построения опорной сети.
а-в, d-e — параллельные линии; с — «египетский» треугольник.

Второй вариант — построение сетки квадратов. Для этого на местности прокладываются две параллельные линии на расстоянии, равном или кратном стороне квадрата (в античной археологии обычно используются квадраты со стороной равной 5 м, но могут быть и меньше или больше в зависимости от размеров объекта

и степени его детализации). На одной из проложенных линий с помощью так называемого «египетского» треугольника (треугольник с простым соотношением сторон 3:4:5, позволяющим получить прямой угол) строится прямой угол, позволяющий проложить перпендикулярные линии (рис.3). Затем на линиях откладываются размеры сторон квадратов. После этого полученные квадраты проверяются с помощью измерения диагоналей¹, и при необходимости корректируется правильность построения прямых углов. Аналогичным образом строится сетка и на чертеже². Однако, здесь, если нет треугольника, прямой угол проще и точнее построить следующим способом: — на одной прямой из двух произвольно взятых точек циркулем с радиусом, значительно

¹ Диагональ 5-ти метрового квадрата составляет 7,07м. Метрового — 1,41м; 2-х метрового — 2,83м; 3-х метрового — 4,24м; 4-х метрового — 5,66м; 10-ти метрового — 14,14м.

² Для выполнения археологических обмеров лучше всего использовать обычный ватман, но ни в коем случае миллиметровку, поскольку последняя, во-первых, часто имеет отклонения от квадратной сетки, а, во-вторых, наличием мелкой сетки мешает при прорисовке тех или иных деталей.

превышающим расстояние между точками, делаются две засечки — по обе стороны прямой. Линия, проведенная через места пересечения засечки, будет перпендикулярна исходной прямой¹ (рис.4).

В некоторых случаях может оказаться целесообразным использование принципа триангуляции — расположения опорных точек в вершинах прилегающих друг к другу треугольников (рис.5). При построении такой сети треугольников для проверки ее точности целесообразно промерить расстояния между вершинами углов различных несмежных треугольников (например а-в).

Имея сеть опорных точек можно приступать непосредственно к обмеру строительных остатков. Местоположение каждой характерной точки обмеряемого объекта устанавливается путем промеров не менее, чем с двух опорных точек. Затем на чертеже засечками с опорных точек фиксируется расположение искомой точки объекта (рис.6).

После фиксации на чертеже по данным засечек характерных точек обмеряемого объекта проверяются расстояния между последними. Так, например, при обмерах четырехугольного помещения следует после засечек промерить длины стен и затем — диагонали данного помещения. Следует учесть, что в некоторых случаях с опорных точек не всегда можно зафиксировать все четыре угла обмеряемого помещения. В этом случае четвертый угол определяется промерами от уже имеющихся точек помещения.

Необходимость в корректировках обмера определяется величиной невязок, которые могут возникнуть при контрольных промерах. Особенно важно добиваться максимальной точности при построении опорной сети точек и определении генеральных размеров объекта. В идеале величина невязки не должна превышать толщины линии (около 0,2 мм) на чертеже. Т.е. величина такой невязки в натуре зависит от масштаба чертежа. Для $M=1:1$ — 0,2 мм; $M=1:2$ — 0,4 мм; $M=1:5$ — 1 мм; $M=1:10$ — 2 мм; $M=1:25$ — 5 мм; $M=1:50$ — 1 см.

При проведении обмеров необходимо следить за тем, чтобы не провисала обмерная лента, а ее отклонение от горизонтали не превышало нескольких градусов. Для соблюдения этой рекомендации при промерах горизонтальных расстояний между разновысокими точками необходимо использование отвесов. Углы, образуемые между базой двух опорных точек и направлением на фиксируемую (характерную) точку, по возможности должны находиться в пределах $45 - 60^\circ$. Отклонение от этих рекомендаций скажется на точности обмера и приведет к необходимости проведения повторных обмеров. При

Рис.4. Схема построения перпендикуляра а-в — точки, из которых сделаны засечки; с-д — перпендикуляр.

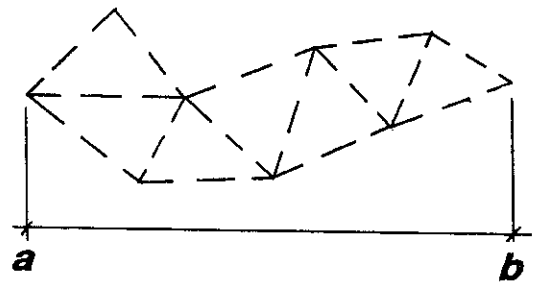

Рис.5. Система треугольников.

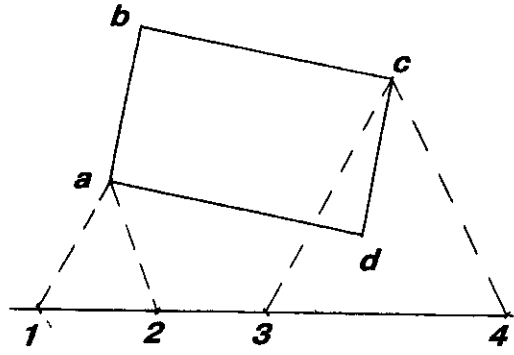

Рис.6. Схема привязки объекта при помощи линейных засечек. 1-4 опорные точки; а-с — характерные точки привязываемого объекта.

¹ В случае, если перпендикуляр нужно восстановить на прямой в конкретной точке, то предварительно из этой точки на прямой делаются циркулем две засечки, из которых уже строятся засечки для проведения перпендикуляра.

построении опорных точек и определении генеральных размеров следует использовать карандаши твердостью не менее 1-2 Н.

Обмеры методом створов. Использование этого метода предпочтительнее при проверках (особенно удобно применение этого метода при проверке правильности обмеров примыкающих друг к другу помещений) и привязках уже выполненных обмеров, чем при составлении нового обмерного плана. Там не менее, он может применяться особенно в тех случаях, когда вновь раскопанные строительные остатки нужно "привязать" к открытым ранее, или требуется зафиксировать недоступную для непосредственного обмера точку, например, вершину угла помещения в уровне пола, которая сверху перекрыта покосившимися стенами. Суть метода сводится к тому, что на основе надежно зафиксированных стен или просто отдельных точек прокладываются створы, которые пересекают вновь выявленные объекты или створы с их стенами.

Поясним ход обмера для случая, когда к уже имеющемуся плану "привязываются" новые раскопанные и обмеренные объекты. Для этого прокладывается в натуре и на чертеже створ со стеной 1-2, который пересекает вновь обмеренный объект в точках а, в (рис.7). Замеряются в натуре и откладываются на чертеже расстояния $x_{1,4}$. После чего вновь обмеренный объект совмещается по точкам а и в с выполненным ранее. Возможен и обратный ход промеров — от створов со стенами нового объекта. Следует подчеркнуть, что, как уже говорилось, для метода створов могут использоваться и любые другие надежно зафиксированные точки, например, 3,4 (створ с этими точками пересекает привязываемый объект в точках а₁ и в₁). Контроль правильности привязки осуществляется методом засечек.

Для выноса недоступных точек плана, например, вершины угла помещения в уровне пола, которая перекрыта расположенными выше деталями стены, можно использовать принцип створов. От вершины угла в плоскости пола помещения прокладывается прямая линия. Затем в уровне (или выше) верхней плоскости конструкции, перекрывающей искомую точку, прокладывается створ с линией, проложенной на полу помещения. Линия створа проецируется на верхнюю плоскость упомянутой конструкции.

Далее в уровне пола от вершины угла помещения откладывается произвольное расстояние. Его конечная точка с помощью отвеса проецируется на линию створа. От этой точки на линии створа откладывается размер произвольного расстояния, что, в свою очередь позволяет спроецировать вершину угла помещения на верхнюю плоскость конструкции перекрывающей внутренний угол помещения.

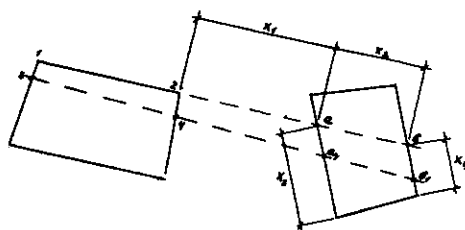

Рис.7. Схема использования метода створов.

ПУСТОВАЛОВ С.Ж.

ПРО УДОСКОНАЛЕННЯ МЕТОДИКИ РОЗКОПОК КУРГАНІВ ДОБИ БРОНЗИ

Курган є одним з найпоширеніших видів археологічних пам'яток¹. Для багатьох археологічних культур, особливо степової зони України, кургани є майже єдиним джерелом інформації про релігійну, соціальну, етнічну та побутову сфери діяльності стародавніх народів, що їх залишили. Історія вивчення курганів призвела дослідників до думки, що курган є складним архітектурним комплексом, який відбиває певні ідеологічні норми його творців. В кургані тісно пов'язані поховання та насипи, що його утворюють, локальні досипки. Насип містить окремі

¹ Пустовалов С.Ж. Деякі близькосхідні елементи в ідеології катакомбного населення Північного Причорномор'я // Археологія, 1993.

культові майданчики, на його поверхні проводилися тризни. Інколи насип кургану правив за святилища.

Методика розкопок курганів завжди залежала від мети дослідження, була пов'язана із змінами поглядів на курган як історичне джерело. Методика розкопок курганів почала розвиватися від пошуків окремих коштовних знахідок, коли насип розглядався як перешкода на шляху до цінних речей, які могли бути у могилі. Насип кургану в цей час практично не досліджувався. "Ход раскопок по линии наименьшего сопротивления /колодцы/, взгляд на курганную насыпь как на препятствие, скрывающее в своих недрах дорогие сердцу археолога вещи, оставили нам конструкцию кургана такой же непознанной, какой она была и до процесса раскопок" - писали про цей період О.П.Круглов та Г.В.Подгаецкий¹. учасна методика розкопок курганів починає розроблятися на початку 50-х рр., коли для ведення польових робіт починає використовуватися землерийна техніка. Застосування скреперів та бульдозерів внесло до методики багато складностей та проблем. Як відмічав ще на початку 50 рр. А.Д.Столяр, одним з найсуттєвіших недоліків використання механізмів "... являється невозможность получения крестовидных разрезов: можно получить несколько разрезов, параллельных один другому, но при этом совершенно исключаются поперечные"².

Розкопки курганів паралельними траншеями швидко увійшли в польову практику. Цю методику починають використовувати, особливо у новобудовних експедиціях. Починають фіксувати кілька профілів бровок. Згодом вимога фіксувати якомога більшу кількість профілів стає обов'язковою. Досвід розкопок курганів за допомогою механізмів був узагальнений в статті Д.Я.Телегіна та С.Н. Братченка³, а також у методичному посібнику колективу авторів⁴. Основний наголос в методиці розкопок курганів робився та й досі робиться на фіксації якомога більшої кількості профілів курганів. Це дозволяє з'ясувати стратиграфічне положення окремих поховань, що знаходяться під насипом. Проте, зачистка дна траншей, про яку писав ще А.Д.Столяр⁵, не отримала поширення.

З 70-х рр. Ю.О.Шилов починає активно розробляти ідеї, щодо відбиття у курганах, їх насипах різноманітних, космогонічних уявлень давніх народів, зокрема індоєвропейців. Основні моменти своїх поглядів на реконструкцію форми курганних насипів були викладені ним під час дискусії на шпальтах журналу "Археологія" в 1992 р.⁶. Аналіз аргументів різних сторін, що прийняли участь у дискусії, призводять до висновку, що сучасна методика розкопок курганів, побудована на застосуванні механізмів, з фіксацією тільки профілів бровок не в змозі точно та однозначно зафіксувати форму насипу у плані. Як показали Ю.Я.Рассамакін⁷ та М.О.Ричков⁸, прийоми та засоби фіксації насипу, особливо великих курганів, допускають лише реконструкцію насипу з певним ступенем вірогідності. Але до реконструкції кожний фахівець вносить елемент суб'єктивізму, більший чи менший. Закрити дискусію про форму насипів курганів може лише така методика, яка передбачає не реконструкцію форми насипу у плані, тобто у тримірному просторі, а її фіксацію у полі.

Головний недолік методу мультипаралельних бровок полягає у тому, що насип фіксується лише у двох вимірах з трьох можливих. Його усунення може бути досягнуте лише тим, що замість реконструкції насипу в плані, під час розкопок має фіксуватися насип у плані. Дивно,

¹ Круглов Д.П., Подгаецкий Г.В. Родовое общество степей Восточной Евронн. М. -Л. 1935.-С.17

² Столяр А.Д. Опыт применения землеройно-транспортных машин при полевых работах Волго-Донской экспедиции ИИМК АН СССР в 1950 - 1951 гг. // КСИМК, 1953. Вып. 50.- С. 166

³ Телегин Д.Я., Братченко С.Н. Розкопки курганів епохи бронзи за допомогою механізмів // Археологія, 1974. № 3

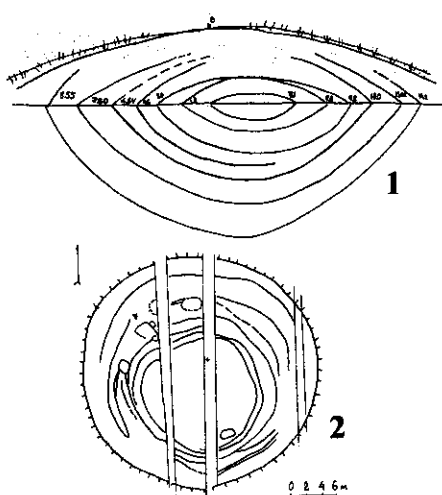
⁴ Чмихов М.О., Шилов Ю.О., Корнієнко П.Л. Археологічні дослідження курганів. К., 1989.

⁵ Столяр А.Д. Опыт..., 1953- С.165

⁶ Шилов Ю.О. Новый этап археологического освоения курганів синеолиту-бронзы Південно-Східної Європи // Археологія, 1992, № 4.

⁷ Рассамкин Ю.Я. До проблеми вивчення курганних споруд // Археологія., 1992. № 4.

⁸ Ричков М.О. Антропоморфні насипи. Міф чи реальність? // Археологія. 1992., № 4.

Рис.1 Схема зачистки долівки траншеї на кургані №102 с.Миролюбівка,- 1; перший рівень зачистки на кургані № 14 с» Золота Балка - 2

Орджонікідзівській та Херсонській експедиціях ІА АН України, участь яких безпосередньо брав автор. В 80-ті рр. цікаві експерименти велися в Червонознаменській експедиції ІА АН України /керівник Г.Л. Євдокімов/. Нижче буде викладатися досвід тих експериментів, які проводилися лише самим автором, або у яких він брав безпосередньо участь.

Проблема удосконалення методики розкопок курганів почала цікавити автора ще у 1975 р. під час роботи у Вищетарасівській експедиції /керівник М.М.Чердиченко/. Автором був розкопаний курган № 102 біля с. Миролюбівка Томаківського району Дніпропетровської області¹. Курган був заввишки 4,2 м, при діаметрі - близького 50 м. Для перевірки форми насипу у плані обабіч від центральної траншеї через бровки було закладено по одній широкій /на два ножі скрепера/ траншеї. За допомогою 3-х кубових скреперів на базі ДТ-75 в цих широких траншеях було зроблено зачистку дна трохи вище похованого ґрунту. Насип кургану був вологий, тому кордони між досипками були чітко видно.

Після того як скрепери вирівняли поверхню дна траншеї, остаточну зачистку було виконано лопатами. Зачищалися тільки кордони між насипами та досипками. Це робилося для того, щоб не накопичувати зайвого ґрунту. Зачистка однієї траншеї зайняла один робочий день двох працівників. Дані плану були чітко узгоджені з прилеглим профілем бровки. План зачистки показав, що всі насипи мають вигляд концентричних кіл (Рис..1, 1).

У 1978 р. за ініціативою В.Ф.Генінга на базі Херсонської експедиції робота з удосконалення методики розкопок курганів була продовжена на кургані № 14 з групи "Рядові Могили" біля с.Золота Балка Ново-Воронцовського району Херсонської області. Безпосередньо роботами на кургані керували О.В.Бітковський та С.Ж.Пустовалов, а В.Ф.Генінг здійснював загальне керівництво. Висота кургану - 5,4 м, діаметр 50 м. Насип напівсферичної форми, схили за винятком північного - похилі; поверхня заросла травою. Довкола кургану простежувалася западина завглибшки 0,8 - 1,0 м. Курган ідеально відповідав умовам експерименту, а саме: був

що ця вимога - складати плани розкопуваних об'єктів - не поставала у курганній археології до середини 70 рр. Адже при розкопках поселень складання плану розкопу - одна з головних вимог! Не випадково подібних проблем не виникає при дослідженні побутових пам'яток. Чому ж у курганній археології нехтують цим загальнометодичним правилом? Думається, що перш за все завдяки тому, що обсяг земельних робіт на курганах значно більших, ніж на поселенні. Існують також об'єктивні труднощі й з зачисткою долівок траншей, простоях механізмів тощо. Складання плану вимагає горизонтальності дна траншей, один і той самий рівень в усіх траншеях, а це залежить від кваліфікації машиніста бульдозеру чи скрепера /яка часто буває недостатньою/. Отже, суб'єктивних та об'єктивних чинників вистачає.

Проте роботи щодо удосконалення методики розкопок курганів продовжували проводитися у різних експедиціях різними дослідниками. Зокрема експерименти щодо методики розкопок насипів курганів велися у Вищетарасівській, Запорізькій,

¹ Чердиченко Н.Н. та інш. Отчет о раскопках Верхне-Тарасовской экспедиции в 1975 г./НА ІА НАНУФ.Е. 1975/11.

достатньо високим, насип його добре зберігся, за своїм зовнішнім виглядом він мав відноситися до доби енеоліту-бронзи, тобто був стратиграфічно насиченим й вірогідно містив багато різночасових поховань.

План розкопок передбачав дослідження насипу кургану паралельними траншеями завширшки 3,8 - 4,0 м (у відповідності до можливостей бульдозера С-100) та фіксацію конструкції насипу на долівці траншей. Зачистка поверхні траншей проводилася спочатку бульдозером, а потім переважно вручну. Особливо важко доводилося зачищати ґрунт під траками гусениць механізму. Траншея

довжиною близько 40 м зачищалася протягом 1,5-2 годин 4-5 робітниками. Поєднання горизонтальних планів на кількох рівнях з 1-3 бровками було визнано недостатнім. Початковий інтервал в 0,5 м між рівнями горизонтальних зачисток був визнаний недоцільним. Тому кількість рівнів зачисток скоротили до 3 /на 2,5-2,7; 3, 7; 4,9 м від "0"/ (Рис. 1, -2, 2). Використання бульдозера замість скрепера давало гірші результати. Негативним чинником було також те, що насип кургану виявився дуже сухим й сильний вітер перешкоджав нормальній роботі.

Перший насип був простежений на всіх рівнях зачистки. (Рис.1-2, 2). Він почав споруджуватися з кільцевого валу з дернових блоків, дав плоску верхівку діаметром близько 7-8 м та висоту 3,3 м при загальному діаметрі 26 м. Другий насип був не зафіксований у плані, тому що він перекривав плоску верхівку попереднього кургану, а перший рівень горизонтальної зачистки був здійснений нижче. Третій насип перекрив весь курган та був зафіксований як у плані, так і у профілях. Четвертий насип був простежений на II та III рівнях зачистки, а також у профілях. П'ятий насип також простежено на II та III рівнях зачистки. Шостий та сьомий насип також були простежені на II та III рівнях зачистки та у профілях бровок (Рис.1,-2, 2).

Експеримент на цьому кургані показав, що горизонтальні плани мають доповнюватися профілями, а рівні горизонтальних планів не можуть визначатися заздалегідь, а мають бути пристосовані до особливостей конструкції конкретного кургану. Для цього необхідно одну з центральних траншей вибирати, випереджаючими порівняно з іншими темпами.

Подальша розробка методики розкопок насипів з фіксуванням горизонтальних планів була продовжена автором у наступному році під час дослідження кургану "Довга Могила" з групи Чортомайку на базі Орджонікідзевської експедиції ІА НАНУ (начальник Б.М. Мозолевський)¹. Висота насипу - 7,4 м, довжина - 110 м, ширина - 62 м. Північно-західний схил стрімкий, південно-східний - похилий. Курган копався на знос 4 траншеями завширшки до 6 м кожна, розташованими вздовж довгої вісі кургану.

Загалом у різних траншеях було зачищено 11 планів на різних рівнях від "0". При цьому у I південно-східній траншеї 4 плани на глибині 2, 4, 5, 6 м від "0"; у II південно-східній траншеї - 3 плани на 4, 5, 6 м від "0", у III південно-східній траншеї - на глибині 5 та 6 м; в I північно-західній траншеї - на глибині 4 та 5 м. Природньо зачищалися також й усі профілі бровок. При роботах було використано бульдозері ДЭТ-250 та "Стальова Воля" з гідроприводом ножа. Це забезпечувало необхідну точність при виході на рівень зачистки. Перш ніж проводити зачистки дна траншей, бульдозер вирівнював дно. Перепад висот був не більше як 0,2 м на 100 м. Одинадцять планів траншей було зведено у три загальних плани зачистки (Рис.3). Їхнє складання дозволило виявити точні форми насипів та складний прохід до поховання у товщі довгої досипки (Рис. 3). Для точності фіксації форми траншей та, бровок на всіх

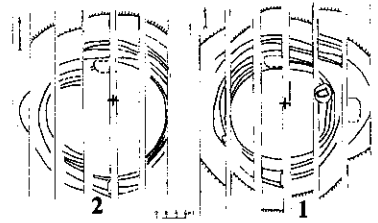

Рис.2 2 та 3 рівні зачистки на кургані 14 с. Золота Балка.

¹ Мозолевський Б.Н., Пустовалов С.Ж. та інші. Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции //ИАН УССР за 1979 г. // ИА ВАНУ. Ф.Е. 1979/9.

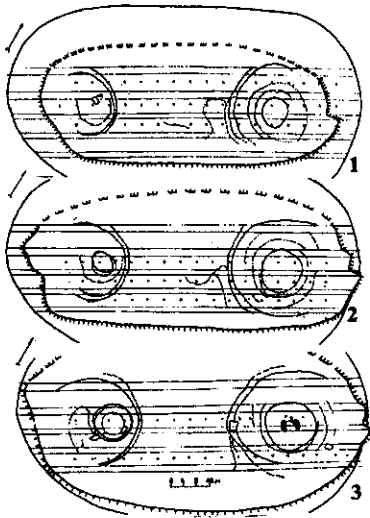

Рис.3 Три рівня зачисток к. "Довга Могила" біля Чортоманку.

Рівня зачисток к. "Довга Могила" біля Чортоманку. Наприклад, відхилення при переносі "0" з бровки на бровку на 0,3 м на останніх з бічних бровок /загалом було 10 бровок/ дало відхилення 3 м. Погрішність в 3° при визначенні півночі також на полах кургану дало 3 м. При проведенні горизонталі для креслення на профілі бровки перекіс рівня досягав 0,3 - 0,4 м у деяких випадках, що суттєво могло змінити картину креслення.

Для фіксації об'єктів, що виявлялися, на кургані № 3 використовувалася тахеометрична зйомка. На відміну від попередніх років, коли насипи фіксувалися у плані на певному рівні, основні зусилля в даному випадку були спрямовані на розчистку та фіксацію в плані елементів святилища. Робилися зачистки окремих ділянок траншей та розчистки споруд. Так, було зачищено ділянку одного з валів 1 етапу святилища. Це дозволило встановити систему кладки глиняних блоків (Рис. 4). Застосована методика дозволила зафіксувати вітварний майданчик, передвітварні майданчики та пандуси-заїзди, майже всі промені-вали (Рис. 4).

Досвід такої розбивки кургану /за допомогою теодоліту/ пізніше був використаний автором при розкопках комплексу довгого кургану / № 7-9 біля с.Барвінівки Василівського району Запорізької області/ влітку 1987 р.². Висота кургану була 3 м, довжина - 125 м, ширина - 50-65 м, перемички-валу - 28-30 м. Довга вісь кургану складала 70° 30' від магнітного азимуту. Навколо кургану простежена виїмка глибиною 0,4 - 0,5 м.

Теодолітна розбивка кургану дозволила точно влаштувати перпендикулярні траншеї /вдовж довгої вісі кургану та поперек неї/. Середня помилка при визначенні відстані становила не більше як 0,1 м. Обидві вершини комплексу копалися паралельними траншеями, розбитими поперек довгої вісі всього комплексу. Останці /приблизно по 1/3 крайніх курганів, які входили до комплексу, а саме ті частини, що прилягали до перемички/ залишилися на цьому етапі недослідженими. Після того як частини курганів 7,8 були повністю вивчені, через останці курганів 7,8 та перемичку-вал була пробита поздовжня траншея. Довжина її (54 м) була значно менша ніж довжина довгої вісі комплексу. Щоб зберегти кути між поперечними та поздовжною тран-

бровках через певні інтервали промірялася їхня ширина по верхньому та нижньому краям. Ширина бровок збільшувалася донизу на 1-1,2 м.

Роботи по вдосконаленню методики та фіксації форми насипів були продовжені автором в 1982 році під час розкопок ним кургану № 5 біля с.Виноградне Токмацького району Запорізької області /Молочанське святилище/¹. Головна увага в цьому випадку була зосереджена на точності фіксації конфігурації як самих траншей, так і об'єктів у насипу, що виявлялися. Спочатку курган було розмічено традиційними інструментами: компасом, рівнем та рейкою.

Потім ці розмітки були перевірені за допомогою теодоліту. Так, спочатку перенос "0" на бічні бровки здійснювався традиційними засобами, а потім перевірявся теодолітом. Розмітка профілів бровок проводилася рівнем та рейкою, а контролювалася знов-таки теодолітом. Лише після цього робилися креслення. Розбіжності між окомірними вимірами, та вимірами, зробленими за допомогою теодоліту, інколи були значними.

¹ Отрощенко В.В., Рассамакін Ю.Я., Пустовалов С. Ж. Отчет о работе За-порожской экспедиции в 1982 г. // НА І А НАНУ. Ф.Е. 1982/2.

² Отрощенко В.В., Ляшко С.Н., Пустовалов С.Е. та інші. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1987 г. // НА І А НАНУ. Ф.Е.1987/1 -С.3.

шеями земля на кутах вибиралася вручну. Після дослідження довгої поздовжньої траншеї решта недослідженої частини кургану вивчалася поперечними траншеями (Рис. 5).

Узагальнюючи досвід розкопок великих, в тому числі і довгих, курганів можна зробити такі висновки.

Повноцінна фіксація насипу кургану має передбачати, крім максимального числа бровок, не менше одного плану насипів. Не реконструкції, а саме планів. Краще за все такий план робити за 1 м- 0,5 м від похованого ґрунту. Як правило, насип у нижніх шарах кургану не такий сухий, як вище, тому зачищати його набагато легше. Для підготовки дна траншеї під зачистку доцільно використовувати 3-6 м³ скрепер. Ясна річ, треба прагнути, щоб дно траншей була горизонтальною. Але якщо цього добитися не вдасться, можна просто фіксувати відхилення рівня дна траншей. Для зачистки траншей шириною 3,8 - 4,2 м вистачає 4 - 5 чоловік. З них троє безпосередньо зачищають дно, а решта відкидає насипану землю. Періодично відвал треба забирати або вручну носилками, або ножем бульдозера. Але в останньому випадку траки механізму настільки ущільнюють ґрунт, що зачистка значно ускладнюється. Можна скористатися іншим прийомом: зачищати траншею, складаючи відвал під одну з бровок. Потім робити повну зачистку лише в тих місцях, де у плані виявлені або порушення ґрунту, або контури насипів (Рис. 6,1). При зачистці траншеї, звичайно, треба приймати до уваги напрям вітру. Фіксацію зачищеної траншеї треба проводити відносно вісьової лінії, яка розбивається вздовж траншеї. Краще за все для цього використовувати 50-метрову рулетку, або розмічений через 1 м шпагат. Для того, щоб швидко розмічати дно траншеї та не заважати подальшому проходженню бульдозера чи скрепера, треба використовувати систему додаткових реперів, як це показано на малюнку (Рис. 6,-2). При фіксації дна траншей на рівні зачистки треба пам'ятати, що дуже часто те, що на профілі має вигляд лінії, у плані фіксується як смуга.

Так само можна фіксувати план траншей, використовуючи вісьові лінії з кілками через 2 м на бровках. Але в цьому випадку треба з допомогою виска та рейки ретельно вимірювати зміни в ширині бровки на рівні зачистки по відношенню до верхнього краю.

Обидва методи мають свої переваги й недоліки. Якщо фіксується траншея - треба відновлювати розбивку, якщо бровка - треба перевіряти її ширину. В обох випадках на це витрачається час.

Так само проводяться креслення й у інших траншеях аж до останніх бічних, у полах кургану. Треба прагнути, щоб рівні зачисток в різних траншеях були однакові. Це спрощує складання загального плану зачистки на певному рівні. Для його виконання необхідно використовувати той самий масштаб, що й для креслення бровок та загального плану кургану.

Кількість фіксованих рівнів зачистки долівок траншей треба ставити у залежність від прирощення нової інформації. На високих курганах для того, щоб краще виявити об'єкту форму насипу, необхідно робити не менше як 2 рівня зачисток.

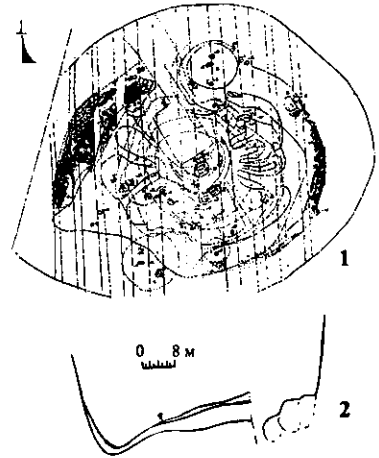

Рис.4. 1- загальний план Молочанського святилища; 2 - план розріз ділянки валу Молочанського святилища.

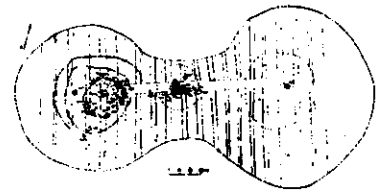

Рис.5. Загальний план комплексу довгої могили (к. 7-9) с. Барвнівка.

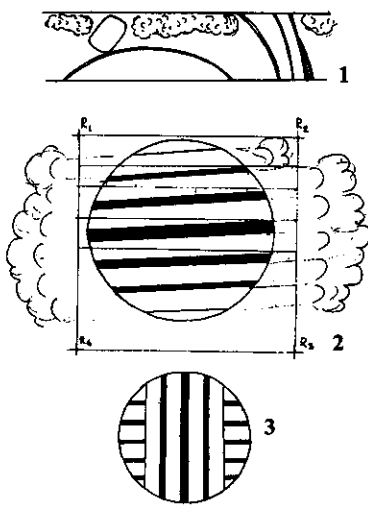

Рис.6 1 - прийом зачистки траншеї; 2 - прийом фіксації долівки траншеї; 3 - один з прийомів розкопок кургану.

При розкопках довгих курганів поздовжні та поперечні траншеї теж мусять розбиватися з теодолітом чи бусолою.

При дослідженнях високих курганів позитивно себе зарекомендував метод випереджаючої траншеї. Суть цього методу полягає в тому, що для зменшення втрати інформації одна з траншеї в центральній частині кургану /краще щоб це був й не центр й не пола, а початок схилу/ вибиралася, зачищалася та фіксувалася раніше за інші. Це дозволяє своєчасно помітити будь-які споруди у товщі насипу кургану, визначити їхнє призначення та можливу форму й спрогнозувати їхнє дослідження у сусідніх траншеях.

При розкопках великих курганів товщина бровки залежить від висоти кургану у місці розбивки бровки. Для курганів заввишки 5 й більше метрів центральна бровка має становити 3,5 - 5,0 м /ширина ножа бульдозера/. Останні бічні бровки мають бути шириною не більше як 1,0 - 1,5 м. Широкі бровки у центральній частині кургану зносяться не збоку, як це завжди робиться, а так само як прокладається траншея. Це дозволяє дослідити рівень впуску поховань, що криються у товщі бровки. Необхідно відмітити, що на високих курганах ямі поховання мають такі значні розміри, що не можуть повністю бути схованими у такій широкій бровці, й тому добре помітні у профілях.

Незважаючи на значну висоту, на курганах не можна зносити бровок аж до кінця робіт. Грунт на курганах, особливо доби бронзи, настільки твердий, що може витримати 1,5-2 міс. без будь-яких руйнувань. Щоб уникнути найменшої можливості обвалу бровки, розбивку траншеї треба планувати таким чином, щоб бровка розширювалась донизу на 0,5 - 0,8 м з кожного боку. Повністю збережена бровка дозволяє перевірити стратиграфічні та інші спостереження у верхніх шарах профілів, беручи до уваги те, що розкрито у нижніх шарах. Часто трапляється так, що профіль після того як його зачищено через кілька днів наче "проявляється". Він підсиляє й особливості його структури видно краще.

При розкопках довгих курганів з вираженою сідловиною прокладку поздовжніх траншеї можна обмежити лише самою сідловиною та прилеглими до неї частинами насипів, які вона з'єднує. Самі ж насипи можна розкопувати так, як це робилося при розкопках комплексу біля с.Барвінівка. Для кращої фіксації форми насипу круглих курганів також можна використовувати траншеї, що розбиті під прямим кутом. Для розкопок малих курганів можна робити хрестовидні траншеї над центром кургану, але тільки в тому випадку коли йдеться про пам'ятки, де знаходиться лише одне поховання. В решті випадків методика має бути дещо іншою. Центральна частина розко-

При фіксації складних споруд фіксовані рівні горизонтальних зачисток треба поєднувати з окремими зачистками долівок траншей у найвідповідальніших місцях /як це було під час розкопок Молочанського святилища/.

У зв'язку з тим, що якість кольорових плівок різко зросла, необхідно до креслення додавати фотографії як профілів бровок, так й зачищених планів траншей. В разі відсутності можливостей для проведення горизонтальних зачисток /немає співробітників, часу тощо/ можна обійтися скреперною чи бульдозерною зачисткою з невеликими ручними підчистками з обов'язковою фіксацією II результатів на кольорову фотоплівку.

Всі роботи на великих курганах мусять проводитися з допомогою теодоліту чи нівеліру /з пристроєм для вимірювання горизонтальних кутів/ чи бусолі.

Можливо також використовувати кіпрегель. Особливо ретельно треба фіксувати форму бровок, траншей, розмітку профілів під креслення, переноси "0" з бровки

пуються паралельними траншеями (Рис.6,-3), останці-траншеями, напрямком яких знаходиться під прямим кутом до напрямку траншей у центральній частині кургану. Це дозволить зафіксувати кінці насипів не тільки у плані, але й у профілях.

Для кращої фіксації форми насипу круглих курганів також можна використовувати траншеї, що розбиті під прямим кутом. Для розкопок малих курганів можна робити хрестовидні траншеї над центром кургану, але тільки в тому випадку коли йдеться про пам'ятки, де знаходиться лише одне поховання. В решті випадків методика має бути децю іншою. Центральна частина розкопується паралельними траншеями (Рис.6,-3), останці-траншеями, напрямком яких знаходиться під прямим кутом до напрямку траншей у центральній частині кургану. Це дозволить зафіксувати кінці насипів не тільки у плані, але й у профілях.

При складанні планів треба відділяти те, що зафіксовано від того, що реконструйовано навіть за точками на профілях бровок. Елемент реконструкції при фіксації насипу має бути скороченим до мінімуму. Загальна форма насипу кургану має визначитися на основі як профілів бровок, так й планів горизонтальних зачисток доловок траншей. При цьому нижня частина кургану як вже зазначалося¹, є продуктом змивів, виборки ґрунту для будівництва самого кургану тощо.

Для перевірки зроблених об'ємних реконструкцій форми кургану доцільно створювати об'ємні реконструкції насипу, як це було зроблено при реконструкції Молочанського святилища. Його насип, був відтворений автором з різнокольорового пластилину й розрізаний у місцях проходження бровок. Картина під час цього експерименту виявилася аналогічною тій, що була зафіксована на профілях бровок. Вважаю, що зараз більш перспективним є об'ємне моделювання насипів курганів на комп'ютері, як це робив В.Г.Самойленко.

Думається, що впровадження у практику розкопок викладеного вище досвіду експериментів щодо вдосконалення методики розкопок курганів дасть змогу однозначно вирішувати проблему наявності фігурних насипів. Кожний випадок їх розкопок буде супроводжуватися не тільки реконструктивним планом, а дійсними кресленнями у польових умовах та фотографіями, а розкопки великих курганів будуть супроводжуватися найретельнішою фіксацією з допомогою точних вимірювальних приладів.

При розкопках курганів має бути нормою відбирання зразків для різноманітних аналізів, не тільки радіовуглецевого, а й таких як споропилковий, аналіз складу ґрунту та інші. При відсутності поселень лише ці дані можуть стати у пригоді при палеоекономічному аналізі.

ВИДЕЙКО М.Ю.

АРХЕОЛОГІЯ СТАРОГО СВІТУ В ІНТЕРНЕТІ

Всесвітня інформаційна мережа Інтернет нині привертає увагу не тільки науковців, які працюють в галузях природничих наук, але і традиційно далеких від обчислювальної техніки гуманітаріїв. Археологи, які десятиліття тому мали в ужитку персональний комп'ютер переважно в якості друкарської машинки, за останні три-чотири роки зуміли створити інформаційні ресурси, які можуть багато в чому позамагатися з традиційними періодичними виданнями, монографіями, архівами, бібліотеками, музеями та фондосховищами. Число археологічних сторінок в Інтернеті виражено шестизначною цифрою, і зараз неможливо описати їх всі. Пошук потрібної інформації стає не менш складною справою, ніж самі археологічні розкопки. Наша робота мала на меті показати певні орієнтири, які дозволять знайти там потрібну інформацію.

Археологічна наукова громадскість Європи ділить пальму першості в справі освоєння Інтернету з США. Завдяки зусиллям вчених з європейських держав впроваджено ряд масштабних проектів, які дозволяють всебічно познайомитися з історичною спадщиною та результатами роботи фахівців. Пропонований нижче огляд не мав на меті перелічити всі

¹ Самойленко В.Г. О некоторых возможностях в изучении стратиграфии степных курганов // 1 Кубанская археологическая конференция. Краснодар, 1989. с. 128 - 130.

доступні ресурси, а дати інформацію про те, як краще знайти потрібне, показати різноманіття археологічних ресурсів.

Якщо вам невідомі адреси конкретних сторінок, пошук необхідної інформації найліпше розпочинати з пошукових серверів, які створено в провідних університетах Європи та США, музеях та окремих наукових установах, окремими фірмами та фахівцями. Найбільш потужними є зазвичай саме університетські сервери у Великобританії та США (і швидкість передачі даних через них - найвища).

Значні можливості у доступі до європейських археологічних ресурсів має сервер ARGE (Archaeological Resources Guide for Europe), «Віртуальна бібліотека Європейської археології». Тут ресурси систематизовано за такими ознаками, як країна, період, предмет пошуку. Можна знайти посилання на інші пошукові системи. Взагалі ARGE забезпечувала близько 1000 зв'язків з установами в 30 країнах Європи (дані на кінець 1996 року).

До сторінок з археології Європи ключем є створена в 1993 році ArchNet - ця пошукова система через World Wide Web Virtual Library for Archaeology. - віртуальну археологічну бібліотеку дозволяє знайти потрібні сайти з даними про дослідження в Європі починаючи з палеолітичної доби. Виділено 13 тем, по яким впорядковано посилання. Це такі теми, як археометрія (використання методів природничих дисциплін в археології), ботаніка (власне, палеоботаніка), кераміка, CRM- Cultural Resource Management тобто управління культурними ресурсами, віртуальний навчальний клас, етноісторія і етноархеологія, палеозоологія, геoarхеологія, камінь (знаряддя, сировина та технологія, картографія (бази даних та програми), товариства та організації, програмне забезпечення (аналітичні комп'ютерні програми). Доступні сторінки, створені кількома європейськими мовами - крім англійської, німецькою, французькою, голандською, іспанською, датською. Кожен користувач може, зв'язавшись з сервером, запропонувати підключити до системи посилання на власну археологічну Web-сторінку. При підключенні перевага надається насамперед таким сторінкам, які містять інформацію про археологічні розкопки (гіпертекстова версія звітів), дані з археології, каталоги знахідок, державні або місцеві правові акти щодо історико-культурної археологічної спадщини. Розділ навігації в світі археологічних ресурсів відкриває можливості виходу на шість соціальних структурованих зібрань посилань на археологічні сторінки - йдеться про «Archaeology on the World Wide Web» Девіда Гілла, «Archaeology on the Net», «Anthropology on the Internet» А.Кое-Вільямс, «COPAC: Online Public Access Catalogue» (охоплює Велику Британію та Ірландію-рис.2), «Internet Resource Guide for Heritage Conservation, Historic Preservation and Archaeology» П.Стотта та «Internet Resources of Interest to Anthropologists» А.Лутінса.

Створено сервер ArcNet Т.Планкетом (Thomas Plunkett (tomp@www.lib.uconn.edu) та Д. Лізі (Jonathan Lizee lizee@www.lib.uconn.edu). Технічні характеристики сервера такі: це SPARCstation 10 model 41, яка має 96 MB RAM та 15 GB storage. Програмне забезпечення - Gopher 2.0.16 і NCSA HTTPD v. 1.4.

Вийти на європейські ресурси можна також і через зібрання, створене А.Лутінсом (Allen H. Lutins (alleycat@ptd.net; <http://www.nitehawk.com/alleycat/welcome.html>)- пошукову систему «Антропологічні ресурси в Інтернеті» (Anthropology Resources on the Internet). Її зв'язки охоплюють посилання на археологічні сервери всіх типів у всьому світі). Обсяг переліку в друкованому вигляді займає понад півсотні сторінок. Інформація структурована за розділами: дискусійні групи, всесвітні сервери з археології, археологічних розкопок, лінгвістики, культурної антропології, фізичної антропології, сервери музеїв, академічних установ та інших організацій, комерційні сервери, інші зібрання антропологічних ресурсів. Інформація на сервері регулярно поновлюється. Зауважимо, що за 1997- початок 1998 р. її обсяг зріс в два з половиною рази в порівнянні з кінцем 1996 року.

Розгалужену систему зв'язків має Голандський Археологічний Сервер з Лейденського університету. Нотераге «Археологія в Шотландії» дозволяє вийти на широкий спектр науково-дослідних робіт шотландських університетів та наукових установ. В результаті співробітництва

науковців з Йорку та Національного музею Данії створено сервер «Світ Вікінгів», що відкриває шлях до сайтів, зв'язаних з цією яскравою сторінкою в історії Європи. Є також проєкт типології рун. Wroxeter Hinterland Project пов'язано з археометричними дослідженнями старожитностей.

Той, хто цікавиться підводною археологією може знайти потрібні посилання на сторінки італійських та французьких дослідників у відповідній секції ArcNet. Добрим вирішенням проблем збирання потрібної інформації є відомі пошукові сервери Yahoo і AltaVista. Перший відрізняється чіткою структурованістю джерел. Виділено 14 тематичних напрямків - від «Археологія» до «Журнали» та «Музеї», які можна простежити по регіонам і окремим країнам. Зрештою, досить просто набрати ключове слово або назву країни, яка вас цікавить. Словосполучення «археологія України» (звичайно, англійською мовою) дало змогу отримати повний (на жаль, досить кориткий) перелік вітчизняних ресурсів. Розділ «Археологія» містить такі 12 підтем, як експедиції, єгиптологія, події, польові дослідження, інститути, журнали, підводна археологія, мегаліти, музеї та виставки, організації, печерне мистецтво, археологічні тури (туризм). З підрозділів можна вийти на конкретні проєкти. Серед них такі, як «Проєкт Персей» - дослідницька бібліотека текстів грецьких авторів мовою оригіналу, їх переклади, інформація про окремі знахідки та музейні колекції. Посилання на доісторичні (тобто від палеоліту до залізного віку) розкопки в Британії з фотознімками включно можна знайти на сторінці «Ancient Sites Directory». Аерофотозйомка археологічних комплексів з території Австрії представлена на сайті «Повітряна археологія в Австрії». Особливе враження справляють виставлені аерофотознімки неолітичних храмів-обсерваторій та римських міст і військових таборів. Колекція фільмів на археологічну тематику зібрана на сервері Archaeology on Film, що знаходиться в Санта-Барбарі (США). Така галузь, як археометрія, представлена численними посиланнями. Слід згадати «Археометричну групу» з університету в Бонні та ACRA, з її джерелами по повітряній археології (мається на увазі колекція аерофотознімків археологічних старожитностей).

Якщо вас цікавить адреса якогось фахівця в галузі археології та антропології, то слід звернутися до такого джерела, як WEDA (Worldwide e-mail directory of anthropologists and archaeologists). Тут матеріали впорядковано в алфавітному порядку по установам. Після назви та адреси установи йде перелік фахівців, їх адрес (в тому числі - електронних) та кола проблем, які їх цікавлять.

Для пошуку сторінок з римської археології вигідною є форма ROMARCH. За допомогою розвинутої навігаційної системи вона відкриває доступ практично до всієї території колишньої Римської імперії. Однією з перлин римської археології по праву вважаються Помпеї. Вони представлені цікавими проєктами - наприклад, віртуальним форумом цього міста, по якому можна пройти на моніторі завдяки VRML-реконструкціям. Ряд сторінок - особливо з Греції та Кіпру містять рекламу численних туристських фірм, так що безпосередньо зв'язавшись з ними ви можете замовити тур по найвідомішим археологічним комплексам Середземномор'я.

Ціла система сторінок створена з такої інтригуючої теми, як «Мегаліти» - тобто доісторичні споруди з велетенських каменів. Їх можна зустріти від Британії на Заході до Сибіру включно на сході. Символом цих загадкових споруд став Стоунхендж, якому присвячено велику сторінку з описом пам'ятки, даними про розкопки, їх історію. Сторінка ілюстрована малюнками та чорнобілими знімками. Є посилання на віртуальний Стоунхендж - тобто тривимірну його реконструкцію, зроблену на комп'ютері (т.зв. VRML-реконструкція). Щоправда, для того, щоб її побачити, слід мати добре терпіння або добрі канали зв'язку - розмір файла понад мегабайт. З Стоунхенджа через посилання можна потрапити на інші мегалітичні сайти - Авербері, до Франції, Німеччини, Голандії. Слід зауважити, що на сторінках, розміщених в останніх країнах якість ілюстративного матеріалу краща, ніж у Британії.

Висвітлюють свою роботу в Інтернеті численні наукові товариства та фонди, які об'єднують фахівців з окремих спеціалізацій, археометрії. Тут можна не тільки обмінятися новинами з

колегами, але і отримати запрошення (точніше, висловити бажання бути запрошеним) на ту чи іншу конференцію, семінар, сімпозіум. Зараз вся інформація про подібні події широко поширюється в Інтернеті, значно розширюючи можливості професійного спілкування безпосередньо між вченими. Деякі з товариств повідомляють про свої проекти та польові дослідження. Цікаво було познайомитися зі сторінкою Центру по вивченню Євразійських номадів (The Center for the Study of the Eurasian Nomads - CSEN). Воно ставить на меті вивчення кочових народів у степах від Дунаю до Монголії, проводить археологічні експедиції. Можна побачити мальовничу інформацію про розкопки багатощарового поселення в республіці Молдова, які проводилися разом з молдавськими археологами в 1996-1997 роках, ілюстровану знімками розкопок, знахідок та сцен експедиційного життя.

Якщо вас цікавлять тільки зображення археологічних комплексів, тоді до ваших послуг сторінка «Розкопки і пам'ятки» створена на сервері ARGO. Тут дано перелік визначних місць по країнам Європи- від Британії до Румунії. Фотографії кольорові, хоча не завжди високої якості. Найбільше сайтів з зображеннями з таких країн, як Італія та Франція. Тут і передісторичне мистецтво із печер в Піренеях, меровінгські мозаїки базилики в Сент-Квентіні, гробниці етрусків, нарешті- імператорський Рим. Можна побачити визначні місця Греції, Кіпра. Чимало сторінок по Британії, Ірландії, Німеччині. Найкращі за якістю знімки вдалося знайти саме там. Трьома позиціями представлена Румунія, двома- розкопками Покровських курганів та багатощарового селища Великент в Дагестані- Росія.

Значне місце в мережі посідають музейні зібрання. Вже сервер ArcNet пропонує доступ до web-сторінок багатьох 98 музеїв світу. Серед них чимало мають відношення до археології Європи. Тут є Музей Природничої Історії в Вашингтоні, який експонує тематичну виставку про походження цивілізації із залученням кращих знахідок зі Старого Світу. Представлені Олександрійський археологічний музей з його колекцією єгипетських старожитностей, музеї Рима, Берліна, Відня, Лондона і Парижа. Представлені в цьому списку своїми музеями Греція, Іспанія, Голандія, країни Скандинавії, Польща, Словенія, Люксембург, Ізраїль, інші країни. Через пошукові сервери в США вдалося вийти на музеї Росії. Показано деякі античні старожитності з колекції Пушкінського музею в Москві. Наш сусіда-Румунія має сторінки шести найбільших музеїв художнього та історичного профілю.

Останнім часом в пресі з'явилися повідомлення про появу в гіперпросторі сторінки Санкт-Петербурзького Ермітажу. Цей проєкт отримав грант від корпорації IBM- близько 1,5 мільйона доларів. На замовлення для цього проєкту було розроблене спеціальне програмне забезпечення, особливо для захисту високоякісних зображень від несанкціонованого (просто кажучи- піратського) копіювання. Ці програми створюють електронні «водяні знаки» на оцифрованих зображеннях, які можна виявити в разі потреби. У музеї встановлено термінали, на яких можна подивитися сторінку, яка відкриває всім бажаючим доступ до фондосховищ музею, раніше недоступних звичайним відвідувачам. Тепер, не виїжджаючи з Києва, можна добре роздивитися, наприклад, колекції золота з скіфських курганів, розкопаних колись на півдні України, - серед них такі шедеври, як золотий гребінь зі сценою битви між скіфами із кургану Солоха або амфору з кургана Чортомлик...

Археологи нині шукають і використовують спеціальні комп'ютерні програми. Певну кількість їх можна знайти в Інтернеті. Оксфордський університет пропонує програму OxCal v. 2.18, призначену для калібрування (визначення календарного віку) радіовуглецевих дат, яку можна отримати безпосередньо з сервера університету. Там же є докладні інструкції по її використанню та необхідні приклади, в разі необхідності можна звернутися безпосередньо до виробника продукту і отримати необхідні консультації. З цієї ж сторінки ви можете потрапити на сайти лабораторій, які пропонують аналогічні програми в інших країнах.

В розділі «Археологічне програмне забезпечення» (Archaeological Software), що міститься на сервері ArchNet, можна знайти більший вибір різноманітних аналітичних програм, які стосуються різних сторін роботи археологів. Серед них такі відомі пакети, як *BASP: The Bonn*

Archaeological Statistics Package (DOS and Windows)- Version: 5.29, Calib v. 3.03c, Radiocarbon calibration program- калібраційна програма для C14 дат. Особливе місце займає опрограмування для картографії різних видів робіт. Для роботи в печерах та гротах створено CavePlot (працює на платформах IBM та MAC), добрим додатком до неї стане спеціальна оболонка баз даних RAD - (Rock Art Database MS-DOS), де можна буде зберігати отримані матеріали. Для картографування археологічних комплексів призначено Map Maker. Є спеціальні засоби для моделювання певних історичних процесів. Так, інтерактивна програма Fogager 2.01, відома також, як "Brian's World" дозволяє розраховувати продовольчі ресурси для різних типів первісної економіки, тобто займатися палеоекономічним моделюванням.

Важливе місце в житті науковців нині відіграє пошук різноманітних грантів та контрактів за кордоном. Ці питання також можна вирішувати, користуючись Інтернетом. Наприклад, сторінка Національної Наукової Фундації США пропонує оголошення не тільки відомості про кілька десятків грантів та умови їх надання. Її сторінка містить посилання на інші товариства та фундації, установи, які проводять конкурси на отримання грантів в галузі археології.

Окрема тема- електронні археологічні журнали та видавництва. Тут можна оперативно ознайомитися з найновішими публікаціями таких солідних видань, як, наприклад, Antiquity, Nature або Radiocarbon, що вже мають солідну «паперову» історію. Поруч з ними вже кілька років співіснують часописи, які можна прочитати виключно в Інтернеті. Це такі видання, як Online Archaeology, Internet Archaeology, CBA Briefing. Масштаби електронних видань та кількість читачів вражають в порівнянні з традиційними виданнями. Так, вже на початку свого існування в 1996р. обсяг Internet Archaeology досягав 403 мегабайти- понад 2000000 сторінок тексту, а кількість користувачів позначалася шестизначним числом- лише щодня його сторінки відвідувало в середньому 900 осіб. Сьогодні це видання має 7200 постійних передплатників. Тему електронних видань в Інтернеті ми маємо докладно висвітлити в наступній розвідці.

Не аби яке місце посідають комерційні сайти, які пропагують здебільшого послуги різноманітних туристичних фірм або книжкових видавництв. Останні подають плани, анотації, перелік книжок, які є на складах. Якщо ви маєте рахунок у відповідному банку, покупку може бути зроблено безпосередньо під час сеансу в Інтернеті. Книжку надішлють звичайною поштою. Проте є установи, які пропонують вже електронні видання. Технологічна лабораторія при одному з університетів США рекламує записані на CD-Rom колекції слайдів з археологічних досліджень, зображеннями знахідок, інтерактивні археологічні мультимедійні програми тощо.

Новинкою останніх років стала поява сайтів, на яких розміщено справжні віртуальні світи, де представлено окремі археологічні комплекси- комп'ютерні реконструкції, створені за допомогою мови VRML спеціально для демонстрації в Інтернеті. Ілюзія тривимірності повна, ви можете пройти по вулицям Помпей, заходячи при цьому в будинки, заглянути в середину єгипетської гробниці. Одними з перших проєктів «віртуального будівництва» стали мегалітичний комплекс Стоунхендж та римський театр в Корнуеллі, відтворені британськими фахівцями та програмістами. На сервері LuckyNet в Києві мені вдалося знайти віртуальні моделі селенця та будинку трипільської культури мідного віку, створені в НДІ пам'яток охоронних досліджень при Міністерстві культури та мистецтв України.

Цікаво було побачити, чи присутня в Інтернеті археологія України. Виявляється, так- біля десяти окремих сайтів з різних регіонів- Донеччини, Криму, Запоріжжя і звичайно Києва. Серед них- сторінка заповідника Хортиця, видавництва в Луганську, яке друкує археологічну літературу, фундації, яка веде розкопки в Кам'янці-Подільському, реклама видавництва «Поліс-Пресс» з Одеси, відомості про спільний з американцями «Чорноморський проєкт» з підводної археології в районі Севастополя. Київ представлений чотирма сторінками. Це вже згадана сторінка НДІ пам'яток охоронних досліджень при Міністерстві культури та мистецтв України, сторінка професора Д.Я.Телегіна, присвячена козацьким старожитностям- камінним хрестам- на півдні України. Слід відзначити оформлення останньої, зроблене зі смаком та доброю якістю ілюстративного матеріалу. Є дві сторінки академічного Інституту археології. Одна з них, крім

загальних даних про Інститут та його роботу представляє археологічну виставку, присвячену трипільській культурі- «Трипільський Світ», на якій можна побачити статуєтки, посуд з розкопок.

Наповнення мережі Інтернет надзвичайно динамічне і zarazом консервативне. Тут можна зустріти сайти, створені три- п'ять років тому, з скромними чорно-білими зображеннями, або взагалі «голі» тексти. Разом з тим весь час зростає число нових сторінок- аж надто вишукано оформлених, з останніми «хітами» типу віртуальної реальності, відео, звуковим супроводом. Що не застаріває- це реальна інформація . Засоби її ефективного пошуку розвиваються досить динамічно і оперативно, дозволяючи кожному, хто цікавиться археологією і знає, що шукати, знайти потрібне в цьому океані- кількість сайтів зі словом «археологія» пошуковий сервер AltaVista визначив у березні 1998 року цифрою понад 320000 (триста двадцять тисяч) одиниць.

Європейська археологічна спадщина широко представлена в Інтернеті. Можна визначити такі тенденції у поширенні археологічної інформації в гіперпросторі WWW, як зростання числа сайтів, збільшення їх інформативності та видовищності, розвиток та кількісне зростання спеціалізованих пошукових систем з археології та її підрозділів, і головне- появу інтеграційних проєктів, що мають на меті об'єднати зусилля фахівців з окремих установ та держав у справі поширення інформації про археологічну спадщину.

Підготовано по матеріалам з мережі Інтернет. Київ, травень 1998 року.

ТИМЧЕНКО М.П.

АРХЕОЛОГІЧНА ІНФОРМАТИКА

Результати побіжного опитування ведучих наукових співробітників на тему «Чи маєти Ви РС?», показує, що ним фізично (не віртуально) володіє багато хто. Але надія, що РС може замінити власні інтелектуальні здібності або компенсувати їх відсутність, через пару років навіть пасивної близькості з РС проходить. Цього часу досить для кристалізації запитання «Що робити з РС?». Але він і так забирає багато часу і яка користь у науковій роботі у тому, що у вашому комп'ютерному «кегельбану»¹ встановлено вже 1000 (у тому числі *Brush Script MT* або *Futura XBldf BT*) шрифтів? Аналіз продукції тих же самих ведучих наукових співробітників (див., наприклад, цей збірник) показав, що використання ними РС більше, ніж як хитро-мудрої друкарської машинки, яка вміє усе, навіть робити і вставляти у текст ілюстрації, не пішло. Цікаво, що в Європі, у якій закликають вчитись суворі експерти з INTASу, рівень застосування РС також не відповідає їх потенційним можливостям. Реальні приклади співробітництва з німецькими і датськими археологами показали, що практична робота за сучасними інформаційними технологіями з археологами середнього та старшого покоління можлива, але не легка. Не кожна європейська країна має вищі учбові заклади з спеціалізацією, яка допомагає опанувати комп'ютерні знання на сучасному рівні з метою подальшого їх застосування у історичних дисциплінах. Лише в Голандії та Великій Британії відомі великі центри, які готують спеціалістів у застосуванні комп'ютерних методів в археології.

Такий стан ще більше дивовижний тому, що специфікою археології (ми маємо на увазі постпольову фазу роботи археолога) є робота з списками (описами колекцій, обробкою масового матеріалу, пов'язання його з умовами знаходження, ...), тобто з об'єктами, що мають природньо структуровану будову. І, здається, РС були придумані саме для археології. Але, не зважаючи на те, що з моменту своєї появи, РС вже десять разів змінили свою апаратну сутність (згадаємо, як мало часу пройшло з появи перших IBM PC 286/8 МГц до розповсюдження

¹ Кегль шрифту - це, так би мовити, фізичний розмір шрифту даної гарнітури, або висота площадки вічка літери у пунктах, тобто, у одиницях типографської системи вимірювання.

Pentium/400 МГц) і інтерфейсну оболонку (від триумфу Norton Commander¹ до звичайнісеньких повсякденних Windows 95), реальний стан комп'ютеризації в археології досі вказує лише на футурологічність напрямку, який умовно назовемо археологічною інформатикою.

Термін "археологічна інформатика" ще не ввійшов у термінологічні системи науки. Можливо, він і не одержить широкого розповсюдження, як вже не одержав розповсюдження у західному наукознавстві термін "інформатика" (без всяких визначальних слів перед собою)². Він зкалькований з терміну "історична інформатика", який досить активно використовується. У Російській Федерації навіть був розроблений відповідний, дуже великий за обсягом, підручник для ВУЗів³. Його автори - співробітники лабораторії історичної інформатики кафедри джерелознавства вітчизняної історії Московського держуніверситету - приклали чимало зусиль, щоб довести зрілість і корисність цього напрямку. На жаль, конкретних прикладів використання істориками комп'ютерів - обмаль. Наведомо два. Відома професійно орієнтована система керування базами даних для історичних наук KLEIO (Інститут історії суспільств Макса Планка, Гетинген, Германия). Досвід для цієї системи накопичується з 1978 р. У 1986 р. вона стає центральним проектом у межах програми "Автоматизоване робоче місце історика" з головним призначенням трансформації історичного джерела у машиночитаему копію. Більш пізньою розробкою є робоча станція історика (автор М. Талер⁴). У ній закладено ідею інтеграції методів обробки зображень (тобто включення зображень безпосередньо в базу даних поряд з їх вербальним описом; покращення якості зображень та їх розпізнавання, тощо) в узагальнене джерело-орієнтоване середовище, яке програмується.

В археології справи складаються з точністю до навпаки. Тут немає ні відповідного солідного підручника, ні методологічної бази, ні добре фінансуємих проектів, але окремих прикладів успішного застосування інформаційних технологій набагато більше (дивись статтю О.М. Петрашенко, С.І. Беляевой⁵ та наш вже трохи застарілий огляд⁶). Усі ці приклади можна класифікувати на ряд напрямків, кожен з яких є корисним професійному археологу, який водночас не є професійним користувачем РС.

Перший напрямок є очевидним - це видавницька діяльність та підготовка рукописів до друку. До послуг авторам текстовий процесор Word 6, численні програми обробки даних (розпізнавання та конверсія текстів, полімовні перекладачі, перевірка орфографії та пунктуації, ділова графіка, електронні таблиці, системи керування баз даних, тощо). Але у цьому

---

¹ Цікаво, що зараз сам Пітер Нортон пише товсті книги, про те, як зручно працювати у ... Windows 95 (спробуйте знайти бестселер П.Нортон "Полное руководство по Windows 95", М.: Питер, 1998. - 560 с.), Авторитету П. Нортон не можна не довіритись. Windows 98 (мабуть, Windows 00 у найближчий час) - це наступний крок у світле інформаційне майбутнє, у якому не буде запитань, а будуть лише самі відповіді.

² "Інформатика" - це одна з державних мрій періоду зрілого соціалізму, коли обчислювальна техніка у СРСР почала відставати навично від своїх імперіалістичних конкурентів. Тоді можна було замість розробки та впровадження фізичних електронних пристроїв або діючих програм обробки даних займатися марнословотворенням. Якщо зазирнути у словники, то можна побачити, що в англомовних країнах такого терміна не вживають (тобто, реальні творці інформаційних технологій вживають computer science, information processing, information systems, cybernetics). Автори "Англо-українського словника з інформатики та обчислювальної техніки" (Львів, СП "Бак", 1995) вибрали таку його англійську назву: "English-Ukrainian Dictionary of Computer Science". Таким чином Р.Іваницькому, Г. Кияку, авторам "5-ти мовного тлумачного словника з інформатики" (Київ, 1995.- 372 с.), вдалося видати словник з науки, якої де-факто ще існує.

Белова Е.Б., Бородкин Л.И., Гарскова И.М. и др. Историческая информатика. М.: Мосгорархив, 1996. - 396 с.

⁴ М. Thaller. The need for a theory of historical computing // History and Computing II.N.Y. 1989.

⁵ Беляева С.О., Петрашенко О.М. Про основні напрямки та результати застосування автоматизованої системи обробки джерел в Інституті археології НАН України. // Археологія.-1995.- 2 -С.120-122.

⁶ Крижицький С.Д., Тимченко Н.П., Гаврилюк Н.А. Информационное обеспечение археологических памятников раннего железного века//Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи.-Полтава. 1996 -С.299-306.

випадку не можна переходити межі, за якою починається безконтрольна самовидавнича діяльність, яка приводить до генерації інформаційного сміття¹.

Другий напрямок - це комунікаційно-ресурсний напрямок, насамперед, - електронна пошта, потім інформаційні ресурси, що надають мережі типу Internet. Електронна пошта дозволяє за дуже дешевими тарифами спілкуватись у реальному часі у зручній формі з будь-яким кореспондентом. Про послуги Internetподібних інформаційних мереж - дивись статті М.Ю. Відейко і О. М.Петрашенко у цьому збірнику. У цій мережі дуже зручно виставляти. Прикладом цього є сторінка запорізьких підводних археологів В.В. Нефьодова, М.А. Остапенка

<http://win.bcs.zaporizhzhе.ua/khortitsa/index.html>.

Зараз єдиною перешкодою на шляху особистого оволодіння інформаційними ресурсами світових мереж стає вільне володіння англійською.

Третій напрямок потребує більш вдосконаленого підходу і великих затрат часу. Це обробка даних типу списків. Починати треба з Excell-таблиць. Через короткий час, по мірі швидкого ускладнення структури та обсягів даних, що обробляються, виникає потреба переходу до спеціалізованих програмних продуктів з предметною або проблемною орієнтацією засобів обробки даних. Для археологів, що пов'язані з обробкою кераміки, - бази даних - це не пустий звук. Це - мрія трьох поколінь археологів, якщо рахунок вести з робіт Д.В. Деопіка, Ж.-К. Гардена, В.Ф. Генінга. Узагальнити десятки і сотні тисяч записів з десятками ознак - під силу тільки програмним засобам. Програми обробки колекцій кераміки, які містять аналізи зображень та засоби графічної реконструкції посуду, обов'язково повинні входити до складу автоматизованого робочого місця археолога. Наявність автоматизованого місця археолога дозволить обробляти дані безпосередньо у полі.

Вже декілька років рядовий археолог має можливість зануритись у світ спеціалізованих, але дуже вдосконалених і дружніх пакетів програм, розповсюджених у середовищі суміжних археології дисциплін. Не має сумнівів у перспективності використання у повсякденній роботі географічних інформаційних систем (ГІС); різноманітних комп'ютерних систем автоматичного проектування (наприклад, побудова за допомогою AutoCAD-14 трьохмірних реконструкцій курганів за даними польових вимірів координат точок у розрізах та на плані); глобальної системи позиціонування (тобто, визначення координат - широти, довготи, висоти - даної точки); систем протоколювання процесу натурних експериментів (наприклад, у реконструкції технологічного процесу опалу ліпної кераміки). Реальним шляхом оволодіння представником гуманітарних наук цих складних інформаційних технологій є складання та втілення спільних з фахівцями у галузі інформатики проектів.

---

¹ Яскравим прикладом виробництва не дуже апробованої друкованої інформації являють сторінки молодого видання "Археометрія", який без особливого перебільшення можна назвати журналом одного автора (М.І. Жарких). Плодючість автора, причому у самих різних галузях (за винятком хіба-що хімічних наук) подібна до вільного процесу розмноження мухи-дрозофія. Якщо у 1-ому номері, який уміщував 20 статей, перу М. Жарких належало тільки 4 (20 %) статі, то у 2 номері на 17 статей приходиться 6 творів М. Жарких (коефіцієнт жаркозаповненості збільшився на 15 % і сягнув до 35 %). Таким чином Міністерство культури і місцевств та його інститут (на титульній сторінці "Археометрії" вказані саме вони) фінансують цікавий експеримент перетворення періодичного видання у прижиттєву збірку творів М. Жарких. Масу запитань також викликає твір М. Жарких під назвою "Бібліографія старої України 1240-1800 рр. (зошит 1)", К., 1998. - 240 с., що був виданий в Інституті пам'яткоохоронних досліджень. Чи потрібний такий поверхневий каталог джерел? Це видання вийшло ніби то у вакуумі - ніби немає закладів, які професійно вивчають історію, археологію, бібліографію, будують інформаційні системи. Яка користь від цієї друкованої репліки дуже суб'єктивної бази даних? Наприклад, в улюбленій М. Жарких археології, яка "висвітлювалась" у цьому виданні, купа помилок як загального, так і спеціального характеру. Від охорони пам'яток, а в багатьох випадках і від істини, твори М. Жарких далекуваті.

ПРОЕКТ «СКАРБИ УКРАЇНИ»

Серед гуманітарних чинників державотворення в Україні ключове місце посідає створення та поширення наукової інформації в галузі історії та культури. Нові інформаційні технології дають унікальну можливість масового та оперативного поширення значних обсягів такої інформації, які недоступні традиційним засобам (ЗМІ, видання книг, тощо). Однією з основних проблем інформатизації в Україні, як відомо, є обмеженість вітчизняних інформаційних ресурсів. Один з її наслідків - вимушена орієнтація вітчизняного споживача на закордонні джерела інформації. Якщо в галузі сучасних технологій така орієнтація є виправданою, то в галузі культури не може бути визнана оптимальним явищем. Ситуація в галузі використання вітчизняної культурної спадщини є складною та суперечливою. З одного боку наша держава є власником, без перебільшення, унікальних старожитностей і культурних цінностей світового значення. З іншого боку доступ до цих цінностей з боку суспільства обмежений найвищим ступенем інформатизації цієї спадщини. Сама ж інформатизація обмежена як капіталовкладеннями, так і засобами, якими вона здійснюється. Традиційні методи створення та поширення культурної продукції- друкування книжок, періодики, кіно- та відеопродукція, організація виставок- дороги та недостатньо мобільні. Прогресивні електронні носії інформації, інформаційні мережі відкривають нові можливості у вирішенні цього питання.

Початок 90-х років приніс поширення в Україні мережі Інтернет. Кожен з мільйонів користувачів мережі Інтернет має доступ не тільки до сторінок багатьох ілюстрованих журналів, наукових видань, бібліотек, але і до музейних колекцій, науково-популярних лекцій, виставок, об'яв та оголошень, може поділитись своїми враженнями від побаченого з власником Web-сторінки одразу ж після її перегляду. Про інтерес до археології може свідчити кількість щоденних читачів лише одного з найповажніших електронних часописів- "Internet Archaeology", яке коливається від 900 до 1300 осіб щодня- тобто кількох сотень тисяч річно. І це лише один з понад 50 археологічних електронних журналів. Принципово важливою є можливість оперативного виходу в світовий інформаційний простір,-адже нині для українських істориків, археологів це одна з найскладніших проблем. Приєднання до інформаційної мережі може певною мірою стати заміником для закордонних відряджень, зробити можливим особисте спілкування з науковцями інших країн, що є необхідним елементом для підтримання високого наукового рівня вітчизняної науки та її дальшого розвитку.

Міністерство в справах науки та технологій виступило замовником і відкрило фінансування робіт по створенню інформаційного осередку «СКАРБИ УКРАЇНИ» в Інституті археології НАН України. Науковий керівник проекту- академік НАН України П.П.Толочко.

Метою проекту «СКАРБИ УКРАЇНИ» є поширення наукової та науково-популярної інформації з історії та культури УКРАЇНИ у всесвітній мережі INTERNET. Для цього планується створення інформаційної мультимедійної програми з археології, давньої історії України на Web-сервері в мережі Інтернет. Проект крім того передбачає вивчення та узагальнення досвіду в створенні інформаційних осередків в мережі Інтернет в галузі археології. Важливим етапом роботи є розробка Проекту інформаційного наповнення осередку, що має стати сценарієм мультимедійної програми. Наступний етап роботи- на підставі цього проекту його інформаційне наповнення даними з археології та давньої історії з використанням археологічних колекцій та архівних матеріалів Інституту. Заключним етапом має стати створення інформаційного Web-сервера інституту археології НАНУ.

Web-сторінка має бути створена на базі електронного видавництва з використанням як існуючих в Інституті археології розробок у галузі інформатизації археології, так і шляхом виконання нових проектів. В інформаційній системі мають знайти відображення такі результати наукових досліджень, як вже створена багатотомна "Давня історія України", інші існуючі наукові та науково-популярні праці з археології та історії України. Плануються електронні каталоги унікальних наукових археологічних фондів, архіву. Враховуючи специфіку археологічних

матеріалів розпочнеться створення банку візуальної інформації, де буде розміщено найважливіші історичні реліквії, які зберігаються у фондах Інституту, організовані в ряд віртуальних археологічних виставок. Важливим елементом системи стане електронний варіант журналу "Археологія". Інформаційна сторінка має охопити дані про інститути та організації в галузі археології та охорони пам'яток, окремих дослідників. В перспективі можливе підключення до цього процесу інших установ- музеїв, навчальних закладів, органів охорони пам'яток, громадських організацій та фондів.

Розміщення в Інтернеті зробить доступною інформацію в галузі давньої історії та культури України фахівцям, студентам, науковим та державним установам, посольствам та представництвам, різноманітним благодійним фондам, широкому колу зацікавлених осіб в усьому світі. Інформацію щодо проекту можна знайти і в мережі Інтернет. Адреса Web-сторінок Інституту археології НАН України: WWW//ICTCST.KIEV.UU/INTELLECT.HTM

ПАШКЕВИЧ Г.О.

ПРО ВІДБІР ЗРАЗКІВ ДЛЯ ПАЛЕОБОТАНІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Палеоботанічні дослідження в археології знаходять застосування при реконструкції умов існування людини в минулому та для реконструкції економічного розвитку давніх суспільств і в першу чергу - землеробства. З цією метою використовуються два напрями: спорово-пилковий аналіз та палеоботанічні дослідження.

Спорово-пилковий аналіз - це послідовне статистичне вивчення викопних пилю та спор. Зміни у складі спорово-пилкового спектру пов'язані з тими змінами, що відбуваються у рослинному покриві як під впливом кліматичних коливань, так і під впливом господарчої діяльності людини. При відбиранні зразків у полі для подальшої обробки їх у лабораторних умовах слід обов'язково дотримуватись певних правил, щоб запобігти засмічуванню зразків пилом та спорами сучасних рослин. Ці правила такі:

Перед відбиранням зразків треба мати достатнє уявлення про геологічні умови залягання культурного шару, знати його стратиграфічне положення. Не завадить для цього консультація фахівця-геолога. Відбір проводити з добре підготовлених розрізів - відслонень або шурфів. Стінку розрізу треба ретельно зачистити. На розчищеній поверхні має бути добре видима послідовність залягання прошарків. Розріз описується, вимірюється, проставляються номери майбутніх зразків разом з глибинами їх відбору. Зразки треба брати по всьому розрізу, включаючи, крім культурного шару, підстилюючі та перекриваючі його горизонти.

Відбір проводити обов'язково знизу догори розрізу. Такий спосіб відбору гарантує від зашпання нижніх зразків і засмічування їх. Зразки найкраще відбирати спочатку у поліетиленові мішечки, а потім вкладати їх у більш надійні з матерії.

Поліетиленовий мішечок зав'язується, зверху вкладається етикетка, на якій має бути інформація про назву пам'ятника, номер зразка, глибину відбору проби, дату відбору, а потім знову зав'язується вже над етикеткою. Таким чином, етикетка знаходиться між двома зав'язками, не потрапляючи у ґрунт. Можна також помістити етикетку у невеликий поліетиленовий пакет. Такого способу розміщення етикетки слід обов'язково дотримуватись, бо він гарантує збереження її від руйнування внаслідок тертя або внаслідок гниття під дією вологості ґрунту.

Паралельно та ж інформація, що на етикетці, заноситься до польового щоденника. Тут же треба замальовати розріз у вигляді стовпчика, на якому вказати нумерацію зразків з глибинами їх відбору. Відстань між точками відбору зразків у супісках, суглинках та глинах має бути 20-30 см, у викопних ґрунтах - 10-15 см, у піску - 1-2 м, у торфі та озерових відкладах - 2-3 см. Вага зразка становить приблизно 150-200 грамів для мінеральних порід і 50-100 грамів - для органічних, тобто торфу та озерових відкладів.

Наступна робота над зразками проводиться в лабораторії, куди їх слід відправити, акуратно запакувавши у ящики або коробки окремо від кераміки, кісток та інших матеріалів.

Цікаві дати може дати спорово-пилковий аналіз тіста кераміки або заповнень шлунку викопних тварин чи посуду. Якщо такий матеріал виявився під час розкопок, його треба ретельно загорнути, додавши етикетку.

Палеоботанічні дослідження - це аналіз обвуглених зернівок та насіння, перш за все, культурних рослин та супроводжуючих їх бур'янів, а також вивчення їх відбитків на посуді, його фрагментах та в обмазці. В обвугленому стані найчастіше зустрічаються зернівки та насіння, зрідка - колоски або їх частини, а також горіхи, плоди. Причинами обвуглення були пожежі або випадкові попадання зерна у вогонь при приготуванні їжі чи висушуванні зібраного збіжжя. Адаже для вивільнення зернівок плівчастих пшениць з колосків їх треба було добре прожарити, для чого користувались глиняними жаровнями та печами. Найкраще зберігають морфологічні ознаки ті зернівки, які були знайдені у зернових ямах або в горщиках, тобто ті, що не потрапили під пряму дію вогню.

Обвуглений матеріал буває в заповненнях господарчих ям, посуду, жител та різних споруд. Великі об'єми обвугленого зерна звичайно добре видно і збирати його в такому випадку легко. Важливо лише відбирати зерно разом з землею, що гарантує від втрати невеликого за розмірами і тому майже невидимого неозброєним оком насіння бур'янів.

Знахідку слід ретельно загорнути, додавши етикетку з інформацією про назву пам'ятника, належність його до певної археологічної культури, місце відбору, глибину, дату.

Щоб уникнути випадковості при збиранні рослинного матеріалу, в останні роки для концентрації зернівок і насіння, а також для вилучення його з темних суглісків та суглинків, користуються методом флотації, тобто промивки. Такий спосіб спочатку знайшов широке застосування при розкопках у посушливих районах Ірану, Іраку, Турції, Болгарії, а тепер ним широко користуються і в Європі. Побудований він на тому, що питома вага органічних речовин менша ніж у неорганічних і вони спливають на поверхню води. Для кращого поділу на органічні та неорганічні частки до розмішаного у воді зразка додають піноутворюючі речовини. Найвідоміші з них - порошкові миючі засоби. В останні роки користуються при промивці спеціальними пристосуваннями, що складаються з великої ємкості, кількох сит у ній, мотора для подачі води та перемішування суміші. Застосовуючи цей метод, дослідники мають можливість систематично отримувати великий палеоботанічний матеріал. Значення цього методу для археологічних досліджень настільки велике, що Р.Денелл порівняв його з появою телескопу в астрономії. Найпростіша промивка полягає у наступному. Відбирають відро ґрунту з тієї ділянки розкопу, що має найбільш темний колір або з того місця, де була піч чи яма для сміття. Ця проба промивається у декілька прийомів. Невеликий зразок з відібраного ґрунту (десята частка) розмішується у відрі з водою. Органічні частки спливають на поверхню, неорганічні рештки сідають на дно. Верхню частину суміші, що містить органічні частки, обережно заливають через сито з отворами не більш як 0,5 мм. Залишок на ситі обережно переносять на папір (добре підходить для цієї мети газета) і залишають для просушування у затінку, уникаючи прямого сонячного проміння, що може зруйнувати обвуглені зернівки. Те ж саме треба зробити з усім відібраним для промивки зразком ґрунту, промиваючи його у кілька прийомів. Зібрана у кілька прийомів висушена органічна маса обережно загортається у папір, до зразка додається етикетка і робиться запис у щоденнику.

КОСТЮК І.А.

МЕТОДИКА РЕСТАВРАЦІИ КЕРАМИКИ

(НА ПРИМЕРЕ НАХОДОК ИЗ ОЛЬВИИ)

Целью реставрации является консервация и восстановление облика предметов, максимально приближающегося к первоначальному, при условии сохранения физической, исторической и эстетической целостности реставрируемых объектов в процессе самой реставрации. Ниже приводится описание процесса реставрации уникальных керамических изделий из Ольвии. Здесь пойдет речь о реставрации лишь четырех из них, выполненных автором за последние два года [1].

Терракотовая полуфигура Деметры III в. до н.э. из собрания НМИ Украины [2] найдена на участке И в 1935 г. (атрибутирована М.М.Худяком [3]). Высота терракоты 18,6 см, она выполнена из глины светло-серого цвета с блестками. Полуфигура полая с круглым отверстием на обратной стороне.

На реставрацию терракота поступила склеенной из 11 фрагментов, соединенных неточно между собой темно-коричневым клеем БФ. В процессе предыдущей камеральной обработки части были тщательно вымыты, из-за чего практически утратился почти весь красочный слой. Сохранились лишь незначительные остатки белой краски над коримбами, а также красной краски на калафе и в складках хитона. Полуфигура имела большие утраты на спине, с правой стороны головы. Отсутствовало около двух третей калафа. Поверхность терракоты была оббита, повреждены глаза, нос.

Задачами реставрации являлись: расклейка, очистка от грязевых наслоений и следов старой склейки, закрепление консервантом остатков краски, обессоливание, соединение фрагментов, восполнение утрат гипсополимером (гипс, ПВА), мастиковка швов и трещин, тонировка.

В процессе работы механически удалены следы старой склейки ватно-марлевым тампоном, смоченным в этиловом спирте. Мягкой кистью закреплены остатки красочного слоя консервантом (2% р-р ПВБ [5] в этиловом спирте путем трехкратного пропитывания). Дистиллированной водой сняты незначительные грязевые наслоения. Обессоливание производилось в течение 7 дней в сменах дистиллированной воды с последующей проверкой на содержание хлоридов в водной вытяжке раствором азотнокислого серебра. Фрагменты затем соединены 10% раствором ПВБ в этиловом спирте. Утраты восполнены гипсополимером, швы и трещины замастикованы мастикой, изготовленной из смеси белил титановых ПВА, талька и дистиллированной воды. Тонировка доделок и мастиковки производилась титановыми белилами и темперой ПВА.

Еще одна довоенная ольвийская находка 1937 г. - канфароподобный хиосский кубок середины VI в. до н.э. из собрания НМИ Украины [6], поступила на реставрацию засоленной, со следами плесневых образований в виде темных точечных пятнышек, с утратой одной ручки и многочисленными сколами по венчику, склеенной из шести фрагментов темно-коричневым клеем БФ с клеевыми затеками.

Кубок двуручный, орнаментированный снаружи по периметру четырьмя апотропеями в виде глаз в верхней части, веткой плюща в центре и геометрическим меандровым орнаментом внизу. Сосуд тонкостенный, светлоглиняный, внутри покрыт лаком. Задачами реставрации были: очистка, удаление плесневых образований, обессоливание, придача предмету экспозиционного вида.

В процессе реставрации, этиловым спиртом удален клей, сосуд расклеен. Щавелевой кислотой 3-5% в водной растворе очищен от поверхностных темных пятен. Высолен в сменах дистиллированной воды с последующей проверкой на наличие хлоридов. Склеен 10% раствором ПВБ в этиловом спирте. По подобию сохранившейся, отлита в гипсо-полимере аналогичная утраченная ручка. Восполнены также утраты гипсополимером по венчику. Замастикованы швы склейки. Доделки тонированы составом из белил титановых, темперы ПВА и талька. Наличие талька дало возможность отполировать тонированную часть и придать ей естественный блеск, способствующий целостному восприятию отреставрированного экспоната.

Два следующих уникальных предмета являются находками последних лет и обнаружены на участке Р-25, где исследования проводятся под руководством В.В.Крапивинной. Это клинк чернофигурный с пурпуром конца VI - начала V вв. до н.э., найденный в 1989 г. [7], и терракотовая женская полуфигура [8] (вероятно, изображенне богини Деметры), обнаруженная в 1993 г. в засыпи между уровнями полов с разновременными материалами от VI в. до н.э. до III в. н.э. [9].

Клинк поступил в реставрацию в 12 фрагментах, составляющих всего около 1/6 всей поверхности, сильно засоленный. Очистка и обессоливание были осложнены рыхлостью слоя пурпура, поэтому прежде всего краска была трехкратно укреплена 2% раствором ПВБ в этиловом спирте. Высокая степень засоленности привела к кристаллическим образованиям солей в виде поверхностных белых пятен. Длительное обессоливание проводилось в дистиллированной

воде в течение двух месяцев. По согласованию с автором находки В.В.Крапивиной, конечной целью реставрации являлось не воссоздание полного облика предмета ввиду нецелесообразности сего, а реконструкция его части, составляющей приблизительно одну треть и дающую представление о форме и размерах килика.

В результате склейки фрагментов 10% раствором ПВБ в этиловом спирте был выявлен профиль, и далее в гипсopolимере произведена запланированная реконструкция части корпуса и всей ножки. Доделки замастикованы мастикой, в составе которой были тальк, белила титановые ПВА, дистиллированная вода в пропорциях 1:1:1. При реставрации была визуально прослежена последовательность выполнения античным мастером орнаментации и рисунков на внешней и внутренней сторонах килика.

Художник использовал так называемый технологический брак в композиционно-цветовом решении орнаментики килика. Так, на внешней стороне, при вращении сосуда на гончарной круге, сперва был заполнен фон нижней части тулова лаком, принявшим позднее красноватый оттенок. Далее, так же при вращении, черной лаковой линией выполнены концентрические окружности, а также окружности по краю венчика и на изгибе в месте перехода тулова в венчик. При этом под ручками линия на изгибе прорисована слева направо кистью от руки, что заметно по ее неравномерной толщине. Затем между данными окружностями был нанесен орнамент в виде удлиненных капелек с чередующимися тонкими полосками, расположенными перпендикулярно линиям окружностей. Капельки пурпурные чередовались, в свою очередь, с капельками выполненными первоначально темным лаком, а затем наведенными лаком красноватого оттенка. В месте стыка начала и завершения орнамента две лаковые капельки поставлены рядом. На заключительном этапе росписи мастер изобразил следующие друг за другом пары пеших воинов и всадников черным цветом лака с подведением в некоторых местах (ноги пешего воина и коня, подол плаща пешего воина) лаком более красноватого оттенка. Одежда пешего воина и волосы всадника были наведены пурпурой. В самом конце была сделана прорисовка деталей острым резцом.

Последовательность выполнения росписи внутренней стороны килика та же. Вначале на гончарном круге закрашена лаком красноватого оттенка сплошная полоса в верхней части сосуда. Затем прочерчены концентрические окружности. Далее выполнены точечный орнамент в одном из кольцевых промежутков по окружности и лепестковый орнамент по окружности (поочередно лак с пурпуром). По центру размещен медальон со всадником на вздыбленном коне, подведенный пурпуром с прорисовкой деталей острым резцом. О том, что рисунок в медальоне был нанесен на последнем этапе росписи, свидетельствует размещение части хвоста коня, которая не вместились в границы медальона, поверх концентрического орнамента.

Вся лаковая поверхность внутренней стороны имела осветленные тона. Ручки и ножка были закрашены темным тоном лака в тон силуэтам фигур, расположенных на поясе тулова над орнаментом в нижней части тулова, выполненный в красноватых тонах. При таком удачном контрастном сочетании оттенков черного лака килик приобрел еще более нарядный вид и, вероятно, использовался в качестве парадно-столовой посуды. При тридцатикратном увеличении отдельных участков сосуда с лаковым покрытием хорошо заметны следы сгоревших в момент обжига случайных волосков от кисти, которой наносился лак.

Терракота до начала реставрации состояла из 33 загрязненных частей с остатками краски под грязевыми наслоениями и большим количеством (более 50) фрагментов отвалившейся рыхлой и хрупкой краски разных размеров (от 0,1 до 2,5 см²). Рыхлость и значительные утраты красочного слоя произошли по причине нахождения фрагментов в трамбовке насыпи с примесью лессового грунта из материкового слоя.

Программа мероприятий по реставрации заключала в себе следующие этапы работы: сухая очистка глиняных фрагментов от грязевых наслоений; пятикратное закрепление очищенных участков краски 2% раствором ПВБ в этиловом спирте; осторожная промывка без усилий в теплой дистиллированной воде мягкой губкой; сушка при комнатной температуре и нормальной влажности;

сборка частей 10% раствором ПВБ; очистка от грязи и закрепление 2% раствором ПВБ вновь посаженной краски; восполнение реконструируемых утрат гипсopolyмером, тонировка доделок.

Рельефная пористая поверхность деформированной в процессе пребывания в земле краски усложнила очистку, которая производилась по миллиметру механически тупой иглой с отполированным концом легкими вращательными движениями. Очистка велась под лупой при увеличении в 10 диоптрий. Пыль и частички грязи удалялись мягкой кистью и сдувались пульверизатором. Определенные трудности имелись также в процессе восстановления отслоившихся кусочков красочного слоя с последующей их очисткой и укреплением. Всего было восстановлено участков краски общей площадью около 1 дм².

Вследствие значительных утрат глины, составляющих более 30% без учета невозможных частей рук от локтя до кисти, реконструкция формы терракоты была бы неосуществима без поиска достаточно точных аналогов.

В 1974 г. была найдена терракота Кори-Персефоны [10] на участке "Север-Запад" (под руководством С.Д.Крыжицкого) и атрибутирована А.С.Русяевой и С.Н.Мазарати [11]. Эта редчайшая находка и послужила аналогом при воссоздании формы нашей терракоты.

В результате реставрации реконструированы значительные участки с обратной стороны терракоты, локоть левой руки, поврежденная часть головы. Восполнение реконструируемых утрат глины и мастиковка швов склейки выполнены гипсopolyмером. Тонировка произведена темперой ПВА с белыми титановыми ПВА. После очистки проступило семь цветов красочного слоя, нанесенного на белую грунтовку: телесный, коричневый, охряный, серый, черный, ярко-голубой и ярко-розовый. Очертились линии костюма и возникла возможность его графической реконструкции с подборкой цветов по цветной шкале. По остаткам двух фрагментов перламутра в грунтовке краски, можно сделать вывод об украшении им терракоты. Облегчена возможность проведения химических анализов очищенной краски и дальнейшего научного исследования еще одного уникального памятника материальной культуры, необычного и количеством остатков красочного слоя, и его цветовой гаммы, и размерами самой терракоты, достигающими 33 см в высоту и 25 см в ширину.

Перед реставрацией каждого предмета выбирались наиболее удачные программы реставрационных мероприятий с использованием проверенных методик по согласованию с реставрационными советами НМИ Украины и ИА НАН Украины. Так, при необходимости, процессы склейки и восполнения утрат могут быть обратимыми. С целью профилактики грибковых заболеваний при дальнейшем фондовом хранении и экспонировании, все вещи прошли обработку раствором катамина. Этапы работы фиксировались на черно-белую фотопленку [12].

1. Приношу свою благодарность и признательность В.В.Крапивной и В.В.Шкарупе за любезное предоставление консультаций и дружескую поддержку в данной работе.
2. Фонды НМИУ, инв. № Б 2-2885.
3. Худяк М.Н. Терракоты // Ольвия. - К., 1940. - Т.1. - С.90. - Рис.68.
4. Там же.
5. Поливинилбутираль.
6. Фонды НМИУ, инв. № Б 4-249.
7. Фонды ИА НАН Украины, 0-89/Р-25/1339.
8. Фонды ИА НАН Украины, 0-93/Р-25/2918.
9. Подробный научный анализ двух последних предметов будет проведен исследователями позднее.
10. Фонды ИА НАН Украины, 0-1974/806. Реставрация А.В.Буракова.
11. Русяева А.С., Мазарати С.М. Ольвийська терракота Кори-Персефони // Археологія. - 1978. - 27. - С.61-68. - Рис.1-3.
12. Фотофиксация выполнена Г.Лысенко и Ю.Дикончиевым.

СЕГЕДА С.П.

МЕТОДИКА ЗБИРАННЯ ТА ТРАНСПОРТУВАННЯ КІСТКОВИХ РЕШТОК ЛЮДЕЙ ПІД ЧАС АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗКОПОК

Одним із завдань польових археологічних досліджень є збирання кісткових решток людей, що вимагає дотримання певних правил.

Зачистку скелета під час розкопок стародавніх поховань слід розпочинати з черепа, згодом від ґрунту звільняється грудна клітка та верхні кінцівки, далі - тазові кістки та нижні кінцівки. Спочатку проводиться так звана "груба зачистка" для визначення пози похованого, і лише після цього скелет повністю розчищається зверху і з боків. Особлива увага приділяється зачистці лицьового відділу черепа, крихкі кістки якого часто бувають ушкодженими. Крім того, вони можуть покриті сумішшю глини та червоної вохри, з допомогою якої моделювалось обличчя покійного. Саме такий ритуал зафіксували співробітники інституту археології НАН Академії Наук В.Отрощенко, Г.Євдокимов та ін. в похованнях катакомбної культури доби бронзи Північного Причорномор'я. Вже в процесі вивільнення скелету від ґрунтового заповнення поховальної ями слід вжити певних заходів для закріплення ушкоджених кісток. Гарні результати дає просочування кісток спиртовим розчином клею БФ-2. Перед цією процедурою поверхню ушкодженої кістки треба повністю очистити від дрібних часточок ґрунту, що, змішавшись з клеєм, можуть перетворитися в тверду кірку, видалення якої буде вимагати неабияких зусиль. З цією метою кістки спочатку змитають м'якою кісточкою, а потім протирають ваткою, змоченою в спирті.

Розбираючи скелет, слід звертати велику увагу на його анатомічний порядок. Неправильне положення чи відсутність окремих кісток може мати ритуальний характер. Іноді воно є свідченням прижиттєвого каліцтва чи причиною смерті похованої людини. І в тому, і в іншому випадку це дозволяє отримати важливу інформацію про ідеологічні уявлення та умови життя стародавніх суспільств.

Для дослідження скелету в лабораторних умовах бажано брати всі кістки, однак на практиці часто це неможливо у зв'язку з відсутністю належних умов для зберігання остеологічних матеріалів. Тому найчастіше беруть череп, тазові, довгі трубчасті кістки. Унікальні скелети беруться повністю (бажано монолітом).

Черепи гарної збереженості готуються до транспортування таким чином. Спочатку внутрішня порожнина мозкового відділу, очні ямки і носові кістки очищаються від ґрунту. Ця процедура вимагає особливої обережності, бо, як вже йшлося вище, крихкі кістки лицьового відділу, особливо носові, легко руйнуються. Не слід мити черепи водою, що має місце в практиці археологічних експедицій. Досвід показує, що після інтенсивної обробки на кістках часто спостерігається відшарування компакти (поверхневого шару), з'являються тріщини та інші ушкодження. Крім того, іноді руйнується лицьовий відділ та основа черепа, і, як наслідок, губляться окремі фрагменти. Зауважимо, що в експедиційних умовах допускається лише протирання сухого, гарно збереженого черепа вологим ватним тампоном.

Черепи, видобуті з вологої поховальної камери, слід сушити в тіні, уникаючи прямої дії сонячного проміння.

Для транспортування черепів використовують дерев'яні та пласмасові ящики, днища яких бажано встелити товстим шаром амортизуючого матеріалу, краще всього, паперу чи деревної стружки. Кожен череп загортають в окремий паперовий пакет, який згодом обв'язують мотузкою чи бинтом. Треба прослідкувати, щоб найбільш вразливі частини лицьового скелету - носові кістки, очні яблука були додатково захищені м'яким папером чи іншим матеріалом. Зуби, які випали із комірок, доцільно зібрати в окремий паперовий чи целофановий пакет, що його запаковують разом із черепом. Між запакованими черепами додатково розміщують амортизуючий матеріал.

Зруйновані черепи беруть частинами чи монолітом. Перший спосіб застосовують тоді, коли порожнина черепа заповнена пухкою землею. Зауважимо, що кожен фрагмент слід додатково загорнути в папір.

Монолітом беруться черепи, порожнини котрих заповнені твердою землею. В цьому випадку череп обкопують доти, доки він не залишиться на високому стовбику ґрунту. Розчищені і закріплені кістки (здебільшого це кістки лицьового відділу) покривають кількома шарами м'якого паперу, присипають землею і туго обмотують марлевым бинтом. Потім стовбик зрізають ножом і череп разом із землею загортають в цупкий папір, туго об'язавши пакет мотузкою. Цей своєрідний каркас оберігає череп від зміщення та ушкодження кісток під час транспортування. Ще краще цю роль відіграє цупкий гіпсовий каркас, що скріплює вирізаний і перебинтований моноліт. Такий спосіб спосіб спакування монолітів був застосований вітчизняним археологом Д.Я.Телегіним і московськими антропологами Г.В. Лебединською та Г.С.Сурніною в процесі дослідження мезолітичного могильника Васнавіка III в Дніпровському Надпоріжжі, що дозволило повністю зберегти цінну краніологічну серію.

Кістки кінцівок та тазу загортають спочатку в м'який, а потім - цупкий папір, кожну окремо. Дрібні кістки, наприклад, фаланги зручно зберігати в невеликих коробках.

Слід звертати належну увагу на шифрування остеологічного матеріалу. На всіх взятих для подальшого дослідження кістках скелета вказують рік розкопок, назву населеного пункту, розташованого біля місця розкопок, номер кургана і поховання. Якщо череп беруть монолітом, то в кожен пакет забезпечується етикеткою, що містить наведені вище дані.

Рекомендована література:

Алексеев В.П. Остеометрия: Методика антропологических исследований. М., Наука, 1966. Алексеев В.П., Дебег Г.Ф. Краниометрия: Методика антропологических исследований. М., 1964. Гохман И.И. Население Украины эпохи мезолита-неолита. Москва, Наука, 1966. Малеев Ю.Н., Сегада С.П. Методические рекомендации по исследованию антропологических материалов при археологических раскопках. Киев, 1985. *Piontek J. Biologia populacji pradziejowych: Zarys metodyczny. Poznan, Wydawnictwo naukowe, 1996.*

МИХАЛЬЧИШИН І.Р.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ПО СКЛАДАННЮ ПАСПОРТІВ НА ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ

У справі охорони археологічних пам'яток паспорт є основним державним обліковим і юридичним документом, в якому відображені всі відомості про пам'ятку. До складання паспорта необхідно ставитися як до важливого державного документа, розрахованого на користування протягом досить тривалого часу.

Перед складанням паспорта необхідно перевірити стан збереження поселення, городища, кургану, могильника тощо. Якщо наявність культурного шару на пам'ятці встановлена внаслідок попередніх археологічних розкопок або розвідкового шурфування, то при описі культурного шару, визначенні хронологічних рамок та культурної приналежності пам'ятки слід посилатися на матеріали та документацію археологічної експедиції, яка досліджувала пам'ятку. У такому випадку можна обмежитися візуальним обстеженням на предмет визначення меж поширення пам'ятки, змін або руйнувань її поверхні. Якщо ж на пам'ятці не проводились археологічні дослідження, або проводились дуже давно, то необхідно встановити наявність культурного шару. Не слід брати на облік місця збору підйомного матеріалу, скарбів, монет, якщо наявність шару не встановлена, за винятком курганів та валів, ровів городищ. Не слід брати на облік місця розкопаних, зруйнованих курганів, могильників, поховань, валів за винятком, коли розкопані кургани або вали реєстровані.

У п. 1 паспорта назву пам'ятки необхідно вписувати так, як це прийнято в історичній науці:

- **стоянка** - місце тимчасового перебування окремих людських колективів. Стоянки характерні переважно для періоду палеоліту і мезоліту, коли первісні мисливці та рибалки вели кочовий спосіб життя, часто змінюючи місце проживання в пошуках звірів та риби. В пізніші часи існували стоянки пастухів стад худоби, переважно в степах України, та мисливсько-рибальських племен півночі;

- поселення - місце тривалого проживання первісних колективів. Поселення переважають починаючи з неоліту, коли люди почали займатися землеробством і придомним скотарством;

- селище - довготривале велике поселення землеробів та ремісників, характерне для ранніх слов'ян і Київської Русі;

- городище - укріплене поселення або місто. В Україні вперше виникли у мідно-кам'яному віці, відомі в ранньому залізному віці, але найбільшого поширення набули в період Київської Русі, як оборонні пункти, міста, фортеці, феодальні садиби;

- вали - земляні насипи, споруджені для оборони поселення, міста або якоїсь місцевості. Наприклад, Зміївві, Троянів вали (індекс як у городищ);

- курган - земляний насип над стародавнім похованням;

- могильник - стародавнє кладовище, ґрунтове або курганне. Ґрунтові могильники на поверхні не зазначені нічим, курганні складаються з розташованих близько один біля одного насипів-курганів;

- майстерня - місце виготовлення кам'яних, кістяних, металевих виробів або глиняного посуду;

- металургійний пентр - місце виплавки металу в межах якоїсь території;

- святище, церквище, монастирище - культові місця часів первісного суспільства та місця церков і монастирів періоду Київської Русі;

- кам'яна стела, кам'яна статуя - В Україні кам'яні стели почали встановлювати в мідно-кам'яному віці в степовій зоні, статуї були поширені на слов'янських та половецьких пам'ятках.

Зразки написання хронологічної та культурної приналежності пам'яток.

●городище трипільської культури, чорноліської культури, скіфське, черняхівської культури, слов'янське; Київської Русі;

●стоянка палеолітична, мезолітична;

●поселення енеоліту, бронзового віку, раннього залізного віку (для періоду уї-іп от; до н.е; можна вживати термін "скіфського часу"), східно-подільської групи племен скіфського часу;

●курган ямної культури, скіфський, слов'янський, Київської Русі;

●курган невизначеного часу;

●могильник курганний скіфський;

●могильник ґрунтовий київської культури;

●ділянка валу Немирівського городища скіфського часу;

●вал городища володимиро-волинського періоду Київської Русі (або абсолютна хронологія);

●статуя кам'яна половецька (а не "кам'яна баба");

●стела кам'яна ямної культури;

●металургійний центр катакомбної культури, черняхівської культури, Київської Русі;

●кладовище, городище пізньосередньовічне XIV-XVII ст.

У п.ІІІ датування пам'ятки необхідно подавати якомога конкретніше. Якщо на кургані чи городищі розкопки не проводилися і їх хронологія невідома, то зазначити "не визначене". Інші пам'ятки, хронологія: культурна приналежність яких неясна, на облік брати не слід до більш ґрунтового дослідження.

У п.ІV подається назва області, району, населеного пункту і сільської Ради народних депутатів. Якщо біля населеного пункту є кілька пам'яток, то, щоб їх зручніше розрізняти, бажано назвати урочища, в яких або біля яких знаходяться пам'ятки.

У п.ІV "а" написати, до якої культури належить пам'ятка, хто і коли вперше відкрив її, досліджував, які археологічні роботи проводилися на ній: розкопки, розвідки, шурфування, візуальне обстеження. Де зберігаються знахідки та документація досліджень. У цьому пункті робляться записи про результати кожного обстеження пам'ятки. З метою перевірки стану збереження, а також з метою пошуку археологічних пам'яток необхідно здійснювати археологічні розвідки території області. На пам'ятках, що перебувають на державному обліку, слід встанови-

ти наявність культурного шару, та стан збереження поверхні. При відсутності культурного шару пам'ятку треба зняти з обліку (за винятком курганів, оборонних валів, ровів, могильників).

У п.VII "а" важливо якомога точніше описати місце розташування пам'ятки, зробити його прив'язку до місцевості, тобто вказати відстань від околиці або центру населеного пункту, від церкви, кладовища, школи, заводу, і т.п., з якого боку дороги, на якому березі річки розташоване поселення, на якій відстані, від її русла. Відмітити орієнтири, особливі риси місцевості. Подати детальний опис конфігурації мису, схилу берега, останця берега, на якому розташована пам'ятка та її поверхні. Взагалі, опис місцевості необхідно зробити так, щоб, користуючись ним, можна було встановити місце розташування пам'ятки. Чим менші розміри має пам'ятка, чим менше вона виділяється на фоні навколишньої місцевості, тим детальнішим повинен бути опис місцевості.

Зробити опис культурного шару пам'ятки: глибина залягання від сучасної поверхні, його товщина, насиченість та оклад. В процесі опису археологічного матеріалу, зібраного на пам'ятці, підкреслити у ньому риси, що характеризують дану археологічну культуру, виділити оригінальні речі. Вказати, на якій підставі визначені хронологічні рамки та культурна приналежність пам'ятки.

У п.VIII подавати назву літератури, наукових звітів тільки тих, котрі відносяться до конкретної пам'ятки, вказуючи рік видання і сторінки.

Генплан пам'ятки у паспорті повинен бути складений таким чином, щоб, користуючись ним, можна було встановити розташування пам'ятки на місцевості. Його необхідно викреслювати з використанням загальноприйнятих топографічних знаків, дотримуючись масштабу. Оптимальний масштаб генпланів: розташування пам'ятки відносно навколишньої місцевості - 1:1000-1:10000; розташування відносно населеного пункту - 1:50000-1:100000. Чим менші розміри пам'ятки, тим меншим повинен бути масштаб генплану. Позначити на плані урочища, орієнтири (сопка, висота, церква, кладовище, будівлі, мости тощо) населений пункт або його околицю, межі території пам'ятки. Відобразити найхарактерніші риси рельєфу місцевості, конфігурацію берегів річок, струмків, озер.

Нанести на план місця розкопок, шурфів, зруйновані ділянки пам'ятки. При необхідності, зробити ситуаційний план городища, поселення і т.п. Північна сторона повинна бути звернена до верхнього краю генплану, ситуаційного плану.

Зробити фото загального вигляду пам'ятки з прив'язкою до місцевості та її фрагментів. У підписі до фото вказати, з якого боку городища, поселення, кургану тощо здійснювалось фотографування, хто робив і дату фотографування. На фото стрілкою (чорна туш) вказати місце розташування пам'ятки.

При заповненні паспортів необхідно користуватися загальноприйнятою археологічною та топографічною термінологією, уникати виразів місцевого діалекту або таких виразів як, наприклад, "високий вал", "глибокий рів", "велика кількість знахідок" замість конкретних цифр і вимірів. Також і хронологічну приналежність пам'яток слід подавати так, як прийнято в археологічній, історичній літературі: тисячоліття і століття пишуться римськими цифрами, а десятки тисячоліть - арабськими.

Гаврилюк Н.О.

Про польовий сезон у 1998 р.

Збірник, з яким щойно ознайомився читач, підводить перші підсумки польового сезону 1998 р. Він, як ведеться, починався з звітування наших авторів за 1997 р. та видачі Відкритих листів на новий сезон. Незважаючи на відомі економічні труднощі, археологічні дослідження в Україні все ж таки проводились. І, як не дивно, кількість дозволів на їх проведення, у порівнянні з попередніми роками, де ще зросла - у 1998 р. видано 174 Відкритих листа проти 163 у 1997 р. Більш того, якщо у попередні роки, досить великий відсоток виданих дозволів був не використаний, то у 1998 р. не використаними залишились лише 13 Листів. Тобто, в Україні (крім Криму, де ліцензування відбувається незалежно від Польового комітету Інституту археології)

легально працювала 161 експедиція. Повідомлення за підсумками суто польового сезону дали 60 експедицій (деякі давали декілька інформацій про різночасові пам'ятки, тому кількість статей по сезону 1998 р. дорівнює 76). Тобто в "АВУ 1997-1998" знайшли відображення 37% археологічних польових досліджень. Інформація про роботи, які ще не закінчилися, як ми сподіваємось, з'явиться у наступному виданні - "АВУ 1998-1999". В археологічних дослідженнях в Україні приймав участь досить великий загін фахівців - 53 співробітника Інституту археології НАНУ, 27 працівників музеїв та заповідників, 21 вузівський викладач. 17 наших авторів працюють в організаціях, які займаються охороною пам'яток археології.

Зміст запропонованого збірника відображає певні тенденції розвитку польової археології в Україні. З економічних причин значно зменшились обсяги дослідження пам'яток в зонах новобудов. "Курганній археології" присвячено лише невелика кількість публікацій, які відображують дуже скромні за обсягами (один-два кургани) роботи. Більшість з них проводилась колегами з областей. Найбільш досліджуваними у цьому році були пам'ятки часів Київської Русі, доби бронзи, кам'яного віку. Особливість сезону 1998 р. - активні роботи на пам'ятках пізнього середньовіччя.

Цікаво, що помітно зросла кількість розвідкових експедицій. Їх результатом стало відкриття 65 нових археологічних пам'яток (див. Додаток). При подальшому дослідженні вказаних там пам'яток обов'язковим є посилання на їх відкривачів. З іншого боку, нагадуємо авторам про необхідність ведення обліку нових археологічних пам'яток і складання наукового паспорту на них. Основні правила складання таких паспортів утримуються у статті І.Р. Михальчишина у цьому збірнику.

Введення методичного розділу до АВУ продиктовано деякими, досить загрозливими тенденціями у підготовці звітів. Близько 40 % звітів, які були здані до Інституту археології, мали зауваження методичного характеру. Як правило, після рецензування автори виправляли свої звіти. Але є порушення, які виправити, на жаль, вже не можна. Нагадуємо, до них відноситься порушення чинного законодавства щодо обсягів робіт, знищення культурного шару, недокопані до материка розкопи, відсутність сталих прив'язок і т.ін. У такому випадку дослідник позбавляється права проводити археологічні роботи. Але й не зайвим буде нагадати правила проведення польових досліджень, чому й присвячено блок статей з методики розкопок поселень (Крапивіна В.В., Крижицький С.Д.) та курганів (Пустовалов С.Ж.). Більш того, у процесі дослідження тих чи інших пам'яток з'являються нові методи польової археологічної роботи. Ми запрошуємо до співпраці всіх авторів, які мають напрацьовки з цієї тематики.

Особливість сезону 1998 р.- широке використання у практиці археологічних досліджень арсеналу методів природничих наук. Велике значення у цьому має розробка питань палеоекології колективом авторів з Державного наукового центру радіогеохімії навколишнього середовища, яка проводиться під керівництвом провідного співробітника д.т.н. В.Й. Манічева. Перші результати такої співпраці з археологами, а саме, передаткування за допомогою методу радіовуглецевого датування пам'яток неоліту - бронзи, проведене М.П. Ковалюхом, наводяться у нашій збірці. Ціла низка статей збірника присвячена опису можливостей застосування сучасних інформаційних технологій у археології.

Так у стислому викладі виглядав польовий сезон 1998 р. У такому ж стислому вигляді у збірці "Археологічні відкриття в Україні у 1997-1998 рр." наведені попередні підсумки польового сезону. Будемо сподіватися, що наші автори не обмежаться короткими інформаціями і результати їх нелегкої праці в полі незабаром знайдуть відображення у розгорнутих публікаціях і статтях, присвячених минулому нашої країни.

Реєстр нових археологічних пам'яток, відкритих в Україні у 1998 р.

№	Найменування пам'ятки	Тип пам'ятки	місце знаходження	Історико-культурна х-ка	Датування	Автори	Ст
1	Армянськ 2	стоянка	Кримська	мезоліт		Оленковський М.П.	119
2	Бородянка 3 Б	місцезнаходження	Київська, Бородянський	палеоліт-неоліт		Гаскевич Д.А.	68
3	Бородянка 4	місцезнаходження	Київська, Бородянський	мезоліт-неоліт		Гаскевич Д.А.	69
4	Бородянка 4 Б	місцезнаходження	Київська, Бородянський	ранньопалеолітичне		Гаскевич Д.А.	69
5	Бушівське мніштво	могилиники	Київська, Таращанський			Романюк В.В.	142
6	Біле Озеро	поселення	Черкаська, Канівський	єнеоліт	трипілья	Роздобудько М.В.	138
7	Верин 8 (Вериниця)	місцезнаходження	Львівська, Миколаївський	мезоліт-єнеоліт		Мацкевий А.Г.	112
8	Вільне 1	місцезнаходження	Донецька, Маріупольський	мезоліт		Курбан О.В., Кучугура А.І.	93
9	Вільне 2	місцезнаходження	Донецька, Маріупольський	мезоліт		Курбан О.В., Кучугура А.І.	93
10	Вільне 3	місцезнаходження	Донецька, Маріупольський	мезоліт, середньовіччя		Курбан О.В., Кучугура А.І.	93
11	Галайків кут	поселення двоша-	Львівська, Переми-	раз; початок ери		Берест Р.	55
12	Гать 1 (Диблі)	поселення	Черкаська, Канівський	єнеоліт	трипілья	Роздобудько М.В.	138
13	Глинське 5	поселення	Полтавська, Зінківський	р.з.в.	зарубинецька	Мироненко К.М.	113
14	Глинське 6	селище	Полтавська, Зінківський	р.з.в.	скіфське	Мироненко К.М.	113
15	Глинське 7	селище	Полтавська, Зінківський	р.з.в.	скіфське	Мироненко К.М.	113
16	Городок 3 (Диблі)	поселення	Черкаська, Канівський	єнеоліт	давньоямне	Роздобудько М.В.	139
17	Григорівка	поселення багаточис-	Черкаська, Канівський	1 тис. н.е.		Петрашенко В.О.	127
18	Дубки. Воянище	поселення	Черкаська, Канівський	єнеоліт	давньоямне	Роздобудько М.В.	139
19	Дубно, Біля мосту	поселення	Рівненська, Дубненський	бронза-15 ст.	кулястий	Прищепя Б.А. та ін	135
20	Дубно, Біля підвісн.	поселення	Рівненська, Дубненський	бронза, скіфи, поморська		Прищепя Б.А. та ін	135
21	Дубно, Воляндя	поселення	Рівненська	бронза- р.з.в.		Прищепя Б.А. та ін	134
22	Дубно, Сурмичі	поселення	Рівненська, Дубненський	вельбарська, 15 ст.		Прищепя Б.А. та ін	135

23	Дубно, Сурмичі 2	поселення	Рівненська, Дубненський	бронза-15 ст.	кулястих	Прищепа Б.А. та ін	135
24	Дубно, Сурмичі 3	поселення	Рівненська, Дубненський	р.з.в.-10 ст.		Прищепа Б.А. та ін	135
25	Дубно, Звірогосподар-	поселення	Рівненська, Дубненський	бронза, 15 ст.	стужиловська	Прищепа Б.А. та ін	135
26	Дубно, Острівок	поселення	Рівненська, Дубненський	10-13 ст.		Прищепа Б.А. та ін	135
27	Дубно, Палестина	поселення	Рівненська, Дубненський	бронза-13		Прищепа Б.А. та ін	135
28	Дубно, Червоний Па-	поселення	Рівненська, Дубненський	бронза, р.з.в., 10 ст.		Прищепа Б.А. та ін	135
29	Капустинці 5	поселення	Київська, Яготинський	бронза		Лисенко С.Д., Скиба А.В.	107
30	Качурівка, Пастирське	поселення	Черкаська, Смілянський	словянське		Скиба А.В.	145
31	Княже 1	місцезнаходження	Львівська, Золочівський	р.з.в., енеоліт		Мацкевич Л.Г.	112
32	Коцїівка 2	поселення багато-	Київська, Фастівський	пізня бронза-середньовіччя		Гаскевич Д.А., Лисенко С.Д.	71
33	Коцїівка 4	тілопальний мо-	Київська, Фастівський	тіпиньська, мілоградська		Гаскевич Д.А., Лисенко С.Д.	71
34	Коцїівка 5	поселення багато-	Київська, Фастівський	пізня бронза-середньовіччя		Гаскевич Д.А., Лисенко С.Д.	72
35	Коцїівка 6	поселення багато-	Київська, Фастівський	пізня бронза -р.з.в.		Гаскевич Д.А., Лисенко С.Д.	72
36	Коцїівка 7	поселення багато-	Київська, Фастівський	пізня бронза-середньовіччя		Гаскевич Д.А., Лисенко С.Д.	72
37	Коцїівка 9	місцезнаходження	Київська, Фастівський	неоліт-середньовіччя		Гаскевич Д.А., Лисенко С.Д.	72
38	Коцїівка 10	місцезнаходження	Київська, Фастівський	мезоліт, неоліт		Гаскевич Д.А., Лисенко С.Д.	72
39	Коцїівка 11	поселення	Київська, Фастівський	бронза		Гаскевич Д.А., Лисенко С.Д.	72
40	Коцїівка 12	стоянка	Київська, Фастівський	неоліт, бронза		Гаскевич Д.А., Лисенко С.Д.	73
41	Коцїівка 13	місцезнаходження	Київська, Фастівський	пізня бронза		Гаскевич Д.А., Лисенко С.Д.	73
42	Львів 8 (Чортова Ске-	місцезнаходження	Львівська	мезоліт		Мацкевич Л.Г.	112
43	Мачухи 2	селище	Полтавська,	р.з.в.	скіфи	Гейко А.В.	73
44	Мачухи 3	селище	Полтавська,	пізня бронза-р.з.в.		Гейко А.В.	73
45	Орловка 2	поселення багато-	Одеська, Ренійський			Ванчугов В.П.і інші	63
46	Панталія 1	поселення	Рівненська, Дубненський	бронза, 10-13 ст.		Прищепа Б.А. та ін	135

47	Панталія 2, Острів	поселення	Рівненська, Дубненський	бронза, р.з.в.	тшинедька,	Прищета Б.А. та ін	135
48	Перців Яр	поселення	Київська, Таращанський	р.з.в.	5 ст. до н.е.	Романюк В.В	142
49	Полкове 1	місцезнаходження	Донецька, Маріупольський	мезоліт		Курбан О.В., Кучугура Л.І.	93
50	Полкове 2	місцезнаходження	Донецька, Маріупольський	мезоліт		Курбан О.В., Кучугура Л.І.	93
51	Розвадів 2 (Діброва)	місцезнаходження	Львівська, Миколаївський	палеоліт-мезоліт		Мацкевий Л.Г.	112
52	Ставки	місцезнаходження	Херсонська, Каланчакський	мезоліт, неоліт?		Оленковський М.П.	118
53	Ставки 2	місцезнаходження	Херсонська, Каланчакський	мезоліт, неоліт?		Оленковський М.П.	118
54	Старі Санжаря	селище	Полтавська, Новосан-	р.з.в.	скіфи, чер-	Гейко А.В.	73
55	Сушки	поселення	Київська, Таращанський	р.з.в.	5 ст. до н.е.	Романюк В.В	142
56	Тараканів 1	поселення	Рівненська, Дубненський	бронза	шнурова	Прищета Б.А. та ін	134
57	Тараканів 2	поселення	Рівненська, Дубненський	бронза-15 ст н.е.		Прищета Б.А. та ін	135
58	Тараканів 3	поселення	Рівненська, Дубненський	бронза, 10-12 ст., 4-15 ст.	шнурова	Прищета Б.А. та ін	135
59	Тараканів 5	поселення	Рівненська, Дубненський	бронза, 15 ст.	шнурова	Прищета Б.А. та ін	135
60	Таращанське лісництво	поселення	Київська, Таращанський	р.з.в.		Романюк В.В	142
61	Фарбоване 3	поселення	Київська, Яготинський	бронза		Лисенко С., Д. Скіба А.В.	107
62	Чепелівка 1	поселення багатог-	Київська, Білоцерківський	бронза-середньовіччя		Латуха Т.І.	99
63	Чепелівка 1	поселення багатог-	Київська, Білоцерківський	бронза		Латуха Т.І.	99
64	Червоний Чабан	місцезнаходження	Херсонська, Каланчакський	каменний вік		Оленковський М.П.	118
65	Червоний Чабан	стійбище	Херсонська, Каланчакський	катакомбне		Оленковський М.П.	118
66	Червоний Чабан	стійбище	Херсонська, Каланчакський	скіфське	4 ст. до н.е.	Оленковський М.П.	118
67	Івання, Коло греблі	місцезнаходження	Рівненська, Дубненський	мезоліт, 15 ст.		Прищета Б.А. та ін	135

Примітка. У таблицю ввійшли дані з збірки. У графі "Автори" вказані перші автори відповідних статей; у графі "Ст." - сторінка видання.

РОЗДІЛ 1. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 1997 р.

1. Балакін С.А., Івакін Г.Ю., Сіткарьова О.В.	Дослідження опалювальних каналів Успенського собору Києво-Печерської лаври у 1997 р.	5
2. Бессонова С.С., Батуревич Є.Ю.	Корчага кизил-кобинського типу з Мотронинського городища	6
3. Бурдо Н.Б.	Трипільська пам'ятка етапу VI біля с.Сокольці на Південному Бузі	8
4. Виногородська Л.І.	Охоронні роботи та розвідки у Трахтемирівському заповіднику і с. Германівка Київської області в 1996-97 рр.	10
5. Гаскевич Д.Л.	Віта-Поштова 2 - найсхідніше поселення з матеріалами дунайської неолітичної культури	11
6. Гершкович Я.П., Рижов С.М.	Поселення ранньоскіфського часу Стуфчинці-9 на Поділлі	13
7. Голубчик Л.М., Ромашко В.А., Шалобудов В.М.	Дослідження скіфських курганів поблизу м.Марганець Дніпропетровської області	15
8. Захар'єв В.А., Рідиш Б.Т.	Археологічні та археоспелеологічні роботи у серединній течії р. Ушиці на Поділлі	16
9. Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Поляков С.Є.	Дослідження Михайлівського Золотоверхого собору в 1997 р.	17
10. Кобалия Д.Р.	Раскопки на території воєнного лагера 1735-1739 гг. на о.Хортиця	18
11. Ковальова І.Ф., Маріна З.П., Тесленко Д.Л.	Дослідження кургану доби бронзи поблизу м.Марганця Дніпропетровської області.	19
12. Козак Д.Н.	Рятівні археологічні дослідження на багатощаровому поселенні біля с.Хрінники на Рівненщині у 1997 р.	20
13. Колода В.В.	Исследования 1997 г. в Верхнем Салтове	22
14. Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Деплано С., Кухарчук Ю.В., Коен В.Ю.	Исследования Крымской палеолитической экспедиции Института археологии НАН Украины в 1997 г.	23
15. Куштан Д.П., Белих В.В., Кривенко М.П.	Розкопки курганів біля смт. Драбів	25
16. Левада М., Строчкова Л.	Находки южнскандинавского происхождения позднего римского времени в Северном Причерноморье	27
17. Лысенко С.Д., Лысенко С.С.	Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 1997 г.	28
18. Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Сиром'ятников О.К.	Дослідження по провулку Рильському, 4 в Києві у 1997 році	31
19. Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І., Архіпова Є.І.	Дослідження "міста Ярослава" стародавнього Києва	33
20. Мовчан І.І., Климовський С.Л.	Відкриття гончарного комплексу XVII ст. на Аскольдовій могилі у Києві	34
21. Моця О.П., Готун І.А., Коваленко В.П.	Давньоруське поселення Автунічі	35
22. Моця О.П., Готун І.А., Петраускас А.В., Осадчий Р.М., Філюк О.В.	До вивчення старожитностей Софіївської Борщагівки	36
23. Назаров В.В., Отрешко В.М.	Открытие теменоса Березанского поселения	37
24. Оленковский М.П.	Охоронні розвідки на Нижньому Дніпрі	38
25. Пашкевич Г.О.	Палеоботанічні дослідження Києва	40
26. Піворович В.Б.	Скарб борисфенів з Донцової балки	41
27. Пустовалов С.Ж.	Дослідження на о. Мала Хортиця (Байда)	42
28. Титова О.М., Балакін С.А.	Розкопки неолітичного поселення Діжова на Черкащині	44
29. Томашевський А.П.	Основні попередні підсумки археологічних досліджен Овруцької археологічної експедиції у 1996 - 1997 роках на території Овруцького району Житомирської області	45

РОЗДІЛ 2. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 1998 р.

30. Аксенов В. С.	Исследования Верхне-Салтовского катакомбного могильника	49
31. Андрух С. И., Тошев Г. Н.	Исследования на Мамай-Горе в 1997-1998 гг.	50
32. Антонов А. Л.	Грунтовый могильник белозерской культуры Балка Пушина	51
33. Бандуровський О. В., Буйнов Ю. В.	Дослідження курганів давньоямної культури в басейні р. Мерчик Харківської області	51
34. Баранов І. А., Майко В. В., Кузьминов О. В.	Археологічні дослідження Сугдеї-Солдаї у 1998 р.	52
35. Березанська С. С., Гершикович Я. П., Самолук В. О.	Розкопки курганів тшинецької культури на р. Горинь	53
36. Берест Р.	Розвідки 1998 р. в околицях літописного Звенигорода	55
37. Біляева С. О., Виногородська Л. І., Сухобоков О. В., Ерзой Б.	Археологічні дослідження в Очакові	55
38. Бобровська О. В.	Візитські чоловічі амулети	57
39. Бобровський Т. А.	Дослідження відділу «Київ-підземний» Музею історії міста Києва протягом 1997-1998 рр.	58
40. Бузян Г. М., Якубенко О. О.	Дослідження трипільського поселення Крутуха-Жолоб поблизу Переяслава-Хмельницького	59
41. Бурдо Н. Б., Ковалюх М. М.	Нові дані про абсолютне датування Трипілля А	60
42. Былкова В. П.	Исследование Белозерского поселения в 1998 г.	62
43. Ванчугов В. П., Брушко И. В., Сырбу В., Никулеще И. Т.	Исследования на левобережье Нижнего Дуная	62
44. Винокур І. С., Якубовський В. І., Журко О. І., Мезей В. П.	Дослідження Літописного Губина	63
45. Відейко М. Ю., Ковалюх М. М.	Ізотопне датування пам'яток було-дністровської (БДК) культури	65
46. Гаврилюк Н. О.	Охоронні роботи на Кам'янському городищі 66	
47. Гаскевич Д. Л.	Дослідження пам'яток кам'яної доби біля м. Бородянка	67
48. Гаскевич Д. Л., Лисенко С. Д.	Археологічні пам'ятки біля с. Коціївка на Фастівщині	69
49. Гейко А. В.	Работы в бассейне р. Ворскла	73
50. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П.	Дослідження курганів скіфського часу у Середньому Подністров'ї	74
51. Ельников М. В.	Исследования могильника Мамай-Сурка в 1997-1998 гг.	76
52. Звіздецький В. А., Моця О. П.	Вивчення "української" частини середньовічного торгового шляху Київ - Регенсбург у 1998 р.	77
53. Івакін Г. Ю., Балакін С. А.	Археологічні дослідження Успенського собору у 1998 р.	78
54. Івакін Г. Ю., Козубовський Г. А., Козюба В. К., Поляков С. Є., Чміль Л. В.	Дослідження Михайлівського Золотоверхого монастиря та прилеглих площ у 1998 р.	79
55. Ковалюх Н. М., Тубольцев О. В.	Первые радиоуглеродные даты сурской культуры	80
56. Колода В. В.	Дослідження 1998 р. у с. Верхній Салтів на Харківщині	81
57. Корнієць Н. Л., Сунцов В. Ю.	Дослідження Межиріччя	82
58. Кравчук Г. Д.	Некоторые археологические находки из раскопок церкви Успения Богородицы Пирогощи	84
59. Кратівіна В. В., Буйських А. В., Крутілов В. В.	Археологічні дослідження 1998 р. в південній частині Ольвії	85
59. Кротова О. О.	Дослідження Амвросіївської пізньопалеолітичної стоянки	87
60. Круц В. О., Кодесніков О. Г., Чабанюк В. В., Шумова В. О.	Розкопки в Тальянках	89
61. Кулатова І. М., Гейко А. В., Золотницька Т. М., Мироненко К. М., Супруменко О. Б.	Дослідження Глинського археологічного комплексу	91
62. Курбан О. В., Кучукура Л. І.	Матеріали розвідок на р. Малий Кальчик	92

63. Кухар-Онишко Н.А.	Древнеегипетские памятники в собрании Николаевского краеведческого музея	93
64. Кухарчук Ю.В.	Дослідження палеолітичного місцезнаходження Муховець I	94
65. Куштан Д.П.	Нові знахідки металевих виробів доби бронзи у Черкаському Подніпров'ї	96
66. Латуха Т.И.	Охранные археологические работы в г.Белая Церковь и его окрестностях	98
67. Лейпунська Н.О.	Розкопки ділянки НГС в Ольвії (1997-1998)	100
68. Лысенко С.Д., Лысенко С.С.	Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 1998 г.	101
70. Лысенко С.Д., Скиба А.В.	Памятники с керамикой малополовецкого типа на Супое	106
71. Любичев М.З.	Дослідження черняхівських пам'яток на Мжі	109
72. Майко В.В.	Археологічні дослідження на плато Тепсень у 1998 р.	110
73. Мацкевий Л.Г.	Дослідження Львівської обласної експедиції У 1998 р.	111
74. Мироненко К.М.	Розвідки в південній окорузі великого укріплення Більського городища та на Нижньому Пслі	113
75. Назаров В.В.	Раскопки на Березани в 1998 г.	114
76. Назаров В.В., Мостовая С.И.	Находки лапидарных надписей на правом берегу Березанского лимана	114
77. Нужний Д. Ю., Ступак Д. В., Шидловський П.С.	Розкопки пізньопалеолітичного поселення Семенівка 3 у басейні Трубежу у 1997- 1998 рр.	115
78. Оленковський М.П.	Дослідження пам'яток кам'яного віку в Нижньодніпровському та Придніпровському регіонах	118
79. Онищук Я.І.	Дослідження на поселенні перших століть н.е. Попівці-IV у верхів'ях р.Ікви	119
80. Онищук Я.І., Довгань П.М.	Археологічні розкопки у верхів'ях р.Ікви	121
81. Остапенко М.А.	Дослідження експедиції "Хортиця" в 1998 р.	122
82. Пелещишин М.А.	Розкопки у Винниках біля Львова у 1997-98 рр.	124
83. Петраускас О.В., Шишкін Р.Г.	Розкопки могильника черняхівської культури біля с.Велика Бугаївка на Київщині у 1998 р.	125
84. Петрашенко В.О.	Дослідження канівської археологічної експедиції у 1998 р.	127
84. Плещивенко А.Г.	Курган Вознесенский в г.Запорожье	127
85. Попандопуло З.Х.	Исследования Запорожского областного краеведческого музея	129
86. Приймак В.В.	Дослідження зеленогайського та шпилівського археологічних комплексів	129
87. Приходнюк О.М., Вакуленко Л.В.	Дослідження Пастирського городища в ювілейному сезоні 1998 року	131
88. Прищепя Б.А., Ткач В.В.	Археологічне обстеження околиць Дубна	134
89. Редина Е., Хохоровски Я., Носова Л., Папучи-Владыко Е., Бодзек Я.	Раскопки античного поселения и могильника у с.Кошары Одесской области	136
90. Рець С.К.	Земляні укріплення доби енеоліту на береговому рубежі природної фортеці-схованки в Черкасах	136
91. Роздобудько М.В.	Дослідження узбережжя Канівського водосховища	138
92. Роздобудько М.В., Костюк О.В.	Дослідження городища доби раннього заліза на Лівобережжі середнього Подніпров'я	140
93. Романюк В.В.	Дослідження на півдні Київщини	141
94. Русяева А.С., Дятроптов П.Д., Хомчик М.А.	Нові відкриття на західному теменосі Ольвії	142
95. Секерская Н.М.	Исследование Никония в 1998 году	144
96. Скиба А.В.	Слов'янське поселення в околиці Пастирського городища	145
97. Стрихарь М.Н.	Спелеоархеологические исследования Варяжских пещер Киево-Печерской Свято Успенской Лавры	145
98. Супруненко О.Б., Кулатова Г.М., Левченко Д.Г., Мироненко К.М., Приймак В.В.	Розкопки в Полтаві	147
99. Ткаченко В.	Нові знахідки доби неоліту-енеоліту на Луганщині	149

100. <i>Товкачевський В. А., Якубенко О. О.</i>	Керамічний орнаментований диск доби бронзи з Бортничів на Київщині	150
101. <i>Циндровська О. Л.</i>	Колекція матеріалів раннього залізного віку з фондів Археологічного музею	152
102. <i>Чайка Р. М.</i>	Розкопки літописного городища Щекотин	152
103. <i>Черненко Є. В., Бандуровський О. В.</i>	Люботинський курган	153
104. <i>Яковлева Л. А.</i>	Дослідження на пізньопалеолітичній стоянці Гінці	156
105. <i>Яневич О. О.</i>	Дослідження багатощарової стоянки Буран-Кая 3 в 1997 та 1998 рр.	157

РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ПОЛЬОВИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

<i>Кративина В. В.</i>	О методике полевых археологических исследований в ольвии	159
<i>Крыжицкий С. Д.</i>	Архитектурно-археологические обмеры строительных остатков античных городов и поселений Северного Причерноморья	163
<i>Пустовалов С. Ж.</i>	Про удосконалення методики розкопок курганів доби бронзи	168
<i>Відейко М. Ю.</i>	Археологія старого світу в Інтернеті	175
<i>Тимченко М. П.</i>	Археологічна інформатика	180
<i>Відейко М. Ю., Петрашенко О. М.</i>	Проект «Скарби України»	183
<i>Пашкевич Г. О.</i>	Про відбір зразків для палеоботанічних досліджень	184
<i>Костюк Н. А.</i>	Методика реставрації кераміки (на прикладі знахідок з Ольви)	186
<i>Сегеда С. П.</i>	Методика збирання та транспортування кісткових решток людей під час археологічних розкопок	189
<i>Михальчишин І. Р.</i>	Методичні рекомендації по складанню паспортів на пам'ятки археології	190
<i>Гаврилюк Н. О.</i>	Про польовий сезон 1998 р.	192
Додаток. Реєстр нових археологічних пам'яток, відкритих в Україні у 1998 р.		194
ЗМІСТ		197